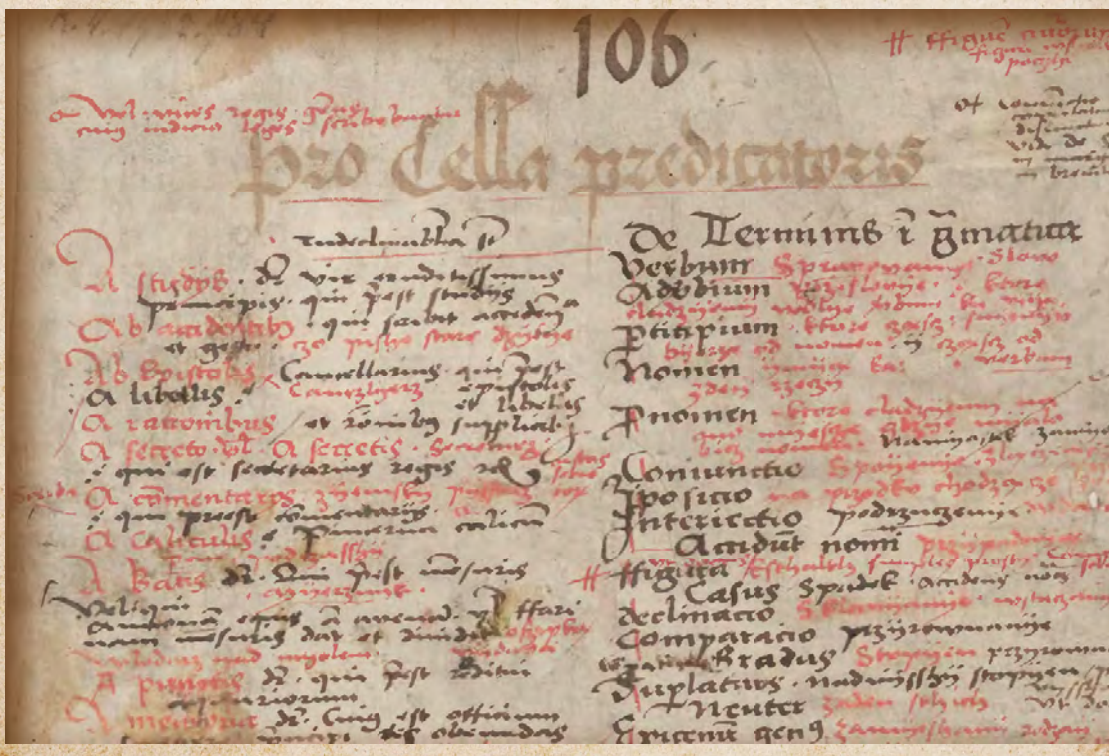
Konteksty kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej (XV–XX w.)

The Contexts for the Formation of the Polish Grammatical Terminology (15th–20th century)

redakcja naukowa / edited by
Wanda Decyk-Zięba, Izabela Stąpor

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Konteksty kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej (XV–XX w.)

The Contexts for the Formation of the Polish Grammatical Terminology (15th–20th century)

Konteksty kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej (XV–XX w.)

The Contexts for the Formation of the Polish Grammatical Terminology (15th–20th century)

redakcja naukowa / edited by
Wanda Decyk-Zięba, Izabela Stąpor

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Redaktorki naukowe / Scientific Editors
Wanda Decyk-Zięba, Izabela Stąpor

Recenzentki / Reviewers
Anna Kozłowska, Urszula Sokólska

Redaktor prowadząca / Commissioning Editor
Małgorzata M. Przybyszewska

Przekład / English Translation
Helena Marzec-Gołąb

Redakcja, korekta / Editing and Proofreading
Ewa Bazyl, Aleksandra Zych

Indeksy / Indexes
Wanda Decyk-Zięba, Izabela Stąpor, Ewa Bazyl

Projekt okładki i stron tytułowych / Cover Design
Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce / Cover Illustration
Bartłomiej z Bydgoszczy, *De terminis in grammatica* [w: / in:] Johann Reuchlin, *Vocabularius breviloquus*, Strassburg Typographus Iordani i.e. Georgius Husner, 1488, wyklejka przednia / front paste-down. Źródło / Source: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203/content

Skład i łamanie / Layout and Typesetting
Dariusz Górski

Publikacja finansowana w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" w latach 2018–2024, nr projektu 0101/NPRH6/H11/85/2018, kwota finansowania 642 357 PLN.

Publication financed by the Ministry of Science and Higher Education programme called 'National Programme for the Development of Humanities' in 2018–2024, project number 0101/NPRH6/H11/85/2018, funding amount 642,357 PLN.

Publikacja dofinansowana przez Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
Published with the financial support of Faculty of Polish Studies, University of Warsaw

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(pełna treść wzorca dostępna pod adresem: http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode).
Publication under the Creative Commons Attribution 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) license
(full text available at: http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode)

Wanda Decyk-Zięba ORCID 0000-0003-4301-5491, Uniwersytet Warszawski
Izabela Stąpor ORCID 0000-0002-7543-6218, Uniwersytet Warszawski

ISBN 978-83-235-6752-3 (druk)
ISBN 978-83-235-6768-4 (e-pub)
ISBN 978-83-235-6760-8 (pdf online)
ISBN 978-83-235-6776-9 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

University of Warsaw Press
PL 02-678 Warsaw, 5/7 Smyczkowa St.
e-mail: wuw@uw.edu.pl
www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2024 / 1st Edition, Warsaw 2024

Spis treści / Table of Contents

Wprowadzenie 7

Rozdział I. Terminologia w łacińsko-polskich wydaniach gramatyki Eliusza Donata i jej wpływ na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej *(Kamil Pawlicki)* 11

Rozdział II. Polska terminologia gramatyczna w gramatykach Macieja Gutthätera-Dobrackiego – jej źródła i recepcja *(Anna Just)* 38

Rozdział III. Polska terminologia gramatyczna w podręcznikach do nauki języka francuskiego (F.D. Duchênbillot, Bartłomiej Kazimierz Malicki, Stanisław Nałęcz-Moszczeński) *(Marcin Jakubczyk)* 60

Rozdział IV. Geneza i ewolucja terminologii gramatycznej w polskich tłumaczeniach gramatyki łacińskiej Stanisława Konarskiego *(Magdalena Zawadzka)* 79

Rozdział V. Rola gramatyki Johanna Christopha Gottscheda w utrwalaniu polskiej terminologii gramatycznej *(Anna Just)* 99

Rozdział VI. W poszanowaniu tradycji – terminologia gramatyczna w pierwszej gramatyce języka polskiego napisanej po polsku *(Wanda Decyk-Zięba)* . . 126

Rozdział VII. Ciągłość i zmiana – proces kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej Onufrego Kopczyńskiego *(Monika Kresa)* 151

Rozdział VIII. U źródeł naukowego językoznawstwa – terminologia w gramatykach Antoniego Małeckiego (1863 i 1897) *(Izabela Stąpor)* 166

Rozdział IX. Terminologia gramatyczna przełomu XIX i XX wieku: Adam Antoni Kryński – Stanisław Szober *(Aleksandra Żurek-Huszcz)* 191

Zakończenie 211

Ilustracje / Illustrations 215

Introduction 235

Chapter I. Terminology in the Latin-Polish editions of Aelius Donatus's grammar and its impact on the creation of Polish grammatical terminology *(Kamil Pawlicki)* 239

Chapter II. Polish grammatical terminology in the grammars of Maciej Gutthäter-Dobracki: its sources and reception *(Anna Just)* 269

Chapter III. Polish grammatical terminology in French textbooks (F. D. Duchênebillot, Bartłomiej Kazimierz Malicki, Stanisław Nałęcz-Moszczeński) *(Marcin Jakubczyk)* 293

Chapter IV. The genesis and evolution of grammatical terminology in the Polish translations of Stanisław Konarski's Latin grammar *(Magdalena Zawadzka)* 313

Chapter V. The role of Johann Christoph Gottsched's grammar in consolidating Polish grammatical terminology *(Anna Just)* 334

Chapter VI. Upholding tradition: grammatical terminology in the first grammar of the Polish language written in Polish *(Wanda Decyk-Zięba)* 363

Chapter VII. Continuity and change: the process of forming Polish grammatical terminology by Onufry Kopczyński *(Monika Kresa)* 392

Chapter VIII. At the origin of scientific linguistics: terminology in Antoni Małecki's grammars (1863 and 1879) *(Izabela Stąpor)* 410

Chapter IX. Grammatical terminology of the late 19th and early 20th centuries: Adam Antoni Kryński—Stanisław Szober *(Aleksandra Żurek-Huszcz)* 439

Conclusion 461

Résumé 465

Zusammenfassung 469

Bibliografia / Bibliography 473

Indeks nazwisk / Index of Names 489

Indeks rzeczowy / Index of Terms 495

Wprowadzenie

Celem książki jest pokazanie wkładu poszczególnych autorów i dzieł w kształtowanie polskiej terminologii i jej ewolucji na przestrzeni wieków. Prezentujemy wyniki prac nad *Słownikiem historycznym terminów gramatycznych* (SHTG) dostępnym online pod adresem: https://shtg.uw.edu.pl/[1].

Podstawę materiałową książki stanowią w większości terminy gramatyczne wyekscerpowane z tekstów źródłowych i włączone do SHTG[2]. Uwzględniliśmy również jednostki leksykalne, które nie weszły do bazy słownika, ale pojawiły się w dziełach istotnych dla rozwoju polskiej nomenklatury językoznawczej.

Określenie *termin gramatyczny* rozumiemy bardzo szeroko. Wynika to przede wszystkim z braku stabilizacji w początkowych stadiach rozwoju polskiego nazewnictwa specjalistycznego. Bardzo często były to rozbudowane struktury nazewnicze (kalki terminów łacińskich) występujące

---

[1] Słownik jest wynikiem projektu realizowanego w latach 2018–2024 ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH), na podstawie umowy nr 0101/NPRH6/H11/85/2018 z dnia 18.05.2018 r.

[2] Lista dzieł będących podstawą SHTG znajduje się na stronie: https://shtg.uw.edu.pl/book/all. W pierwotnym projekcie wniosku założono ekscerpcję 93 pozycji (ostatecznie badaniami objęto ponad 100 dzieł). W czasie prac nad słownikiem lista źródeł uległa znacznym zmianom. Wynikało to z przewartościowania przydatności poszczególnych pozycji dla badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej oraz z braku możliwości poszerzenia ekscerpcji. O ile posiadamy całościową wiedzę o polskiej terminologii gramatycznej w wiekach XV, XVI i XVII, to nie mamy kompletnych danych o terminologii polskiej w wiekach następnych – XVIII, XIX I XX, co wynika z ograniczonej liczby źródeł objętych ekscerpcją w stosunku do liczby wydanych ówcześnie dzieł gramatycznych.

w postaci wariantywnych form. Termin gramatyczny[3] pojmujemy zatem jako wyraz lub wyrażenie użyte w znaczeniu specjalnym (nie w ogólnym) w opisie gramatyki (lub jej działów). Ze względu na genezę terminy dzielimy na zapożyczone (zapożyczenia wyrazowe, kalki semantyczne i kalki strukturalne, do tej grupy zalicza się też hybrydy i półkalki) oraz rodzime (derywaty semantyczne, morfologiczne i syntaktyczne) (np. Gajda 1990: 92–109, Starzec 1984: 73–75, 1986).

Niejednokrotnie odwołujemy się w książce (również w celach porównawczych) do rozprawy *Polska terminologia gramatyczna* Andrzeja Koronczewskiego. Jest to pierwsze i – jak dotąd – jedyne całościowe opracowanie historii polskiej terminologii gramatycznej. Nasza publikacja ma nieco inny charakter, nie jest próbą zastąpienia tego kompleksowego (choć w niektórych punktach już nieaktualnego) opisu, ale winna raczej służyć uzupełnieniu czy weryfikacji spostrzeżeń Koronczewskiego. Historię polskiej terminologii gramatycznej pragniemy pokazać poprzez pryzmat konkretnych dzieł, które odegrały wielką rolę w rozwoju polskiej terminologii. Z nich przejmowano terminy lub schematy nazwotwórcze. Chcemy ukazać ich znaczenie w kształtowaniu świadomości językowej, w tym potrzebę unarodowienia lub umiędzynarodowienia terminologii gramatycznej. Z tej perspektywy za najważniejsze dzieła uznajemy: gramatyki języka łacińskiego – dwujęzyczną Eliusza Donata (1542 i nast.) i Stanisława Konarskiego (1759 i nast.), gramatykę języka polskiego napisaną po niemiecku Macieja Gutthätera-Dobrackiego (1669) i gramatyki języka niemieckiego Johanna Christopha Gottscheda (1762 i nast.), podręczniki do nauki języka francuskiego – F.D. Duchênbillot (1699), Bartłomieja Kazimierza Malickiego (1700), Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego (1774) oraz gramatyki polskie – Walentego Szylarskiego (1770), Onufrego Kopczyńskiego (1778 i nast.), Antoniego Małeckiego (1863 i 1879), Adama Antoniego Kryńskiego (1897) i Stanisława Szobera (1923). Nie ograniczamy się zatem do gramatyk języka polskiego, ale uwzględniamy też popularne wówczas gramatyki języków obcych (łacińskiego, niemieckiego czy francuskiego).

Praca obejmuje dziewięć rozdziałów poświęconych twórcom i dziełom, których wpływ na kształtowanie się polskiej nomenklatury językoznawczej był ważny i zauważalny. Mimo że każda z części ma charakter autorski, to staraliśmy się, aby zostały przygotowane według tego samego schematu: na

[3] Zamiennie – też ze względów stylistycznych – zamiast określenia *terminy* (*gramatyczne*) używa się *nazwy, nominacje, jednostki nazewnicze, struktury nazewnicze, zestawienia terminologiczne.*

początku podane są ogólne informacje o dziele i okolicznościach jego powstania, zasadniczą część rozważań stanowi opis stosowanych przez autora terminów gramatycznych, w szczególności nowych terminów, na tle ówczesnej nomenklatury gramatycznej (polskiej i europejskiej). Zależało nam na pokazaniu wkładu poszczególnych autorów w kształtowanie się polskiej terminologii dotyczącej działów gramatyki, np. fonetyki, fleksji, słowotwórstwa i składni, oraz ortografii. Dzięki temu zabiegowi każdy rozdział jest poniekąd samodzielnym opracowaniem wybranego tematu, a równocześnie stanowi część dzieła o szerszym kontekście – egzemplifikuje kolejne stadium rozwoju systemu terminologicznego.

Wyjątkowy i odbiegający układem od pozostałych jest rozdział I, który poświęcono terminom występującym w łacińsko-polskich wydaniach gramatyki Donata. Cel rozdziału to pokazanie, jaki wpływ na polską nomenklaturę wywarła ta gramatyka oraz w jaki sposób obce terminy były transponowane do polszczyzny. Dzięki zestawieniu terminów polskich z dwujęzycznej gramatyki Donata i z gramatyk późniejszych możemy pokazać (co czynimy w kolejnych rozdziałach książki) jej niezaprzeczalny wpływ na polską terminologię językoznawczą.

Mamy nadzieję, że zaproponowany dobór materiału źródłowego pozwolił nam określić podstawy polskiej terminologii gramatycznej i pokazać dzieła, które miały decydujący wpływ na jej ewolucję. Ważnymi celami opracowania są również:

- przedstawienie najważniejszych etapów w procesie krystalizacji polskiej terminologii gramatycznej;
- weryfikacja dotychczasowych ustaleń na temat kształtowania się polskiej nomenklatury językoznawczej;
- określenie oddziaływania poszczególnych języków (przede wszystkim łacińskiego, niemieckiego, francuskiego) na terminologię polską;
- wskazanie wpływów poszczególnych twórców i dzieł na nazewnictwo występujące w innych gramatykach;
- przedstawienie sposobów adaptacji terminów obcych (głównie łacińskich i niemieckich) i typów neologizmów słowotwórczych w zależności od twórcy i czasu;
- pokazanie bogactwa, zmienności i wariantywności polskiej terminologii gramatycznej;
- prezentacja nieznanych i nieopisanych dotychczas nominacji.

Ze względów praktycznych w opracowaniu uwspółcześniona została pisownia terminów, w cytatach zachowano pisownię oryginalną (odstępstwem jest zapis *i/y* jako [*j*] i długiego *ſ* jako *s*). Bibliografia podmiotowa

i przedmiotowa (oraz stosowane skróty) znajduje się na końcu książki. Jeśli chodzi o źródła, oddzielono gramatyki od słowników, a pozycje, które nie znalazły się w kanonie źródeł SHTG, wyróżniono czcionką pogrubioną. Stosowane skróty przyjęto za SHTG, abrewiacje dzieł spoza kanonu utworzono analogicznie na potrzeby książki.

Wanda Decyk-Zięba
Izabela Stąpor

Kamil Pawlicki

Uniwersytet Warszawski
kamil.pawlicki@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8287-9949

Rozdział I

Terminologia w łacińsko-polskich wydaniach gramatyki Eliusza Donata i jej wpływ na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej

Od XVI w. do końca XVIII w. w Polsce wydawano dwujęzyczne, łacińsko-polskie edycje gramatyki Eliusza Donata. Był to tzw. Donat średniowieczny, czyli poszerzony w średniowieczu tekst starożytnego *Ars minor*, który przez wieki funkcjonował jako elementarny podręcznik gramatyki łacińskiej (Cytowska 1968: 31). W tych wydaniach tekstowi łacińskiemu towarzyszył równoległy tekst polski, zawierający polskie tłumaczenia terminów łacińskich, będące pierwszymi próbami stworzenia polskiej terminologii gramatycznej (Koronczewski 1961: 10, Pawlicki 2022).

W pierwszej części niniejszego rozdziału terminologia w dwujęzycznych wydaniach Donata została poddana analizie ze względu na jej relację do łacińskiego oryginału. W drugiej części została ona zestawiona z innymi gramatykami, ortografiami i słownikami polskimi, wydawanymi od XVI do XX w. w celu zbadania wpływu terminologii z wydań Donata na rozwój polskiej nomenklatury gramatycznej.

Podstawę rozważań stanowią dane zawarte w *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* (SHTG). Materiał pochodzi z pięciu łacińsko-polskich wydań Donata, w tym z dwóch najstarszych, znanych dziś tylko z opisów – dzieła Andrzeja Glabera z Kobylina, *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones*, 1542 r., znanego dzięki opisom Jana Łosia (1915: 132–133, 1925: 205–206), wydania zatytułowanego *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa. Una cum traductione polonica*, 1583 r., znanego dzięki opisom Władysława Nehringa (1881: 466–468) i Jana Łosia (1913: 218–219), oraz z trzech z wydań późniejszych, zachowanych w całości: *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa unà cum traductione polonica, nunc primum correpta et illustrata* z 1595 r.[1], *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa,*

[1] https://dhb.thulb.uni-jena.de/receive/ufb_cbu_00041655?derivate=ufb_derivate_00020612 (dostęp: 7.12.2023).

Una cum traductione polonica z 1649 r.[2] i *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum Explicatione polonica nunc primum in moliorem et faciliorem methodum reducta novisque sententiis illustrata* z 1795 r.[3]

1. Analiza terminów

Wszystkie terminy polskie w łacińsko-polskich wydaniach Donata są zapożyczeniami. Wyróżniam wśród nich zapożyczenia: wyrazowe (leksykalne), semantyczne (kalki semantyczne) i strukturalne (kalki strukturalne) (Starzec 1984: 73–75, Biniewicz 2002: 47–48). Przyjmuję założenie, że jeżeli dane słowo zostało w polszczyźnie poświadczone najpierw w znaczeniu niegramatycznym (dane na podstawie Sstp, SPXVI i ESXVII), a dopiero później w znaczeniu gramatycznym (w jednym z dzieł obecnych w SHTG), to drugie znaczenie należy traktować jako efekt dokonania zapożyczenia semantycznego: słowo istniało już bowiem wcześniej w języku, ale pod wpływem obcym (w tym wypadku – łacińskim) uzyskało nowe znaczenie. W pewnych wypadkach takie podejście może wzbudzać wątpliwości, o czym będzie mowa w pkt 1.2. Zgodnie z tym założeniem niemal wszystkie terminy jednowyrazowe to zapożyczenia semantyczne (z wyjątkiem czterech będących zapożyczeniami wyrazowymi), a wszystkie terminy dwu- lub więcejwyrazowe (skupienia terminologiczne) to zapożyczenia strukturalne.

Tabela 1. Typy zapożyczeń i ich liczba w analizowanych wydaniach Donata

Typ zapożyczenia	Liczba łączna	W tym liczba neologizmów
wyrazowe	4	0
semantyczne	49	34
strukturalne	184	138
	237	172

Jeżeli tym dziełem, w którym dany termin użyty został (w znaczeniu gramatycznym) po raz pierwszy, jest jedno z wydań Donata, wówczas uznaję ten termin za neologizm.

[2] https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10245312 (dostęp: 7.12.2023).

[3] https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/399137/edition/378321/content (dostęp: 7.12.2023).

1.1. Zapożyczenia wyrazowe

W wydaniach Donata występują jedynie cztery zapożyczenia wyrazowe, wszystkie mające wcześniejsze poświadczenia w znaczeniu gramatycznym:

- *diphthongus – dyftong*[4] (Don/1595[5], Don/1649), *syllaba – sylaba* (Don/1595, Don/1795) – wcześniejsze poświadczenia: Bart/1544, SPXVI;
- *sententia – sentencja* ‘zdanie’ (Don/1795) – DonCul/1560, SPXVI, później także w znaczeniach ‘sąd, opinia’, ‘morał, maksyma’ (ESXVII);
- *littera – litera* ‘znak alfabetu; głoska’[6] ([DonGl/1542][7], Don/1595, Don/1649) – Sstp.

Rzeczowniki te zostały zaadaptowane do języka polskiego zgodnie z ogólnymi mechanizmami adaptacji rzeczowników łacińskich i grecko-łacińskich w okresie staro- i średniopolskim: rzeczowniki należące do I deklinacji zakończone w łacinie na *-a*, w grece zaś na *-η* (łac. *littera*; gr. *συλλαβή*, łac. *syllaba*) weszły do języka polskiego jako rzeczowniki deklinacji żeńskiej twardotematowej (Moszyńska 1975: 15, 93); rzeczownik zakończony w łacinie na *-ia* (*sententia*) wszedł do polskiej deklinacji miękkotematowej wraz z palatalizacją *-ti-* w *-ci-* > *-cy-* (ibidem, 25–26, 30–31); natomiast w rzeczowniku należącym do II deklinacji rodzaju męskiego i zakończonym w łacinie na *-us*, w grece zaś na *-ος* (gr. *δίφθογγος*, łac. *diphthongus*), zakończenie *-us* zostało odrzucone, a rzeczownik włączony do deklinacji męskiej twardotematowej (ibidem, 32–33).

---

[4] W niniejszym rozdziale terminy podawane są w zestawieniach „termin łaciński – równorzędny termin polski (lub: równorzędne terminy polskie)”. Po każdym zestawieniu znajdują się skróty wydań Donata, w których te terminy odnotowano.

[5] Wszystkie gramatyki i słowniki przywoływane są w zapisie przyjętym w SHTG, np. Don/1595, Don/1649, Bart/1544. Rzeczywista pisownia terminów w tych dziełach mogła być różna, np. termin *sylaba* zapisywany jest w Don/1595 i Don/1649 jako (M. lm.) *syláby*, w Don/1795 jako (M. lm.) *syllaby*. W wypadkach, w których różnice w pisowni mogą być istotne dla rozumienia terminu, będą one zaznaczane w przypisach.

[6] Por. „gdiż przez nich mowa doſtateczna nie może być, dla niektorich liter czo ſie w wargach zamykaią, iako ſą B F P M” (Glaber 1535: C2, C5; cyt. za: SPXVI: https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/62178 [dostęp: 7.12.2023]).

[7] Skrót źródła podany w nawiasie kwadratowym, np. [DonGl/1542], oznacza, że termin nie jest w danym źródle poświadczony bezpośrednio, lecz wyłącznie jako element terminu dwu- lub więcejwyrazowego (skupienia terminologicznego), tu: element terminów *litera przedłużona* (DonGl/1542) i *litera ukrócona* (DonGl/1542).

1.2. Zapożyczenia semantyczne

Wśród zapożyczeń semantycznych (49) prawie wszystkie (48) zostały utworzone na podstawie słów rodzimych. Wszystkie słowa były już przed wydaniami Donata poświadczone w polszczyźnie w znaczeniach niegramatycznych (na podst. Sstp i SPXVI), natomiast w znaczeniach gramatycznych większość z nich (34, tzn. 69%) została użyta po raz pierwszy w wydaniach Donata – można je więc uznać za neologizmy, np.:

- *modus – obyczaj* 'tryb' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649);
- *verbum – słowo* 'czasownik' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *casus – spadek* 'przypadek' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *gradus – stopień* ([DonGl/1542], [Don/1583], [Don/1649], [Don/1795]), *stępień* ([DonGl/1542]);
- *tempus – czas* ([DonGl/1542], Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *nomen – imię* 'leksem odmieniający się przez przypadki' ([DonGl/1542], Don/1649, Don/1795);
- *genus – rodzaj* 'rodzaj gramatyczny' ([DonGl/1542], Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *persona – osoba* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795); *numerus – liczba* ([DonGl/1542], [Don/1583], Don/1595, Don/1649, Don/1795).

Pozostałe 14 terminów notowane jest w znaczeniach gramatycznych już we wcześniejszych źródłach, np.:

- *comparatio – przyrównanie* (Don/1595, Don/1649) – Bart/1544;
- *comparatio – przyrównywanie* (Don/1795) – Gut/1668, Gut/1669;
- *interiectio – wdanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795) – Bart/1544, DonCul/1560;
- *significatio – znamionowanie* (Don/1595, Don/1649, Don/1795) – Bart/1544, Mącz/1564.

Jedyny wśród zapożyczeń semantycznych termin utworzony na podstawie słowa pochodzenia obcego (tzn. będącego pierwotnie zapożyczeniem wyrazowym) to *persona* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649). Słowo to poświadczone jest w Sstp w znaczeniach 'osoba, jednostka ludzka, człowiek' i 'o tzw. osobach Trójcy św.', w SPXVI także w znaczeniach 'figura biblijna' i 'postać, kształt, wygląd zewnętrzny, forma'. Natomiast w znaczeniu gramatycznym 'osoba gramatyczna' pojawia się po raz pierwszy w edycji Donata z 1542 r. Można więc przypuszczać, że jego twórca, Andrzej Glaber z Kobylina, nadał – na podstawie łacińskiego oryginału – istniejącemu już wcześniej w polszczyźnie

słowu *persona* nowe, gramatyczne znaczenie; przy takim założeniu ten termin można uznać za neologizm semantyczny.

Już Nehring (1881: 467) i Łoś (1915: 133) zwracali uwagę, że polskie tłumaczenia terminów w łacińsko-polskich wydaniach Donata często odnoszą się do dosłownego znaczenia nazw łacińskich. Rzeczywiście, w większości wypadków do utworzenia terminu polskiego posłużył wyraz polski, którego podstawowe znaczenie dokładnie odpowiadało znaczeniu ogólnemu wyrazu łacińskiego. Te tłumaczenia są zgodne – o czym świadczą fragmenty artykułów hasłowych ze słownika Knapiusza (wydania z 1644 i 1621 r.) – z ówczesnym rozumieniem słów łacińskich użytych w znaczeniach niegramatycznych, np.:

- *casus – spadek* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795) – łac. *cadō, cadere* ‘spadać’, por. „Cāsus, *m.* Przypadék. Tréfunék. Upádnienie I. Spádnienie” (Kn/1644: 116);
- *coniugatio – sprzężenie* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795) – łac. *con-* ‘z’, *iugō, iugāre* ‘wiązać’, por. „Coniŭgātor. Sprzęgácz” (Kn/1644: 168);
- *declinatio – skłonienie* (DonGl/1542) – łac. *de-* ‘z’, *clīnō, clīnāre* ‘zginać się, pochylać się’, por. „Declīnātio. Stępowanie 2. Ustąpienie 5. Náchylenie. Nákłonienie. Uchylenie Krai świátá 1. Chronienie się. Skłonność 1” (Kn/1644: 205).

Natomiast zupełnie wyjątkowe są wypadki, w których znaczenie odnosi się nie do znaczenia ogólnego słowa łacińskiego, lecz do konotacji terminu gramatycznego, np. *interiectio – wołanie* (DonGl/1542): łac. *inter-* ‘między’, *iaciō, iacere* ‘rzucać’, por. „Intēriectio. Wkładánie” (Kn/1644: 407), „*Wkłádánie czégo gdzie, wtykánie*. […] Interiectio brevis alicuius rei in oratione” (Kn/1621: 1324); termin został przetłumaczony w ten sposób zapewne dlatego, że wykrzykniki są często związane z wołaniem (*ach, och, hej* itp.).

Można także tutaj wyróżnić pewną grupę terminów, które wykazują podobieństwa strukturalne do łacińskiego pierwowzoru, ponieważ:

a) są rzeczownikiem odczasownikowym na *-anie/-enie*, traktowanym jako odpowiednik łacińskich rzeczowników odczasownikowych na *-tio*[8] oraz łacińskich urzeczownikowionych imiesłowów na *-itum*, np.:
   - *significatio – znamionowanie* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *znaczenie* (Don/1795);

[8] Podobną tendencję można także zauważyć np. w słowniku Knapiusza, por. *affirmatio – twierdzenie, appositio – przydanie, comparatio – przyrównanie, compositio – składanie* (Kn/1621), *derivatio – pochodzenie, inclinatio – nachylanie, negatio – zapieranie się, prolatio – wymawianie* (Kn/1644) (za: SHTG).

- *negatio – zaprzeczenie* (DonGl/1542);
- *compositum – składanie* (Don/1649).

Zdarza się przy tym, że ten sam termin tłumaczony jest w tym samym wydaniu Donata na dwa sposoby: od czasownika niedokonanego i dokonanego, np. *praepositio – przekładanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795), *przełożenie* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649).

b) zawierają przedrostek o znaczeniu zbliżonym do znaczenia przedrostka obecnego w terminie łacińskim, np.:
   – łac. *con-* 'z (kim, czym), razem z':
   - *coniugatio – sprzężenie* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)[9];
   - *coniunctio – złączenie* ([DonGl/1542], Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
   - *comparatio – przyrównanie* (Don/1595, Don/1649), *przyrównywanie* (Don/1795);
   - *compositum – składanie* (Don/1649);

   – łac. *dē-* 'z (kogo, czego), od':
   - *declinatio – staczanie* (DonGl/1542, Don/1583, [Don/1649], Don/1795);

   – łac. *ad-* 'do; przy':
   - *adverbium – przysłowie* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
   - *accidens – przymiot* (Don/1795), *przypadek* (Don/1795);

   – łac. *inter-* 'pomiędzy':
   - *interiectio – wdanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);

   – łac. *prō-* 'zamiast, na miejsce czego':
   - *pronomen – namiastek* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *namiestnik* (Don/1583, Don/1649), *nazwisko* (Don/1795);

   – łac. *prae-* 'przed':
   - *praepositio – przekładanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795), *przełożenie* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649).

[9] W Don/1544 poświadczono także formę bezprzedrostkową: *przężenie*, w tym samym znaczeniu. Forma ta, poza wspomnianą edycją Donata, nie jest poświadczona w polszczyźnie ani wcześniej, ani później; nie jest również notowany stanowiący jej przypuszczalną podstawę bezprzedrostkowy czasownik **prząc* – mimo że już w Sstp występują przedrostkowe *sprząc, wprząc, wyprząc*. Jeśliby więc uznać formę *przężenie* za oddzielny termin, byłoby to – zgodnie z przyjętymi kryteriami – zapożyczenie strukturalne (jedyne wśród terminów jednowyrazowych). Jednak jako że w tym samym wydaniu Donata występuje także *sprzężenie*, prawdopodobnie należy traktować *przężenie* raczej jako wariant oboczny niż jako samodzielny termin.

Powyższe terminy ze względu na swoje podobieństwo strukturalne do łacińskiego pierwowzoru bywają uznawane za zapożyczenia strukturalne[10]. Argumentem przemawiającym za takim ich traktowaniem byłby fakt, że zostały wybrane z istniejącego inwentarza wyrazów języka polskiego zapewne częściowo ze względu na swoją budowę, przypominającą strukturę łacińską. Nie są to jednak słowa nowo utworzone, lecz już wcześniej w języku istniejące, choć w innych znaczeniach (co poświadczają słowniki historyczne polszczyzny), a zatem – zgodnie z założeniami tego rozdziału – traktuję je jako zapożyczenia semantyczne.

Zdecydowana większość terminów jednowyrazowych to rzeczowniki, co jest zgodne z ogólną tendencją dotyczącą terminologii (Gajda 1990: 86–87), choć występują też czasowniki: *declinare – skłaniać (się)* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *staczać się* (Don/1595, Don/1649), *coniugare – sprzęgać (się)* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), a także imiesłowy, np. *a producta – (a) przedłużone* (Don/1595, Don/1649).

Znaczna część terminów jednowyrazowych będących rzeczownikami wchodzi również w skład terminów dwu- lub więcejwyrazowych (skupień terminologicznych) jako człony określane.

1.3. Zapożyczenia strukturalne

Wszystkie zapożyczenia strukturalne to terminy dwu- lub więcejwyrazowe[11]. Większość to nazwy utworzone na podstawie wyrazów rodzimych (177), pozostałe 8 to terminy hybrydalne (wyraz określany pochodzenia obcego, wyraz określający rodzimy):

- *persona prima – persona pierwsza* (Don/1595, Don/1649);
- *persona secunda – persona wtóra* (Don/1595, Don/1649);
- *persona tertia – persona trzecia* (Don/1595, Don/1649);
- *novissima syllaba – ostateczna sylaba* (Don/1649, Don/1795);

---

[10] Por. Długosz-Kurczabowa, Dubisz (2001: 370), gdzie do terminologicznych kalk słowotwórczych (tzn. strukturalnych) zalicza się m.in. *spadek* i *przypadek* (z łac. *casus*), *przysłowie* (z łac. *adverbium*) i *namiestek* (z łac. *pronomen*).

[11] Zgodnie z przyjętymi w rozdziale kryteriami wszystkie terminy jednowyrazowe albo zostały już wcześniej poświadczone w polszczyźnie w znaczeniach gramatycznych, co czyni je zapożyczeniami semantycznymi, np. *declinatio – skłonienie* (Don/1542), albo są zapożyczeniami wyrazowymi, np. *sententia – sentencja* (Don/1795). Wyjątkiem mógłby być termin *coniugatio – przężenie* (Don/1542), ale należy traktować go raczej jako wariant terminu *sprzężenie*, zob. przyp. 9.

- *terminatio – sylaba kończona* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *sylaba kończysta* (Don/1595, Don/1649), *sylaba końcowa* (Don/1795), *sylaba kończąca* (Don/1795).

138 zapożyczeń strukturalnych (75%) to neologizmy – nazwy poświadczone po raz pierwszy w wydaniach Donata. Większość z nich dokładnie odwzorowuje strukturę terminów łacińskich.

1.3.1. Zapożyczenia strukturalne dwuwyrazowe

Większość zapożyczeń strukturalnych (163 z 184) jest dwuwyrazowa; przyjmują następujące struktury:

A) SUB + SUB_{GEN}[12], np.:
- *pars orationis – część mowy* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *adverbium temporis – przysłowie czasu* (Don/1595, Don/1649);
- *gradus comparationis – stopień przyrównania* (Don/1595, Don/1649), *stopień przyrównywania* (Don/1795).

Rzeczownik jest tłumaczeniem łacińskiego rzeczownika. Pewna szczególna grupa to – podobnie jak w wypadku zapożyczeń semantycznych – rzeczowniki odczasownikowe na *-anie/-enie*, które w tym wypadku są tłumaczeniami łacińskich gerundiów, zakończonych w dopełniaczu na *-ndi*, będących członami określającymi w terminach o znaczeniu węższym do *adverbium – przysłowie* w wydaniach z 1595 i 1649 r., np.:
- *adverbium separandi – przysłowie odłączania* (Don/1595, Don/1649);
- *adverbium iurandi – przysłowie przysięgania* (Don/1595, Don/1649);
- *adverbium respondendi – przysłowie odpowiedzenia* (Don/1595, Don/1649).

B) SUB + ADJ, np.:
- *numerus pluralis – liczba wielka* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *gradus positivus – stopień przedni* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *genus neutrum – rodzaj oddzielny* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)[13];

---

[12] Wykaz skrótów znajduje się na końcu rozdziału.

[13] Termin wiąże się z istniejącym w gramatyce Donata podziałem czasowników według pięciu *genus* (rodzajów) na: *activa* (czynne) – stojące w stronie czynnej, ale mające także stronę bierną, np. *lego* 'czytam'; *passiva* (bierne) – stojące w stronie biernej, ale mające także stronę czynną, np. *legor* 'jestem czytany'; *neutra* (nijakie) – mające tylko stronę czynną, np. *sto* 'stoję'; *neutro passiva* (nijako-bierne), mające w czasie teraźniejszym

- *coniugatio inconsequens – sprzężenie niejednostajne* (Don/1595, Don/1649).

Przymiotnik jest tłumaczeniem łacińskich przymiotników różnych typów, w tym także uprzymiotnikowionych imiesłowów.

c) SUB + $PART_{ACT}$, np.:
- *casus dativus – spadek dawający* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *modus indicativus – obyczaj ukazujący* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649);
- *coniunctio expletiva – złączenie wypełniające* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649);
- *gradus comparativus – stępień przyrównający* (DonGl/1542), *stopień przyrównający* (Don/1583, Don/1595, Don/1649).

Imiesłów jest tłumaczeniem łacińskich przymiotników na *-ivus*; pojawia się we wszystkich nazwach przypadków, a często także nazwach imion, trybów, spójników i stopni porównania[14]. Szczególnymi przypadkami są dwa imiesłowy, z których pierwszy to zrost z przysłówkiem, drugi – złożenie z przymiotnikiem:
- *forma frequentativa – wyobrażenie częstoczyniące* (Don/1583, Don/1595, Don/1649);
- *genus neutro-passivum – rodzaj oddzielno-cierpiący* (Don/1595, Don/1649)[15].

d) SUB + $PART_{PASS}$, np.:
- *modus infinitivus – obyczaj niezagraniczony* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649), *obyczaj nieograniczony* (Don/1583, Don/1595, Don/1649), *sposób nieograniczony* (Don/1795);
- *coniunctio praepositiva – złączenie przekładane* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649);
- *litera terminalis – litera kończona* (Don/1595, Don/1649).

---

tylko stronę czynną, a w czasie przeszłym tylko stronę bierną, np. *gaudeo* ‘cieszę się’, *gavisus sum* ‘ucieszyłem się’; *deponentia* – mające tylko stronę bierną, np. *loquor* ‘mówię’ (Don/1695: [36]–[37]).

[14] Podobną tendencję można także zauważyć np. w słowniku Knapiusza, por. *appellativus – nazywający, promissivus – obiecujący, imperativus – rozkazujący* (Kn/1644, na podst. SHTG).

[15] W Don/1595 zapis łączny: (M. lm.) *oddzielnocierpiące*, w Don/1649 zapis rozdzielny: (M. lm.) *oddzielno cierpiące*. Jest to złożenie z infiksem *-o-*, motywowane wyrazami określającymi w terminach *genus neutrum – rodzaj oddzielny* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795) i *genus passivum – rodzaj cierpiący* (Don/1595, Don/1649, Don/1795) (zob. przyp. 13).

Imiesłów jest tłumaczeniem łacińskich przymiotników różnych typów; pojawia się niekiedy w nazwach trybów i spójników. Wyjątkowym wypadkiem jest jednowyrazowy termin łaciński *terminatio*, który został oddany jako terminy dwuwyrazowe *sylaba kończona* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *sylaba kończysta* (Don/1595, Don/1649), *sylaba końcowa* (Don/1795), *sylaba kończąca* (Don/1795).

1.3.2. Zapożyczenia strukturalne trzy- i więcejwyrazowe

Zapożyczeń strukturalnych trzy- i więcejwyrazowych jest 22; przyjmują następujące struktury:

A) SUB + ADJ + ADJ:
- *tempus praeteritum perfectum – czas przeszły zupełny* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *czas przeszły spełny* (DonGl/1542), *czas przeszły doskonały* (Don/1595, Don/1649, Don/1795);
- *tempus praeteritum imperfectum – czas przeszły niezupełny* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *czas przeszły niespełny* (DonGl/1542), *czas przeszły niedoskonały* (Don/1795).

Przymiotniki, w tym wypadku uprzymiotnikowione imiesłowy na *-ły*, są tłumaczeniem łacińskich uprzymiotnikowionych imiesłowów na *-tus*.

B) SUB + ADJ + PART_{ACT}:
- *nomen adiectivum comparabile – imię przydatne przyrównywające się* (Don/1795).

Przymiotnik i imiesłów są tłumaczeniami łacińskich przymiotników różnych typów:

C) SUB + ADV + ADJ:
- *tempus praeteritum plusquamperfectum – czas dawno przeszły* (Don/1595, Don/1649, Don/1795)[16].

Przysłówek i przymiotnik są tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika, będącego pierwotnie zrostem przysłówka, przyimka i imiesłowu.

D) SUB + PRAEP + SUB_{GEN}:
- *modus impersonalis – obyczaj krom osób* (Don/1595, Don/1649);
- *nomen incomparabile – imię bez porównania* (Don/1795).

[16] Zarówno w Don/1595, jak i w Don/1649 występują cytaty różniące się szykiem wyrazów: (D. lp.) *przeszłego dawno czasu* i (D. lp.) *dawno przeszłego czasu*. Fakt, że człon *dawno* bywa przestawiany, wskazuje na to, że należy go najpewniej rozumieć jako przysłówek, nie przymiotnik. Prócz tego poświadczony jest także termin *przeszły dawny czas* (Don/1595, Don/1649) (w Don/1649 D. lp.: *przeszłego* […] *dawnego czasu*).

Wyrażenie przyimkowe jest tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika, co wprowadza strukturę nieco inną od łacińskiej.

e) SUB + PRAEP + NUM_{LOC}:
- *numerus pluralis – liczba w wielu* (DonGl/1542).

Podobnie jak powyżej, wyrażenie przyimkowe jest tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika, co wprowadza strukturę nieco inną od łacińskiej.

f) SUB + SUB_{GEN} + $PART_{ACT}$:
- *pars orationis declinabilis – część mowy staczająca się* (Don/1795);
- *pars orationis indeclinabilis – część mowy niestaczająca się* (Don/1795).

Są to terminy podrzędne do terminu dwuwyrazowego *pars orationis – część mowy* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795).

g) SUB + SUB_{ACC} + $PART_{ACT}$:
- *verbum causativum – słowo przyczynę dające* (DonGl/1542);
- *coniunctio causale – złączenie przyczynę dające* (Don/1595, Don/1649);
- *adverbium locale – przysłowie miejsce znamionujące* (Don/1595, Don/1649);
- *adverbium personale – przysłowie osobę znaczące* (Don/1595), *przysłowie osobę znamionujące* (Don/1649).

Imiesłów i rzeczownik są tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika, co wprowadza strukturę odbiegającą od łacińskiej.

h) SUB + SUB_{GEN} + ADJ_{GEN}:
- *coniunctio ordinis communis – złączenie porządku pospolitego* (Don/1795).

Przymiotnik jest tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika.

i) SUB + SUB_{GEN} + ADV + $PART_{PASS\ GEN}$:
- *coniunctio ordinis praepositivi – złączenie porządku pierwej położonego* (Don/1795);
- *coniunctio ordinis postpositivi – złączenie porządku potym położonego* (Don/1795)[17].

Imiesłów z przysłówkiem jest tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika na *-ivus*.

j) SUB + OPER + $PART_{PASS}$:
- *figura decomposita – wyobrażenie więcej niż złożone* (Don/1795).

Operator metapredykatywny i imiesłów są tłumaczeniem łacińskiego imiesłowu złożonego.

[17] Pisownia łączna *potym* oraz kontekst (bycie w opozycji do *pierwej*) wskazują na to, że jest to już przysłówek, nie wyrażenie przyimkowe.

k) Sub + Adj + Oper + Adj:
- *tempus praeteritum plusquamperfectum – czas przeszły więcej niż doskonały* (Don/1595, Don/1649, Don/1795).

Operator metapredykatywny i przymiotnik są tłumaczeniem łacińskiego imiesłowu złożonego.

1.3.3. Człony określające

Jedno zapożyczenie strukturalne, *forma frequentativa – wyobrażenie częstoczyniące* (Don/1583, Don/1595, Don/1649)[18], zawiera człon określający utworzony na podstawie słowa, które poza wydaniami Donata nie zostało poświadczone w języku polskim przedtem ani potem (na podst. Sstp, SPXVI, ESXVII, Kn/1621, L/1807–1814, SWil/1861, SW/1900–1927, Dor/1958–1969 oraz SHTG). W pozostałych zapożyczeniach tego typu człony określające zostały utworzone na podstawie słów, które były już poświadczone w źródłach przed pierwszym wystąpieniem w edycji Donata, choć nie w znaczeniach gramatycznych.

Tylko w jednym terminie, *principium formationis – początek formacji* (Don/1795), człon określający jest utworzony na podstawie słowa pochodzenia obcego; w pozostałych terminach człony mają za podstawę słowa rodzime, np.:
- *(pars) orationis – (część) mowy* (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795);
- *(tempus) futurum – (czas) przyszły* (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795);
- *(genus) femininum – (rodzaj) niewieści* (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795).

Podobnie jak w wypadku zapożyczeń semantycznych, człony określające są najczęściej dosłownymi tłumaczeniami terminów łacińskich, np.:
- *(genus) passivum – (rodzaj) cierpiący* – łac. *patior, patī* ‘cierpieć’, por. „*Cierpię co, znoszę, pr. et tr. Pătior aliquid*” (Kn/1621: 81);
- *(verbum) deponens – (słowo) pokładające* – łac. *dē-* ‘od, z’, *ponō, ponere* ‘kłaść’, por. „Dēpōno. Składam 6. 8. Pokładam 1. 2, Sądzę 2.” (Kn/1644: 217), „*Pokładam co w kogo*. Depono peuniam in fidem publicam *Liv.*” (Kn/1621: 784);
- *gerundium – (słowo) noszące* – łac. *gerō, gerere* ‘nosić’, por. „Gĕro, *is*, Noszę 3. Sprawuję 1. 2. Jéstem tym Rządzę 1. Postępuję z kiem” (Kn/1644: 331).

[18] W Don/1583 pisownia łączna: *częstoczyniące*, w Don/1649 pisownia rozłączna: *często czyniące*.

Nawet w tych rzadkich wypadkach, w których tłumaczenia polskie nie oddają dosłownego znaczenia słowa łacińskiego, pozostają jednak mniej więcej zgodne z tym, jak słowo bywało wówczas tłumaczone, np.:

- *(coniugatio) inconsequens* – *(sprzężenie) roztargnione* (DonGl/1542) – łac. *in-* 'nie', *-con-* 'z', *sequor*, *sequī* 'podążać za czymś', por. „Inconsĕquens. Niéporządny" (Kn/1644: 382);
- *(genus) neutrum* – *(rodzaj) oddzielny* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1649, Don/1795) – łac. *neuter* 'żaden z dwóch', por. „Neuter. Ani ten/ áni ow" (Kn/1644: 503).

Wyjątkiem jest *(genus) epicoenum* – *(rodzaj) ptaszy* (Don/1795) – łac. *epicoenus* oznacza 'wspólny'; na kształt polskiego odpowiednika *ptaszy* 'ptasi' wpłynął zapewne dobór przykładów, gdyż w tekście Donata ich listę rozpoczynają nazwy gatunków ptaków: *passer* 'wróbel' i *aquila* 'orzeł'. Niezupełnie jasne jest oddanie *(verbum) supinum* jako *(słowo) konieczne* (Don/1649), niekiedy także jako *konieczny* (Don/1795) lub *koniecznie* (Don/1649); łac. *supīnus* oznacza 'zwrócony ku górze', 'leżący na wznak', por. „Sŭpīnus. Wznák léżący. Spodni. Záléżáły. Niédbáły. Gnuśny. Gruby 3." [Kn/1644 (I wyd. 1626): 759]. Być może tutaj *konieczny* odnosiło się do znaczenia 'końcowy, ostatni' (SPXVI) jako „ostatnia" forma podstawowa czasownika, por. „Principia formationum sunt tria, *Początki formacyj są trzy*, scilicet, *to jest*, Praesens, *Teraźniejszy czas*, Praeteritum, *Przeszły*, et Supinum, *i Konieczny*" (Don/1795).

W tej grupie również można wyróżnić pewną liczbę określeń, które wykazują podobieństwa strukturalne do łacińskiego pierwowzoru, ponieważ zawierają przedrostek o znaczeniu zbliżonym do znaczenia przedrostka obecnego w terminie łacińskim, np.:

- *(pronomen) subiunctivum* – *(namiastek) podłączający* (Don/1649);
- *(coniunctio) praepositiva* – *(złączenie) przekładane* (DonGl/1542, Don/1649);
- *(coniunctio) disiunctiva* – *(złączenie) rozdzielające* (DonGl/1542, Don/1649);
- *(coniunctio) expletiva* – *(złączenie) wypełniające* (DonGl/1542, Don/1649).

2. Donat a inne gramatyki polskie

2.1. Zestawienie gramatyk

Dla badania wpływu terminologii Donata na rozwój polskiej terminologii gramatycznej znacząca jest liczba terminów, które występują zarówno w polsko-łacińskich wydaniach Donata, jak i w innych dawnych gramatykach,

ortografiach i słownikach polskich. Tabela 2 zawiera listę 92 spośród 122 dzieł obecnych w SHTG (stan na 4.09.2022), które porównano (za pomocą funkcji „porównaj z innymi dziełami") z czterema łacińsko-polskimi wydaniami Donata (1542, 1583, 1649, 1795)[19]. Pominięto te dzieła, w których liczba terminów współwystępujących z wydaniem Donata z 1542 wynosiła 0 lub 1 (30 gramatyk).

Tabela 2. Liczba terminów występujących w łacińsko-polskich wydaniach Donata i w innych gramatykach, ortografiach i słownikach polskich obecnych w SHTG

		1542	**1583**	**1649**	**1795**	**Średnia**
Bartłomiej z Bydgoszczy, *Słownik*	1544	48	27	66	43	46,00
L. Culmann, *Aelii Donati Viri Clarissimi…*	1560	14	6	18	15	13,25
J. Mączyński, *Lexicon Latino Polonicum…*	1564	6	4	9	11	7,50
P. Artomiusz, *Nomenclator, selectissimas rerum appellationes…*	1591	2	0	1	3	1,50
I.I. Moravus, *Quaestiones de primis grammatices rudimentis…*	1592	2	0	4	6	3,00
G. Knapiusz, *Thesaurus polono-latino-graecus…*	1621	5	1	9	7	5,50
G. Knapiusz, *Thesauri Polonolatinograeci…*	1644	6	2	8	8	6,00
M. Gutthäter-Dobracki, *Polnische Teutsch erklärte Sprachkunst…*	1669	21	13	28	36	24,50
A. Styla, *Grammatica Polono-Italica…*	1675	25	14	40	47	31,50
F.D. Duchênebillot, *Nouvelle méthode…*	1699	20	12	30	39	25,25
B.K. Malicki, *Klucz do języka francuskiego…*	1700	25	16	40	48	32,25
J. Ernesti, *Vermehrter, Und an vielen Orten verbesserter…*	1702	3	4	5	6	4,50
S. Dąbrowski, *Grammatyka francuska i polska…*	1759	20	14	32	40	26,50
S. Konarski, *Grammatyka łacińska…*	1759	5	0	9	10	6,00
M.A. Trotz, *Nowy dykcjonarz, to jest mownik…*	1764	17	12	21	26	19,00
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka…*	1766	19	13	29	35	24,00
S. Kleczewski, *O początku, dawności, odmianach…*	1767	13	7	15	18	13,25
W. Szylarski, *Grammatyka powszechne…*	1767	24	17	35	45	30,25
W. Szylarski, *Początki nauk dla narodowej…*	1770	19	12	31	35	24,25
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka…*	1774	20	15	33	38	26,50
S. Nałęcz-Moszczeński, *Snadna, gruntowna…*	1774	18	9	25	34	21,5
M. Dudziński, *Zbiór rzeczy potrzebniejszych…*	1776	6	3	7	10	6,5
M. Lubowicz, *Grammatyka rossyjska*	1778	24	13	35	45	29,25

[19] Zestawienie zostało dokonane przed wpisaniem do bazy SHTG haseł z zachowanego wydania Donata z 1595 r. Jest ono jednak bardzo podobne do wydania z 1649 r. (por. Decyk-Zięba 2023b).

		1542	1583	1649	1795	Średnia
O. Kopczyński, *Gramatyka* […] *na klasę pierwszą*	1778	10	1	12	17	10,00
O. Kopczyński, *Grammatyka* […] *na klassę drugą*	1780	11	2	16	19	12,00
Wyrazy niektóre gramatyczne łacińsko-polskie…	1780	15	9	18	27	17,25
O. Kopczyński, *Układ gramatyki dla szkół…*	1785	8	2	12	14	9,00
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka…*	1787	9	2	13	18	10,50
J. Antonowicz, *Gramatyka* […] *angielskiego języka…*	1788	9	3	13	17	10,50
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka…*	1794	6	1	8	8	5,75
S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*	1807-1814	10	5	15	18	12,00
J.S. Bandtkie, *Polnische Grammatik für Deutsche…*	1808	2	2	2	2	2,00
T. Szumski, *Dokładna nauka języka i stylu polskiego…* cz. I	1809	8	2	12	16	9,50
J.P. Dworzecki-Bohdanowicz, *Gramatyka…*	1813	10	2	15	19	11,50
Grammatyka francuzka dla dam i kawalerów…	1816	11	4	17	22	13,50
J.I. Przybylski, *Język polski*	1816	5	1	5	8	4,75
W. Skorochód Majewski, *O Słowianach…*	1816	8	1	12	13	8,50
O. Kopczyński, *Grammatyka języka polskiego*	1817	16	8	18	21	15,75
J. Mroziński, *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*	1822	7	2	9	13	7,75
M. Jakubowicz, *Grammatyka języka polskiego…*	1823	12	2	14	17	11,25
J. Muczkowski, *Gramatyka języka polskiego*	1825	11	2	13	19	11,25
W. Skorochód Majewski, *Gramatyka mowy starożytnych Skuthów…*	1828	6	2	8	8	6,00
S.J. Borodzicz, *Grammatyka języka polskiego*	1830	9	3	13	16	10,25
Deputacja Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk, *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*	1830	10	2	15	17	11,00
M.F. Marciński, *Gramatyka polska dla Litwinów…*	1833	8	3	9	11	7,75
F. Żochowski, *Części mowy odmieniające się przez przypadki*	1838	6	1	6	7	5,00
K.L. Rewoliński, *Głoskownia czyli grammatyka polska…*	1845	10	2	12	15	9,75
J.N. Deszkiewicz, *Gramatyka języka polskiego*	1846	8	3	12	15	9,50
K. Bronikowski, *Gramatyka języka polskiego…*	1848	9	3	12	15	9,75
H.I. Suchecki, *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi*	1849	8	2	11	18	9,75
E. Rykaczewski, *Gramatyka języka angielskiego zebrana…*	1850	6	1	7	10	6,00
T. Kurhanowicz, *Składnia i pisownia…*	1852	9	1	11	15	9,00
A. Sztochel, *Gramatyka historyczno-krytyczna języka polskiego*	1854	10	2	14	18	11,00

		1542	1583	1649	1795	Średnia
A. Morzycki, *Rys gramatyki języka polskiego*	1857	10	2	12	16	10,00
D.E. Łada Łazowski, *Gramatyka języka polskiego…*	1861	8	0	11	14	8,25
S. Gruszczyński, *Nauka o zdaniu zawierająca rozbiór zdania…*	1861	9	2	12	15	9,5
A. Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego…*	1861	11	4	15	19	12,25
A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego większa*	1863	13	2	14	18	11,75
B. Trzaskowski, *Nauka o pierwiastkach…*	1865	7	0	11	14	8,00
F.K. Malinowski, *Krytyczno-porównawcza gramatyka…*	1869	16	3	15	19	13,25
J. Kamocka, *Praktyczny wykład nauki języka polskiego…*	1870	9	2	12	16	9,75
F. Czepieliński, *Gramatyka języka polskiego…*	1871-1872	10	3	12	19	11,00
W. Lercel, *Gramatyka języka polskiego…*	1877	8	2	11	12	8,25
A. Małecki, *Gramatyka historyczno-porównawcza…*	1879	14	1	16	18	12,25
J. Maleczyńska, *Mała gramatyka polska rozłożona na pytania…*	1882	9	2	13	17	10,25
B.L. Ożyński, *Skarbiec odkryty bogactwa, piękności…*	1883	8	1	9	11	7,25
J. Karłowicz, *Projekt terminologii językoznawczej polskiej*	1885	3	0	4	6	3,25
A. Jeske, *Gramatyka języka polskiego*	1886	11	3	14	18	11,50
M. Grubecki, *Srawnitielnaja grammatika polskago jazyka…*	1891	6	2	7	11	6,50
Akademia Umiejętności w Krakowie, *Uchwały Akademii…*	1891	8	0	10	12	7,50
A.A. Kryński, *Gramatyka języka polskiego*	1897	9	2	13	16	10,00
A. Krasnowolski, *Systematyczna składnia…*	1897	11	1	13	16	10,25
J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*	1900-1927	16	8	22	28	18,50
J.K. Króliński, *Pisownia polska na podstawie gramatyki…*	1907	6	1	8	9	6,00
F.V. Lorenz, *Praktyczna gramatyka języka portugalskiego*	1907	8	1	12	14	8,75
A.A. Kryński, M.Z. Kryński, *Gramatyka języka polskiego szkolna*	1917	10	2	15	19	11,50
J. Łoś, Główne przepisy, [w:] *Pisownia polska ustalona…*	1918	4	0	5	7	4,00
F. Konarski, *Zwięzła gramatyka języka polskiego*	1920	10	2	14	18	11,00
Zjazd gramatyków polskich 17 i 18.II.1921	1921	5	1	8	10	6,00
J.K. Króliński, *Polska terminologia gramatyczna…*	1922	7	0	10	12	7,25
K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*	1923	7	2	13	13	8,75

		1542	1583	1649	1795	Średnia
J. Łoś, *Składnia*	1923	4	0	10	10	6,00
J. Łoś, *Fleksja*	1923	13	1	19	19	13,00
S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*	1923	5	0	9	11	6,25
J.M. Rozwadowski, *Historyczna fonetyka czyli głosownia*	1923	5	1	10	9	6,25
H. Ułaszyn, *Słowotwórstwo*, [w:] *Gramatyka języka polskiego*	1923	4	0	5	6	3,75
ZTP „Oświata", *Mała gramatyka języka portugalskiego…*	1924	6	1	10	12	7,25
J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. II Słowotwórstwo*	1925	9	1	11	13	8,50
J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. III Odmiennia (fleksja) historyczna*	1927	8	1	11	12	8,00
H.K. Gaertner, *Nauka o języku polskim…*	1927	10	0	15	17	10,50
Z. Klemensiewicz, *Gramatyka współczesnej polszczyzny…*	1939	5	1	9	11	6,50
W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*	1958-1969	3	0	4	3	2,50

Kolorem jasnoszarym oznaczono terminy, których średnia wystąpień wynosi od 10,00 do 19,99, kolorem ciemnoszarym – 20,00 i powyżej.

Największa liczba terminów współwystępujących z wydaniami Donata z 1542, 1583 i 1649 r., a także największa średnia dotyczy najstarszego porównywanego dzieła – słownika Bartłomieja z Bydgoszczy. Fakt, że autor ten znał łacińsko-polskie wydanie Donata i z niego korzystał, widać w stosowanych przez niego wzmiankach *vide Donatum* lub *vide Donatum polonicum*. Duża liczba terminów współwystępujących pomiędzy wydaniami Donata a tym słownikiem dodatkowo ten fakt potwierdza (szerzej o tym: Pawlicki 2022).

W pozostałych gramatykach z XVI w. i pierwszej połowy XVII w. liczba terminów współwystępujących nie jest duża – z wyjątkiem dzieła Leonharda Culmanna (1560), w pewnym stopniu opartego na gramatyce Donata, co wyjaśnia ten nieco większy wskaźnik.

Natomiast bardzo wysoka liczba terminów współwystępujących dotyczy gramatyk i podręczników z drugiej połowy XVII w. i XVIII w., poczynając od niemieckojęzycznej gramatyki Macieja Gutthätera-Dobrackiego (1669). Większość dzieł w tym zbiorze to gramatyki i podręczniki przeznaczone do nauki języków obcych: podręcznik do języka włoskiego Adama Styli (1675), podręczniki do języka francuskiego F.D. Duchênebillot (1699), Bartłomieja Kazimierza Malickiego (1700), Stanisława Dąbrowskiego (1759) i Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego (1774), gramatyka niemiecka Johanna Christopha

Gottscheda (1766, 1774, choć terminów współwystępujących jest już wyraźnie mniej w wydaniach z 1787 i 1794, por. rozdz. V w niniejszej książce) i gramatyka rosyjska Mikołaja Lubowicza (1778). Stosunkowo wiele terminów notowanych w wydaniach Donata występuje w gramatyce Walentego Szylarskiego (1767, 1770). Może to świadczyć o utrzymywaniu się w tym okresie w obiegu terminologii zapoczątkowanej lub rozpowszechnionej przez łacińsko-polskie wydania Donata, co szczególnie łatwo zrozumieć przy gramatykach zestawiających kilka języków, których autorzy w naturalny sposób wykorzystywali istniejące tłumaczenia terminów łacińskich.

Zmiana dokonała się jednak już pod koniec XVIII w., gdy liczba terminów współwystępujących zmniejszyła się do kilkunastu, poczynając od dzieł Onufrego Kopczyńskiego (1778, 1780, 1785), co miało związek z wprowadzeniem przez niego wielu neologizmów, takich jak *imiesłów, przyimek, przymiotnik, rzeczownik, spójnik* i *wykrzyknik* (rozdz. VII). Także i gramatyki dziewiętnastowieczne zawierają co najwyżej kilkanaście terminów współwystępujących z łacińsko-polskimi wydaniami Donata – najczęściej są to te nazwy, które najbardziej zakorzeniły się w polskiej terminologii gramatycznej. Dokładniej zostaną one opisane w następnym podrozdziale.

Zmniejszenie się liczby terminów z wydań Donata w tym okresie miało zapewne związek z zaprzestaniem używania gramatyki Donata jako podręcznika do nauki łaciny w końcu XVIII w., z wyparciem terminów pochodzących z Donata przez nominacje Kopczyńskiego, a także inne, poświadczone już wcześniej (np. *zaimek* u Bartłomieja Kazimierza Malickiego w 1700 r., *przysłówek* u Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego w 1774 r.) i później [np. *czasownik* w słowniku Lindego w 1807 r., *liczebnik* u Jana Muczkowskiego w 1936 r. (Koronczewski 1961: 54)]. Do krystalizującej się w XIX w. polskiej terminologii gramatycznej dostało się więc kilkanaście terminów pochodzących z wydań Donata. Podobna sytuacja utrzymała się w XX w. (i później).

2.2. Zestawienie terminów

Dla zbadania oddziaływania terminologii z wydań Donata istotne jest również zestawienie konkretnych terminów z tych wydań i porównanie ich z innymi gramatykami, ortografiami i słownikami polskimi. Tabela 3 zawiera listę 101 spośród 237 obecnych w SHTG terminów z czterech omawianych wydań Donata. Terminy w tabeli zostały ułożone według największej liczby wystąpień w innych dziełach obecnych w SHTG. Pominięto terminy, które występują – nie licząc czterech wydań Donata – tylko w jednym dziele (53) i terminy nieobecne w innych dziełach niż wydania Donata (83).

Tabela 3. Terminy występujące w łacińsko-polskich wydaniach Donata (stan na 4.09.2022)

Lp.	Oryginał łaciński	Termin polski	Liczba wyst.	1542	1583	1649	1795	Pierwsze wyst.	Ostatnie wyst.
1	numerus	liczba	79					(DonGl/1542)	Kl/1939
2	genus	rodzaj (‘rodzaj gramatyczny’)	78					(DonGl/1542)	Kl/1939
3	tempus praesens	czas teraźniejszy	75					Mącz/1564	Kl/1939
4	genus masculinum	rodzaj męski	73					DonGl/1542	Dor/1958–1969
5	tempus	czas	71					(DonGl/1542)	Kl/1939
6	pars orationis	część mowy	68					(DonGl/1542)	Dor/1958–1969
7	nomen	imię	68					(DonGl/1542)	Dor/1958–1969
8	persona	osoba	68					DonGl/1542	Łoś III/1927
9	verbum	słowo (‘czasownik’)	68					DonGl/1542	Łoś III/1927
10	persona tertia	osoba trzecia	67					Don/1649	Kl/1939
11	tempus futurum	czas przyszły	63					DonGl/1542	Kl/1939
12	syllaba	sylaba	63					Bart/1544	Kl/1939
13	persona prima	osoba pierwsza	62					Don/1649	Kl/1939
14	nomen proprium	imię własne	60					DonGl/1542	Łoś III/1927
15	verbum	słowo (‘wyraz’)	59					Zab/1514–1515	ZwO/1924
16	tempus praeteritum	czas przeszły	57					Bart/1544	Kl/1939
17	gradus	stopień	54					Bart/1544	Kl/1939
18	nomen appelativum	imię pospolite	43					DonGl/1542	Gaert/1927
19	littera	litera (‘głoska’)	39					DonGl/1542	Nitsch 1923
20	casus	spadek	32					DonGl/1542	SW/1900–1927
21	diphthongus	dyftong	29					Bart/1544	Dor/1958–1969
22	modus	sposób (‘tryb’)	29					Sty/1675	Gaert/1927

Lp.	Oryginał łaciński	Termin polski	Liczba wyst.	1542	1583	1649	1795	Pierwsze wyst.	Ostatnie wyst.
23	verbum impersonale	słowo nieosobiste	28					Sty/1675	SW/1900–1927
24	verbum personale	słowo osobiste	21					Sty/1675	SW/1900–1927
25	adverbium	przysłowie	18					Murm/1533	Gaert/1927
26	casus nominativus	spadek mianujący	18					DonGl/1542	Kop/1817
27	casus genetivus	spadek rodzący	18					DonGl/1542	SW/1900–1927
28	modus imperativus	sposób rozkazujący	18					Kn/1644	Czep/1871–1872
29	numerus pluralis	liczba wielka	17					Bart/1544	Gddk/1816
30	casus accusativus	spadek oskarżający	16					DonGl/1542	Kop/1817
31	genus femininum	rodzaj niewieści	15					DonGl/1542	Mucz/1825
32	casus vocativus	spadek wzywający	15					DonGl/1542	Kop/1817
33	nomen substantivum	imię istotne	14					Gut/1669	SW/1900–1927
34	casus dativus	spadek dawający	14					DonGl/1542	Kop/1817
35	numerus singularis	liczba mała	13					Gut/1669	Gddk/1816
36	tempus praeteritum imperfectum	czas przeszły niedoskonały	12					Sty/1675	Don/1795
37	casus ablativus	spadek odbierający	12					DonGl/1542	Kop/1817
38	praepositio	przekładanie	11					Bart/1544	Don/1795
39	figura / forma	wyobrażenie	11					Bart/1544	Łoś II/1925
40	tempus praeteritum perfectum	czas przeszły doskonały	10					Don/1649	Don/1795
41	verbum inchoativum	słowo poczynające	10					DonGl/1542	Łoś II/1925
42	tempus praeteritum plusquamperfectum	czas przeszły więcej niż doskonały	9					Don/1649	Don/1795
43	nomen adiectivum	imię przydatne	9					Sty/1675	SW/1900–1927

Lp.	Oryginał łaciński	Termin polski	Liczba wyst.	1542	1583	1649	1795	Pierwsze wyst.	Ostatnie wyst.
44	verbum passivum	słowo cierpiące	9					Bart/1544	Lub/1778
45	modus infinitivus	sposób nieograniczony	9					Sty/1675	Don/1795
46	accidens	przymiot	7					Mal/1700	Kr/1917
47	adverbium interrogandi	przysłowie pytania	7					Don/1649	Lub/1778
48	genus	rodzaj (‘strona czasownika’)	7					Bart/1544	Don/1795
49	praepositio	przełożenie	6					DonGl/1542	Tr/1764
50	declinatio	skłonienie	6					DonGl/1542	Czep/1871–1872
51	participium	uczestnik	6					DonCul/1560	SW/1900–1927
52	coniunctio	złączenie	6					Bart/1544	Don/1795
53	significatio	znamionowanie	6					Bart/1544	Rozp./1830
54	genus neutrum	rodzaj oddzielny	5					DonGl/1542	Don/1795
55	declinare	skłaniać się	5					DonGl/1542	Mał/1879
56	casus ablativus	spadek oddalający	5					DonGl/1542	Don/1795
57	coniunctio	złączanie	5					Don/1649	SzyPocz/1770
58	tempus praeteritum plusquamperfectum	czas dawno przeszły	4					Don/1649	Lor/1907
59	tempus praesens	czas niniejszy	4					DonGl/1542	SW/1900–1927
60	qualitas	jakość (‘kategoria gram., własność’)	4					Bart/1544	Rozw/1923
61	comparatio	przyrównanie	4					Bart/1544	Sty/1675
62	adverbium qualitatis	przysłowie jakości	4					Don/1649	Lub/1778
63	adverbium dubitandi	przysłowie wątpienia	4					Don/1649	Lub/1778
64	sententia	sentencja	4					DonCul/1560	L/1807–1814
65	verbum substantivum	słowo istotne	4					DonGl/1542	Jak/1823

Lp.	Oryginał łaciński	Termin polski	Liczba wyst.	1542	1583	1649	1795	Pierwsze wyst.	Ostatnie wyst.
66	modus imperativus	sposób żądający	4					Duch/1699	Don/1795
67	declinare	staczać się	4					Bart/1544	SzyPocz/1770
68	figura composita	wyobrażenie złożone	4					DonGl/1542	Rozw/1923
69	negatio	zaprzeczenie	4					DonGl/1542	Łoś/1923
70	persona secunda	osoba wtóra	3					Don/1649	Don/1795
71	persona	persona	3					DonGl/1542	Duch/1699
72	adverbium loci	przysłowie miejsca	3					Don/1649	Gott/1774
73	adverbium hortandi	przysłowie napominania	3					Don/1649	Dąb/1759
74	adverbium similitudinis	przysłowie podobieństwa	3					Don/1649	Lub/1778
75	genus passivum	rodzaj cierpiący	3					Bart/1544	Don/1795
76	genus commune	rodzaj pospolity	3						
77	verbum abundans	słowo obfitujące	3					Mal/1700	Grub/1891
78	interiectio	słowo oddzielne	3					Bart/1544	SzyGram/1767
79	modus indicativus	sposób ukazujący	3					Gut/1669	Don/1795
80	modus subiunctivus	sposób złączający	3					Sty/1675	Don/1795
81	coniugatio	sprzężenie	3					DonGl/1542	Don/1795
82	declinatio	staczanie	3					DonGl/1542	Don/1795
83	gradus superlativus	stopień przewyższający	3					Bart/1544	Don/1795
84	gradus comparativus	stopień przyrównający	3					Bart/1544	Nał/1774
85	interiectio	wdanie	3					Bart/1544	Don/1795
86	coniunctio copulativa	złączenie złączające	3					Bart/1544	Don/1649
87	modus	obyczaj	2					DonGl/1542	Don/1795
88	modus imperativus	obyczaj rozkazujący	2					DonGl/1542	Don/1649

Lp.	Oryginał łaciński	Termin polski	Liczba wyst.	1542	1583	1649	1795	Pierwsze wyst.	Ostatnie wyst.
89	gradus positivus	stopień położony	2					Don/1649	Don/1649
90	casus	przypadek (‘kategoria gram., własność’)	2					Bart/1544	Don/1795
91	adverbium temporis	przysłowie czasu	2					Don/1649	Gott/1774
92	adverbium affirmandi	przysłowie potwierdzenia	2					Don/1649	SzyPocz/1770
93	genus dubium	rodzaj wątpliwy	2					Bart/1544	Don/1795
94	genus omne	rodzaj wszelki	2					Don/1649	Don/1795
95	verbum medium	słowo śrzednie	2					Mal/1700	Don/1795
96	gradus comparativus	stopień przyrównywający	2					Gut/1669	Don/1795
97	participium	uczesnik	2					DonGl/1542	Gott/1766
98	interiectio	wołanie	2					DonGl/1542	Jes/1886
99	coniugatio	złączenie (‘koniugacja’)	2					Sty/1675	Don/1795
100	coniunctio expletiva	złączenie wypełniające	2					DonGl/1542	Don/1649
101	significatio passiva	znaczenie cierpiące	2					Gut/1669	Don/1795

Kolorem ciemnoszarym oznaczono terminy, które pojawiają się w danym wydaniu Donata bezpośrednio.
Kolorem jasnoszarym oznaczono terminy, które pojawiają się tylko jako człony określane terminów dwu- lub więcejwyrazowych.

Terminy w tabeli można podzielić na dwie grupy:

1. Terminy o najwyższej liczbie wystąpień (od nr. 1 do ok. nr. 20 na liście).
2. Terminy o średniej lub małej liczbie wystąpień (od ok. nr. 20 do nr. 101 na liście).

Trudno wyznaczyć między tymi zbiorami ścisłą granicę, ale można dostrzec między nimi wyraźne różnice. W pierwszej grupie – wśród ok. 20 terminów o najwyższej liczbie wystąpień – zdecydowana większość poświadczona jest po raz ostatni w jednym z najpóźniejszych dzieł opracowanych w SHTG, tzn. w słowniku Witolda Doroszewskiego (1958–1969), gramatyce Zenona Klemensiewicza (1939) lub Jana Łosia (1927). Niemal wszystkie te terminy funkcjonują również w dwudziestopierwszowiecznym językoznawstwie polskim (z wyjątkiem terminów *spadek* i *słowo* ‘czasownik’). Zarazem większość z nich odnotowano w edycji Donata z 1542 r. – o tych terminach można więc powiedzieć, że zostały wprowadzone (lub ewentualnie: spopularyzowane) przez tłumacza wydań Donata, a następnie w największym stopniu i w sposób najbardziej trwały weszły do polskiej terminologii gramatycznej. Jest ich 13: *liczba*, *rodzaj*, *rodzaj męski*, *czas*, *część mowy*, *imię*, *osoba*, *słowo* ‘czasownik’, *czas przyszły*, *imię własne*, *imię pospolite*, *litera* ‘głoska’, *spadek* ‘przypadek’.

Terminy, które spośród tych czterech wydań Donata zostały odnotowane dopiero w 1649 r., mają najczęściej swoją pierwszą notację w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 r. Słownik ten, jak pokazano wyżej, wykazuje szczególną zbieżność terminologiczną z łacińsko-polskimi wydaniami Donata. Można jednak przypuszczać, że przynajmniej część z tych terminów została użyta wcześniej w nieznanym nam wydaniu Donata, datowanym na ok. 1530 (Łoś 1913: 218, 1915: 133, Pawlicki 2022) – w tym wypadku one również mogłyby stanowić część wkładu wydań Donata w rozwój terminologii polskiej. Jest ich 5: *osoba trzecia*, *sylaba*, *czas przeszły*, *stopień*, *dyftong*.

Natomiast takim wkładem nie są terminy, które pojawiają się dopiero w wydaniu Donata z 1795 r., zostały natomiast poświadczone już we wcześniejszych dziełach obecnych w SHTG, np. *czas teraźniejszy* (Mącz/1564), *słowo* ‘wyraz?’ (Zab/1514–1515), *sposób* ‘tryb’ (Sty/1675).

Wśród terminów o najwyższej liczbie wystąpień w innych gramatykach znalazły się trzy zapożyczenia wyrazowe: *sylaba*, *litera*, *dyftong*. Pozostałe terminy utworzone zostały na podstawie słów rodzimych.

Natomiast druga grupa (od ok. 20 do 101) obejmuje wprawdzie szerokie spektrum (od 2 do 29) wystąpień, jednak są to w większości terminy, które po raz ostatni pojawiły się:

- w wydaniu gramatyki Donata z 1795 r. (26: *czas przeszły niedoskonały, przekładanie, czas przeszły doskonały, czas przeszły więcej niż doskonały, sposób nieograniczony, rodzaj* ‘strona czasownika’*, złączenie, rodzaj oddzielny, spadek oddalający, sposób żądający, osoba wtóra, rodzaj cierpiący, sposób ukazujący, sposób złączający, sprzężenie, staczanie, stopień przewyższający, obyczaj, przypadek* ‘kategoria gram., własność’*, rodzaj wątpliwy, rodzaj wszelki, słowo śrzednie, stopień przyrównywający, wdanie, złączenie* ‘koniugacja’*, znaczenie cierpiące*);
- w gramatykach z drugiej połowy XVIII w.: Mikołaja Lubowicza z 1778 r. (*słowo cierpiące, przysłowie pytania, przysłowie jakości, przysłowie wątpienia, przysłowie podobieństwa*) i Walentego Szylarskiego z 1770 r. (*złączanie, staczać się, przysłowie potwierdzenia*);
- w gramatyce Onufrego Kopczyńskiego z 1817 r. (*spadek mianujący, spadek oskarżający, spadek wzywający, spadek dawający, spadek odbierający*);
- (rzadziej) w innej gramatyce z końca XIX w., np. Augusta Jeskego z 1886 r. (*wołanie*), bądź początku XX w., np. Adama Antoniego Kryńskiego z 1916 (*przymiot*).

Są to więc terminy, które w mniejszym lub większym stopniu funkcjonowały w terminologii gramatycznej w wiekach XVI, XVII i XVIII, ale później – wraz z zanikiem używania Donata, rozpowszechnieniem się terminologii Kopczyńskiego i krystalizowaniem się terminologii gramatycznej – wyszły z użycia.

Wśród terminów dwuwyrazowych należących do tej grupy stosunkowo wysoką liczbę wystąpień mają nazwy przypadków (*spadek mianujący, spadek rodzący* – 18*, spadek oskarżający* – 16*, spadek wzywający* – 15*, spadek dawający* – 14*, spadek odbierający* – 12) i liczb (*liczba wielka* – 17*, liczba mała* – 13). Widać także, że pewną popularnością cieszył się termin *rodzaj niewieści* (15) – do momentu, gdy nie wyparł go utworzony przez Kopczyńskiego *rodzaj żeński*. Mniej popularny był natomiast *rodzaj oddzielny* (5), ostatecznie również wyparty przez *rodzaj nijaki* Kopczyńskiego.

Również tę drugą grupę można uznać za pewien wkład Donata w rozwój polskiej terminologii gramatycznej – z podobnymi zastrzeżeniami, co powyżej: szczególnie istotne są tu terminy, o których mamy pewność, że zostały odnotowane już w wydaniu z 1542 r. (np. *przysłowie, przełożenie, skłonienie, uczesnik, wołanie* itd.). Mniej pewne, choć też mogące być wkładem Donata, są terminy odnotowane w wydaniach z 1583 lub 1649 r. (np. *liczba wielka, przekładanie, wyobrażenie, słowo cierpiące, uczestnik, złączenie, znamionowanie*). Podobnie jak w pierwszej grupie, nie można jako wkład wydań Donata

w kształtowanie się polskiej terminologii traktować terminów odnotowanych wyłącznie w wydaniu z 1795 r., a wcześniej obecnych w innych dziełach, np. *imię istotne* (Gut/1558), *czas przeszły niedoskonały*, *imię przydatne*, *sposób nieograniczony* (Sty/1675).

W wypadku pominiętych w omawianej tabeli terminów, występujących oprócz wydań Donata tylko w jednej z gramatyk w SHTG (53 terminy), większość (31 terminów) pojawia się w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 r., co stanowi kolejny argument na potwierdzenie wpływu Donata na ów słownik, ale poza tym świadczy o ich raczej niewielkim wpływie na późniejszą terminologię gramatyczną. Pozostałe terminy z tej grupy obecne są w gramatykach Culmanna z 1560 r. (*złączenie rozdzielające*, *litera przedłużona*, *litera ukrócona*, *rodzaj żaden*, *moc*), Lubowicza z 1778 r. (*sprzężenie pierwsze*, *sprzężenie wtóre*, *słowo doskonałe*, *sprzęgać się*, *spadek mieniący*), Gutthätera-Dobrackiego z 1668 r. (*rząd*, *część mowy niestaczająca się*, *przyrównywanie*, *rodzaj mieszany*), Styli z 1675 r. (*przysłowie liczby*, *przysłowie wzywania*), Malickiego z 1700 r. (*sposób dopuszczający*, *sposób mogący*) i w słowniku Trotza z 1764 r. (*składanie*). Z wyjątkiem gramatyki Culmanna, która opiera się w pewnej mierze na tekście średniowiecznego Donata, a zatem występowanie terminów jest tam bardziej oczekiwane, pozostałe wystąpienia – choć pojedyncze – również mogą wskazywać na pewną żywotność tych terminów przynajmniej w wiekach XVII i XVIII.

Ostatnią grupę stanowią terminy, które występują wyłącznie w wydaniach Donata, np. *obyczaj krom osób*, *głos* ‘słowo’, *nazwisko* ‘zaimek’, *rodzaj ptaszy*, *sprzężenie niejednostajne*, *rodzaj żaden*. Terminy te nie weszły do polskiej terminologii gramatycznej i pozostały charakterystyczne tylko dla wydań Donata.

3. Podsumowanie

W niniejszym rozdziale zbadane zostały dwa aspekty mające znaczenie dla opisania wpływu łacińsko-polskich wydań Donata na rozwój polskiej terminologii gramatycznej. Po pierwsze, z analizy terminów obecnych w czterech omawianych wydaniach wynika, że większość (172 z 237 terminów, tzn. ok. 73%) to terminy dla polszczyzny nowe, w tym 34 zapożyczenia semantyczne i 138 zapożyczeń strukturalnych. Niemal wszystkie nowe terminy powstały na podstawie słów rodzimych. Znaczna większość odnosiła się do dosłownego znaczenia terminów łacińskich.

Po drugie, z zestawienia terminów z wydań Donata z innymi źródłami obecnymi w SHTG wynika, że ponad połowa terminów (128 z 237, tzn. ok. 54% – terminy z co najmniej jednym współwystąpieniem, nie licząc tych, w wypadku których tym współwystąpieniem były bliskie Donatowi dzieła szesnastowieczne, tzn. słownik Bartłomieja z Bydgoszczy (por. Łuczak 2021, Decyk-Zięba 2023a) i gramatyka Culmanna) w większej lub mniejszej mierze pojawiała się w piśmiennictwie gramatycznym XVII i XVIII w. Tylko ok. 20 terminów (z których 13 po raz pierwszy występuje już w wydaniu Donata z 1542 r.) zakorzeniło się w literaturze na tyle, że ich stosowanie nie ogranicza się do wieków XIX i XX, ale też większość z nich używana jest obecnie. Te terminy można uznać za najtrwalszy wpływ wydań Donata na polską terminologię gramatyczną.

Wykaz skrótów

ACC	forma w bierniku
ADJ	przymiotnik
ADV	przysłówek
GEN	forma w dopełniaczu
LOC	forma w miejscowniku
NOM	mianownik
NUM	liczebnik
OPER	operator metapredykatywny
PART_{ACT}	imiesłów przymiotnikowy czynny
$\text{PART}_{\text{PASS}}$	imiesłów przymiotnikowy bierny
PL	liczba mnoga
PRAEP	przyimek
PRON	zaimek
SG	liczba pojedyncza
SUB	rzeczownik

Anna Just

Uniwersytet Warszawski
a.just@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3669-5038

Rozdział II

Polska terminologia gramatyczna w gramatykach Macieja Gutthätera-Dobrackiego – jej źródła i recepcja

W starszej literaturze przedmiotu powszechny jest pogląd, że trzon polskiej terminologii gramatycznej wyszedł spod pióra Macieja Gutthätera-Dobrackiego i że to właśnie on jako pierwszy uczynił krok w kierunku wyzwolenia gramatyki polskiej spod wpływów łacińskich, wprowadzając polską terminologię gramatyczną (por. Rombowski 1960: 134, Sochacka 1972: 253). Pogląd tym bardziej zaskakujący, iż Dobracki jest autorem dwóch napisanych po niemiecku gramatyk języka polskiego, wydanych drukiem w latach 60. XVII w. Zważywszy jednak, że pierwsza gramatyka języka polskiego napisana po polsku ukazała się drukiem dopiero w 1770 r.[1], podczas gdy napisane w językach obcych gramatyki języka polskiego sięgają wieku XVI, wydaje się całkiem naturalne, że polskie terminy gramatyczne pojawiły się wprzódy w obcojęzycznych podręcznikach do nauki języka polskiego jako obcego, pisanych najczęściej przez cudzoziemców i dla cudzoziemców, później zostały przejęte (lub zastąpione innymi terminami) przez polskich autorów gramatyk. Początki polskiego nazewnictwa gramatycznego są jednak dużo starsze i sięgają średniowiecza (por. Decyk-Zięba 2020b: 60). Pierwsze terminy gramatyczne zanotowane w języku polskim wystąpiły w piętnasto- i szesnastowiecznych dziełach ortograficznych[2] oraz słownikach[3]. Były one też obecne w dwujęzycznej (łacińsko-polskiej) wersji gramatyki Eliusza Donata[4],

[1] Chodzi tu o dzieło Walentego Szylarskiego *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków, jako łacińskiego, francuskiego, włoskiego i innych ułatwiająca*, wydane nakładem Drukarni Bractwa Świętej Trójcy we Lwowie.

[2] Zob. np.: Park/1440 (ok.): 55–79, PolTerm/1921: 89–92, Sekl/1547: A6a–B2, Sekl/1549: A3r–A4v, Murz/1551 (wyd. 1): B2r–B3v.

[3] Zob. np.: Bart/1544, Mącz/1564 (war. B).

[4] O gramatyce Donata por. rozdz. I.

wielokrotnie wydawanej i od wieku XVI aż po wiek XVIII używanej w szkołach do nauki łaciny, oraz w innych podręcznikach do nauki gramatyki łacińskiej[5]. Z czasem zawitały też do napisanych w językach obcych podręczników do nauki języka polskiego jako obcego oraz napisanych po polsku podręczników do nauki *języków cudzoziemskich*, kiedy to począwszy od XVI w. daje się dostrzec rosnące zainteresowanie, a na obszarach wieloetnicznych i/lub przygranicznych nawet potrzebę i konieczność nauki języków obcych. W związku z tym, że polskie nazewnictwo gramatyczne było obecne w ortografiach, słownikach, gramatykach i podręcznikach do nauki języka, powstałych przed 1668, w którym to roku ukazała się pierwsza gramatyka Dobrackiego, pojawiają się pytania: czy polskie terminy wymienione u Dobrackiego występowały w źródłach wcześniejszych, czy Dobracki mógł znać te źródła, czy też on sam był autorem polskich terminów występujących w jego gramatykach? Z ustaleń Aleksandra Rombowskiego (do opinii tej przychyla się też Sochacka) wynika, że w kwestii języka terminologii gramatycznej Dobracki, wzorując się na Justusie Georgu Schottelu[6], który przetłumaczył łacińskie terminy na język niemiecki, dał w swoich gramatykach terminologię gramatyczną po polsku, czerpiąc przy tym z polskiej tradycji XVI w. (por. Rombowski 1960: 134). Kolejnym stwierdzeniem, odnoszącym się do losów polskiej nomenklatury gramatycznej Dobrackiego, jest przekonanie o korzystaniu z tej terminologii (w sposób pośredni lub bezpośredni) przez gramatyków XVIII w.: Walentego Szylarskiego oraz Onufrego Kopczyńskiego, a trzeba podkreślić, że terminologia obu z pewnymi przekształceniami przetrwała w polskim nazewnictwie gramatycznym aż do dzisiaj. Pozostaje zatem ustalić, czy faktycznie Szylarski i Kopczyński w sposób pośredni bądź bezpośredni korzystali z polskiej terminologii gramatycznej Dobrackiego. Wyjaśnienie tej kwestii oraz autorstwa Dobrackiego w przypadku stosowanych przez niego polskich terminów gramatycznych staje się możliwe w świetle materiałów zgromadzonych w SHTG (dostęp: 16.11.2023).

1. Dobracki o terminologii

Zarówno w wydanym w 1668 r. *Gońcu gramatyki polskiej*, jak i opublikowanej rok później *Gramatyce polskiej*… Dobracki stosuje terminologię w językach narodowych – niemiecką z uwagi na język opisu i polską ze względu na

[5] Więcej na ten temat zob. rozdz. VI.

[6] Justus Georg Schottel (1612–1676), niemiecki poeta i językoznawca baroku.

przekonanie o konieczności podawania terminów gramatycznych w językach narodowych. Tym, którzy nie znają gramatyki łacińskiej, ma ten zabieg ułatwić naukę języka polskiego, o czym informuje gramatyk w przedmowach do obu dzieł. Jednak w trosce o wszystkich czytelników, także tych znających łacinę, podaje również terminy łacińskie, by – jak sam pisze w przedmowie – „nikt nie musiał się skarżyć". Wprowadzając do swoich dzieł terminologię gramatyczną w językach narodowych, autor *Gońca...* i *Gramatyki polskiej...* naraził się na krytykę środowisk hołdujących łacińskiej nomenklaturze. Odpierał krytykę, odwołując się do argumentacji Schottela, zwolennika terminologii w językach narodowych, który w odniesieniu do własnego języka ojczystego stał na stanowisku, że o niemieckim powinno się mówić po niemiecku, a nie w grece lub łacinie (por. Sch/1663: nlb.). Jednak głosy poparcia dla terminologii gramatycznej w językach narodowych przez długi czas rozbrzmiewały raczej z rzadka. Stosunek do stosowania ich w podręcznikach do nauki języka był zgoła krytyczny, niekiedy też do używania terminologii w ogóle. Jerzy Schlag, kaznodzieja i nauczyciel języka polskiego na Śląsku, skądinąd łaskawy w ocenie dzieł Dobrackiego, sprzeciwiał się stosowaniu terminów, uważając, że służą one tylko tym, którzy chcą filozofować w języku lub o języku (por. Schl/1734: nlb. Przedmowa). Jeszcze przez całe XVIII stulecie niektórzy gramatycy i autorzy podręczników do nauki języka opowiadali się za terminologią w języku łacińskim, jak np. Johann Christian Krumbholz, autor obszernej gramatyki niemiecko-polskiej wydanej w 1790 r. we Wrocławiu, który uważał terminy łacińskie za bardziej zrozumiałe od tych wymyślonych niemieckich (por. Krum/1790: nlb. Przedmowa).

Chociaż w swoich rozważaniach o terminologii Dobracki nie mówi wprost o terminologii polskiej (w przeciwieństwie do niemieckiej), to jednak w szerokim zakresie ją stosuje, co więcej, zamieszcza w *Gramatyce polskiej...* pięciostronicowy słowniczek terminów gramatycznych, „[b]o nie można się nauczyć mowy lub sztuki, jeśli nie rozumie się jej terminów", jak stwierdza autor w przedmowie do dzieła.

2. Gramatyka – definicja, działy

Łacińskiemu (zaczerpniętemu z greki) terminowi *grammatica* odpowiada u Dobrackiego termin *mówienia nauka*. Jest on poświadczony tylko u Dobrackiego, nie występuje w żadnym innym dziele starszym bądź młodszym, stąd wniosek, że autor sam musiał go utworzyć. Niewykluczone,

że gramatyk uczynił to pod wpływem Schottela, na którym się wzorował i od którego przejął wykładnię tego terminu. Schottel rozumiał gramatykę jako naukę i biegłą umiejętność poprawnego mówienia i pisania po niemiecku (por. Sch/1663: 180), Dobracki definiuje *mówienia naukę* jako biegłą umiejętność poprawnego mówienia i pisania po polsku. *Mówienie* należy tu rozumieć bardziej jako *system języka*, niekoniecznie jako *komunikat*, *wypowiedź*. Chociaż zarówno Schottel, jak i Dobracki podkreślają w swoich definicjach gramatyki *mówienie* i *pisanie*, a więc użycie języka, to jednak wyróżniają w *mówienia nauce* (Dobracki) / *Sprachkunst* (Schottel) cztery działy, mianowicie ortografię (fonetykę), prozodię, etymologię (morfologię) i składnię, zatem części systemu języka.

Ortografię traktującą w dziełach Dobrackiego (również innych autorów XVII w.) o pisowni i wymowie głosek autor nazywa *pisiemną nauką*. W takiej formie ten termin występuje tylko u Dobrackiego. Możliwe, że autor utworzył go pod wpływem Grzegorza Knapiusza, u którego ortografia jest *pisania nauką*. Termin Knapiusza – w tożsamej lub lekko zmodyfikowanej postaci – powtarza się później w gramatykach powstałych już po wydaniu dzieł Dobrackiego, por. tabela 1.

Tabela 1. Terminy nazywające ortografię

Do 1669	Gut/1669	Po 1669
orthographia / pisania nauka: Kn/1621	pisiemna nauka	ortografia znaczy naukę dobrze pisania: Sty/1675
		pisania nauka: Tr/1764
		ortografia / nauka dobrego pisania: Gott/1766
		pisownia / ortografia: Kop/1778, Gott/1787
		pisownia / nauka dobrego pisania: Gott/1794

Kolejny dział gramatyki to u Dobrackiego *natężanie słów* / *rymopisarstwo* lub ogólniej *słowa natężająca nauka*. Te terminy stosuje Dobracki na określenie prozodii, traktującej o długości sylab i sztuce wierszowania. Widać tu ponownie wpływ Knapiusza, u którego występuje obok terminu *składność mowy* również *natężanie słów*. Termin *rymopisarstwo* mógł Dobracki utworzyć pod wpływem Schottela, dla którego niemieckim ekwiwalentem łac./gr. *prosodia* jest *Reimkunst*, a zatem *sztuka rymowania*. Ani *natężanie słów*, ani *rymopisarstwo*[7] zdają się nie mieć – w świetle wyników SHTG – poświadczenia w późniejszych gramatykach, por. tabela 2.

[7] Wyraz odnotowany w L/1807–1814 jako odpowiednik niem. *Dichtkunst*. Leksykograf podaje przykład użycia z *Listów* Seneki w tłumaczeniu D.Z. Pilchowskiego (1735–1803).

Tabela 2. Terminy nazywające prozodię

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
składność mowy: Kn/1621 natężanie słów: Kn/1644	natężanie słów słowa natężająca nauka / rymopisarstwo	prozodia: Mal/1700, Kon/1759, SzyGram/1767 nauka przeciągania / skracania w mowie słów: Gott/1766, Gott/1774 składność: SzyPocz/1770

Etymologię, traktującą o częściach mowy z elementami słowotwórstwa i semantyki, Dobracki nazywa *słowa wykładającą nauką*. Nie występuje ten termin we wcześniejszych gramatykach, nie pojawia się w późniejszych. Niewykluczone, że Dobracki wzorował się na Janie Mączyńskim i Knapiuszu, którzy nazywali ten dział gramatyki *wykładem słów* / *słowa*. Ani termin Dobrackiego, ani nazwa Mączyńskiego i Knapiusza nie są obecne w późniejszych gramatykach, por. tabela 3.

Tabela 3. Terminy nazywające etymologię (≈ morfologię)

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
wykład słowa: Mącz/1564 etymologia: Rot/1616 wykład słów: Kn/1621 wykład: Kn/1644	słowa wykładająca nauka	etymologia: Mal/1700 etymologia: Gott/1766 etymologia: SzyPocz/1770 wykładanie: Gott/1774 źrzódłosłów: Gott/1794 odmieńnia: Szum/1809

Ostatni dział gramatyki (*mówienia nauki*) to składnia (*syntaxis*), traktująca o zasadach łączenia wyrazów, co *explicite* oddaje termin ją określający utworzony przez Dobrackiego, mianowicie *słowa złączająca nauka*. O *złączaniu słów* pisał już Jan Moravus, również Schottel tłumaczy gr. *syntaxis* jako *Wortfügung*, dosłownie *spajanie / łączenie słów*. Termin ten poświadczony jest też w gramatyce włoskiej Styli z 1675 r. *Złączanie / złączenie słów* występuje w XVI i XVII w., natomiast w gramatykach osiemnastowiecznych nie jest już notowane (por. tabela 4). Używany przez Dobrackiego trójczłonowy termin zdaje się przez niego wymyślony i tylko przez niego używany.

Tabela 4. Terminy nazywające składnię

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
zstawienie słów wespołek: Mącz/1564 sposób złączania /	słowa złączająca nauka	złączenie słów: Sty/1675 konstrukcja / zgadzanie terminów: Mal/1700 konstrukcja: Kon/1759 konstrukcja: SzyPocz/1770 położenie słów / konstrukcja: Gott/1762

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
spajania słówek: Mora/1592 składanie słów: Rot/1616		nauka o zgadzaniu słów: Gott/1766 nauka o zgadzaniu słów: Gott/1774 składnia: Kop/1778 nauka szykowania słów: Mon/1780 składnia / należyte wyrazów ułożenie: Ant/1788 składnia: Gott/1794

2.1. Ortografia (*pisiemna nauka*) – fonetyka i pisownia

Dobracki definiuje ortografię (*pisiemną naukę*) jako naukę o literach i poprawnej pisowni, która jego zdaniem polega na tym, by nie opuszczać liter, nie dodawać ich niepotrzebnie, nie zmieniać ani nie przestawiać (por. Gut/1669: 2–3). Podobnie jak wcześniejsi i współcześni mu autorzy, gramatyk nie czyni różnicy między głoską a literą i używa terminu *litera* w podwójnym znaczeniu: raz jako znak alfabetu, raz jako głoska. W dziełach Dobrackiego występują tylko trzy polskie terminy z zakresu *pisiemnej nauki*, mianowicie *samobrzmiąca litera*, *spółbrzmiąca litera* i *dwójbrzmiąca litera*, oznaczające kolejno samogłoskę, spółgłoskę i dwugłoskę. W takim brzmieniu tych terminów używa tylko Dobracki – przed nim autorzy ortografii, słowników i gramatyk posługiwali się terminami łacińskimi lub tworzyli własne, a występujący u Mącz/1564 termin *społubrzmiące* jest kalką łac. *consonantes*, por. tabela 5. Dwa z omawianych tu terminów, mianowicie *samobrzmiąca litera* i *spółbrzmiąca litera*, pojawiają się aż do XVIII w. w gramatykach późniejszych, natomiast *dwójbrzmiąca litera* jest efemerydą bez poświadczeń u innych autorów.

Tabela 5. Nazwy wybranych terminów z zakresu ortografii

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
głośne litery: Mącz/1564 głośnik: Sekl/1547	samobrzmiąca litera	litery samobrzmiące: Tr/1764 litery samobrzmiące: Gott/1766
wespołek brzmiące / społubrzmiące: Mącz/1564 littery nieme (*mutae literae*): Mącz/1564 nieme: Sekl/1547	spółbrzmiąca litera	spół brzmiące / nieme litery: Sty/1675 spółbrzmiące litery: Gott/1766/1771/1774, Lub/1778 głoska spółbrzmiąca: Gott/1794 litery brzmiące: Nał/1774
dwojaki ton: Mącz/1564 dwogłośnik: UrsMeth/1592 diphthongus: Rot/1616	dwójbrzmiąca litera	dwugłosek: Gott/1787

2.2. Etymologia – części mowy

Dla łacińskich *partes orationis* Dobracki używa terminu *główne części mowy*. Nie jest to termin wymyślony przez niego. Nawiązał po prostu do wielowyrazowej formacji, która istniała już w XVI w. i od tego czasu jest w użyciu, choć musiała konkurować z innymi, acz nielicznymi terminami, por. tabela 6. Dobracki uzupełnił znane już zestawienie terminologiczne o przydawkę *główne* – być może za Schottelem, u którego odpowiednikiem łac. *partes orationis* jest termin *Hauptstücke der Rede*, dosłowne *główne części mowy*.

Tabela 6. Polskie terminy dla łac. *partes orationis*

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
części mowy: DonGl/1542, Mącz/1564, Mora/1592, Don/1649 części mowy / działy / rozdziały: Bart/1544	główne części mowy	części mowy: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Kon/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Gott/1774, Kop/1778 części dyskursu: Duch/1699, Dąb/1759, Gott/1766

W myśl obowiązującego wówczas kanonu Dobracki wymienia osiem części mowy, mianowicie *imię*, *namiestnik*, *słowo*, *uczestnik*, *przysłowie*, *złączenie*, *przełożenie* i *wdanie* jako polskie ekwiwalenty łac. *nomen*, *pronomen*, *verbum*, *participium*, *adverbium*, *coniunctio*, *praepositio* i *interiectio*. Wszystkie podane przez niego polskie nazwy części mowy mają poświadczenia we wcześniejszych dziełach – Dobracki musiał je zatem przejąć od innych autorów. Żaden z tych terminów nie występuje we współczesnej nomenklaturze gramatycznej języka polskiego. Wcześniejsze, współczesne Dobrackiemu oraz późniejsze dzieła notują różne terminy określające części mowy. Wyjątkiem jest termin *imię*. Tabela 7 to wybiórcze zestawienie polskich nazw części mowy od XV do początków XX w.

Tabela 7. Nazwy części mowy

Gut/1669	Inni autorzy
imię	imię: Bart/1544, Mącz/1564, Mora/1592, Don/1649, Gott/1762, SzyPocz/1770, Gott/1774
namiestnik	zamiona: Bart/1544, namiestnik: Don/1583, Don/1649, namiastek: Don/1542, Bart/1544, Don/1649, zaimek: Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, zamianek / pomocnian / pomocnik: Morz/1857, zaimię: L/1807–1814, namiestnictwo: Sty/1675, Dąb/1759, Tr/1764, imię zaimkowe: Szt/1854
słowo	słowo: Don/1542, Bart/1544, Sty/1675, Mal/1700, Gott/1762, SzyPocz/1770 → aż do XX w., werbum: Kon/1759, Gott/1762, SzyGram/1767, Dudz/1776,

Gut/1669	Inni autorzy
	czasowne / czasowe słowo: L/1807–1814, SW/1900–1927, czasownik: L/1807–1814, Bor/1830, Such/1849 → do dzisiaj
uczestnik	uczestnik: DonCul/1560, Don/1583, Gott/1774, Mon/1780, L/1807–1814, SW/1900–1927, uczestnictwo: Kn/1644, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Lub/1778, partycyp / partycypium: Mal/1700, Gott/1762, Gddk/1816, imiesłów: Kop/1778, Mon/1780, Gott/1787, Cas/1797 → do dzisiaj
przysłowie	przysłowie: Don/1542, Bart/1544, Kn/1643, Don/1649, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, SzyPocz/1770 do SW/1900–1927, przysłówek: Nał/1774, Kop/1778 → do dzisiaj, okoliczniak: Prz/1816, dosprawian: Morz/1857
złączenie	złączenie: Bart/1544, Mącz/1560, Don/1583, Dąb/1649, SzyPocz/1770, złączanie: Don/1649, Sty/1675, Duch/1699, Tr/1764, SzyPocz/1770, łączanie: Gott/1766, SzyPocz/1770, Gott/1774, Lub/1778, przyłączenie / przyłączanie: Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, koniunkcja: Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Kon/1759, SzyGram/1767, Dudz/1776, Rozw/1923, łączka: L/1807–1814, złączka: Nał /1774, spójnik: Kop/1780, Mon/1780, Gott/1787, Ant/1788, Gott/1794 → do dzisiaj, uwiąska: DonCul/1560
przełożenie	przełożenie: Don/1542, Bart/1544, Sty/1675, Duch/1699, Tr/1764 przekładanie: Bart/1544, Don/1583, Duch/1699, Ern/1759, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, przedsłowie: Dudz/1776, L/1807–1814, SW/1900–1927, prepozycja: Sty/1675, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1762, Tr/1764, SzyGram/1767, Rozw/1923, przedimek: Mon/1780, Szum/1809, Rozp./1830, SWil/1861, przyimek: Kop/1778, Gott/1787, Ant/1788, Gott/1794, L/1807–1814 → do dzisiaj, na przodku chodzące: Bart/1544, przepołożenie: Bart/1544, stosownik: Szum/1809, stosunnik: SWil/1861
wdanie	wdanie: Bart/1544, DonCul/1560, Don/1583, Don/1649, Don/1795, wrzucenie: Mącz/1564, SzyGram/1767, Łaz/1861, wkładanie / wciskanie: Gott/1774, interiekcja: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Gaert/1927, wykrzyknik: Kop/1778, Mon/1780, Gott/1787, Gott/1794 → do dzisiaj, wrzutek: L/1807–1814, podrzucenie: Bart/1544, przerzucenie: Bart/1544, wrzucenie: Bart/1544, międzyrzut: SW/1900–1927, międzymiot: SW/1900–1927, okrzyknienie: Tr/1764, wrzeszcz: Mon/1780

Wzorem innych autorów Dobracki dzieli *imiona* na *własne* i *pospolite*. Przejął te terminy z wcześniejszych dzieł, niewykluczone, że ich źródłem była łacińsko-polska wersja gramatyki Donata, por. tabela 8. *Imiona pospolite* dzieli Dobracki na *istotne* i *przydane*. W świetle źródeł zgromadzonych w SHTG *imię istotne* i *imię przydane* występują pierwszy raz u Dobrackiego. *Imię istotne* było w użyciu do końca XVIII w., począwszy od XIX w. występuje tylko w słownikach, por. L/1807–1814 i SW/1900–1927, natomiast *imię przydane* nie ma poświadczeń w innych źródłach. Również *imię liczebne* na określenie *liczebnika* pojawia po raz pierwszy w gramatykach Dobrackiego. Termin ten używano aż do XX w. W słowniczku zamieszczonym w *Gramatyce polskiej…* (1669) ekwiwalentem łac. *numeralia* są *liczebne słowa*, ale w części

opisowej gramatyki liczebniki noszą już nazwę *liczebne imiona* (w obu wypadkach niem. *Zahlwörter*).

Tabela 8. Podział imion

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
Don/1542, Mącz/1564, Don/1595, Kn/1621, Don 1649	imię własne	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767 → do dzisiaj
Don/1542, Don/1595, Don/1649	imię pospolite	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767, SzyPocz/1770 → aż do dzisiaj
–	imię istotne	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Cell/1725, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1766, Don/1795
–	imię przydane	–
–	imię liczebne	Tr/1764, Mon/1780, Kop/1783, L/1807–1814, Ryk/1850, Malecz/1882, SW/1900–1927
–	liczebne słowo	–

Czasowniki dzieli Dobracki na dwie grupy: *słowa osobiste* (inaczej *słowa personalne*) i *słowa nieosobiste*. Wszystkie trzy terminy zostały utworzone przez Dobrackiego, dwa z nich – *słowo osobiste* i *słowo nieosobiste* – były używane jeszcze przez cały wiek XIX.

Autor podaje też polskie odpowiedniki łacińskich terminów *gerundium* i *supinum*. Pierwszy z nich to *słowo noszące*, drugi – *słowo konieczne*. Oba terminy przejął Dobracki z wcześniejszych źródeł, zapewne z łacińsko-polskiej gramatyki Donata. Po Dobrackim oba terminy szybko poszły w zapomnienie. W świetle źródeł SHTG *słowo noszące* jest jeszcze poświadczone w XVIII w. w polskiej wersji gramatyki Johanna Christopha Gottscheda[8], natomiast w gramatyce Donata z 1795 r. występuje *konieczny*, por. tabela 9.

Tabela 9. Terminy polskie formy czasownika

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
–	słowo osobiste (personale)	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, Lub/1778, Mucz/1825, Czep/1871–1872
–	słowo personalne (personale)	–

[8] Johann Christoph Gottsched (1700–1766), niemiecki pisarz i poeta, reformator literatury i języka.

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
–	słowo nieosobiste (impersonale)	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1787, Gott/1794 Jak/1823 Ryk/1850
Don/1583, Don/1595, Don/1649	słowo noszące (gerundium)	Gott/1774
Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649	słowo konieczne (verbum supinum)	Don/1795

2.3. Etymologia – kategorie gramatyczne

Wzorem gramatyki łacińskiej Dobracki przypisuje częściom mowy właściwie im przypadłości (łac. *accidentia*). Gramatyk nie podaje polskiego ekwiwalentu łac. *accidentia*, za to używa dla nich dwóch terminów niemieckich – raz mówi o *Zufälle*, raz o *Stücke*. Należy te *accidentia* rozumieć jako właściwości / własności części mowy, *określniki w analizie słów* (por. Solms 1998: 597), które po części odpowiadają dzisiejszym kategoriom gramatycznym.

Dla części mowy *imię* podaje osiem *accidentia*, mianowicie: *ruszanie* (motio), *przyrównywanie* (comparatio), *rodzaj* (genus), *liczba* (numerus), *wyobrażenie* (figura), *spadek* (casus), *staczanie* (declinatio) i *początek* (species), dla *słowa* – *rodzaj* (genus), *czas* (tempus), *sposób* (modus), *sprzężenie* (coniugatio), *wyobrażenie* (figura), *osoba* (persona), *liczba* (numerus), *początek* (species).

Poza *początkiem* używane przez niego polskie terminy są notowane w dziełach wcześniejszych autorów. *Początek* zdaje się utworzony przez Dobrackiego i jest efemerydą występującą tylko u niego, odnoszącą się do rozróżnienia między wyrazem podstawowym i pochodnym. *Przyrównywanie* oznaczające *stopniowanie* zaczerpnął Dobracki prawdopodobnie ze słownika Knapiusza. Termin *ruszanie*, oznaczający zmianę rodzaju gramatycznego imion, występuje przed 1668 r. w słowniku Mączyńskiego (1564). Dobracki mógł go zatem stąd przejąć. W świetle materiałów w SHTG termin ten nie ma już poświadczeń w późniejszych dziełach. *Wyobrażenie*, odnoszące się do struktury morfologicznej wyrazu, notowane jest już w źródłach szesnastowiecznych. Dobracki przejmuje ten termin, jednak nie przyczynia się do jego ciągłości, poświadczony jest on bowiem tylko w nowszej wersji gramatyki łacińskiej Donata (1795). Terminem o tradycji sięgającej XVI w. jest *spadek*, którym również Dobracki nazywa przypadek. Strona czasownika to u Dobrackiego *rodzaj* – termin znany już od XVI w. i będący w użyciu aż do końca XVIII stulecia. Równie starym terminem jest *czas*, występujący też u Dobrackiego. Tryb nazywa autor *sposobem* – niewykluczone,

że to ekwiwalent niem. *Weise,* terminu występującego u Schottela. *Sprzężenie,* określające koniugację, *osoba* oraz *liczba* notowane są już od XVI w. i poza *sprzężeniem* na trwałe weszły do polskiego nazewnictwa gramatycznego.

2.3.1. Nazwy przypadków

Przypadki to u Dobrackiego *spadki,* casus rectus nosi polską nazwę *spadek stojący,* casus obliquus – *spadek spadający*. W świetle źródeł SHTG termin *spadek stojący* jest poświadczony tylko u Dobrackiego, również *spadek spadający* nie ma poświadczenia w innych źródłach. Inaczej jest z nazwami poszczególnych przypadków. Tabela 10 przedstawia wybrane starsze i młodsze źródła nazw przypadków występujących u Dobrackiego oraz wybrane nazwy konkurencyjne.

Spadek mianujący występował już w XVI w., obok innych konkurencyjnych terminów, i miał też kontynuację aż do XX w.

Również *spadek rodzący* oraz *dawający* istniały już w XVI w. i aż do XIX w. (*spadek rodzący* nawet do XX) były używane w gramatykach. Termin *spadek oskarżający* przejął Dobracki z wcześniejszych gramatyk lub słowników. Źródłem była prawdopodobnie gramatyka Donata. Termin ten występował jeszcze w XVIII w., ale miał już wtedy silną konkurencję. Nie inaczej jest z *spadkiem wzywającym* oraz *spadkiem odbierającym* – poświadczone już w XVI w., w użyciu jeszcze w XIX w., ale zawsze towarzyszyły im konkurencyjne terminy. *Spadek statkowy* (*instrumentalis*) i *spadek miejscowy* (*localis*) prawdopodobnie Dobracki sam utworzył. O ile termin *spadek statkowy* był krótko w użyciu, o tyle *spadek miejscowy* mógł mieć wpływ na dzisiejszy termin *miejscownik*. Zarówno *spadek statkowy*, jak i *spadek miejscowy* miały dość silną konkurencję wśród innych terminów.

Tabela 10. Nazwy przypadków

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
spadek mianujący: Don/1542, Bart/1544, Mącz/1564, Don/1583, Don/1649, spadek mieniący: Don/1542, Bart/1544, imieniak, mienionek: Bart/1544, mianowaniu służący kształt słów: Kn/1634	spadek mianujący / Nominativus	spadek mianujący: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Ern/1702, Kop/1817, nominatyw: Mal/1700, Dąb/1759, Rozw/1923, mianownik: Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, niezależnik: Mał/1863, przypadek pierwszy: Kop1/1778, spadek pierwszy: Ant/1788
spadek rodzący: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, pytaniu służący, rodowi służący: Kn/1643, Tr/1764	spadek rodzący / Genitivus	spadek rodzący: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Ern/1702, SW/1900–1927, spadek rodzony: Sty/1675, pytający: Tr/1764, dopełniacz: Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, spadek drugi: Nał/1774,

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
		przypadek drugi: Kop/1780, skłonnik czwarty: Desz/1846, przypadek łączący/ posiadający: SkorM/1816
spadek dawający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649, spadek dający, dawanek: Bart/1544, dawaniu służący: Kn/1643	spadek dawający / Dativus	spadek dawający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/ 1766, Kop/1817, spadek dający: Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Mon/1780, datyw: Mal/1700, Dąb/1759 do Trz/1865, spadek oddawający: Duch 1699, datywus: Cell/1725, celownik: Kop/1817, Mucz/1825 do dzisiaj, przypadek trzeci: Kop II/1780, skłonnik trzeci: Desz/1846
spadek oskarżający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, obwinianiu służący, oskarżaniu służący: Kn/1643, skarżanek: Bart/ 1544	spadek oskarżający / Accusativus	spadek oskarżający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Gott/1766 do Kop/1817, spadek obwiniający: Tr/1764, akuzatyw: Mal/1700, Dąb/1759, biernik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, spadek czwarty: Nał/1774, spadek skarżący: Ern/1702
spadek wzywający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, spadek wołający: Mącz/1564, spadek wzowiący: Don/1542, wołanek, zowanek: Bart/1544, wzywaniu służący: Kn/1643	spadek wzywający / Vocativus	spadek wzywający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Gott/1766 do Kop/1817, spadek wołający: Mącz/1564, Sty/1675, Ern/1702, wzywacz: DwBg/1813, Kop/1817, wołacz: Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, przypadek siódmy wołający: Morz/1857, przyzywaniu służący: Tr/1764, skłonnik piąty: Desz/1846, spadek piąty: Bor/1830, pozdrawialny spadek: Tr/1764
spadek odbierający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, spadek bierzący, oddalonek: Bart/1544, odbieraniu służący: Kn/1643, spadek oddalający: Don/1542, spadek oddzielający: Don/1595	spadek odbierający / Ablativus	spadek odbierający: Sty/1675, Mal/1700, Gott/1766, SzyGram/1767, Kop/1817, spadek odbierający, rozłączający: Sty/1765, spadek odejmujący: Mon/1780, spadek nazywający: SzyPocz/1770, spadek czyniący: Lub/1778, spadek oddalający: Mal/1700
tylko łac. *casus instrumentalis*	spadek statkowy / Instrumentalis	spadek naczynny: Ern/1702, przypadek szósty: Kop/1780, Gott/1787, ZwO/1924, przypadek pomagalny: Prz/1816, instrumentalis: Mał/1863, Łoś/1923, Rozw/1923, narzędnik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, spadek złączający: Tr/1764, SW/1900–1927, spadek szósty: Bor/1830, skłonnik szósty: Desz/1846, spadek instrumentalny: Mal/1700, przypadek narzędziowy i przyczynny: SkorM/1816
tylko łac. c*asus locativus*	spadek miejscowy / Localis	spadek miejscowy: Ern/1702, Tr/1764, przypadek siódmy: Kop/1780 do ZwO/1924, localis: Mał/1863, spadek opowiadający:

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
		SzyGram/1767, SzyPocz/1770, spadek miejscowiący: SWil/1861, SW/1900–1927, miejscownik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → do dzisiaj, spadek objawiający: Lub/1778, spadek przekładalny: Lub/1778, spadek siódmy: Bor/1830, skłonnik siódmy: Desz/1846, przypadek zawierający: SkorM/1816, przypadek przymieszczalny: Prz/1816, przypadek obejmujący: SkorM/1816, przypadek piąty miejscowiący: Morz/1857

2.3.2. Nazwy stopni

Na określenie stopnia podstawowego przymiotnika stosuje Dobracki dwa terminy – w gramatyce z 1668 r. jest to *pierwszy stopień*, w gramatyce z 1669 r. – *stopień prosty*. Podczas gdy pierwszy termin występował już w XVI w., notuje go słownik Mączyńskiego, i był w użyciu aż do XIX w., drugi termin zdaje się utworzony przez Dobrackiego, a później ma poświadczenie w tylko jednym źródle – słowniku Lindego. Zarówno *stopień przyrównywający* (stopień wyższy), jak i *stopień przewyższający* (stopień najwyższy) występują w źródłach dużo starszych od gramatyk Dobrackiego i znajdują się – wprawdzie sporadycznie – w młodszych dziełach, por. tabela 11.

Tabela 11. Nazwy stopni przymiotnika i przysłówka

Przed 1668	Gut/1668, Gut/1669	Po 1669
Mącz/1564	pierwszy stopień	Mal/1700, Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770, Gott/1774, Kop II/1780, Kop/1817, Morz/1857, Mroz/1822, Łaz/1861
–	stopień prosty	L/1807–1814
Don/1595, Don/1649	stopień przyrównywający	Sty/1675, Don/1795
Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649	stopień przewyższający	Sty/1675, Don/1795

2.3.3. Nazwy liczb

Na określenie liczby pojedynczej Dobracki używa terminu *mała liczba*, natomiast na określenie liczby mnogiej stosuje termin *wielka liczba*. Oba terminy występowały już w XVI w. (np. Bart/1544, Mącz/1564, Don/1583, Don/1595) i były w użyciu aż do XIX w. Dobracki podaje też termin *dwójkowa liczba* na określenie liczby podwójnej (*numerus dualis*) i w świetle

źródeł zgromadzonych w SHTG jest to termin po raz pierwszy notowany u Dobrackiego (w obu gramatykach) i poświadczony też w słowniku Trotza. Ilekroć w gramatyce prezentowane są paradygmaty deklinacji i koniugacji, odmianę w liczbie pojedynczej sygnalizuje termin łac. *singulariter,* niem. *einzelweis,* pol. *w małej liczbie,* natomiast odmianę w liczbie mnogiej zapowiadają łac. *pluraliter,* niem. *vielweis,* pol. *w wielkiej liczbie*. Pierwszy z polskich terminów występuje tylko u Dobrackiego, drugi notowany jest wcześniej w gramatyce Donata z 1595 r.

Tabela 12. Nazwy liczb gramatycznych

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
Don/1595, Don/1649	mała liczba	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Dąb/1759, Gott/1766, SzyGram/1767, Gott/1794, Gddk/1816
Bart/1544, Mącz/1564, Don/1595, Don/1649	wielka liczba	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Gott/1766, SzyGram/1767, Nał/1774, Gott/1794, Gddk/1816
–	dwójkowa liczba	Tr/1764
–	w małej liczbie	–
Don/1595	w wielkiej liczbie	–

2.3.4. Nazwy rodzajów gramatycznych

W *Gramatyce polskiej…* Dobracki wymienia sześć rodzajów gramatycznych dla części mowy *imię*, mianowicie *męski*, *niewieści*, *oddzielny*, *wszelki*, *pospolity* i *mieszany*. Poza *rodzajem mieszanym* wszystkie terminy sięgają XVI w. i występują – choć z różną frekwencją – w późniejszych dziełach, por. tabela 12. W świetle źródeł SHTG termin *rodzaj mieszany* znajduje się tylko w gramatyce Dobrackiego. Możliwe, że powstał pod wpływem terminu niemieckiego *das vermengte Geschlecht,* gdzie przydawka *vermengte* odpowiada semantycznie pol. *mieszany*. Trzeba jednak zaznaczyć, że podobne terminy (*zamieszany*, *pomieszany*) występują w źródłach starszych, mają tę samą podstawę, tyle tylko, że zostały utworzone od czasowników prefiksalnych.

Tabela 13. Nazwy rodzajów

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
Don/1542, Bart/1544	rodzaj męski (masculinum)	Sty/1675, Mal/1700, Gott 1766, SzyGram/1767, Nał/1774 → do dzisiaj
Don/1542, Bart/1544, Don/1649	rodzaj niewieści (femininum)	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, SzyPocz/1770, Nał/1774, Mon/1780, Mucz/1825

Przed 1669	Gut/1669	Po 1669
Don/1542, Bart/1544, Don/1649	rodzaj oddzielny (neutrum)	Sty/1675, Mal/1700, SzyGram/1767, Don/1795
Don/1595, Don/1649	rodzaj wszelki (omne)	Lub/1778, Don/1795
Bart/1544, DonCul/1560, Don/1595, Don/1649	rodzaj pospolity (commune)	Don/1795
zamieszany: Bart/1544, Don/1595 pomieszany: Mora/1592	rodzaj mieszany (epicoenum vel dubium)	Don/1795

2.3.5. *Wyobrażenie* (*figura*) i *początek* (*species*) – nazwy

Wyobrażenie oraz *początek* to kategorie zarówno nominalne, jak i werbalne. Mówiąc o *wyobrażeniu*, wyróżnia Dobracki *wyobrażenie proste* (*simplex*) oraz *wyobrażenie złożone* (*composita)*, mając na myśli strukturę morfologiczną wyrazu, przy czym pod terminem *wyobrażenie złożone* kryje się jednostka leksykalna złożona z dwóch elementów: *sprawiedliwy* vs. *niesprawiedliwy*. Tę dwuczłonowość wyrazów złożonych podkreśla inny termin Dobrackiego na określenie *wyobrażenia złożonego*, mianowicie niem. *zweifache / doppelte Gestalt*, które odpowiada pol. *wyobrażenie dwojakie*. Ten termin poświadczony jest tylko u Dobrackiego. *Wyobrażenie proste* oraz *wyobrażenie złożone* sięgają XVI w. i występują aż do XIX w. Dobracki przejął je z wcześniejszych gramatyk (np. Don/1542, Bart/1544, Don/1595, Don/1649).

Kategoria *początek* odnosi się do podziału wyrazów na podstawowe (*primitiva*) i pochodne (*derivativa*). Polskim odpowiednikiem łac. *primitivum* jest u Dobrackiego *początkowe słowo* i mówi wtedy o *początku gruntownym*. Gramatyk nie podaje polskiego ekwiwalentu łac. *derivativum*. *Słowo początkowe* pojawia się najpierw u Dobrackiego, potem w Tr/1764, Gott/1766, Klecz/1767 Gott/1771, Gott/1794, L/1807–1814. *Początek gruntowny* jest natomiast tworem Dobrackiego i występuje tylko u tego autora.

2.3.6. Nazwy czasów

Dobracki podaje pięć czasów występujących w polszczyźnie. Na określenie czasu teraźniejszego stosuje termin *czas przytomny* i zdaje się, że jest to termin utworzony przez niego. Ponad sto lat później pojawia się ten termin w gramatyce francuskiej Nałęcz-Moszczeńskiego. Inni gramatycy posługują się terminem *czas teraźniejszy*, który sięga drugiej połowy XVI w. Dobracki mógł utworzyć termin *czas przytomny* pod wpływem niem. *gegenwärtige Zeit*. Z całą pewnością kalką z niemieckiego jest termin *czas niemal przeszły* (niem. *fast vergangene Zeit*), występujący tylko w dziełach Dobrackiego. Tak samo rzecz się ma z terminem *czas przeszły*, pojawiającym się tylko

u Dobrackiego (w znaczeniu łac. *perfectum*) i będącym tłumaczeniem niem. *vergangene Zeit*, oraz terminem *czas cale przeszły*, który również występuje tylko u Dobrackiego i jest tłumaczeniem niem. *ganz vergangene Zeit*. Termin *czas przeszły* wprawdzie pojawia się już w XVI w. w Bart/1544 i Don/1595, jednak zarówno w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy, jak i w gramatyce łacińskiej Donata jest ten termin odpowiednikiem łac. *tempus praeteritum*. Dobracki stosuje termin *czas przeszły* w odniesieniu do czasowników dokonanych. Przedstawiając trzecią koniugację, podaje przykładowo: praesens – gotuję, imperfect – gotowałem, perfectum – zgotowałem, plusquamperfectum – zgotowałem był, futurum I – będę gotował, futurum II – zgotuję (por. Gut/1669: 283–284). Przy czasownikach niedokonanych wskazuje autor tylko dwie formy czasów przeszłych, mianowicie w *imperfectum et perfectum* oraz w *plusquamperfectum*, np. imperfectum et perfectum – umiałem, plusquamperfectum – umiałem był (Gut/1669: 235–238).

Termin *czas przyszły* zaczerpnął Dobracki z innych źródeł. Ten termin jest poświadczony już od XVI w. i używany do dzisiaj.

Tabela 14. Nazwy czasów

Przed 1668	Gut/1668, Gut/1669	Po 1669
–	czas przytomny (praesens)	Nał/1774
–	czas niemal przeszły (imperfectum)	–
–	czas przeszły (perfectum)	–
–	czas cale przeszły (plusquamperfectum)	–
Don/1542, Bart/1544, Don 1649	czas przyszły (futurum)	Sty/1675, Mal/1700, SzyGram/1767, Nał/1774 → do dzisiaj

2.3.7. Nazwy sposobów, czyli trybów

Na określenie trybu stosuje Dobracki termin *sposób*. W polszczyźnie wyróżnia *sposób ukazujący / mianujący / pokazujący* (indicativus), *rozkazujący* (imperativus), *życzący* (optativus), *samowładny* (potentialis), *złączający* (coniunctivus) i *nieokreszony / kończący* (infinitivus). Niektóre człony określające zestawień były notowane wcześniej: *ukazujący*, *złączający*, ale w konfiguracji ze *sposobem* występują u Dobrackiego po raz pierwszy. Terminy *sposób samowładny* i *sposób nieokreszony* pojawiają się tylko w gramatykach Dobrackiego. Dla *sposobu nieokreszonego* gramatyk podaje dwa niemieckie odpowiedniki: *die Weise zu endigen* oraz *die Weise das Zeitwort zu schliessen*. Na język polski można je przetłumaczyć jako *sposób kończący*. I ten właśnie termin podaje

Dobracki jako synonim do *sposobu nieokreszonego*, który jest poświadczony tylko u niego. Terminy *sposób ukazujący*, *sposób złączający* oraz *sposób życzący* mają pierwsze poświadczenia w gramatykach Dobrackiego, z zastrzeżeniem, że dwa z trzech wymienionych członów określających (*ukazujący*, *złączający*) występują we wcześniejszych gramatykach, np. *obyczaj ukazujący*, *obyczaj złączający* (Bart/1544, Don/1583). Dla łac. *modus indicativus* stosuje Dobracki trzy terminy. W słowniczku w *Gramatyce polskiej…* podany jest termin *sposób mianujący*, w tekście *Gramatyki…* autor posługuje się terminem *sposób ukazujący*, w *Gońcu…* z kolei terminem *sposób pokazujący*, który po raz pierwszy występuje w tejże gramatyce, później pojawia się też w gramatyce języka włoskiego Styli. Tylko jeden z tych terminów zaczerpnął Dobracki z innych źródeł – *sposób rozkazujący*, poświadczony najpierw u Knapiusza.

Tabela 15. Nazwy trybów

Przed 1668	Gut/1668, Gut/1669	Po 1669
–	sposób ukazujący (indicativus)	Sty/1675, Nał/1774, Don/1795
–	sposób mianujący (indicativus)	–
–	sposób pokazujący (indicativus)	Sty/1675
Kn/1644	sposób rozkazujący (imperativus)	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1762, Tr/1764, SzyPocz/1770, Nał/1774, Lub/1778, Czep/1871–1872
–	sposób życzący (optativus)	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Mał/1863, Kras/1897
–	sposób samowładny (potentialis)	–
–	sposób złączający (conjunctivus)	Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770, Gott/1774, Lub/1778
–	sposób nieokreszony / sposób kończący (infinitivus)	–

2.3.8. Nazwy rodzajów słów, czyli stron czasownika

Strony czasownika, u Dobrackiego *rodzaje słów*, autor określa terminami *rodzaj sprawujący* oraz *rodzaj cierpiący*. Nie są to terminy przez niego utworzone, tylko zaczerpnięte z wcześniejszych źródeł, chociaż poświadczone tylko w nielicznych źródłach, również w późniejszych dziełach nie występowały zbyt często, por. tabela 16. Strony czasownika były różnie nazywane, ale większą różnorodność nazw zaobserwowano w dziełach młodszych od gramatyk Dobrackiego, np. *rodzaj czyniący* (Mal/1700), *rodzaj działający* (Gott/1774), *gatunek czynny* (Gott/1774), *gatunek czyniący* (Lub/1778) dla *rodzaju sprawującego* oraz *gatunek cierpiący* (Gott/1766), *kształt cierpiący* (Gott/1766), *słowo passivum* (Sty/1675) dla *rodzaju cierpiącego*.

Tabela 16. Nazwy stron czasownika

Przed 1668	Gut/1668, Gut/1669	Po 1669
Bart/1544, Don/1595, Don/1649	rodzaj sprawujący (genus activum)	Don/1795
Bart/1544, Don/1595, Don/1649	rodzaj cierpiący (genus passivum)	Dąb/1759, Gott/1774, Don/1795

3. Podsumowanie

W obu gramatykach Dobrackiego występuje łącznie 88 polskich terminów gramatycznych, przy czym kilka to synonimy, np. *liczebne słowo* i *imię liczebne*, *słowo osobiste* i *słowo personalne* lub *sposób kończący* i *sposób nieokreszony*. Dobracki, choć zwolennik terminologii w językach narodowych, nie był konsekwentny w podawaniu polskich terminów. Ograniczył się głównie do terminów w języku niemieckim – wszak napisał swoje dzieła dla Niemców uczących się języka polskiego – i dodatkowo wskazywał terminy łacińskie. Z tego względu brak w podręcznikach Dobrackiego polskich ekwiwalentów dla wielu pozostałych terminów gramatycznych. Tabela 17 zawiera wszystkie terminy polskie występujące w *Gońcu…* i *Gramatyce polskiej…* Pokazuje również, które terminy zaczerpnął Dobracki z innych źródeł, które są obecne tylko w jego dziełach i które występują w dziełach wydanych po gramatykach Dobrackiego.

Tabela 17. Polskie terminy gramatyczne w słowniczku w Gut/1669: nlb.[9]

Termin	Przed	Gut/1669	Po	Uwagi
mówienia nauka		✓		
pisiemna nauka		✓		
natężanie słów	✓	✓		
rymopisarstwo		✓		notuje Linde
słowa wykładająca nauka		✓		
słowa złączająca nauka		✓		
samobrzmiąca litera		✓		

[9] Kolejność odpowiada układowi terminów w słowniczku w Gut/1669, przy czym terminem wyjściowym jest niemiecki, w tabeli podano tylko polskie odpowiedniki. Terminy podano w oryginalnej pisowni za wyjątkiem grafemu *ſ* (dla pol. *s*) oraz digrafu *ß* dla pol. *sz*. Dodano też pominięty w oryginale polski ekwiwalent łac. *vocativus*, tj. *spadek wzywający*, termin ten występuje w opisie. Dopisano także polskie terminy występujące w Gut/1668, pominięte w słowniczku w Gut/1669.

Termin	Przed	Gut/1669	Po	Uwagi
spółbrzmiąca litera		✓		
dwójbrzmiąca litera		✓		
główne części mowy	✓	✓	✓	*główne* dodane przez Dobrackiego
imię	✓	✓	✓	
namiestnik	✓	✓	✓	
słowo	✓	✓	✓	
uczestnik	✓	✓	✓	
przysłowie	✓	✓	✓	
złączenie	✓	✓	✓	
przełożenie	✓	✓	✓	
wdanie	✓	✓	✓	
imię własne	✓	✓	✓	
imię pospolite	✓	✓	✓	
imię istotne		✓	✓	
imię przydane		✓		
ruszanie	✓	✓		
stopień	✓	✓	✓	
stopień pierwszy	✓	✓	✓	
stopień prosty		✓	✓	notuje tylko Linde
stopień przyrównywający	✓	✓	✓	
stopień przewyższający	✓	✓	✓	
przyrównywanie	✓	✓	✓	
rodzaj	✓	✓	✓	
liczba	✓	✓	✓	
wyobrażenie	✓	✓	✓	po Gut/1669 tylko w Don/1795
spadek	✓	✓	✓	
spadki stojące		✓		
spadki spadające		✓		
staczanie	✓	✓	✓	
początek		✓		
wizerunek		✓		
mała liczba	✓	✓	✓	
dwójkowa liczba		✓	✓	
wielka liczba	✓	✓	✓	
w małej liczbie		✓		
w wielkiej liczbie		✓		
męski rodzaj	✓	✓	✓	
niewieści rodzaj	✓	✓	✓	

Termin	Przed	Gut/1669	Po	Uwagi
oddzielny rodzaj	✓	✓	✓	
pospolity rodzaj	✓	✓	✓	po Gut/1669 tylko w Don/1795
wszelki rodzaj	✓	✓	✓	po Gut/1669 tylko w Lub/1779, Don/1795
mieszany rodzaj		✓	✓	po Gut/1669 tylko w Don/1795
prawidło	✓	✓	✓	
liczebne słowa		✓		
liczebne imiona		✓	✓	
wyobrażenie złożone	✓	✓	✓	
wyobrażenie dwojakie		✓		
wyobrażenie proste	✓	✓	✓	
początkowe słowo (thema)		✓	✓	
początek gruntowny		✓		
spadek mianujący	✓	✓	✓	
spadek rodzący	✓	✓	✓	
spadek dawający	✓	✓	✓	
spadek oskarżający	✓	✓	✓	
spadek wzywający	✓	✓	✓	
spadek odbierający	✓	✓	✓	
spadek statkowy		✓		
spadek miejscowy		✓	✓	
słowo osobiste		✓	✓	
słowo personalne		✓		
słowo nieosobiste		✓	✓	
czas	✓	✓	✓	
czas przytomny		✓	✓	po Gut/1669 tylko w Nał/1774
czas niemal przeszły		✓		
czas przeszły		✓		
czas cale przeszły		✓		
czas przyszły	✓	✓	✓	
sposób		✓	✓	
sposób mianujący		✓		
sposób ukazujący		✓	✓	
sposób rozkazujący	✓	✓	✓	
sposób życzący		✓	✓	
sposób samowładny		✓		
sposób złączający		✓	✓	
sposób kończący		✓		
sposób nieokreszony		✓		

Termin	Przed	Gut/1669	Po	Uwagi
sprzężenie	✓	✓	✓	
rodzaj sprawujący	✓	✓	✓	
rodzaj cierpiący	✓	✓	✓	
rodzaj oddzielny	✓	✓	✓	
słowa noszące	✓	✓	✓	
słowa konieczne	✓	✓	✓	

W tabeli 18 zebrano polskie terminy gramatyczne mające pierwsze poświadczenie w gramatykach Dobrackiego, traktując dwuwyrazowe terminy jako całość, niezależnie od wcześniejszego poświadczenia ich składników. Przypuszczalnie Dobracki dokonał powtórnej translacji terminu, wspomagając się terminem niemieckim, albo utworzył własne nazwy, bazując na terminach zbliżonych leksykalnie. Zaznaczono również, które z tych terminów występują w późniejszych dziełach. Z wyszczególnionych tu terminów jedynie kilkanaście jest obecnych w późniejszych dziełach – niekiedy w jednym, niekiedy w kilku, ale żaden z nich nie należy dzisiaj do polskiej terminologii gramatycznej.

Tabela 18. Terminy pierwszy raz odnotowane w gramatykach Dobrackiego

Gut/1668, Gut/1669	Po	Gut/1668, Gut/1669	Po
mówienia nauka		początkowe słowo (thema)	✓
pisiemna nauka		początek gruntowny	
słowa wykładająca nauka		spadek statkowy	
słowa złączająca nauka		spadek miejscowy	✓
samobrzmiąca litera		słowo osobiste	✓
spółbrzmiąca litera		słowo personalne	
dwójbrzmiąca litera		słowo nieosobiste	✓
imię istotne	✓	czas przytomny	✓
imię przydane		czas niemal przeszły	
stopień prosty	✓	czas przeszły	
spadek stojący		czas cale przeszły	
spadek spadający		sposób	✓
początek		sposób mianujący	
wizerunek		sposób ukazujący	✓
dwójkowa liczba	✓	sposób życzący	✓
w małej liczbie		sposób samowładny	
liczebne słowa		sposób złączający	✓
liczebne imiona	✓	sposób kończący	
wyobrażenie dwojakie		sposób nieokreszony	

W świetle powyższych faktów trzeba poddać rewizji pogląd, jakoby Dobracki stworzył trzon polskiej terminologii gramatycznej. Chociaż nie jest jej twórcą, nie sposób odmówić mu zasług na polu rozwoju i utrwalania polskiej terminologii gramatycznej w XVII w. Sięgał do starszych terminów, rozpowszechniał je, tworzył własne, z których wprawdzie niewiele znalazło naśladowców, ale niewątpliwie wykazał się aktywnością w usiłowaniach o polską terminologię gramatyczną, choć nie sprzyjało tym usiłowaniom środowisko uznające łaciński sposób opisu języka i terminologię łacińską za wzór niedościgniony.

Marcin Jakubczyk

Uniwersytet Jagielloński
marcin.jakubczyk@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0002-5112-0315

Rozdział III

Polska terminologia gramatyczna w podręcznikach do nauki języka francuskiego (F.D. Duchênebillot, Bartłomiej Kazimierz Malicki, Stanisław Nałęcz-Moszczeński)

1. Wprowadzenie

Celem niniejszego opracowania jest omówienie polskiej terminologii gramatycznej w trzech gramatykach, których wybór uzasadniam poniżej – w *Nouvelle méthode* […] *pour apprendre* […] *à lire, écrire & parler françois* F.D. Duchênebillot (Duch/1699), *Kluczu do języka francuskiego…* Bartłomieja Kazimierza Malickiego (Mal/1700) oraz *Snadnej, gruntownej, obszernej gramatyce francuskiej…* Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego (Nał/1774)[1]. Dzieła Duchênebillot[2] i Malickiego to dwie pierwsze (i konkurencyjne) gramatyki języka francuskiego napisane po polsku[3]; zatem muszą być punktem wyjścia do badań prowadzonych w tym rozdziale. Z kolei późniejsza o ponad 70 lat obszerna publikacja Moszczeńskiego (ok. 780 stron)[4] stanowi dla nich wyrazistą podstawę porównania, ukazując kierunek rozwoju badanej terminologii, w tym, jak odnotowuje Andrzej Koronczewski, jej spopularyzowanie

[1] Biogramy Malickiego i Moszczeńskiego zostały zamieszczone w SHTG (o biografii Duchênebillot niewiele wiadomo).

[2] Nie odmieniam dalej tego nazwiska, ponieważ nie jest jasne, do której płci się odnosi (być może autorką *Nouvelle méthode…* była mniszka narodowości francuskiej przebywająca w warszawskim klasztorze sióstr sakramentek – zob. Jakubczyk 2018a).

[3] Pierwsza gramatyka francuska przeznaczona dla Polaków została wydana po łacinie w 1649 r. w Gdańsku; jej autorem jest F. Mesgnien-Meniński (*Grammatica Gallica…*). Kolejna ukazała się dopiero w 1699 r. (to omawiana edycja F.D. Duchênebillot). Charakterystykę siedemnasto- i osiemnastowiecznych gramatyk francuszczyzny opublikowanych w Polsce zawiera artykuł Anny Nikliborc (1961: 151–156).

[4] Niektóre egzemplarze *Snadnej* […] *gramatyki…* (wydanej jednokrotnie) mają dołączoną kartę tytułową oraz przedmowę w języku francuskim (zob. Nał-franc/1774); dopiero po nich następuje karta tytułowa i przedmowa po polsku.

się w ówczesnych szkołach (1961: 39)[5]. Ponadto *Snadna* […] *gramatyka…* zasługuje na uwagę również z tego względu, że wśród zarejestrowanych w niej terminów gramatycznych duży procent stanowią oryginalne propozycje terminologiczne jej autora (neologizmy)[6]. Istotny jest także fakt, że niektóre zjawiska (głównie z zakresu fonetyki, interpunkcji oraz składni) opisywane są w tym dziele po raz pierwszy na gruncie polskim. Ponieważ te trzy gramatyki omawiano już w literaturze przedmiotu (z tym że najmniej pisano o edycji Moszczeńskiego), wskażę poniżej jedynie te informacje, które wydają się niezbędne do ich dalszej analizy. Zarysuję więc przede wszystkim zakres zamieszczonych w nich zagadnień gramatycznych.

Gramatyka Duchênebillot[7] zawiera terminy dotyczące zwłaszcza fonetyki i ortografii, a także morfologii (części mowy, kategorie morfologiczne, wzory odmian). Brak tu nazw powiązanych z interpunkcją i słowotwórstwem. Opisy składniowych właściwości niektórych części mowy z reguły nie wiążą się z wprowadzeniem odnośnej terminologii[8]. Ewentualne źródła i wzorce tej publikacji, wielokrotnie w ciągu XVIII w. przedrukowywanej, nie są znane (na temat *Nouvelle méthode…* zob. m.in.: Jakubczyk 2018a, Koronczewski 1961: 20–21).

Klucz… Malickiego to gramatyka złożona z trzech traktatów poświęconych kolejno fonetyce i ortografii (*O ortografii*), morfologii odmiennych części mowy (*O etymologii*) oraz morfologii nieodmiennych części mowy i składni (*O syntaksie*). Mimo odrębnej części składniowej dzieło zawiera jedynie kilkanaście terminów syntaktycznych. Poświadczone są tu też w małej liczbie jednostki nazewnicze z zakresu interpunkcji oraz słowotwórstwa. Źródłem, z którego Malicki korzystał, jest, jak podaje, dwujęzyczna łacińsko-francuska *Nouvelle grammaire françoise…* M. Mauconduit, opublikowana w Paryżu

---

[5] Wniosek ten wysnuwa Koronczewski na podstawie *Przemowy* zamieszczonej w omawianym dziele: „Pisząc Polskim Językiem tę Grammatykę zażywam Mian Polskich tych samych, których zażywaią pospolicie we wszystkich szkołach, w których Językow uczą. Przydałem z potrzeby niektore Miana nowe […]" (Nał/1774: IV–V). Cytując dalej fragmenty gramatyk, zachowuję pisownię stosowaną przez ich autorów (uwzględniam też antykwę i kursywę).

[6] Trudno przy tym nie zgodzić się z opinią Nikliborc (1961: 169), która pisze, że Nałęcz-Moszczeński uczynił swoje dzieło przytłaczającym, gdyż utworzył wiele trudnych neologizmów, których używał niekonsekwentnie.

[7] Jest to *de facto* podręcznik zawierający trzy główne części: gramatykę języka francuskiego, słownik francusko-polski oraz rozmówki francusko-polskie (Jakubczyk 2018a). W niniejszym rozdziale odnoszę się wyłącznie do części gramatycznej.

[8] Wyekscerpowałem tylko cztery terminy (zob. pkt 6).

w 1678 r. *Klucz…* miał tylko jedno oficjalne wydanie (na temat tego druku zob. m.in.: Jakubczyk 2018b, Koronczewski 1961: 21–23).

W gramatyce Nałęcz-Moszczeńskiego występują terminy z dziedziny fonetyki, ortografii, interpunkcji, morfologii (części mowy, kategorie morfologiczne, wzory odmian), a także składni (mimo że nie ma w dziele odrębnych rozdziałów składniowych). Natomiast brak tu z niewielkimi wyjątkami terminologii słowotwórczej[9]. Koronczewski (1961: 40) zauważa, że autor *Snadnej* […] *gramatyki…* wiele nowych terminów tworzy m.in. w ten sposób, że wykorzystuje formant *-ka* w funkcji wytworu czynności (np. *przekładka* ‘przyimek’, *złączka* ‘spójnik’) czy dodaje do istniejących już nazw nowe określenia przymiotnikowe (np. *imię zbiorne* ‘rzeczownik zbiorowy’). Z kolei Anna Nikliborc (1961: 169) podkreśla w omawianej edycji oryginalność rozważań na temat wymowy, ponieważ Moszczeński wyraźnie odróżnia głoski od liter, czego brak w innych gramatykach francuskich opublikowanych w osiemnastowiecznej Polsce (wydaje się, że brakuje tego również w ówczesnych gramatykach polszczyzny i języków innych niż francuski). Badaczka stwierdza ponadto, że autor ten jako pierwszy tłumaczy uczącym się mechanizm powstawania dźwięku artykułowanego (Nikliborc 1961: 154). Jednym ze źródeł, na które powołuje się Moszczeński, jest gramatyka języka francuskiego Pierre’a Restaut, po raz pierwszy wydana w Paryżu w 1730 r. i wiele razy w ciągu XVIII stulecia wznawiana (korzystam z reedycji z 1756 r. – zob. Res/1756)[10].

Autorzy trzech badanych w niniejszym opracowaniu gramatyk wprowadzali do swoich prac własne polskojęzyczne terminy gramatyczne, a zarazem korzystali też z dotychczasowej terminologii gramatycznej (na temat jej kształtowania się zob. Decyk-Zięba 2020), która służyła do opisu zarówno polszczyzny, jak i łaciny oraz języków obcych nowożytnych. W wypadku tych ostatnich Duchênebillot i Malicki mogliby mieć do dyspozycji tylko terminy polskie z gramatyki języka włoskiego Adama Styli z 1675 r. (*Grammatica Polono-Italica*), a Moszczeński – z publikacji wymienionych tu autorów, a także z polskich edycji *Gramatyki niemieckiej…* Johanna Christopha Gottscheda

---

[9] Są to zaledwie dwa terminy: *słowa proste* ‘verba simplicia’ oraz *słowa złożone* ‘composita’ (pomijam dwie jednostki wynikające z podanych tu terminów, odnoszące się do podziału czasowników na proste i złożone).

[10] Zofia Florczak (1978: 120–121), pisząc pokrótce o gramatyce Restaut, podaje jej najważniejsze wznowienia, a także podkreśla, że widoczny jest w niej wpływ gramatyki z Port-Royal wydanej w 1660 r. (zob. też: Blanco, Bogacki 2014: 232). Wyraża ona również opinię, że omawiane dzieło Nałęcz-Moszczeńskiego stanowi tłumaczenie gramatyki Restaut (Florczak 1978: 121).

(1762, 1766)[11]. Aktualna baza SHTG (dostęp w grudniu 2023 r.) pozwoli mi na stwierdzenie, po pierwsze, czy jednostki nazewnicze występujące w analizowanych w tym rozdziale dziełach były notowane w polszczyźnie już wcześniej (przed ich wydaniem), a po drugie, czy poświadczonych w nich nowych terminów używano w późniejszych źródłach[12].

W pierwszej kolejności omówię nazwy odnoszące się w rozpatrywanych drukach najogólniej do języka i gramatyki, a następnie poddam analizie terminologię fonetyczną i ortograficzną, interpunkcyjną, morfologiczną (w tym części mowy, kategorie morfologiczne, a także nazwy z zakresu słowotwórstwa) oraz składniową. W związku z tym, że w trzech badanych gramatykach występuje łącznie ok. 1000 terminów polskich[13] (u Duchênebillot – ok. 185, u Malickiego – ok. 380, u Moszczeńskiego – ok. 440 – zob. SHTG), swoje rozważania ograniczę do wybranych nazw – z jednej strony tych, które wydają się kluczowe dla poszczególnych dziedzin siedemnasto- i osiemnastowiecznej wiedzy o języku, a z drugiej tych, które notowane są po raz pierwszy. Jeśli chodzi o nowe terminy (lub nowe znaczenia terminów już istniejących) wprowadzone przez wymienionych autorów, jak np. *analogia* u Malickiego[14] („fundámęnt związku, który jest między terminámi originálnymi, i od nich

---

[11] Jak wynika z pracy Koronczewskiego (1961), nie ukazały się wówczas (do roku opublikowania *Snadnej* […] *gramatyki…*) żadne inne gramatyki języków obcych nowożytnych (odmiennych niż francuski), które zawierałyby polską terminologię. Pomijam tu natomiast pozostałe ówczesne gramatyki języka francuskiego, o których pisze Koronczewski (1961: 24, 37–39), wydane w latach 1765, 1766, 1774, ponieważ nie wydaje się, że mógł z nich skorzystać Moszczeński (zestawienie polskich terminów zarejestrowanych w tych edycjach oraz w *Snadnej* […] *gramatyce…*, które przeprowadziłem na podstawie cytowanej monografii Koronczewskiego, wykazało brak ścisłych związków między nimi).

[12] Nie biorę tu pod uwagę wznowień gramatyki Duchênebillot, w tym także reedycji powstałych w wyniku połączenia *Nouvelle méthode…* z *Kluczem…*, takich jak np. *Grammatyka francuska i polska…* z 1759 r., której autorstwo przypisuje się Stanisławowi Dąbrowskiemu (zob. Jakubczyk 2018a).

[13] Liczba ta obejmuje terminy powtarzające się w dwóch lub trzech dziełach (zatem w rzeczywistości jest ona mniejsza). Analizowane gramatyki zawierają łącznie również ok. 400 terminów francuskich i ok. 50 łacińskich (obliczenia te są przybliżone z tych samych powodów, co w wypadku jednostek polskich). Warto zaznaczyć, że zasób polskich terminów zamieszczonych w tych drukach, zwłaszcza u Malickiego i Moszczeńskiego, niekiedy znacznie przewyższa liczbę jednostek nazewniczych zarejestrowanych w późniejszych, również dziewiętnastowiecznych gramatykach (np. w dwutomowej *Gramatyce języka polskiego* Maksymiliana Jakubowicza z 1823 r.).

[14] W dziele występuje w formie *ánálogia*. Wszystkie terminy gramatyczne podaję w niniejszym rozdziale w postaci uwspółcześnionej (o ile wyraźnie nie zaznaczam inaczej, nie odnoszę się do ich form).

pochodzącymi" – Mal/1700: 24), to będę zwracał szczególną uwagę na te z nich, które zostały uwzględnione przez późniejszych gramatyków[15].

W badanych gramatykach licznie występują synonimy terminów gramatycznych (dalej odnotowuję jedynie wybrane równoznaczniki), jak np. *partykuła* ('morfem gramatyczny')[16] jest przez Duchênebillot stosowana zamiennie z *cząstką*, a z kolei u Malickiego *uczestnictwo cierpiące* (odpowiednik polskiego imiesłowu przymiotnikowego biernego, franc. *participe passé*) ma m.in. równoznaczny termin *wywrotek*, zaś *znaczki* (1. 'znaki interpunkcyjne') w *Snadnej* […] *gramatyce…*[17] nazywane są też *postawkami*. Warto dodać, że autorzy niekiedy proponują dla danego terminu nawet po kilka nazw synonimicznych.

Przed przystąpieniem do analizy należy jeszcze wyszczególnić – w nawiązaniu do tego, co już zostało powiedziane – zjawiska typowe dla polskiej terminologii gramatycznej w badanym okresie. Wskażę je tu za artykułem Ewy Rodek (2012), która porównuje wybrane terminy zawarte w kilku dziełach z pierwszej połowy XVIII w., w tym w *Nouvelle méthode…* oraz w *Kluczu…*[18], i stwierdza, że dużo spośród analizowanych przez nią jednostek było już wówczas ustabilizowanych (tradycyjnych), genetycznie były to najczęściej latynizmy: zapożyczenia formalnosemantyczne (np. *litera*) lub kalki językowe, np. semantyczne (typu *imię*). Jednocześnie pojawiało się też dużo nazw zindywidualizowanych, rzadkich, używanych tylko przez jednego lub dwóch autorów. Często nazwy te występowały równolegle z ustabilizowanymi (Rodek 2012: 107, 101–102)[19]. Jak dowodzi materiał ze *Snadnej* […] *gramatyki…*, podobne zjawiska można zaobserwować także w drugiej połowie XVIII w.

---

[15] Zbiorczą listę przykładów takich nowych jednostek, które są poświadczone w późniejszych źródłach, przedstawiam w zakończeniu tego rozdziału.

[16] Termin notowany po raz pierwszy w gramatyce włoskiej Styli.

[17] *Znaczki* w tej gramatyce są terminem wieloznacznym określającym również 2. 'znaki diakrytyczne'. Poszczególne znaczenia nazw polisemicznych (jednak nie wszystkich) dalej oznaczam za pomocą cyfr arabskich.

[18] Były to odpowiedniki polskie 81 terminów francuskich w słowniku Pierre'a Daneta i Dymitra Franciszka Koli (1743–1745), zestawione z nazwami ze słownika Michała Abrahama Trotza (1744–1747) oraz z dwóch wspomnianych gramatyk (Rodek 2012: 100, 102).

[19] W niniejszym opracowaniu nie zajmuję się etymologią omawianych terminów (uwagi etymologiczne formułuję jedynie wtedy, gdy wydaje się to konieczne).

2. Rozumienie języka i gramatyki

Jedynie w *Nouvelle méthode…* znajduje się eksplicytne wyjaśnienie, że *dyskurs* ('język')[20] składa się z *frazesów* ('zdań'), które zbudowane są ze *słów* ('wyrazów') skomponowanych z *sylab*, a te – z *liter* (1. 'głoska'; 2. 'znak graficzny głoski')[21]. Z kolei wskazanie istoty *gramatyki* jako wiedzy o tym, jak poprawnie mówić i pisać, zostało zawarte zarówno w *Kluczu…*, jak i w *Snadnej* […] *gramatyce…*[22], ale tylko Malicki wymienia cztery działy, które wchodzą w jej skład (co ma źródło w gramatykach łacińskich – zob. np.: Decyk-Zięba 2020: 62): *ortografia* ('pisownia lub/i wymowa'), *etymologia* ('nauka o odmianie, budowie i znaczeniu wyrazów')[23], *syntaxis* ('składnia')[24] oraz *prozodia*, która „uczy syllab przedłużęnie i skrócęnié rozeznáwáć, i wiersze komponowáć" (Mal/1700: 10)[25]. Na uwagę zasługują w tym kontekście jeszcze synonimiczne terminy, którymi Malicki określa składnię. Nazywa on ten dział gramatyki, używając, oprócz *syntaxis*, jednostek: *konstrukcja*, *zgadzanie (terminów)*[26].

3. Terminologia z zakresu fonetyki i ortografii

Zarówno w gramatyce Duchênebillot, jak i Malickiego kluczowy termin obejmujący zarazem zjawiska ortograficzne i fonetyczne to *litera*. Nazwa ta jest bowiem przez tych autorów używana z jednej strony na określenie znaków graficznych, a z drugiej – głosek. O ile niektóre poświadczenia *litery* w tych dziełach jasno odnoszą się albo do jednego, albo drugiego ze wskazanych

---

[20] W znaczeniu 'język' u Malickiego występują terminy: *język*, *mowa*, a u Moszczeńskiego – *mowa*, *dyskurs*.

[21] Jeśli chodzi o badane gramatyki, to *frazes* został zanotowany też przez Malickiego (ale tylko w nowym znaczeniu 'idiom'), z kolei terminy *słowo*, *sylaba*, *litera* funkcjonują we wszystkich trzech dziełach (jednakże *litera* u Moszczeńskiego – wyłącznie w znaczeniu 'znak graficzny głoski'). Nowy, polisemiczny termin *frazes* występuje w późniejszych źródłach, np. w Gott/1766.

[22] Duchênebillot nie używa wprawdzie nazwy *gramatyka*, ale posługuje się, co istotne, jednostką *termin gramatycki* ('termin gramatyczny'), poświadczoną później w gramatyce Gottscheda (1762).

[23] W *Snadnej* […] *gramatyce…* termin *etymologia* odnosi się tylko do 'pochodzenia wyrazu'.

[24] W dziele w formie *syntáxys*, a zatem stanowi jednostkę pośrednią (nie w pełni zasymilowaną) między językiem łacińskim a polskim.

[25] Autor *Klucza…* rezygnuje jednak z opracowania prozodii.

[26] *Termin* jest tu synonimem *słowa* ('wyrazu').

znaczeń, o tyle inne nastręczają trudności interpretacyjnych, gdyż mogłyby dotyczyć ich obydwu. Oto kilka przykładów:

- ‘znak graficzny głoski’: „Litery u Fráncuzow są té co i u Polaków okróm *w*, miásto którego óni záżywają tákiego *v*” (Mal/1700: 12);
- ‘głoska’: „u […] *jest najtrudniejsza literá cudzoziemcom* […]; *bo jeżeli wymowi tę literę ják w swoim języku własnym, to przewroci i odmieni wszystkę signifikácyą, i będzie słowo co inszego znáczyło w pronuncjácyej, á co inszego w pisaniu*” (Duch/1699: 17–18);
- ‘litera albo głoska’: „Litery się […] dzielą ná wokále i kónsóny” (Mal/1700: 12).

Duchênebillot wyróżnia dwa typy *liter*: a) *litery (same) przez się brzmiące* (‘samogłoski lub litery samogłoskowe’)[27] oraz b) *litery co wespół z drugą literą brzmią* czy *litery co bywszy złączone z inszą literą brzmienie wydają* (‘spółgłoski lub litery spółgłoskowe’)[28]. Malicki wyodrębnia odpowiednio, co zostało zasygnalizowane w powyższym cytacie, *wokale* i *konsony* (nazwy te zostały po raz pierwszy poświadczone w gramatyce włoskiej Styli; stamtąd najprawdopodobniej przejął je autor *Klucza…*). Spółgłoski dzieli jeszcze, posługując się wprowadzonymi przez siebie spolszczonymi terminami łacińskimi, na *muty* (‘spółgłoski inne niż sonorne lub odpowiadające im litery’; łac. *consonantes mutae*) i *likwidy* (‘spółgłoski sonorne lub odpowiadające im litery’; łac. *consonantes liquidae*).

Nałęcz-Moszczeński, odróżniając *litery* (tu tylko w znaczeniu ‘znaki alfabetu’) od dźwięków artykułowanych, wyjaśnia, że te ostatnie powstają w ten sposób, że *głos łamie się*, tzn. 1. ‘dzieli się na części w wyniku ruchów narządów mowy’ (warg, języka, gardła – Nał/1774: 3). Stąd dźwięk artykułowany określa on mianem *głosu łamanego* lub *głosu zwijanego*[29] i precyzuje, że jego częścią jest głoska nazywana *łamaniem głosu*[30], *zwinieniem głosu* lub *cząstką* (*głosu*). Dźwięki mowy dzielą się na *głoski* (‘samogłoski’) i *spółgłoski* (zaznaczmy, że to pierwsze w języku polskim poświadczenia tych dwóch terminów)[31].

---

[27] Tego samego terminu używa Malicki (obok synonimicznej nazwy *wokale* – zob. niżej).

[28] Dwa ostatnie terminy, opisowo określające spółgłoski, nie są używane przez innych autorów.

[29] Francuskim odpowiednikiem tych dwóch terminów w *Snadnej* […] *gramatyce…* jest *son articulé*.

[30] Jest to u Moszczeńskiego termin polisemiczny; oprócz samej 1. ‘głoski’ może też oznaczać 2. ‘ruchy i układ narządów mowy podczas wymawiania spółgłosek (innymi słowy, przeszkody, na jakie napotyka powietrze przepływające w jamach nasady)’.

[31] Te nazwy oznaczają w *Snadnej* […] *gramatyce…* również odpowiednio litery samogłoskowe i spółgłoskowe.

Spółgłoski realizowane są tak, że *głos łamie się* (2. ‘przepływające powietrze napotyka na przeszkody w jamach nasady’)[32], natomiast samogłoski – przeciwnie – tak, że głos „się nie łamie, ale się ciągnie *jednostajnie* za jednym ruszeniem ust, przez ten wszystek czas, w ktorym można *Dech* z płuc wychodzący ciągnąć z siebie” (Nał/1774: 8). Z kolei jednostka *łamanie tchnięte* oznacza przydechową wymowę spółgłoski (dotyczy francuskiego *h* aspirowanego). Wynika z tego, że wieloznaczny termin *łamać się*, wraz z nazwami derywowanymi (np. *łamanie głosu*), jest w myśli fonetycznej Moszczeńskiego bardzo istotny dla opisu powstawania dźwięków mowy. Choć te neologizmy nie zostały przejęte przez innych gramatyków (nie rejestrują ich późniejsze źródła), to próbę wprowadzenia ich do ówczesnej polskiej nauki o języku można ocenić jako pionierską.

Z nowych terminów fonetycznych warto jeszcze na podstawie badanych gramatyk wymienić następujące:

- w *Nouvelle méthode…*: *elizja* (‘opuszczenie wygłosowej samogłoski przed wyrazem rozpoczynającym się od samogłoski lub *h* niemego, np. l’âme zamiast *la âme’ – zob. *élision*, [w:] Dict.AF)[33], *przeciągnąć / przeciągać (się)* [w odniesieniu do wymowy samogłosek długich], *przedłużenie sylaby*[34];
- w *Kluczu…*: *głos artykularny* (najpewniej: ‘dźwięk artykułowany’);
- w *Snadnej* […] *gramatyce…*: *głoska długa* (‘samogłoska długa’), *głoska krótka* (‘samogłoska krótka’).

Z kolei terminy ściśle związane z pisownią omówię na przykładzie wybranych znaków diakrytycznych. We wszystkich analizowanych gramatykach używana jest nazwa *apostrof* (jak np. we franc. *l’amour*)[35]. Diereza (np. *ü*) określana jest za pomocą terminów: *dwie kropki* (Duch/1699, Nał/1774)[36] czy *dwa punkta* [1.] (Mal/1700)[37], a diakryt zwany *cédille* (ç) w dwóch dziełach (Duchênebillot nie notuje) oznaczają nazwy: *ogonek* (Mal/1700) i *cedka* (Nał/1774), przy czym ten ostatni neologizm został utworzony na podstawie formy pisanej etymonu francuskiego. Jeśli chodzi o *akcent* (‘diakryt’), to w *Nouvelle méthode…* jego różne typy wyrażane są tylko tą

---

[32] Stąd w odniesieniu do procesu powstawania spółgłosek Moszczeński używa również terminu *łamanie głosu* (w znaczeniu 2 – zob. przyp. 30).

[33] Malicki i Moszczeński nie odnotowują tej jednostki.

[34] Dwa ostatnie terminy podaje też Malicki (ponadto *skrócenie sylaby* – zob. cytat w pkt 2). W *Snadnej* […] *gramatyce…* występuje tylko *przeciągnąć / przeciągać (się).*

[35] Jednostka poświadczona po raz pierwszy w gramatyce Styli.

[36] W *Snadnej* […] *gramatyce…* jest to jednostka polisemiczna: 1. ‘diereza’; 2. ‘dwukropek’.

[37] W znaczeniu 2. ‘dwukropek’ (zob. pkt 4).

jedną ogólną nazwą, z kolei w dwóch pozostałych publikacjach mają odrębne określenia:

- akcent akutowy (franc. *accent aigu*): *akcent ostry* (Mal/1700), *akcent prawy* (Nał/1774);
- akcent ciężki (franc. *accent grave*): *akcent ciężki* (Mal/1700), *akcent lewy, lewy znaczek* (Nał/1774);
- akcent w formie daszka (franc. *accent circonflexe*): *akcent dachowaty, daszek, akcent obojętny, akcent syrkonfleks*[38] (Mal/1700), *daszek* (Nał/1774).

Niemal wszystkie wyliczone tu terminy odnoszące się do akcentu to neologizmy[39], z których w sumie tylko dwa (*akcent ciężki, daszek*) są poświadczone w późniejszych źródłach. Zwraca również uwagę fakt, iż Moszczeński w zasadzie nie posługiwał się terminami, których używał Malicki.

4. Terminy interpunkcyjne

Jak już wspominałem, w gramatyce Duchênebillot brak terminów interpunkcyjnych. U Malickiego przynależą one do ortografii i są lakonicznie opisywane łącznie z omówionymi wyżej znakami diakrytycznymi. Moszczeński poświęca znakom przestankowym odrębny rozdział (następujący tuż po omówieniu zagadnień ortograficznych), a interpunkcję określa terminem *rozznaczenie mowy*, wskazując, że „jest to sposob znaczyć miejsca albo cząstki mowy pisanej, przy ktorych trzeba się zatrzymywać, dla roz-rożnienia tychże Cząstek, albo dla wyt[c]hnienia w czytaniu" (Nał/1774: 139). Przytoczyłem tę definicję, ponieważ w nowatorski sposób charakteryzuje ona interpunkcję już nie tylko prozodycznie (*wytchnienie w czytaniu*), ale również syntaktycznie (rozróżnienie *cząstek mowy pisanej* 'spójnych semantycznie odcinków tekstu, do których należą zdania, części zdań lub okresy / periody'). Istotne, że również większość znaków interpunkcyjnych opisuje Moszczeński zarazem prozodycznie i syntaktycznie[40], jak np. *kropka z komą* ('średnik') jest używana m.in., „kiedy trzeba naznaczyć większą *pausę* […]", a także „do podzielenia tych Mowieniow albo Frazow ['zdań' – M.J.], ktore do jednego *Rządu* należą" (Nał/1774: 149). Jednak zanim autor *Snadnej* […] *gramatyki…* przejdzie do przedstawienia sześciu wymienionych przezeń znaków

[38] Zapożyczenie powstałe z formy ustnej etymonu francuskiego.

[39] Z wyjątkiem nazwy *akcent ostry*.

[40] Z późniejszych autorów np. Onufry Kopczyński charakteryzował znaki przestankowe jeszcze głównie tylko prozodycznie (Podracki 2007: 256–257; por. też: Foremniak 2014: 130–131).

przestankowych (ich nazwy zawiera tabela 1), w tym samym rozdziale wyjaśnia terminologię składniową (zdanie i jego typy oraz części zdania – rozwijam to w pkt 6), gdyż stwierdza, że „trzeba najpierwej wiedzieć co to jest Mowienie, ktore Francuzi nazywają *phrase*, i co to jest Peryod (Période)" (Nał/1774: 140). Moszczeński w pionierski sposób łączy więc interpunkcję ze składnią, stosując to rozwiązanie na gruncie polskim jako pierwszy[41]. Należy wszakże zaznaczyć, że całą opisywaną tu koncepcję w pełni zaczerpnął on – jak wykazało porównanie – z gramatyki Restaut[42].

Nazwy znaków interpunkcyjnych poświadczone u Malickiego i Moszczeńskiego, zob. tabela 1.

Tabela 1. Terminologia interpunkcyjna Malickiego i Nałęcza-Moszczeńskiego

Nazwa współczesna	Mal/1700	Nał/1774
kropka	kreska[43]	kropka
przecinek	ucinek, koma	koma
dwukropek	dwa punkta	dwie kropki
średnik	kreska	kropka z komą[44]
pytajnik	kreska	znaczek pytania
wykrzyknik	kreska	znaczek podziwienia

Wymienione terminy w większości są nowe (oprócz trzech nazw występujących u Moszczeńskiego: *kropka*, *koma*, *dwie kropki*). Dwa neologizmy, którymi posłużył się Malicki, są używane w późniejszych źródłach (*koma*, *dwa punkta*). Z kolei nowe nazwy zaproponowane przez Moszczeńskiego wprawdzie nie weszły do ówczesnej terminologii gramatycznej, ale można je ocenić jako spójne zarówno z dotychczas istniejącymi (*kropka z komą* względem *kropka*, *koma*, *dwie kropki*), jak i wcześniej nieznanymi (*znaczek* 2. 'znak interpunkcyjny' w stosunku do *znaczek pytania*, *znaczek podziwienia*).

Warto dodać, że nawias w *Snadnej* […] *gramatyce…* ma nazwę *parenteza* (tu tylko w tym znaczeniu – zob. pkt 6), przejętą przez późniejszych autorów

---

[41] Dotychczas wiadomo było, że dopiero od lat 30. XIX w. zaczęto łączyć naukę o przestankowaniu z syntaksą; chodzi tu o traktat Feliksa Bentkowskiego *O znakach przecinkowych w pismie czyli znakach pisarskich* z 1830 r. (dzieło to szczegółowo omawia Katarzyna Foremniak [2014]).

[42] Zob. rozdział *De la ponctuation et de quelques figures dont on se sert en écrivant* (Res/1756: 423–430).

[43] *Kreska* jest w *Kluczu…* terminem wieloznacznym (m.in. 1. 'kropka'; 2. 'pytajnik'; 3. 'wykrzyknik'; 4. 'średnik').

[44] Kalka utworzona przez Moszczeńskiego na podstawie używanego przezeń terminu franc. *point avec virgule* (współcześnie *point-virgule*).

(brak tego terminu w tabeli, ponieważ Moszczeński nie uznał go za znak interpunkcyjny), a w *Kluczu…* – w lm. *półmiesiączki*[45] (nie wiadomo, czy Malicki uważał je za znak przestankowy).

5. Terminologia z zakresu morfologii

5.1. Części mowy

Autorzy analizowanych gramatyk wyróżniali dziewięć części mowy[46], zob. tabela 2.

Tabela 2. Nazwy części mowy w gramatykach Duchênebillot, Malickiego i Nałęcz-Moszczeńskiego

	Duch/1699	**Mal/1700**	**Nał/1774**
articulus	artykuł	artykuł	artykuł
nomen	imię	imię	imię
pronomen	namiestnictwo	zaimek	zaimek
verbum	słowo	słowo	czynosłowo
participium	uczestnictwo	uczestnictwo	uczestnictwo
adverbium	przysłowie	przysłowie	przysłówek
praepositio	prepozycja / przekładanie / przełożenie	prepozycja / przekładanie / przełożenie	przekładka
coniunctio	koniunkcja / złączanie	koniunkcja / przyłączenie / przyłączanie	złączka
interiectio	interiekcja / wtrącenie / wtrącanie	interiekcja / wtrącenie / wtrącanie	wołanie / zawołanie

Porównanie terminów zawartych w tabeli 2 pozwala stwierdzić, że gramatycy posługiwali się na określenie części mowy nazwami w przeważającej mierze już w ówczesnej polszczyźnie ustabilizowanymi[47]. Natomiast

[45] Etymologię tej nazwy można wyjaśnić następująco: *miesiączek*, zdrobnienie od *miesiąc* (‘księżyc’), *pół miesiączka* (zdrobniale ‘pół księżyca’) – przez podobieństwo znaku graficznego jednego z nawiasów do księżyca w określonej fazie.

[46] Wzorowali się oni na gramatyce łacińskiej, dodając do wyodrębnianych w niej ośmiu części mowy (zob. Decyk-Zięba 2020: 67) jeszcze *artykuł* (‘rodzajnik’).

[47] Jednostki *namiestnictwo*, *prepozycja*, *interiekcja* zostały przez Duchênebillot przejęte najprawdopodobniej z gramatyki Styli, w której poświadczone są po raz pierwszy.

niektóre z wprowadzonych przez nich neologizmów zasługują na podkreślenie, ponieważ używane są do dziś (*zaimek*, *przysłówek*). Terminologia związana z podziałami czy podtypami poszczególnych części mowy jest bardzo obszerna, dlatego wskażę w tym miejscu dla przykładu jedynie kilka wybranych nowych jednostek[48].

W *Kluczu…* warto zwrócić uwagę na terminy: *zaimki domyślane* i *zaimki oczywiste*, które Malicki wyjaśnia następująco: „Osób przyrodzénié uformowáło trzy, które Polacy wyrażamy lub z oczywistymi lub domyślánymi Záimkámi. […] náp. robię, robiémy, álbo ja robię my robiémy […]. U Fráncuzów nie mász wolności kłáść słów bez záimków" (Mal/1700: 111–112). Można w tych neologizmach (nienotowanych później w innych źródłach) dopatrywać się informacji składniowej nie tylko wskazującej na obligatoryjność podmiotu w zdaniu francuskim, ale również objaśniającej, że polski podmiot domyślny (czy konotowany przez końcówkę osobową czasownika) nie jest wyrażany zaimkami – tu *oczywistymi*. Z kolei w *Snadnej* […] *gramatyce…* po raz pierwszy w polskiej terminologii gramatycznej została użyta nazwa *artykuł określony* (*article défini*), a także stosowany do dziś termin *zaimek nieokreślony*.

5.2. Kategorie morfologiczne

Podobnie jak w wypadku części mowy terminologia odnosząca się do poszczególnych kategorii imiennych oraz werbalnych jest w analizowanych gramatykach niezwykle obszerna. U wszystkich autorów występują następujące kategorie: *rodzaj*, *liczba*, *spadek* ('przypadek')[49], *osoba*, *czas*, *sposób* ('tryb')[50]. W ich obrębie dokonywane są dalsze podziały, np. jednym z typów trybu jest w tych drukach *sposób rozkazujący* ('tryb rozkazujący'; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774). Oczywiście korzystano tu z terminów już istniejących (por. wspomnianą nazwę imperatywu czy np. *spadek oskarżający* 'accusativus'; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774) lub tworzono *ad hoc* nowe, które albo miały

[48] Nie będę też szczegółowo omawiał nazw odnoszących się do odmiany części mowy (typu *odmieniać się*; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774); ich przegląd zawężę tu do określeń deklinacji i koniugacji. Zatem z deklinacją wiążą się np. takie terminy: *deklinowanie* (Duch/1699, a następnie: Mal/1700), *deklinacja* (Duch/1699), *spadkowanie* (Nał/1774). Koniugacji przypisane są m.in. następujące nazwy: *koniugacja* (Duch/1699, Mal/1700), *sposobienie* (Nał/1774).

[49] W języku francuskim rzecz jasna nie istniały już wówczas przypadki, ale w gramatykach (również wydawanych we Francji) je opisywano (np. w działach poświęconych rodzajnikom). Wynikało to z prac gramatyków łacińskich.

[50] Poniżej omawiam pozostałe kategorie (wybrane) nieuwzględnione przez nich wszystkich.

zastosowanie w późniejszych publikacjach (np. *sposób skazujący* ‘tryb oznajmujący’; Duch/1699, a następnie: Mal/1700 i in.[51]), albo nie były używane poza dziełami je rejestrującymi (np. *akuzatyw* ‘accusativus’; Mal/1700). Przedstawię tu dokładniej niektóre nazwy związane z jedną z wymienionych wyżej kategorii, a mianowicie z czasem, na przykładzie czasów przeszłych. Wybór ten można uzasadnić wyrazistymi w tym zakresie różnicami systemowymi między polszczyzną i francuszczyzną. Istotne wydaje się bowiem udzielenie odpowiedzi na pytanie, jakimi polskimi nazwami gramatycy określali czasy przeszłe niewystępujące w języku polskim. Okazuje się, że wiele ze stosowanych przez nich terminów zostało najpewniej przejętych (w formie niekiedy zmodyfikowanej) z gramatyki włoskiej autorstwa Styli (w *Nouvelle méthode…* i w *Kluczu…*), w której stanowią one kalki nazw łacińskich (większość z nich jako pierwszy notuje Styla). Tworzyli oni również nowe kalki – na wzór już istniejących – ale w tym wypadku sięgali też, jak można wnioskować, po etymony francuskie (chodzi przede wszystkim o *Snadną* […] *gramatykę*…). Oto wybrane nazwy niektórych czasów przeszłych, ilustrujące te zjawiska:

- Passé simple
  - łac. praeteritum perfectum simplex: *czas przeszły doskonały prosty* (Sty/1675 → Duch/1699, Mal/1700)[52];
  - franc. prétérit simple: *czas przeszły niezłożony* (Nał/1774);
  - franc. prétérit défini: *czas przeszły oznaczony / określony* (Nał/1774).
- Passé composé
  - łac. praeteritum perfectum compositum: *czas przeszły doskonały złożony* (Sty/1675 → Duch/1699), *czas przeszły doskonały składany* (Mal/1700; najpewniej zmodyfikowany termin Styli)[53];
  - franc. prétérit indéfini: *czas przeszły nieoznaczony / nieokreślony* (Nał/1774).
- Imparfait
  - łac. praeteritum imperfectum: *czas przeszły niedoskonały* (Sty/1675 → Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774[54]).

---

[51] Nałęcz-Moszczeński stosuje w tym wypadku wyłącznie termin *sposób ukazujący*.

[52] U Duchênebillot i Malickiego został podany ówczesny francuski odpowiednik tej nazwy: *prétérit parfait simple* (nb. również jest to kalka terminu łacińskiego).

[53] W *Nouvelle méthode…* oraz w *Kluczu…* wskazany jest ówczesny francuski ekwiwalent tej jednostki nazewniczej: *prétérit parfait composé* (we francuskim była to kalka terminu łacińskiego).

[54] Nie wiadomo, czy Moszczeński nie wzorował się na nazwie francuskiej (*imparfait*), a także, z której z gramatyk mógł on przejąć ten termin; to samo dotyczy poniższej jednostki odpowiadającej francuskiemu *plus-que-parfait*.

- Plus-que-parfait
  - łac. plusquamperfectum: *czas przeszły więcej niż doskonały*[55] (Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774).

Jeśli chodzi o inne kategorie morfologiczne, to wyłącznie u Malickiego występują dodatkowo m.in. takie jak: *figura, postać, mocja* (dziś należałyby one do słowotwórstwa – zob. 5.3.). Z kolei informacje o *stopniu* zostały podane tylko w *Kluczu…* i *Snadnej* […] *gramatyce…*[56]. Malicki jako pierwszy spośród polskich gramatyków stosuje zachowany do dziś termin *stopień najwyższy*. Odnotowuje on też synonimiczną nazwę *superlatyw*; w podobny sposób określa dwa pozostałe *stopnie przystosowania* (zamiennie też *stopnie* i *stopnie stosowania*): *pozytyw* 1. 'stopień równy'[57] oraz *komparatyw* 'stopień wyższy' (jednostki *pozytyw* [1., 2.], *komparatyw*, *superlatyw* to neologizmy). Z kolei Moszczeński poszczególne *stopnie równania* nazywa następująco: *stopień kładący, stopień równający / stopień przyrównający, stopień przenoszący*.

Dodać należy, że odrębnego terminu na określenie kategorii morfologicznych używa Malicki (*przymioty*), a także Nałęcz-Moszczeński (*własności*).

5.3. Słowotwórstwo

Terminologia słowotwórcza została odnotowana w zasadzie tylko w gramatyce Malickiego. Rejestruje on dwa podstawowe terminy z tego zakresu, opisywane przez wcześniejszych polskich gramatyków (zob. Jefimow 1970: 131), którzy przejęli je z gramatyk łacińskich, a mianowicie *figura* ('budowa wyrazu'; łac. *figura*) i *postać* ('pochodzenie wyrazu'; łac. *species*). Malicki wyróżnia *figurę prostą* ('wyraz niezłożony', np. franc. *tendre*)[58], *figurę składaną* ('wyraz złożony z dwóch elementów', np. franc. *entendre*) oraz *figurę dwa razy składaną* ('wyraz złożony z trzech elementów', np. franc. *sous-entendre*). Z kolei ze względu na *postać* wyodrębnia – tu w odniesieniu do czasowników – *słowa oryginalne* ('primitiva'), „z inszégo terminu niepochodzącé, jáko náp. jeść" (Mal/1700: 105), i *słowa pochodzące* ('derivativa') „jáko náp. náuczáć […] pochodzi od náuki" (Mal/1700: 105). Trzeba zaznaczyć, że autor *Klucza…* traktuje

[55] Termin ten został poświadczony po raz pierwszy w dziele *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa…* (Wilno 1595).

[56] Jedynym terminem odnoszącym się w *Nouvelle méthode…* do stopniowania jest *komparować się* ('stopniować się').

[57] W *Kluczu…* termin ten oznacza też 2. 'miejscownik (w języku polskim)'. W pierwszym znaczeniu nazwa ta poświadczona jest później m.in. w słowniku Daneta-Koli (zob. *positif*, [w:] Rodek 2012: 111).

[58] Wszystkie francuskojęzyczne przykłady figur pochodzą z *Klucza…*

wymienione terminy związane z budową oraz pochodzeniem wyrazów jako kategorie morfologiczne przysługujące – jak wskazuje *expressis verbis* – czasownikom i przysłówkom[59]. Jednostki te w jego ujęciu nie mają więc charakteru *stricte* słowotwórczego i nie odnoszą się do wyrazów w ogólności. Podobnie zjawisko słowotwórcze zwane *mocją* ('tworzenie derywatu poprzez zastąpienie jednej końcówki rodzajowej inną', w *Kluczu…* termin ten dotyczy głównie przymiotników oraz imiesłowów) uznał on za kategorię morfologiczną odpowiednich części mowy. Warto jeszcze dodać, że w omawianej gramatyce poświadczone są synonimiczne nazwy *derywacja*, *pochodzenie*.

6. Terminologia składniowa

Duchênebillot odnotowuje tylko cztery terminy składniowe: wspomniany wyżej *frazes* ('zdanie'), a ponadto *okoliczności* (niektóre z nich to odpowiedniki dzisiejszych okoliczników) oraz dwie synonimiczne jednostki określające zdanie pytające: *pytanie*, *interrogacja*.

W *Kluczu…* Malickiego występuje jedynie kilkanaście terminów syntaktycznych. Składnia – przypomnijmy – to nauka o *zgadzaniu (terminów)* ('wyrazów'), która odnosi się w tym dziele zarówno do związków zgody, jak i rządu, i dlatego istotne są tu zwłaszcza następujące nazwy: *zgadzać się*, *część rządząca*, *część rządzona*, *rządzić (się)* (trzy ostatnie jednostki są nowe). Jeśli chodzi o zdanie, to jest ono określane mianem *sensu* (1.)[60] lub *periodu*[61], natomiast zdanie pytające – *sensu pytającego* lub *pytania* (brak terminów dla zdań przeczących). Z nowych nazw składniowych zaproponowanych przez Malickiego można wymienić zwłaszcza takie jak: *epitet* ('przydawka przymiotnikowa'), *predykat* ('orzeczenie'), *subiektum* ('podmiot'), *parenteza* ('zdanie wtrącone'; w znaczeniu 'nawias' dopiero u Moszczeńskiego – zob. pkt 4). Jak widać, większość terminów używanych w *Kluczu…* dotyczy związków syntaktycznych między wyrazami, a mniej – zdań i ich budowy, co wiąże się ze stanem ówczesnej i wcześniejszej refleksji składniowej (pisze o tym na podstawie siedemnastowiecznych gramatyk języka polskiego Regina Jefimow [1970: 153–154, 172]).

W przeciwieństwie do *Klucza…* polska terminologia składniowa w *Snadnej* […] *gramatyce…* jest bogata (również w odniesieniu do zdań), jednakże wśród

[59] Jak jednak można wnioskować, *postać* wiąże on też z zaimkami, co potwierdzałyby nazwy: *zaimki oryginalne*, *zaimki pochodzące*.

[60] *Sens* (2. 'znaczenie') rejestrują źródła siedemnastowieczne, w tym także gramatyka Duchênebillot. Moszczeński używa obydwu znaczeń.

[61] Termin po raz pierwszy notowany w gramatyce Styli.

terminów przedstawionych przez Nałęcz-Moszczeńskiego występuje wiele neologizmów, niekiedy trudnych do interpretacji. Nierzadko autor posługuje się na określenie tego samego pojęcia kilkoma nazwami (w tym neologicznymi), np. ‘zdaniu’ przypisuje aż dziewięć synonimicznych terminów: *propozycja, mówienie, założenie, układ, słów-tok, fraza, zdanie, mowa, sens*.

Moszczeński wyróżnia trzy główne rodzaje zdań: *mówienie proste* (‘zdanie pojedyncze’), *mówienie złożone* (‘zdanie złożone’), *mówienie przeplatane* (‘zdanie złożone zawierające też zdania wtrącone’). Natomiast *period* (‘okres zdaniowy’) stanowią w jego ujęciu poszczególne zdania połączone ze sobą spójnikami tak, aby przekazywały jakąś jedną całkowitą myśl. Zdania mogą składać się z następujących *cząstek* (‘części zdania’):

- ‘podmiot’ – m.in. *jestota, podjestota, wjestota, rzecz, mianujący spadek czynosłowa*[62];
- ‘orzecznik’ – *jakość, przymiot*;
- ‘orzeczenie’ – *sprawa, czynienie*;
- ‘dopełnienie’[63] – m.in. *przedjestota, objestota, rząd, należącość*;
  - ‘dopełnienie bliższe’ – *rząd istny / prosty / udzielny, prosta należącość*;
  - ‘dopełnienie dalsze’ – *rząd nieprosty / odnośny, nieprosta należącość*.

Wszystkie te nowe terminy określające typy zdań i części zdania wprowadził Nałęcz-Moszczeński (z wyjątkiem nazwy *period* notowanej wcześniej), aby nazwać zjawiska, których ówczesna polska nauka o składni jeszcze systematycznie nie opisywała[64]. Przyszło mu więc zmierzyć się z brakiem terminologii składniowej (mógłby użyć zanotowanych przez Malickiego nazw odnoszących się do podmiotu i orzeczenia[65], wspomnianych wyżej, ale się nimi nie posłużył). Jego inwencja terminologiczna

---

[62] Jest to kalka franc. terminu *nominatif du verbe* (dosł. ‘mianownik czasownika’), zarejestrowanego przez Moszczeńskiego w ślad za gramatyką Restaut (zob. Res/1756: 423–424).

[63] W terminologii francuskiej jednostka ta ma znaczenie szersze (współcześnie i dawniej), gdyż obejmuje również niektóre polskie przydawki i okoliczniki (zob. *complément*, [w:] Dict.AF, por. też: STFP 1959: 32). Zatem nazwy polskie podane przez Moszczeńskiego dla dopełnienia reprezentują to szersze rozumienie tego terminu (tu bez odniesienia do dopełnienia bliższego i dalszego).

[64] Doszedłem do tego wniosku po analizie terminów z kilku wybranych dzieł zawartych w bazie SHTG, wydanych w drugiej połowie XVIII w. (do roku opublikowania *Snadnej* […] *gramatyki…*: Gott/1762, Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770). Jeśli chodzi o pierwszą połowę XVIII w., to przyjąłem, że stan refleksji składniowej był wówczas taki sam, jak w XVII w. (zob. Jefimow 1970: 153–172). Korzystałem w tym zakresie także z prac Koronczewskiego (1961) oraz Podrackiego (1982, 2007).

[65] Dla porządku dodajmy, że pojęcia te były opisywane w starożytności przez Arystotelesa (zob. Heinz 1978: 31).

zasługuje zatem na uznanie, choć zarazem można by mu zarzucić, że niektóre z proponowanych przez niego terminów są dość osobliwe, a także cechują się niestabilnością. Ponadto trzeba zaznaczyć, że tylko kilka z wprowadzonych tu jednostek (np. *rzecz*, *rząd*) rejestrują późniejsze źródła. Nie zmienia to faktu, że taki opis składni, jaki zawiera *Snadna* […] *gramatyka…*, publikowany jest na gruncie polskim po raz pierwszy (opis ten jednakże ma swoje bezpośrednie źródło w gramatyce Restaut, z której Moszczeński korzystał – zob. pkt 4).

Z innych nowych terminów składniowych poświadczonych w *Snadnej* […] *gramatyce…* warto wymienić następujące: *sens twierdzący* ('zdanie twierdzące'), a także ekwiwalenty współczesnego zdania przeczącego: *sens przeczący*, *mowa nietwierdząca*.

7. Podsumowanie

We wszystkich analizowanych polskich gramatykach języka francuskiego największą liczbę terminów należy przypisać morfologii (częściom mowy oraz kategoriom morfologicznym); ten dział został przez gramatyków opracowany najdokładniej[66]. Dość dużo miejsca poświęcili oni też fonetyce i ortografii, a najmniej – słowotwórstwu, interpunkcji i składni (trzeba przy tym zaznaczyć, że w *Snadnej* […] *gramatyce…* dwie ostatnie dziedziny zostały opisane nieco obszerniej, a zarazem w nowatorski sposób). Jak już wspominałem (pkt 1), autorzy badanych dzieł korzystali zarówno z terminologii ówcześnie ustabilizowanej, jak i tworzyli neologizmy (w tym neosemantyzmy), z których część stanowiła synonimiczne określenia nazw już istniejących, a część wyrażała zjawiska dotąd nienazwane (choć często opisywane już wcześniej, ale bez odnośnych nazw polskich) – również tu gramatycy chętnie sięgali po synonimy. Jak wykazała analiza, wiele z zaproponowanych przez nich nowych terminów polskich – co istotne – notują późniejsze źródła. Oto lista tych jednostek nazewniczych (wybranych; niektóre z nich używane są do dziś)[67]:

---

[66] Podobnie było w siedemnastowiecznych gramatykach języka polskiego omówionych przez Jefimow (1970: 173).

[67] W wypadku nazw polisemicznych podaję wyłącznie znaczenia poświadczone po raz pierwszy w badanych gramatykach. Mam świadomość, że ta lista neologizmów naznaczona jest pewną umownością, gdyż w przyszłości mogą zostać wskazane inne źródła, które rejestrowały te terminy już wcześniej.

Neologizmy wprowadzone w badanych dziełach i używane w późniejszych źródłach

- ***Nouvelle méthode…***
  dwie kropki (‘diereza’)
  elizja
  frazes (‘zdanie’)
  koniunkcja
  przedłużenie sylaby
  sposób skazujący
  termin gramatycki

- ***Klucz…***
  akcent ciężki
  analogia
  daszek
  epitet
  frazes (‘idiom’)
  koma (‘przecinek’)
  komparatyw
  konstrukcja (‘składnia’)
  mocja
  ogonek
  parenteza (‘zdanie wtrącone’)
  pozytyw (‘stopień równy’)
  predykat
  prozodia (‘dział gramatyki’)
  rządzić (się)
  stopień najwyższy
  superlatyw
  zaimek

- ***Snadna* […] *gramatyka…***
  głoska (‘samogłoska’)
  głoska długa (‘samogłoska długa’)
  głoska krótka (‘samogłoska krótka’)
  parenteza (‘nawias’)
  przeczenie
  przymiot (‘orzecznik’)
  przysłówek
  rząd (‘dopełnienie’)
  rzecz (‘podmiot’)
  spółgłoska
  stopień przenoszący
  zaimek nieokreślony
  złączka (‘spójnik’)

Ustabilizowane i nowe terminy poświadczone w omówionych publikacjach zostały lub mogłyby zostać w większości przypisane nie tylko francuszczyźnie, ale także innym językom przedstawianym wówczas przez gramatyków (są one zatem uniwersalne). Niewiele jest tu nazw, które odnoszą się wyłącznie do języka francuskiego; to niektóre neologizmy głównie z zakresu ortografii (i w mniejszym stopniu – fonetyki), które autorzy (zwłaszcza Duchênebillot i Malicki w dwóch pierwszych gramatykach napisanych po polsku) musieli utworzyć, aby nazwać zjawiska charakterystyczne dla tego języka, jak np. przytoczone wyżej (pkt 3): *elizja*, *dwie kropki* (Duch/1699), *dwa punkta*, *ogonek*, *akcent ciężki*, *daszek* (Mal/1700).

Przeprowadzona w tym rozdziale analiza wykazała również, że pewna liczba polskich terminów notowanych z jednej strony przez Duchênebillot, a z drugiej przez Malickiego pochodzi najprawdopodobniej z gramatyki włoskiej Styli (chodzi tu o niektóre jednostki spośród tych, które po raz

pierwszy zostały poświadczone przez Stylę). Z kolei pewne nazwy odnotowane w *Nouvelle méthode…* mogły zostać przejęte przez tłumaczy gramatyki Gottscheda (1762, 1766). Brak natomiast zauważalnego wpływu któregoś z czterech wymienionych tu gramatyków (w tym tłumaczy dzieł Gottscheda) na nazewnictwo stosowane w *Snadnej* […] *gramatyce…*

W terminologii zamieszczonej w badanych drukach, podobnie jak w wielu innych gramatykach z okresu średniopolskiego, widoczne jest przede wszystkim dziedzictwo gramatyk łacińskich. Przełamuje je do pewnego stopnia Moszczeński, który korzysta z nowszych gramatyk francuskich, zwłaszcza z pracy Restaut (zob. pkt 1), niezrywającego wprawdzie z tradycją, ale jednocześnie ewidentnie odwołującego się do gramatyki z Port-Royal (zob. Blanco, Bogacki 2014: 232). Dzieła Duchênebillot, Malickiego i Moszczeńskiego są źródłami cennymi dla historii polskiego językoznawstwa, gdyż wyraźnie ukazują stopniowy rozwój metajęzyka gramatycznego i – szerzej – ewolucję refleksji o języku (istotne są w tym kontekście też eksperymenty terminologiczne autora *Snadnej* […] *gramatyki…*).

Magdalena Zawadzka

Uniwersytet Warszawski
m.zawadzka@uw.edu.pl
ORCID: 0009-0005-6581-8377

ROZDZIAŁ IV

Geneza i ewolucja terminologii gramatycznej w polskich tłumaczeniach gramatyki łacińskiej Stanisława Konarskiego

XVIII wiek to okres, w którym polska terminologia gramatyczna, pojawiająca się regularnie w gramatykach i podręcznikach już od XVI w., wciąż się rozwijała, czerpiąc z dorobku ubiegłych stuleci. Trudno jednak jeszcze mówić w tym okresie o spójnym i jednolitym aparacie terminologicznym stosowanym w ówcześnie wydawanych gramatykach, choć niektóre terminy zdążyły się już utrwalić głównie pod wpływem wielokrotnie wydawanej dwujęzycznej wersji podręcznika Eliusza Donata. Spośród ukazujących się wówczas gramatyk i podręczników zawierających polską terminologię gramatyczną warto wymienić gramatykę łacińską Christopha Cellariusa (1725), *Grammatykę francuską i polską* Stanisława Dąbrowskiego (1759), pierwszy polski przekład gramatyki Stanisława Konarskiego (1759) i polski przekład gramatyki niemieckiej Johanna Christopha Gottscheda (1771). Za dwa najistotniejsze dzieła należy jednak uznać wydane w ostatnim trzydziestoleciu XVIII w. *Początki nauk dla narodowej młodzieży…* Walentego Szylarskiego (1770) – pierwszy kompletny podręcznik języka polskiego napisany po polsku i przełomową pod względem konstytuowania się polskiego nazewnictwa gramatycznego *Grammatykę dla szkół narodowych* Onufrego Kopczyńskiego (1778, 1780, 1783, Decyk-Zięba 2020: 70, por. rozdz. VII).

Zanim jednak do użytku weszły utworzone przez Kopczyńskiego terminy, które w dużej części stosowane są do dziś, mamy do czynienia ze znacznymi wahaniami terminologicznymi. Zaznaczały się dwie wyraźne tendencje. Jedna propagująca pozostanie przy terminologii grecko-łacińskiej jako międzynarodowej i powszechnie rozumianej, druga dążąca do ustalenia i stosowania nazewnictwa rodzimego. Wśród dawnych autorów gramatyk języka polskiego terminy łacińskie konsekwentnie stosowali Mikołaj Volckmar (1612), Jan Karol Woyna (1690) czy Franciszek Meniński (1649), którzy w ogóle nie podawali w swoich podręcznikach istniejących już polskich

odpowiedników nazw łacińskich, zyskujących popularność głównie dzięki dwujęzycznym wydaniom Donata (1595 i nast.). W XVIII w. podobną postawę prezentował Jan Moneta (1722), poparcie dla stosowania terminologii łacińskiej deklarował też Szylarski[1], choć ostatecznie sam wprowadził w swojej gramatyce wiele terminów polskich (por. rozdz. VI).

Terminologię polską zaś (obok łacińskiej i francuskiej) stosowali chętnie w przeznaczonych dla Polaków podręcznikach do języka francuskiego Duchênebillot (1699), Bartłomiej Kazimierz Malicki (1700), Dąbrowski (1759), terminami polskimi posługiwali się też Adam Styla w swojej gramatyce polsko-włoskiej (1675) i Gottsched w gramatyce niemieckiej (1766). Wielkim orędownikiem, a także w znacznej mierze twórcą terminologii polskiej był wspomniany już Kopczyński, który utworzył wiele terminów polskich używanych do dziś (np. *imiesłów*, *przyimek*, *rzeczownik*, *przymiotnik*, *spójnik*, *wykrzyknik*).

Bardzo interesującym przykładem ścierania się różnych koncepcji terminologicznych jest napisana przez Konarskiego *Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum* i jej polskie tłumaczenia, które poddawane kolejnym redakcjom, ukazując się przez 70 lat aż do 1829 r., odzwierciedlają ewolucję ówczesnej terminologii gramatycznej. Niniejszy tekst obrazuje zmiany, które zaszły w terminologii stosowanej w przekładach gramatyki Konarskiego w kilku kluczowych obszarach: działy gramatyki, znaki interpunkcyjne, części mowy, nazwy przypadków, liczb i rodzajów.

1. Gramatyka Konarskiego – ogólna charakterystyka i założenia

Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum – podręcznik gramatyki dla szkół pijarskich po raz pierwszy ukazał się drukiem w 1741 r. We wszystkich swoich wydaniach funkcjonował jako druk anonimowy, ale autorstwo Konarskiego nigdy nie budziło wątpliwości badaczy dzięki wzmiance Szymona Bielskiego: „Dzieła napisane przez Stanisława [Konarskiego] są następujące: [...] XII Gramatyka łacińska na użytek szkół, Warszawa, później wielokrotnie wznawiana [tłum. M.Z.]”[2].

O niewątpliwej popularności omawianego tekstu świadczyć może liczba wydań. Ze spisu zawartego w *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera

[1] Pisze o tym w przedmowie do swojej gramatyki (SzyPocz/1770: 7).

[2] *Opera a Stanislao edita haec sunt:* [...] *XII Grammatica Latina in usum scholarum in 8vo Vars. 1741 deinde multoties recusa* (Bielski 1812: 66).

dowiadujemy się, że wersja łacińska doczekała się 9 wydań (1741, 1742, 1743, 1748, 1752, 1756, 1763, 1776, 1797), a polska – aż 18 (Wilno 1759, 1799, 1805, 1814, 1818, 1821, 1826, Warszawa 1772, 1776, 1786, 1801, 1804, 1817 [2 wyd.], Kraków 1819, Berdyczów 1822, Połock 1825[3], wyd. przer. przez I. Presiowskiego Warszawa 1829)[4].

Grammatica… była podstawowym i jedynym podręcznikiem w pierwszym roku nauki w szkołach pijarskich (tzw. Pierwsza szkoła / *Schola parva*)[5] do czasu wprowadzenia podręcznika Kopczyńskiego. Później również nie traciła na popularności, czego dowodzi liczba wznowień. Dość zwięzła i napisana w przejrzysty sposób miała w swym zamyśle zastąpić stosowaną głównie w szkołach jezuickich obszerną i zawiłą *De institutione grammatica libri tres* Manuela Álvareza i wzorowane na niej podręczniki zwane alwarami, bazujące głównie na metodzie pamięciowej (Szyszkowski 1961: 8). W skierowanym do nauczycieli wstępie do wydania łacińskiego Konarski tak scharakteryzował swój podręcznik:

> Nie pominięto niczego z wyjątkiem spraw zawiłych i nieprzydatnych, wykraczających poza możliwości dzieci. W książce zawarte są objaśnienia, należy je tylko przełożyć na język ojczysty. Czasowniki i rzeczowniki w tabelach, które nie są wyrażone po polsku, łatwo objaśnić ustnie. Należy starannie wyłożyć sposób posługiwania się tabelami, aby młodzież później wciąż do nich wracała, natomiast uczenie się ich na pamięć jest zbędne. Bardziej do zrozumienia i poznania łaciny przyczyni się lektura najlepszych łacińskich książek przeznaczonych dla poszczególnych klas już od samego początku niż karmienie uczniów regułami gramatycznymi[6] [tłum. M.Z.] (Kon/1756).

---

[3] Wydanie połockie z 1825 r. (Kon/1825) jest jedynym pełnym przekładem *Grammatyki…* Konarskiego. Pozostałe edycje ograniczają się do przekładu dwóch początkowych części. Całkowicie polskojęzyczne jest też wydanie z 1930 r., ale zostało ono już w takim stopniu przeredagowane, że postanowiłam, idąc za Estreicherem, nie uwzględniać go już w niniejszym wykazie.

[4] Zob. https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/, por. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, https://gramatyki.uw.edu.pl/book/513.

[5] W wydaniu z 1756 r. pod listem do rodziców uczniów z apelem o zakup podręczników widnieje spis książek potrzebnych w poszczególnych klasach (por. Kon/1756: 264–265).

[6] „Nihil omissum est, praeter obscura et inutilia, ad captum puerorum excedentia. Explicatio ipsa est, in linguam tantum patriam verti debet. Verba et nomina in tabulis, quae non sunt Polonice expressa, facile explicando dictabuntur. Usus Tabularum diligenter ostendi duntaxat debet, ut ad has Tabulas, componendo Latine continuo Tyrones recurrerent, consequenter autem, isthaec ediscere supervacaneum est. Optimi aliquot libelli Latini, qui pro quolibet classe designati sunt legendi vel infimis scholis, melius quam regularum farrago, ad intelligendam condiscendamque Latinitatem iuvebunt" (Kon/1756).

Warto zaznaczyć, że w szkołach pijarskich łacina i język polski nie były osobnymi przedmiotami, ale nauczano ich w ramach jednego przedmiotu – gramatyki (Szyszkowski 1961: 15). Dlatego w pierwszych łacińskich wydaniach *Grammatyki…* Konarskiego w tytule brakuje określenia *Latina,* mimo iż *de facto* omawia ona niemal wyłącznie system gramatyczny łaciny.

Podręcznik Konarskiego ma tradycyjny układ. Całość podzielona jest na cztery części odpowiadające poszczególnym działom gramatyki. W wydaniach łacińskich (Kon/1741, Kon/1748, Kon/1756) noszą one tytuły *Orthographia, Ethymologia*[7]*, Syntaxis* i *Prosodia*. *Orthographia* obejmuje krótki wykład o literach łacińskich ze szczególnym uwzględnieniem ich pisowni, zupełnie niemal pomijając aspekty fonetyczne (które pojawiają się głównie w paragrafie o ortografii polskiej), wyszczególniono tu też pod wspólną nazwą *notae orthographicae / notae orthographiae* znaki przestankowe i diakrytyczne. Zwieńczeniem pierwszej części gramatyki są dwa dość obszerne rozdziały – jeden o błędach najczęściej popełnianych w pisowni łacińskiej *De vitiis orthographiae Latinae* i drugi, traktujący o ortografii polskiej *De orthographia Polonica eiusque vitiis.* W drugiej części podręcznika znajdziemy informacje o częściach mowy, ich podziałach i własnościach, tabele ułatwiające zapamiętanie rodzajów, stopniowanie przymiotników, paradygmaty poszczególnych deklinacji opatrzone wieloma przykładami i praktycznymi wskazówkami (np. jak wyodrębnić temat rzeczowników 3. deklinacji), zaimki, podziały i odmianę czasownika. Jako załącznik do części poświęconej etymologii dodano też podstawowe informacje o składni (składnia zgody, zamiana na passivum, rekcja przyimków, składnia nazw miast, podstawowe funkcje przypadków i szyk zdania). Rozdział *De Syntaxi sive de Constructione*[8] obejmuje przede wszystkim kwestie rekcji poszczególnych części mowy. Co ciekawe, zdaniom podrzędnym poświęcono jedynie pół strony przy okazji omawiania spójników. Ostatnia część, *Prosodia,* wprowadza elementy fonetyki, np. podział na spółgłoski *mutae* (*nieme* Sekl/1547, Mącz/1564, Cell/1725) i *liquidae* (*głośne* Cell/1725 = sonorne)[9], traktuje o naturalnym iloczasie poszczególnych sylab, zasadach wzdłużania i skracania, a także definiuje najważniejsze stopy, metra i strofy poetyckie.

---

[7] Interesująca jest pisownia słowa, która sugeruje, że w grece wyraz zapisujemy przez θ, a nie, jak to jest w rzeczywistości, przez τ. *Etymologia* pochodzi od grec. *ἔτυμον* (= rdzeń słowa, pierwotne znaczenie), aspirata w transkrypcji nie ma tu zatem racji bytu.

[8] Widzimy tu wypieranie greckiego słowa *syntaxis* przez łacińskie *constructio,* co zaowocowało spolszczeniem *konstrukcja* (począwszy od Mal/1700), pochodząca z greki *syntaksa* zaś jest odnotowywana głównie przez autorów słowników (Tr/1764, L/1807–1814).

[9] W źródłach Mącz/1564, Mora/1592, Klecz/1767 *litery głośne* = łac. *vocales*.

Całość wywodu gramatycznego jest napisana po łacinie i dotyczy niemal wyłącznie języka Rzymian, ale w podręczniku Konarskiego znajduje się też rozdział o ortografii polskiej i najczęściej popełnianych błędach (*De orthographia Polonica eiusque vitiis*), czego próżno by szukać we wcześniejszych gramatykach języka łacińskiego. Później zawartą w podręczniku Konarskiego typologię błędów wykorzysta Szylarski (por. Decyk 2019: 106).

Przy paradygmatach odmian poszczególne formy fleksyjne podane są w wersji dwujęzycznej, odwołania do polszczyzny pojawiają się także w części poświęconej składni[10]. Podręcznik zawiera również słowniczek łacińsko-polski, wybór sentencji łacińskich (bez polskich tłumaczeń), podstawy arytmetyki (*Elementa numerorum*)[11]. Jako suplement dołączono także napisany po polsku *Katechizm Rzymski*.

Stosowana w pierwszych wydaniach podręcznika Konarskiego terminologia gramatyczna jest wyłącznie łacińska. Jej źródło stanowiły pisma gramatyków z IV w. n.e., a na gruncie polskim została spopularyzowana przez wydania gramatyki Donata. Terminy wprowadzone później, a odnoszące się do kategorii starożytnym gramatykom nieznanych, również były już poświadczone we wcześniejszych gramatykach. W wydaniach łacińskich podręcznika brakuje jakichkolwiek wzmianek o polskich odpowiednikach poszczególnych pojęć.

Można sobie wyobrazić, z jakimi trudnościami borykali się uczniowie rozpoczynający naukę łaciny, mając do dyspozycji podręcznik w całości napisany w języku, którego jeszcze nie znają[12]. W cytowanym wyżej fragmencie listu do nauczycieli Konarski zaznaczał, że wszelkie zasady gramatyczne powinny być uczniom objaśniane przez nauczyciela w języku ojczystym, ale w sytuacji, w której terminologia polska nie była ustabilizowana,

---

[10] Przykładowo *Nomina propria regnorum et provinciarum quomodo ponuntur ad interrogationes ubi? quo? unde? In iisdem casibus, in quibus ponuntur in lingua Polonica* (Kon/1756: 120).

[11] Część ta nie tylko zaznajamiała uczniów z podstawami matematyki, ale również wprowadzała w formie praktycznej bardziej szczegółowe zagadnienia dotyczące liczebników (np. ułamki, nazwy działań arytmetycznych).

[12] Zwracano na to uwagę już ówcześnie. Antoni Popławski w swoim projekcie *O języku łacińskim* pisał: „Wszystkie nauki w szkołach parafialnych i publicznych powinny być dawane ojczystym językiem, tymże samym i pisane książki początkowe, reguły nawet języka łacińskiego po polsku wykładane być mają, żeby służące do objaśnienia nie rozumianej jeszcze rzeczy od dzieci nie potrzebowały same tłumacza i tłumaczenia *ignotum per ignotum*" (A. Popławski, O *rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Lit. w marcu 1774 podany*, Warszawa 1775, s. 109, cyt. za: Szyszkowski 1961: 17).

trzeba się liczyć z tym, że w różnych szkołach poszczególne terminy mogły być odmiennie tłumaczone uczniom. Wziąwszy pod uwagę postulaty reformy edukacji, dotyczące zwiększenia roli polszczyzny w nauczaniu, kwestią czasu było pojawienie się polskiego przekładu kompendium Konarskiego.

2. Pierwszy polski przekład

Pierwsze wydanie częściowo przetłumaczonej *Grammatyki…* ukazało się w Warszawie w 1759 r., przy czym przekład dotyczył jedynie dwóch początkowych części (*Ortografii* i *Etymologii*)[13], od których zaczynano naukę. Działy odnoszące się do kwestii bardziej zaawansowanych, czyli składni i prozodii, pozostawiono w oryginale, gdyż uczniowie, zanim do nich dotrą, osiągną już podstawowy poziom znajomości języka. Zawartość spolszczonej wersji nie odpowiada w stu procentach treści wydania łacińskiego. W wersji polskiej pojawiają się zmiany w układzie tekstu, np. definicje poszczególnych działów gramatyki w wersji łacińskiej podawane na początku każdego działu, w wydaniu polskim zebrano razem w części wstępnej. Niektóre zagadnienia są pomijane – w tłumaczeniu próżno szukać np. obecnych w wydaniach łacińskich szczegółowych zasad dotyczących użycia *accentus circumflexus*, zastąpiła je informacja, że ich stosowanie nie jest konieczne: „á teraz pospolicie bez żadnego z tych akcentow piszą i drukują" (Kon/1759: 3). Rozdział na temat błędów w pisowni łacińskiej został przeredagowany i rozbudowany, nadano mu bardziej klarowną strukturę, uzupełniono i częściowo zmieniono materiał egzemplifikacyjny, dodano tłumaczenia przykładów. Inny kształt przybrał także rozdział *De orthographia Polonica eiusque vitiis*, który w wersji polskiej nosi tytuł *O ortografii polskiej*, co oddaje charakter przeprowadzonych zmian. W odróżnieniu od wersji łacińskiej nie tyle skupiono się tu na błędach (*vitia*), ile na przedstawieniu najważniejszych cech pisowni polskiej i zasad z nią związanych, choć informacje o błędach nie zostały zupełnie pominięte. Podobnie jak w przypadku rozdziału o błędach w łacinie, tu również mamy bardziej przejrzystą strukturę i bogatszą treść niż w wersji łacińskiej.

Przy tłumaczeniu tego typu pozycji podstawowym problemem staje się terminologia. W przypadku podręcznika gramatyki łacińskiej logiczną decyzją jest pozostanie przy uniwersalnej, stosowanej w wielu ówczesnych podręcznikach, terminologii łacińskiej. O ile jednak takie rozwiązanie nie

[13] Zob. przyp. 3.

przysparza trudności w tablicach gramatycznych, niektórych definicjach czy wszędzie tam, gdzie wymagany jest mianownik, o tyle gdy użycie terminu łacińskiego w tekście polskim wymaga zastosowania przypadków zależnych, staje się to niekiedy kłopotliwe.

Wydanie z 1759 r. objaśnia kwestie gramatyczne po polsku, ale terminologia pozostaje pod bardzo silnym wpływem łaciny.

Biorąc pod uwagę wzajemne relacje pomiędzy terminologią gramatyczną w łacińsko- i polskojęzycznej edycji gramatyki, terminy w przekładzie tekstu na język polski można podzielić na trzy grupy: 1) terminy łacińskie zachowane w postaci oryginalnej; 2) terminy łacińskie spolszczone; 3) tłumaczenia terminów łacińskich.

Nieprzetłumaczone terminy łacińskie należące do pierwszej grupy pojawiają się w omawianym podręczniku albo w mianowniku, np. przy wprowadzaniu definicji:

> Imiona nazwane: *Nomina propria* (Kon/1759: 2).
> imiona do nauki lub kunsztu jakiego należące, które się nazywają pospolicie *Vocabula technica* (Kon/1759: 2).

albo w przypadkach zależnych, odmienione według zasad deklinacji łacińskiej, w formie dostosowanej do składni zdania polskiego (tekst makaroniczny):

> Nomina greckie pierwszej deklinacyi kończące się na -as mają *Accusativum singularem* na am y na an (Kon/1759: 59).
> Obserwuj, iż d pisać się zwykło szczególnie na końcu słow następujących, to jest w prepozycyjach *apud* y *ad*, w *Relativum qui in genere neutro* y które się z niego składają (Kon/1759: 66).
> *chłop* pisze się przez p, bo *in genitivo* mowi się *chłopa* (Kon/1759: 10).
> *Co jest Verbum?* Jest część mowy koniuguiąca się *per modos et tempora* mająca *Personas* ia, ty, on, my, wy, oni (Kon/1759: 13).

Ten typ terminów jest z zasady wyróżniany w druku kursywą, choć zdarzają się wyjątki, będące zapewne wynikiem przeoczenia. Najczęściej w formie łacińskiej pozostają określenia liczby, rodzaju, nazwy przypadków i części mowy (te głównie w mianowniku).

Drugim, często występującym nie tylko w gramatyce Konarskiego, typem terminologii są formy łacińskie (ew. greckie) spolszczone fleksyjnie i ortograficznie. Latynizmy stanowią znaczną część polskich terminów zastosowanych

w pierwszym wydaniu polskojęzycznej wersji gramatyki Konarskiego. Są to w większości przypadki zależne terminów łacińskich (najczęściej w D. i Ms. lm.). Zdarza się, że stanowią połączenie słowa spolszczonego z łacińskim odmienionym według zasad deklinacji łacińskiej (jak już wspomniałam, ma to przede wszystkim miejsce przy wyrażaniu liczby bądź rodzaju):

> Na końcu Genitywow y Datywow *numeri singularis,* tudzież Nominatywow y Wokatywow *pluralis* pierwszey deklinácyi pisze się *ae* dyftong (Kon/1759: 4).
> Tak ą iako y ę piszą się iuż to ná początku, iuż we śrzodku wielu *Nominow, Werbow* y *Adwerbiow* (Kon/1759: 8).
> Potrzecie, w Temporach kończących się ná *-ąłem, -ą, -ąwszy*, także we wszystkich gerundiach y partycypiach (Kon/1759: 8).
> Wiele iest Werbow Neutrow, które Supinow nie máią? (Kon/1759: 111).

Terminy tak odmieniane czasem są wyróżniane kursywą, kiedy nie towarzyszy im wymagający kursywy termin czysto łaciński, najczęściej jednak nie są wyróżniane w tekście. Można odnieść wrażenie, że ten typ określeń pojmowano jako pewnego rodzaju kompromis i – pomimo powszechnego stosowania – nie miał gorących zwolenników. Przesłanką do wysnucia takiego wniosku niech będzie praktyka przywracania w późniejszych wydaniach tłumaczenia *Grammatyki…* Konarskiego form łacińskich w miejsce spolonizowanych występujących w pierwszym tłumaczeniu, np. w wydaniu z 1759 r. na s. 6 czytamy: „*Ti* pisze się w słowach, które się formuią z *Supinow Verborum*", wydania z lat 1804, 1813, 1819 mają w tym miejscu *a Supinis Verborum*, a edycje z 1818, 1825, 1829 pomijają termin *supinum*, oddając go opisowo: „*Ti* pisze się w imionach od słów pochodzących"[14].

Do terminów odnotowanych w Kon/1759, utworzonych w ten sposób, zaliczają się: *ablatyw* (łac. *ablativus*), *akkuzatyw* (łac. *accusativus*), *adwerbium* (łac. *adverbium*), *adiektywum* (łac. *adiectivum*), *deklinacja* (łac. *declinatio*), *kazus* (łac. *casus*), *komparacja* (łac. *comparatio*), *komparatyw* (łac. *comparativus*), *koniugować się* (łac. *coniugare*), *konsona* (łac. *consonans*), *lokucja* (łac. *locutio*), *persona* (łac. *persona*), *superlatyw* (łac. *superlativus*), *werbum* (łac. *verbum*), *wokala* (łac. *vocalis*).

---

[14] Co ciekawe, we współcześnie wydawanych gramatykach języka łacińskiego daje się zauważyć ten sam problem z terminologią łacińską. W *Gramatyce opisowej języka łacińskiego* Jana Wikarjaka terminy łacińskie (niezależnie od wymogów syntaktycznych zdania polskiego występujące zawsze w mianowniku) przeplatają się z hybrydami: *w coniunctiwie* (s. 148), *z coniunctiwem* (s. 145), *od positiwu* (s. 31).

Z podanych tu terminów we wcześniejszych gramatykach są poświadczone: *ablatyw*, *akuzatyw*, *superlatyw* (Mal/1700), *konsona*, *wokala* (Sty/1675, Mal/1700), *adiektyw* (Rot/1616, Mal/1700), *deklinacja* (Mora/1592, Kus/1646, Sty/1675), *kazus* (Mącz/1564, Rot/1616), *persona* (DonGl/1542[15], Bart/1544, Mora/1592), *komparatyw* (Mal/1700), *koniugować (się)* (Duch/1699, Mal/1700). W bazie SHTG jedynie *komparacja*, *lokucja*, *werbum* nie mają wcześniejszego poświadczenia.

Trzecią grupę, w wydaniu z 1759 r. nieliczną, stanowią terminy polskie, które są mniej lub bardziej dosłownymi tłumaczeniami nazw łacińskich. Podobnie jak w wypadku latynizmów, większość z nich jest poświadczona u wcześniejszych autorów.

Tabela 1. Polskie odpowiedniki pojęć łacińskich w wydaniu z 1759 r.

Kon/1756	Kon/1759	Wcześniejsze poświadczenia SHTG
notae orthographicae	znaki ortograficzne	–
accidentia	własności, przymioty	UrsMeth/1592, Mal/1700
nomen	imię	Murm/1533, Mym/1541, Don/1595
vitium	omyłka, błąd	Kn/1621
numerale cardinale	liczalne zawiesiste (por. łac. *cardo* = zawiasy)	–
numerale ordinale	liczalne porządkowe (*ordo* = porządek)	–
vox	słowo	Murm/1533, Mym/1541, Kn/1621
oratio	mowa	Mym/1541, Don/1595
pars orationis	część mowy	Bart/1544, Mora/1592, Don/1595
tempus	czas	DonGl/1542, Bart/1544, Don/1595

W pierwszym tłumaczeniu podręcznika Konarskiego frekwencyjnie zdecydowanie przeważa terminologia łacińska, a najmniej pojawia się terminów rdzennie polskich. Niemal cała zastosowana przez tłumacza terminologia jest już wcześniej poświadczona w polskim nazewnictwie.

[15] Termin występuje w wydanej w Krakowie w 1542 r. gramatyce Andrzeja Glabera z Kobylina *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones* będącej dosłownym przekładem gramatyki Donata. Ostatni jej egzemplarz przechowywany w bibliotece Krasińskich zaginął prawdopodobnie podczas II wojny światowej (zob. Łoś 1925: 205).

3. Kolejne edycje polskojęzyczne

Polski przekład gramatyki Konarskiego cieszył się ogromną popularnością, o czym świadczy liczba wydań. Nie były to jednak wierne kopie dość ułomnego, przyznajmy, tłumaczenia z 1759 r. Ze względu na występującą w nich terminologię gramatyczną możemy je podzielić na trzy grupy:

1. Wydania z terminologią pokrywającą się z wydaniem 1759 r. To przede wszystkim dwie edycje wileńskie z 1805 i 1814. Nie są to bliźniacze kopie pierwowzoru – zdarzają się tam zmiany w pisowni: *wokalow* (Kon/1759: 12) / *vocalow* (Kon/1805: 13) i nieznaczne pominięcia, ale nie zmienia to całościowego obrazu zastosowanej w nich terminologii.

2. Wydania podające podwójną nomenklaturę, przy czym na pierwszym miejscu znajdują się terminy łacińskie, a polskie, pełniące funkcję pomocniczą, podane są w nawiasach; ponadto zaznacza się w nich tendencja odchodzenia od spolszczonych terminów łacińskich, bądź to przez powrót terminologii łacińskiej z zachowaną łacińską fleksją, bądź to przez zastosowanie niektórych terminów polskich utworzonych lub upowszechnionych przez Kopczyńskiego. Pojawiają się tu np. tłumaczenia nazw przypadków (zgodne z terminami w Don/1595), ale ograniczające się wyłącznie do przypadków zależnych, np.

> ą pisze się naprzód na końcu Oskarżających (*Accusativorum*) i Odbierających (*et Ablativorum*) pojedynczéj liczby (*numeri singularis*) (Kon/1813: 10).

Tę grupę reprezentują edycje z lat 1804, 1813, 1817, 1819. Są one najbardziej różnorodne, trudno wskazać między nimi ścisłe zależności, ale mają na tyle dużo cech wspólnych, by bez wahania sklasyfikować je razem.

3. Wydania, w których przyjęto polską terminologię stosowaną przez Kopczyńskiego jako podstawową, a w nawiasach umieszczono jako pomocnicze terminy łacińskie. W tej grupie zmiany dotyczą nie tylko terminologii, ale i zawartości (np. poszerzono listę znaków ortograficznych o te występujące w gramatyce Kopczyńskiego i za gramatykiem przytoczono ich definicje). Takim układem terminów charakteryzują się edycje z lat 1818, 1825 (przekład całości), 1826, 1829.

Wpływ podręcznika Kopczyńskiego na ewolucję terminologii gramatycznej w tłumaczeniach *Grammatyki…* Konarskiego jest trudny do przecenienia. Osobny i bardzo interesujący temat to proces kształtowania się terminologii gramatycznej u samego Kopczyńskiego, który możemy prześledzić dzięki

zachowanej w rękopisie[16], a nigdy niewydanej drukiem gramatyce łacińskiej jego autorstwa. W kolejnej części rozdziału przeanalizuję terminologię gramatyczną w poszczególnych grupach wydań, zestawiając ją z oryginałem łacińskim i terminami z podręcznika Kopczyńskiego. Tam, gdzie wydaje się to zasadne (nazwy przypadków i części mowy), do zestawień zostanie również dołączona wspomniana rękopiśmienna gramatyka łacińska.

4. Działy gramatyki

W podręczniku Konarskiego występuje tradycyjny podział gramatyki na cztery działy. W łacińskim oryginale i w pierwszej wersji przekładu ich nazwy były silnie inspirowane greką (por. tabela 2). Pierwszy etap przyswojenia terminu polegał na jego zamianie na alfabet łaciński i uproszczeniu pisowni (np. *ortografia* zamiast *orthographia*) czy zastąpieniu łacińskiego słowa *constructio* (*nota bene* kalki semantycznej z greki) spolszczoną *konstrukcją*. Następnie pojawiły się terminy zastosowane w podręczniku

Tabela 2. Nazwy działów gramatyki w poszczególnych wydaniach gramatyki Konarskiego i Kopczyńskiego

Kon/1741 Kon/1748 Kon/1756	**Kon/1759 Kon/1805 Kon/1814**	**Kop/1785**	**Kop/2 poł. XVIII**	**Kon/1804 Kon/1813 Kon/1817 Kon/1819**	**Kon/1818 Kon/1821 Kon/1825 Kon/1826 Kon/1829**
orthographia	ortografia	pisownia / ortografia	–	ortografia (pisownia)	pisownia (orthographia)
ethymologia (sic!)	etymologia	źrzódłosłów	–	etymologia (źrzódłosłów)	źrzódłosłów (etymologia)
syntaxis (constructio)	syntaxis (co się pospolicie konstrukcją nazywa)	składnia	konstrukcja	syntaxis (składnia)	składnia (syntaxis)
prosodia	prosodia	iloczas	–	prozodia (iloczas)	iloczas (prosodia)

[16] W katalogach BN rękopis figuruje pod tytułem *Gramatyka łacińska*, natomiast na karcie tytułowej widnieje tytuł *Grammatyka łacińskiego języka przez A. Kopczyńskiego Pijara napisana*. Datowany jest na ok. 1755 – ok. 1795.

Kopczyńskiego (Kop/1780): *pisownia, źrzódłosłów, składnia, iloczas*[17], początkowo jako pomocnicze przy formach łacińskich umieszczone w nawiasie, a wkrótce potem jako podstawowe (wówczas w nawiasie podawano wersję łacińską).

5. Znaki przestankowe i diakrytyczne

W łacińskich wydaniach podręcznika Konarskiego (1748, 1756) termin *notae orthographicae* obejmuje zarówno znaki przestankowe, jak i akcenty. Określono też ich liczbę – 10, co sugeruje, że *accentus acutus, gravis* i *circumflexus* były traktowane jako jedna *nota.* Tłumaczenia polskie nie podają już konkretnej liczby, bo podlegała ona wahaniom. Już w pierwszym polskojęzycznym wydaniu (Kon/1759) zostały rozgraniczone *znaki ortograficzne* i *akcenty.* Nie pojawił się też obecny w wersji oryginalnej *apostrophus.* Nazwy znaków i akcentów pozostały łacińskie, podobnie jak w wydaniach, które przypisałam do drugiej grupy (1804, 1813, 1817, 1819). W tych edycjach *znaki* zostały zastąpione przez stosowane przez Kopczyńskiego *znamiona*, ale nadal pozostały określone jako *ortograficzne.* Dopiero ostatnia grupa wydań (1818, 1821 i późn.) zawierała polskie nazwy znaków interpunkcyjnych tożsame z występującymi w podręczniku Kopczyńskiego, ponadto za Kopczyńskim poszerzono listę *znamion pisarskich* o cudzysłów, odsyłacz i rozdzielnik, a niektóre znaki zdefiniowano:

> Przecinek (comma) znak małego przestanku w wymawianiu (Kon/1825: 5).

czy

> Cudzysłów, znak słów cudzych w pismo włożonych (Kon/1825: 5).

Warto zaznaczyć, że w wypadku akcentów łacińskich Kopczyński pozostał przy nazewnictwie oryginalnym (*accentus gravis, acutus, circumflexus*), *znamię prawe, znamię lewe i daszek* zaś traktował jako „znamiona szczególne polszczyźnie" (Kop/1780: 6), natomiast w wydaniach gramatyki pijarskiej Konarskiego terminy polskie odnoszą się również do łaciny.

[17] Na podstawie analizy zasobów zgromadzonych w SHTG (dostęp: 4.01.2024) można wysnuć wniosek, że Kopczyński jako pierwszy użył ich do nazwania działów gramatyki.

Tabela 3. Znaki przestankowe i diakrytyczne w różnych wydaniach gramatyki Konarskiego i Kopczyńskiego

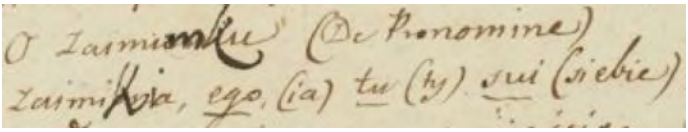
Kon/1748 **Kon/1756**	**Kon/1759** **Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804** **Kon/1813** **Kon/1817** **Kon/1819**	**Kon/1818** **Kon/1821** **Kon/1825** **Kon/1826** **Kon/1829**
notae orthographicae / notae orthographiae	znaki ortograficzne	znamiona pisarskie	znamiona ortograficzne	znamiona pisarskie
comma	comma	przecinek	comma	przecinek
media nota	media nota	śrzednik	media nota	średnik (1825) śrzednik (1829)
duo puncta	duo puncta	dwukropek	duo puncta	dwukropek
periodus	punctum / periodus	kropka	punctum / periodus	kropka / kres
exclamatio	exclamationis nota	znak wykrzyknienia	exclamationis nota	znak wykrzyknienia
interrogatio	interrogationis nota	znak pytania	interrogationis nota	znak pytania
parenthesis	parenthesis	nawias	parenthesis	nawias
custodes	signum divisionis	łącznik (custos)	signum divisionis	znak przeniesienia
accentus: acutus, gravis, circumflexus	accentus acutus	znamię prawe	accentus acutus	znamię prawe
	accentus gravis	znamię lewe	accentus gravis	znamię lewe
	accentus circumflexus	daszek	accentus circumflexus	daszek
apostrophus	–	odcinek	–	odcinek
–	–	cudzysłów	–	cudzysłów
–	–	odsyłacz	–	odsyłacz
–	–	rozdzielnik	–	rozdzielnik

6. Części mowy

Konarski, zgodnie z wcześniejszą tradycją, wymienił osiem części mowy:

> *Wiele jest części Mowy*? Ośm. *Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Praepositio, Interiectio, Coniuncti* (Kon/1759: 13).
> *Nomen substantivum* i *adiectivum* są formami podrzędnymi względem *nomen* i efektem podziału *drugiej dywizyi* (Kon/1759: 15).

W pierwszym wydaniu tłumaczenia gramatyki Konarskiego nazwy części mowy pozostawały pod bardzo silnym wpływem terminologii łacińskiej. Były to albo terminy w pełni łacińskie, albo spolszczone ortograficznie i fleksyjnie*: nomen* (*w nominach*), *pronomen* (*pronominow*), *adwerbium, werbum, prepozycja* etc. Może wydawać się to dziwne w sytuacji, w której polska terminologia w tym zakresie była już całkiem nieźle rozwinięta. Już w dwujęzycznym wydaniu Donata z 1595 r. mamy następujące terminy na określenie części mowy*: imię, namiastek, słowo, przysłowie, uczesnik, złączenie, przekładanie, wdanie* (Don/1595: 3). Terminologia zastosowana w późniejszych wydaniach tłumaczenia gramatyki Konarskiego wskazywała na uzgodnienie jej z podręcznikiem Kopczyńskiego. Bardzo interesującym świadectwem początków tworzenia przez Kopczyńskiego niektórych terminów jest rękopis napisanej przez niego, a nigdy niewydanej jako osobna książka, *Grammatyki…*, w której można dostrzec wahania co do wyboru polskiego odpowiednika terminów *pronomen, praepositio, coniunctio, interiectio*. W rękopisie widać bezpośredni lub pośredni wpływ przekładu Donata (*imię, słowo, przysłowie, złączenie*), a także manifestujące się skreśleniami i poprawkami przemyślenia nad polskim odpowiednikiem łacińskiego *pronomen* (por. tabela 4.).

1. O. Kopczyński, *Grammatyka łacińskiego języka przez A. Kopczyńskiego Pijara napisana*, rkps Biblioteka Narodowa, sygn. Rps 6852 II, k. 32[18]

Tabela 4. Nazwy części mowy w różnych wydaniach gramatyki Konarskiego i u Kopczyńskiego

Kon/1748 Kon/1756	**Kon/1759 Kon/1805 Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kop/2 poł. XVIII**	**Kon/1804 Kon/1813 Kon/1817 Kon/1819**	**Kon/1818 Kon/1821 Kon/1825 Kon/1829**
nomen	nomen	imię (nomen)	nomen / imię / nazwisko	nomen (imię)	imię (nomen)
nomen substantivum	nomen substantivum / substantyw	imię rzeczowne / rzeczownik (nomen substantivum)	substantivum / nazwisko rzeczy	nomen substantivum (imię rzeczowne)	imię rzeczowne (nomen substantivum)

[18] Paginacja późniejsza, w rękopisie oznaczona s. 45.

Kon/1748 Kon/1756	**Kon/1759 Kon/1805 Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kop/2 poł. XVIII**	**Kon/1804 Kon/1813 Kon/1817 Kon/1819**	**Kon/1818 Kon/1821 Kon/1825 Kon/1829**
nomen adiectivum	nomen adiectivum / adiektywum	imię przymiotne / przymiotnik (nomen adiectivum)	adiectivum / nazwisko własności	nomen adiectivum (imię przymiotne)	imię przymiotne (nomen adiectivum)
nomen numerale	nomen numerale / imię liczalne	imię rachunkowe / liczbowe (nomen numerale)	imię rachunkowe	nomen numerale (imię liczbowe)	imię liczbowe (nomen numerale)
pronomen	pronomen	zaimek (pronomen)	pronomen / zaimię / zaimek	pronomen (zaimek)	zaimek (pronomen)
participium	participium	imiesłów (participium)	participium	participium (imiesłów)	imiesłów (participium)
verbum	verbum / werbum	słowo (verbum)	verbum / słowo	verbum (słowo)	słowo (verbum)
praepositio	praepositio / prepozycja	przyimek (praepositio)	praepositio / przekładanie / prepozycja	praepositio (przyimek)	przyimek (praepositio)
adverbium	adverbium / adwerbium	przysłówek (adverbium)	adverbium / przysłowie	adverbium (przysłówek)	przysłówek (adverbium)
coniunctio	coniunctio / koniunkcja	spójnik (coniunctio)	coniunctio / złączenie	coniunctio (spójnik)	spójnik (coniunctio)
interiectio	interiectio	wykrzyknik (interiectio)	interiectio / wśródrzucenie / interiekcja	interiectio (wykrzyknik)	wykrzyknik (interiectio)

7. Przypadki, liczby, rodzaje

Na podstawie nazw przypadków w poszczególnych wydaniach gramatyki Konarskiego możemy jak w soczewce prześledzić mechanizmy ewolucji terminologii gramatycznej w nich zawartej. Podobnie jak to miało miejsce w przypadku innych terminów, punktem wyjścia są nazwy łacińskie, które – jako terminy główne, a potem pomocnicze – były obecne we wszystkich edycjach podręcznika. W tłumaczeniu z 1759 r., obok będących w zdecydowanej przewadze nazw oryginalnych, pojawiają się sporadycznie terminy spolszczone. Wydaje się, że głównym impulsem do tego była potrzeba używania przypadków zależnych nazw w uwarunkowaniach składniowych

polszczyzny. Stosowanie tu terminów łacińskich odmienianych zgodnie z zasadami deklinacji łacińskiej, choć powszechne, nie sprawdzało się najlepiej, zwłaszcza przy rozbieżności rekcji w obu językach. Często, by uniknąć różnic między rekcją przyimków polskich i łacińskich, zachowywano po łacinie całe wyrażenie przyimkowe, np. *in nominativo, ante genitivum, per accusativum*. Osobliwością w wydaniu z 1759 r. są wystąpienia łacińskich nazw przypadków w *neutrum* (*nominativum, genitivum, dativum*). Trudno tu oszacować skalę zjawiska, ze względu na identycznie wyglądające formy B. lp. dla rodzaju męskiego i nijakiego drugiej deklinacji łacińskiej. Bezdyskusyjne są tu jedynie przykłady, w których nazwie przypadka towarzyszą przydawka lub zaimek w rodzaju nijakim:

> ą. pisze się naprzód ná końcu Akkuzátywow y Ablatywow *numeri singularis* w adiektywach *generis foeminini* y substantywach máiących *Nominativum* kończące się ná a (Kon/1759: 8)[19].
> P. Które są Adiectiva, które się nie regularnie deklinuią? O. Są następuiące: alius, alter, solus, unus, nullus, totus, &c. P. W których Kazusach nie regularnie się deklinuią? O. W *Genitivum,* które maią na ius. y w *Dativum* które maią na i (Kon/1759: 69).

W późniejszych wydaniach rezygnowano z polsko-łacińskiej terminologii, już to na rzecz przywrócenia łacińskiej, jak to miało miejsce choćby w wydaniu z 1804 r., już to wprowadzając formy polskie utrwalone na gruncie terminologii polskiej przez tłumaczenie gramatyki Donata, będące semantycznymi kalkami nazw łacińskich: *mianujący, rodzący, dawający, oskarżający, odbierający, wołający.*

Późną koncepcją, wprowadzoną konsekwentnie w nazewnictwie polskim dopiero w *Grammatyce dla szkół narodowych* Kopczyńskiego, jest numerowanie przypadków[20]. Metodę tę zastosowano również w wydaniach *Grammatyki…* Konarskiego, ukazujących się w latach 20. XIX w.

---

[19] Występujące w pierwszym przekładzie formy przypadków w neutrum (Nominativum, Genitivum, Dativum) zostały skorygowane w wydaniu wileńskim z 1814 r. Potraktowano je jako łaciński accusativus i uzgodniono imiesłów z rodzajem męskim: „[…] substantywach mających nominativum kończącego się na a" (Kon/1814: 10), podobnie w wydaniu z 1804 r.: „in Substantivis, które mają Nominativum kończący się na -a".

[20] Wcześniej ślady takiego podejścia można zauważyć u Knapiusza (*casus secundus, casus tertius, casus quartus, casus quintus, casus sextus, casus septimus* [Kn/1644: 116]). W Kn/1643 przy „numerycznych" nazwach przypadków znajduje się odnośnik, że nazwę tę stosują *recentiores,* czyli późniejsi autorzy.

Odmiana przez przypadki w Kon/1756 to *declinatio*, w wydaniach polskich i u Kopczyńskiego (Kop/1780) zaś *przypadkowanie* lub *deklinacja*.

Tabela 5. Nazwy przypadków w gramatykach Donata, Konarskiego i Kopczyńskiego

Don/1595	**Kon/1748 Kon/1756**	**Kon/1759 Kon/1805 Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kop/2 poł. XVIII**	**Kon/1804 Kon/1813 Kon/1817 Kon/1819**	**Kon/1818 Kon/1821 Kon/1825 Kon/1829**
spadek	casus	casus / kazus	przypadek	spadek	spadek	przypadek
mianujący	nominativus	nominativus nominatyw	przypadek pierwszy	nominativus (mianujący)	nominativus (spadek mianujący)	przypadek pierwszy (nominativus)
rodzący	genitivus	genitivus genityw	przypadek drugi	genitivus (rodzący)	genitivus (spadek rodzący)	przypadek drugi (genitivus)
dawający	dativus	dativus datyw	przypadek trzeci	dativus (dawający)	dativus (spadek dawający)	przypadek trzeci (dativus)
oskarżający	accusativus	accusativus	przypadek czwarty	accusativus (oskarżający)	accusativus (spadek oskarżający)	przypadek czwarty (accusativus)
wzywający	vocativus	vocativus wokatyw	przypadek piąty	vocativus (wzywający)	vocativus (spadek wzywający)	przypadek piąty (vocativus)
odbierający	ablativus	ablativus	przypadek szósty	ablativus (odbierający)	ablativus (spadek odbierający)	przypadek szósty (ablativus)

Po omówieniu nazw przypadków pojawiających się w polskich przekładach gramatyki Konarskiego warto zwrócić jeszcze uwagę na określanie liczby i rodzaju. Jak już wspomniałam, w wydaniu z 1759 r. określenia liczby i rodzaju należą do terminów konsekwentnie zachowywanych w wersji łacińskiej wraz z właściwą łacinie odmianą, np.:

> Ktore są *Nomina*, które nie mają Numerum singularem? (Kon/1759: 76)[21].

Zaledwie raz zdarza się tu terminologia polska:

> Co iest Nomen Collectivum? Jest, ktore w liczbie małey wiele rzeczy znaczy (Kon/1759: 15).

[21] Przykład ten ilustruje nie tylko występowanie terminu, ale także kalkę składniową z łaciny, w której przy negacji rekcja czasownika pozostaje bez zmian.

Liczba mała po raz pierwszy poświadczona jest w tłumaczeniu Donata z 1595 r.[22], później często pojawia się u gramatyków (Gut/1668, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759).

W wydaniach *Grammatyki…* Konarskiego po 1804 r. (z wyjątkiem wydań wileńskich z 1805 i 1814 r.) występują określenia liczby zgodne z używanymi przez Kopczyńskiego[23], początkowo w nawiasach jako tłumaczenia terminu łacińskiego, a w późniejszych wydaniach już jako formy podstawowe.

Tabela 6. Określenia liczby w gramatykach Donata, Konarskiego i Kopczyńskiego

Don/1595	**Kon/1748** **Kon/1756**	**Kon/1759** **Kon/1805** **Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804** **Kon/1813** **Kon/1817** **Kon/1819**	**Kon/1818** **Kon/1821** **Kon/1825** **Kon/1829**
numerus / liczba	numerus	numerus (w przypadkach zależnych odmiana polska)	liczba	numerus (liczba)	liczba
numerus singularis / mała liczba	numerus singularis	numerus singularis (jednokrotnie: *mała liczba*)	liczba pojedyncza	numerus singularis / liczba pojedyncza	liczba pojedyncza (numerus singularis)
numerus pluralis / wielka liczba	numerus pluralis	numerus pluralis	liczba mnoga	numerus pluralis / liczba mnoga	liczba mnoga (numerus pluralis)

Polskie określenia rodzajów zaczęły pojawiać się u gramatyków już w XVI w. (DonGl/1542, Bart/1544, Don/1595), tym bardziej dziwi fakt, że do tłumaczeń podręcznika Konarskiego trafiły one dość późno. W wydaniach Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819 rodzaj określany jest po łacinie, a użycie terminów polskich należy do wyjątków. Na uwagę zasługuje uwzględnienie w wydaniu z 1804 r. *genus dubium*, nieobecnego w pierwszym tłumaczeniu gramatyki Konarskiego. Świadczy to o konsultowaniu tego wydania z oryginałem łacińskim, co potwierdza także przywracanie w tej edycji (i następnych należących do tej grupy) oryginalnych łacińskich terminów w miejsce polsko-łacińskich. Terminologia odnosząca się do rodzajów, zgodna z podręcznikiem Kopczyńskiego, pojawiła się dopiero w wydaniach, które ukazały się po 1820 r.

[22] Por. zasoby SHTG.

[23] Warto zaznaczyć jeszcze, że ze względu na praktyczny charakter podręcznika Konarskiego nie uwzględnia on liczby podwójnej, stąd nie ma jej w naszym zestawieniu.

Tabela 7. Określenia rodzaju w różnych wydaniach gramatyki Konarskiego i w podręczniku Kopczyńskiego

Kon/1748 Kon/1756	**Kon/1759 Kon/1805 Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804 Kon/1813 Kon/1817 Kon/1819**	**Kon/1821 Kon/1825 Kon/1829**
genus	genus	rodzaj	genus (rodzaj)	rodzaj
genus masculinum	genus masculinum	rodzaj męski	genus masculinum (rodzaj męski [męzki])	rodzaj męski (męzki)
genus femininum	genus femininum	rodzaj niewieści	genus femininum	rodzaj żeński
genus neutrum	genus neutrum	rodzaj nijaki	genus neutrum	rodzaj nijaki
genus commune	genus commune	rodzaj podwójny	genus commune	–
genus epicoenum	genus epicoenum	rodzaj dwupłcisły (promiscuum, epicoenum)	genus omne	–
genus dubium	–	–	genus dubium	–

8. Podsumowanie

Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum Konarskiego przeszła długą, trwającą kilkadziesiąt lat drogę – od oryginału łacińskiego do wydania zawierającego pełną terminologię polską. Na tej drodze przełomowe wydają się dwa wydarzenia: jednym było powstanie pierwszego polskiego przekładu w 1759 r., który co prawda bardzo nieśmiało i zachowawczo wprowadzał terminy polskie, ale za sprawą swej niedoskonałości postawił wyzwania, którym starali się sprostać kolejni wydawcy. Drugie to ukazanie się gramatyki Kopczyńskiego, wprowadzającej spójny system polskiej nomenklatury gramatycznej, stopniowo przejmowany przez wydawców i redaktorów kolejnych edycji podręcznika Konarskiego. Proces akwizycji terminów Kopczyńskiego różnił się w zależności od działu gramatyki. Niektóre terminy (np. nazwy znaków ortograficznych czy określenia rodzajów) długo utrzymywały się w wersji łacińskiej i dopiero w późnych edycjach ustąpiły miejsca określeniom rozpowszechnionym przez Kopczyńskiego. Inne (np. nazwy przypadków) przechodziły przez stadia pośrednie, jak formy spolszczone czy dosłownie tłumaczone terminy łacińskie. Nie możemy również *a priori* uznawać, że wydanie chronologicznie późniejsze będzie

w szerszym zakresie uwzględniało terminologię polską, niż to miało miejsce w poprzednich edycjach. Za przykład mogą tu służyć wydania wileńskie z 1805 i 1814 r., którym pod względem terminologicznym bliżej jest do pierwszego przekładu z 1759 r., niż do wydań z 1805 i 1813 r. zawierających bogatszy zasób terminów polskich.

Anna Just

Uniwersytet Warszawski
a.just@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3669-5038

Rozdział V

Rola gramatyki Johanna Christopha Gottscheda w utrwalaniu polskiej terminologii gramatycznej

Schyłek średniowiecza i wczesne czasy nowożytne przyniosły w Europie – przy wciąż stosunkowo silnej pozycji kosmopolitycznej łaciny w wielu dziedzinach życia – wzrost zainteresowania językami narodowymi. Równolegle dokonała się ważna zmiana w postrzeganiu języków narodowych, zwieńczona staraniami uczonych o podniesienie ich rangi, a pochwały języków narodowych stały się w XVI–XVII w. wręcz odrębnym gatunkiem literackim[1]. Wraz ze wzrostem zainteresowania językami narodowymi nasilała się potrzeba ich standaryzacji, nierzadko rozbudzana dążeniem do podniesienia ich prestiżu na miarę tego, jaki kojarzono z łaciną. Począwszy od XVI w. – pomijając jednostkowe piętnastowieczne dzieła[2] – powstawały licznie gramatyki języków europejskich. Wzorowane na zasadach gramatyki łacińskiej lub greckiej pisane były początkowo najczęściej po łacinie (dla ułatwienia cudzoziemcom nauki języka), niejednokrotnie przez cudzoziemców i dla cudzoziemców. Oprócz pomocy cudzoziemcom w nauce języka miały te gramatyki w zamierzeniu ich autorów ustanawiać też reguły dla rodzimych użytkowników języka (por. Burke 2009: 139).

Zmiana w postrzeganiu języków narodowych w kategoriach pospolitej *sermo vulgaris*, wzrost ich prestiżu i stopniowe wkraczanie do dziedzin życia publicznego zdominowanych dotąd przez łacinę przyniosły w konsekwencji

[1] Więcej na ten temat zob. Burke 2009: 101–102.

[2] Przykładowo rękopiśmienny *Traktat o ortografii polskiej* rektora Akademii Krakowskiej Jakuba Parkosza z 1440 r. lub wydrukowana w 1492 r. gramatyka języka hiszpańskiego *Gramática de la lengua castellana* hiszpańskiego humanisty Antonia de Nebriji (1441–1522). Humanista Leon Battista Alberti (1404–1472) napisał w latach 30. lub 40. XV w. gramatykę języka włoskiego, opublikowaną dopiero w 1495 r. (por. Burke 2009: 145). Na początku XV w. powstał też traktat ortograficzny dotyczący języka czeskiego, pt. *De Ortografia Bohemica*, którego autorstwo przypisuje się czeskiemu duchownemu Janowi Husowi (1370–1415).

rozwój zainteresowania nauką języków obcych nowożytnych. O ile w dobie średniowiecza łacina, od co najmniej IX w. bez rodzimych użytkowników, pełniła funkcję środka komunikacji między różnojęzycznymi społecznościami, a zainteresowanie *językami cudzoziemskimi* nie było powszechne, o tyle począwszy od XV/XVI w., wraz z przełamaniem monopolu kulturowego łaciny, w Europie Zachodniej i Środkowej daje się zaobserwować potrzebę i konieczność nauki *języków cudzoziemskich*. Sprzyjały temu zarówno względy gospodarcze, polityczne i kulturowe, jak i bezpośrednie (codzienne) kontakty różnych językowo wspólnot komunikacyjnych, tudzież związki małżeńskie i powinowactwa dynastyczne różnych krajów i narodowości (por. Cieśla 1958: 41, 1974: 17).

Na gruncie polskim nauka języków obcych, podobnie jak za granicą, miała początkowo klasowy charakter, była bowiem przywilejem zamożnej szlachty i magnaterii, która uczyła się (za granicą lub w kraju pod okiem domowego nauczyciela) głównie francuskiego, niemieckiego i włoskiego. Młodzież szlachecka i mieszczańska, pobierająca nauki w jezuickich kolegiach lub szkołach innowierczych z łaciną jako językiem wykładowym, nie odczuwała potrzeby uczenia się języków obcych, dla szlachcica zaś ideałem człowieka wykształconego był prawnik i mówca, cytujący pisarzy klasycznych i przeplatający swe mowy zwrotami łacińskimi (por. Cieśla 1974: 17). W XVI i XVII w. tylko w nielicznych szkołach uczono języków obcych nowożytnych – głównie w szkołach na mieszanych etnicznie terenach Śląska i Pomorza[3]. Dopiero dążenia reformistyczne w Polsce w połowie XVIII w. wprowadziły do szkół naukę języków obcych nowożytnych, głównie francuskiego i niemieckiego, przy czym w szkołach podległych powołanej w 1773 r. Komisji Edukacji Narodowej przeważała nauka języka niemieckiego, co było podyktowane większą potrzebą i przydatnością znajomości tego języka z uwagi na kontakty handlowe z Niemcami (por. Cieśla 1958: 43–44).

Zarówno w XVI, jak i w XVII w. gramatyk języka niemieckiego przeznaczonych dla obcokrajowców istniało zdecydowanie mniej niż francuskiego. Choć początki gramatycznego opisu niemczyzny sięgały wieku XV, to pierwszą (poniekąd normatywną) gramatykę języka niemieckiego przyniosła dopiero połowa XVII w. Wcześniejsze próby ujęcia niemczyzny z reguły były dość nieudolne, nie sprzyjał im też sam język rozbity na odmiany terytorialne. Jedną z najstarszych (znaczących) gramatyk języka niemieckiego,

[3] Przykładem takiej szkoły jest protestanckie gimnazjum akademickie Schönaichianum-Carolatheum w Bytomiu Odrzańskim, otwarte oficjalnie w 1616 r. W gimnazjum uczono języka francuskiego, angielskiego, włoskiego lub hiszpańskiego, natomiast niemiecki był językiem wykładowym (por. Majchrzak 1997: 94).

zarazem pierwszą napisaną po niemiecku, jest *Teutsche Grammatica* Valentina Ickelsamera[4] (1534) – gramatyka elementarna, przeznaczona na użytek wewnętrzny, w której autor – zgodnie z renesansową pochwałą języków narodowych i dążeniem do podniesienia ich rangi – postawił niemczyznę na równi z łaciną, greką i hebrajszczyzną. W drugiej połowie XVI stulecia ukazały się kolejne (mniejsze lub większe) dzieła gramatyczne, m.in. trzy napisane po łacinie gramatyki języka niemieckiego – dzieła o charakterze praktycznym, przeznaczone głównie dla obcokrajowców znających łacinę i bez aspiracji do pełnego opisu gramatyki[5]. Najbardziej znaczącą siedemnastowieczną gramatyką języka niemieckiego była wydana w Brunszwiku w 1663 r. *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* Justusa Schotteliusa (zob. rozdz. II, przyp. 6). Ta licząca niemal 1500 stron gramatyka zdobyła uznanie w Niemczech, korzystano z niej też za granicą. Kolejną ważną gramatykę niemiecką przyniósł dopiero wiek XVIII i była nią *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst* Johanna Christopha Gottscheda (zob. rozdz. II, przyp. 8) – dzieło wydane w Lipsku w 1748 r., które jeszcze za życia Gottscheda doczekało się czterech następnych wydań, a 10 lat po śmierci autora ukazało się wyd. 6. Gramatyka Gottscheda odniosła duży sukces. Zawdzięczała go w głównej mierze zainteresowaniu uczonych i intelektualistów poprawnością językową. Użytkownik języka dostrzegał w gramatyce Gottscheda formę języka podniesioną do rangi, którą odnajdował w literaturze, wszak autor napisał swą gramatykę podług wzorów najznamienitszych pisarzy poprzedniego (XVII) i obecnego (XVIII) stulecia (por. Eggers 1986: 311, 317). Literatura była zatem praktyczną podstawą norm gramatycznych, a gramatyka wyjaśniała użytkownikowi takie, a nie inne użycie języka przez autorów dzieł literackich. Gramatyka Gottscheda stała się miarą, według której mierzono wszelkie różnice regionalne (por. Eggers 1986: 317).

Była ta gramatyka popularna również w Polsce i uczono z niej w wielu szkołach, jednak nie z oryginału niemieckiego, tylko z opracowania polskojęzycznego. W latach 1765–1799 miało się ono doczekać aż 11 wydań (por. Cieśla 1958: 59). „Grammatyka ta iako w szkołach polskich przez czas długi używana, przedrukowana była wiele razy w różnych miastach z dodatkiem nowych rozmów i powieści" (Bentkowski 1814: 602). Wydania polskojęzyczne nie są

[4] Valentin Ickelsamer (ok. 1500–1547), niemiecki gramatyk, autor pierwszej gramatyki języka niemieckiego napisanej w tym języku.

[5] Są to: Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatick oder Sprach-Kunst*, Augsburg 1573; Albert Ölinger, *Vnderricht der Hoch Teutschen Spraach*, Straßburg 1573; Johannes Clajus, *Grammatica Germanicae Linguae*, Leipzig 1578 (por. Eggers 1986: 199).

tłumaczeniami obszernego dzieła Gottscheda, tylko przekładami wybranych fragmentów części gramatycznej. Wystarczy porównać zawartość i objętość oryginału i przekładów. Pierwsze niemieckie wydanie gramatyki Gottscheda z 1748 r. liczy łącznie – bez karty tytułowej, strony z dedykacją i erraty na końcu – 571 stron, przy czym na 28 początkowych i nieliczbowanych stronach mieszczą się dwie przedmowy (pierwsza do protektorów i przyjaciół, druga do czytelnika), właściwie dzieło znajduje się natomiast na kolejnych 543 liczbowanych stronach. Tłumaczenia polskie mają znacznie mniejszą objętość. Dla przykładu wydanie z 1774 r. liczy 348 stron, natomiast z 1787 – tylko 287. Wydaje się, że są to – bardziej lub mniej wierne – przekłady skróconej wersji gramatyki Gottscheda, która ukazała się w Lipsku w 1753 r. pt. *Kern der deutschen Sprachkunst aus der ausführlichen Sprachkunst Herrn Professor Gottscheds, zum Gebrauche der Jugend, von ihm selbst ins Kurze gezogen*. Ta skrócona wersja, trzon gramatyki niemieckiej, jak autor nazwał ją w tytule, doczekała się aż ośmiu wydań. Trudno jednoznacznie stwierdzić, że to właśnie *Kern der deutschen Sprachkunst…* jest podstawą przekładu – nie informują o tym ani karty tytułowe gramatyk, ani przedmowy do nich, o ile w ogóle występują. Przedmowy mają we wszystkich wydaniach prawie jednakowe brzmienie. Niemal identyczne są też tytuły wydań polskich, przynajmniej w ich zasadniczej części, która brzmi: *Grammatyka niemiecka podług reguł J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiej professora i rektora zebrana.* Niekiedy tytuł jest uzupełniony informacją, dla kogo dzieło przeznaczono. Ani karty tytułowe, ani przedmowy nie podają, kto jest autorem przekładu. Autor-tłumacz pozostaje zatem anonimowy. Sporadycznie podane jest, kto zebrał reguły Gottscheda bądź je poprawił, niemniej brak wyraźnego wskazania, że osoba ta była zarazem tłumaczem.

Dla badań nad rozwojem polskiej terminologii gramatycznej niezwykle istotne są terminy gramatyczne w opracowaniach polskojęzycznych – ich dobór może bowiem pokazać, które terminy miały już względnie ugruntowaną pozycję, które były efemerydami bez śladu w zasobach wcześniejszej bądź późniejszej terminologii, tudzież te utworzone przez autora-tłumacza wersji polskojęzycznej, które na dobre weszły do polskiej terminologii gramatycznej. W starszej literaturze przedmiotu powszechny jest pogląd, że każdy autor, względnie autor-tłumacz, tworzył własną terminologię, tłumacząc zazwyczaj w sposób dosłowny terminy grecko-łacińskie (por. Koronczewski 1955, Cieśla 1958). Nowsze badania[6] dowodzą jednak powtarzalności terminów

[6] Na przykład badania prowadzone w ramach projektu *Słownik historyczny terminów gramatycznych online* (SHTG [dostęp: 31.08.2023]).

u różnych autorów. Terminologia gramatyczna w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda może być wskazówką przy ustalaniu autora-tłumacza.

Podstawę analizy stanowi sześć polskojęzycznych gramatyk, które w tytule powołują się na Gottscheda. Cztery zostały wydane w Warszawie (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787, Gott/1794), przy czym trzy z nich ukazały się nakładem Drukarni Pijarów[7] (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787), jedna wyszła natomiast z drukarni Michała Grölla[8] (Gott/1794). Z pozostałych dwóch jedna ukazała się w Wilnie (Gott/1762) nakładem Drukarni Akademickiej[9], druga (Gott/1774) wyszła we Lwowie z drukarni Antoniego Pillera[10]. Tylko jedna z tych gramatyk (Gott/1774) podaje na stronie tytułowej nazwisko osoby, która zebrała (niekoniecznie przetłumaczyła) prawidła Gottscheda. To ks. Józef Skobera (1735–1788), były jezuita, doktor teologii. W 1772 r. został przeniesiony z Budy do Lwowa, gdzie jako profesor Uniwersytetu Lwowskiego uczył tam języka hebrajskiego (por. Finkel 1894: 42). Nie wiadomo jednak, czy znał niemiecki i mógł sam przetłumaczyć gramatykę Gottscheda. Karty tytułowe trzech z tych gramatyk informują, dla kogo są one przeznaczone, przy czym trzy wyraźnie nazywają adresata. Gott/1766 i Gott/1771 zostały opracowane z myślą o kawalerach – synach magnatów i bogatej szlachty – Collegium Nobilium[11] pijarów w Warszawie, natomiast Gott/1774 dla słuchaczy Akademii Cesarsko-Królewskiej Lwowskiej[12].

Gott/1766 ma być najstarszym wydaniem polskojęzycznej gramatyki Gottscheda (por. Cieśla 1958: 58, Decyk-Zięba 2020: 65). Również Estreicher (1899: 294) podał rok 1766 jako datę pierwszego wydania, dodając jednocześnie, że według Bielskiego[13] pierwsze wydanie ukazało się w 1765 r.

---

[7] Drukarnia Pijarów została założona na przełomie 1682 i 1683 r. i działała do ok. 1858 r.

[8] Michał Gröll (1722–1798), warszawski księgarz i drukarz, który przeniósł swoją drukarnię z Drezna do Warszawy. Drukarnia Grölla działała do 1806 r., kiedy to – już po śmierci drukarza – została zlicytowana.

[9] Drukarnia Akademicka w Wilnie działała od 1586 do 1805 r., kiedy to została sprzedana przez władze Uniwersytetu.

[10] Antoni Piller (?–1780), wiedeńczyk, który w 1772 r. przybył do Lwowa i założył tam drukarnię.

[11] Collegium Nobilium pijarów w Warszawie zostało założone w 1740 r. przez pijara Stanisława Konarskiego i istniało do 1832 r.

[12] Akademia Lwowska istniała w latach 1758–1773. Została później przekształcona w szkołę średnią, ponadto na bazie Akademii powstały dwa kolegia: Kolegium Medyczne i Kolegium Teologii Katolickiej. Akademia Lwowska to jeden z etapów w historii Uniwersytetu Lwowskiego.

[13] Chodzi prawdopodobnie o Szymona Bielskiego (1745–1826), pijara, nauczyciela, wydawcę i historyka.

Poszukiwania tego wydania nie przyniosły jednak pożądanego rezultatu, niemniej ustalono, że istnieje jeszcze starsze polskojęzyczne wydanie gramatyki Gottscheda i jest to wspomniane już powyżej wydanie wileńskie z 1762 r. Chociaż każde z wydań gramatyki Gottscheda różni się w jakiś sposób od pozostałych, to Gott/1762 zdecydowanie wyróżnia się swą odmiennością. Widać to już na poziomie tytułu, który informuje, że jest to tłumaczenie z łaciny. Trudno jednak ustalić podstawę tłumaczenia. Gramatyka Gottscheda miała doczekać się przekładu na język łaciński dopiero po śmierci autora, zatem po 1766 r. (Eggers 1986: 317). Prawdopodobnie podstawą przekładu na język polski było tłumaczenie na łacinę wspomnianej skróconej wersji gramatyki Gottscheda (pierwsze wydanie ukazało się w 1753 r.).

Wszystkie polskojęzyczne gramatyki Gottscheda mają zbliżoną strukturę, na którą składają się dwa zasadnicze elementy: wykład z gramatyki niemieckiej i teksty, w tym teksty lekturowe – bajki Lessinga, rozmowy potoczne służące ćwiczeniom w mówieniu, i wreszcie listy Gellerta, służące ćwiczeniom w pisaniu. Niektóre wydania polskojęzycznych gramatyk Gottscheda są poszerzone o krótki słownik (Gott/1762, Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794). Ani teksty, ani słownik nie występują oczywiście w oryginale niemieckim – zostały one dodane na użytek nauki języka niemieckiego jako obcego.

Na wykład z gramatyki składają się zasadniczo trzy części: ortografia, etymologia[14] i składnia. Ich treści są naturalnie zbliżone, choć nie ma tu mowy o jednakowym brzmieniu. Pod względem sposobu prezentacji materiału gramatycznego Gott/1762 najbardziej odbiega od innych wydań. Podczas gdy w Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774, Gott/1787 i Gott/1794 są wyraźnie wyodrębnione trzy wspomniane powyżej działy gramatyki (podzielone wewnętrznie na jednostki niższego rzędu), Gott/1762 nie wykazuje takiej trójdzielnej organizacji podziału treści. Jest tu 13 rozdziałów i o ile rozdz. I–III odpowiadają ortografii w innych wydaniach, rozdz. IV–VIII – etymologii, to kolejne rozdziały nie stanowią składni jak w innych wydaniach, tylko prezentują raz treści morfologiczne (rozdz. XI), raz składniowe (rozdz. IX, XII, XIII), por. tabela 1. Traktującego o abrewiacjach rozdz. X nie da się jednoznacznie przypisać ani do ortografii, ani do morfologii, ani też do składni, dlatego w tabeli 1 został wyróżniony szarym tłem i wyłączony z przyporządkowania.

[14] W ówczesnym rozumieniu *etymologia* to nauka o częściach mowy, również budowie wyrazów.

Tabela 1. Porównanie podziału materiału gramatycznego w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

	Gott/1762	**Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794**
I	O pisaniu	O ortografii albo o nauce dobrego pisania / O pisowni czyli ortografii
II	O Czytaniu i wymawianiu	
III	O długim, lub krótkim Syllab wymawianiu	
IV	O Artykułach	O wykładaniu / O Etymologii
V	O Deklinacyach Substantiwow	
VI	O Adjektywach	
VII	O Adiectiwach rzecz podwyższających, abo poniżaiących	
VIII	O Pronominach	
IX	O Położeniu słów abo Konstrukcyi	O składni / O zgadzaniu części mowy / O zgadzaniu części mowy albo o syntaxym
X	O Abbrewiacyach	
XI	De Verbis et Participiis Abo o Verbach i Partycypiach	O wykładaniu / O Etymologii
XII	O konstructii słów abo Verbów	O składni / O zgadzaniu części mowy / O zgadzaniu części mowy albo o syntaxym
XIII	O porządku Grammatyckim Niemieckim abo iakim porządkiem kłaść maią kłaść śię słowa	

Mimo zbliżonej struktury i treści Gott/1762 różni się od innych wydań. Tę gramatykę najbardziej wyróżnia terminologia. Już w słowie wstępnym – zatytułowanym *Przestroga* i zupełnie innym niż w pozostałych wydaniach – autor-tłumacz prezentuje własne stanowisko w kwestii języka terminologii:

> Ponieważ ta Grammatyka wydaie śię osobliwie dla tych, którzy ieśli iuż niedobrze poieli, przynaymniey początki w Łaćińskim języku biorą; á zatym. którym terminy Grammatyckie Łaćińskie, iako to Casus, Substantivum, Adiectivum, Positivus, Comparativus, superlativus, Præpositio, Adverbium i tam daley, tak są iasne i wiadome, iż nie tylko niepotrzebuią, abyśmy Oyczystym językiem one wyłożyli, ale owszem takie tłumaczenie miasto objaśnienia, większąby Im ćiemność sprawiło, i nową á mniey potrzebną do uczenia śię podało materyą, iako samo doświadczenie Nas uczy; więc którzy tą Grammatyką wszystkim, á naybarżiey nie głębokim w Łaćinie dogodźić chcemy, po Polsku ią, z używaniem iednak zwyczaynych Grammatyce Łaćinskiey terminów, naśladując w tym obcych Autorów, do używania podaiem (Gott/1762: nlb.).

Ze słów autora-tłumacza jasno wynika, że nie opowiada się za terminologią w językach narodowych. Zarówno w średniowieczu, jak i we wczesnych

czasach nowożytnych językiem *uczonej społeczności* lub *językiem ojczystym ludzi wykształconych* (Burke 2009: 83) była łacina uchodząca za wzór niedościgniony. Jak wspomniałam, pierwsze gramatyki języków narodowych pisano po łacinie i na wzór gramatyk języka łacińskiego. Trwanie przy terminologii łacińskiej nie było obce wielu autorom gramatyk w XVII w., również w XVIII wciąż powszechnie występowało. Daje się w tym okresie – XVII–XVIII w. – zaobserwować wyraźną dychotomię w podejściu do języka terminologii gramatycznej. Niektórzy dostrzegali w terminologii łacińskiej przeszkodę w opanowaniu języka, wychodząc z założenia, że nie każdemu znana jest terminologia łacińska[15], inni stali na stanowisku, że terminy gramatyczne należy podawać po łacinie[16].

Zainteresowanie językami narodowymi jako obcymi oraz spór o język (łacina uczonych czy język narodowy), prowadzony w XVII i XVIII w., korzystnie wpłynęły na rozwój polskiej terminologii gramatycznej. Wysiłki autorów lub autorów-tłumaczy zmierzające do odejścia od łaciny na rzecz terminów w języku polskim widać wyraźnie w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda, co zostanie przedstawione i omówione w dalszej części wywodu.

Jak wspomniałam, w polskojęzycznych opracowaniach gramatyki Gottscheda omawiane są trzy działy gramatyki. Dla nazwania tych działów autorzy-tłumacze stosują różne terminy polskie. Największa jednomyślność dotyczy działu, w którym prezentowane są litery (głoski) języka niemieckiego i znajdują się zasady wymowy i pisowni. Tylko w Gott/1762 nie występuje nazwa działu, terminy pojawiają się natomiast w tytułach kolejnych rozdziałów:

> pisanie, czytanie i wymawianie, długie i krótkie sylab wymawianie: Gott/1762;
> ortografia, czyli nauka dobrego pisania: Gott/1766;
> ortografia albo nauka dobrego pisania: Gott/1771;
> ortografia albo nauka dobrego pisania: Gott/1774;
> pisownia, czyli ortografia: Gott/1787;
> pisownia albo nauka dobrego pisania: Gott/1794.

Podobnie jak w XVI–XVII w., również osiemnastowieczne dzieła nie czynią rozróżnienia pomiędzy głoską a literą, a pod terminem *ortografia* kryją

[15] Przykładowo Maciej Gutthäter-Dobracki (1625–1681), tłumacz i nauczyciel języka polskiego we Wrocławiu.

[16] Na przykład Johann Christian Krumbholz (1720–1789), pastor w Bojanowie, autor gramatyki języka polskiego napisanej po niemiecku.

się zarówno zasady wymowy, jak i pisowni. W polskich tłumaczeniach gramatyki Gottscheda najczęściej powtarza się termin *nauka dobrego pisania*, który – w bazie SHTG – w dziełach innych autorów poświadczony jest tylko w słowniku Jana Mączyńskiego (1564) w formie *nauka dobrze pisania* jako polski ekwiwalent łac. *orthographia*. Zbliżony termin występuje w gramatyce francuskiej Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego (1774) – tu ekwiwalentem francuskiego terminu *orthographe* jest pol. *dobre pisanie*, termin poświadczony też u Mączyńskiego (1564).

Dział traktujący o częściach mowy tudzież ich strukturze morfologicznej nosi w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda nazwę albo *etymologia*, albo *wykładanie*, przy czym *etymologia* to zapożyczony termin grecko-łaciński, natomiast *wykładanie* poświadczone jest tylko w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda:

etymologia: Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787;
wykładanie: Gott/1774, Gott/1794.

Wykładanie nie jest tłumaczeniem terminu niemieckiego – w oryginale Gottsched posługuje się terminem *Wortforschung*, w dosłownym tłumaczeniu *badanie słów*. Termin *wykładanie* koresponduje z wcześniejszymi terminami *wykład słowa* lub *słów* (Mącz/1564, Kn/1621, Tr/1764, Klecz/1767) oraz *słowa wykładająca nauka* (Gut/1669). W słowniczku terminów gramatycznych Gott/1794 odnotowany został termin *źrzódłosłów* (jak w Kop/1783) jako ekwiwalent łac. *etymologia*.

Dla trzeciego działu, jakim jest składnia, autorzy-tłumacze stosują albo *konstrukcja*, albo *zgadzanie*, albo *składnia* jako nazwę tegoż działu:

położenie słów / konstrukcja: Gott/1762;
zgadzanie części mowy: Gott/1766, Gott/1787;
zgadzanie części mowy, nauka o zgadzaniu słów: Gott/1771;
zgadzanie części mowy / słów zgadzanie: Gott/1774;
składnia: Gott/1794.

Występujący w Gott/1762 termin *położenie słów* zdaje się efemerydą, która nie ma ani wcześniejszego, ani późniejszego poświadczenia, na co wskazują wyniki w SHTG. *Położenie słów* jest tłumaczeniem terminu łacińskiego *constructio*, któremu w gramatyce Gottscheda odpowiada niem. *Wortfügung*. Najczęściej występujący termin na określenie współczesnej składni to *zgadzanie części mowy* – najwcześniej poświadczone w gramatyce francuskiej

(Mal/1700), kolejne notowania w Dąb/1759 i Gott/1766, następne rok później u Walentego Szylarskiego (1767), jednak tu nie jest określeniem składni jako działu gramatyki, tylko jednego ze związków składniowych, mianowicie związku zgody. Termin *konstrukcja* ma najwcześniejsze poświadczenie (w znaczeniu składni) w gramatyce francuskiej Bartłomieja Kazimierza Malickiego (1700). Tuż przed Gott/1762 pojawił się ten termin w gramatyce łacińskiej Stanisława Konarskiego (1759), wydanej w Wilnie podobnie jak Gott/1762, później wystąpił w dziele Michała Dudzińskiego (1776), kolejnej gramatyce wydanej w Wilnie. W ostatnim trzydziestoleciu XVIII w. stosował ten termin również Onufry Kopczyński (1778, 1780, 1785), używając go synonimicznie z terminem *składnia*, który występował z kolei w Gott/1794. Najwcześniej *składnia* jest poświadczona w Kop/1778, później w Kop/1780 i Kop/1785 oraz gramatyce języka angielskiego dla Polaków, napisanej przez Juliana Antonowicza (1788). Autor-tłumacz Gott/1794 przejął go zapewne z gramatyk Kopczyńskiego.

W polskojęzycznych gramatykach Gottscheda terminy *konstrukcja*, *zgadzanie* i *składnia* odnoszą się do ogółu zjawisk składniowych, *zgadzanie* dotyczy zarówno związku zgody, jak i związku rządu – podobnie jak *konstrukcja* i *składnia*.

Z terminów nazywających trzy omawiane działy gramatyki trzy terminy wydają się typowe dla tych dzieł – po pierwsze, termin *nauka dobrego pisania*, po drugie, *wykładanie*, po trzecie, *położenie słów*. Pierwszy wystąpił niemal 200 lat wcześniej w Mącz/1564 jako *nauka dobrze pisania*, potem został zaniechany lub wyparty przez grec.-łac. *ortografię*, drugi termin, mianowicie *wykładanie* na określenie nauki o częściach mowy poświadczony jest tylko w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda, natomiast trzeci termin, czyli *położenie słów*, ma jednorazowe poświadczenie w Gott/1762.

Tabela 2 przedstawia wybrane terminy z zakresu ówczesnej ortografii występujące w polskojęzycznych wydaniach gramatyki Gottscheda. W Gott/1762, Gott/1766/, Gott/1771 i Gott/1774 termin *litera* wciąż odnosi się zarówno do głoski, jak i do znaku alfabetu. Dopiero w Gott/1787 i Gott/1794 *literę* zastępuje *głoska*, ale nie oznacza to bynajmniej, że następuje od teraz wyraźne rozróżnienie między głoską a literą. *Głoski czyli litery* – można przeczytać w Gott/1787 i Gott/1794. W takim podwójnym znaczeniu termin *głoska* poświadczony jest najwcześniej w Kop/1778 – głoska jako dźwięk mowy – i Kop/1780 – głoska jako znak alfabetu. W Gott/1787 i Gott/1794 jest też już mowa o *samogłoskach*, *spółgłoskach* i *dwugłoskach*, a nie o *literach samobrzmiących* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), *literach spółbrzmiących* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) lub *literach dwugłośnych* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774).

Tabela 2. Wybrane terminy z zakresu ortografii / fonetyki w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Termin	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
litera	+	+	+	+		
głoska					+	+
dwugłoska					+	+
dyftong	+	+	+			
dwugłośna litera		+	+	+		
samogłoska					+	+
wokal (vocal)	+					
litera samobrzmiąca		+	+	+		
pół samobrzmiące litery			+			
półgłoska						+
spółgłoska					+	+
litera spółbrzmiąca		+	+	+		
głoska spółbrzmiąca						+
konsonant (consonant)	+					
konsona					+	
sylaba	+	+	+	+	+	
zgłoska					+	+
sylabizować / sylabizowanie		+	+	+	+	
zgłoskowanie						+
vocalis		+	+	+	+	+
semi vocalis			+	+		+
consonans		+	+	+	+	+
diphthongus		+	+	+		+

Pierwsze poświadczenia tych terminów pochodzą z lat 70. XVIII w.: *samogłoska* (Kop/1778), *spółgłoska* (Nał/1774, Kop/1778), *dwugłoska* (Nał/1774, Kop/1778). Autorzy-tłumacze musieli się zatem wzorować albo na gramatyce Nał/1774, albo na gramatykach Kop/1778 i Kop/1780, w których te terminy mogły zostać przejęte z gramatyki Nał/1774, przyczyniając się do ich utrwalenia. Spolszczone formy łacińskie *dyftong*, *wokal* (*vocal*), *konsonant* (*consonant*), *konsona* – w tekście odmieniane jak polskie rzeczowniki – występują najczęściej w najstarszym przekładzie gramatyki Gottscheda – tym, którego autor-tłumacz zapewniał, że łacińskie terminy są bardziej zrozumiałe dla uczących się niż polskie i dlatego stosuje terminologię łacińską. Nie do końca wytrwał w postanowieniu, bo zdarzało mu się przeplatać terminy

łacińskie z polskimi, co będzie widać w dalszej części wywodu. Terminy łacińskie – w tabeli zaznaczone szarym tłem – występują również w pozostałych wydaniach gramatyki. W opisie spotyka się je sporadycznie, są natomiast podane w spisie terminów otwierającym etymologię. Dwuszpaltowy spis, nazwany albo *O Znamionach Grammatycznych* (Gott/1794), albo *O Terminach Grammatycznych* (Gott/1766, Gott/1771), albo *O Znakach Grammatycznych* (Gott/1774), albo *O Wyrazach Grammatycznych* (Gott/1787), zawiera terminy łacińskie i ich polskie ekwiwalenty.

W części o *nauce dobrego pisania* autorzy-tłumacze odnoszą się też do *znaków* lub *znamion ortograficznych* względnie *znaków pisowniczych*, które dzielą na dwie grupy:

znaki ortograficzne: generalne i osobliwe: Gott/1766, Gott/1771;
znaki ortograficzne: powszechne i osobliwe: Gott/1774;
znamiona ortograficzne: powszechne i osobliwe: Gott/1787;
znaki pisownicze: powszechne i osobliwe: Gott/1794.

Pod terminem *znaki / znamiona ortograficzne generalne* lub *powszechne* albo *znaki pisownicze powszechne* kryją się znaki interpunkcyjne, natomiast termin *znaki / znamiona ortograficzne osobliwe* albo *znaki pisownicze osobliwe* odnosi się do diakrytów. Termin *znak ortograficzny* występuje najwcześniej u Konarskiego (Kon/1759), drugie poświadczenie to Gott/1766, kolejne występują u Szylarskiego (SzyGram/1767), *znamię ortograficzne* poświadczone jest najwcześniej w Gott/1787, natomiast później dopiero u Stanisława Jana Borodzicza (Bor/1830) jako *znamiona ortografijne*, termin *znaki pisownicze* zaś zdaje się mieć pierwsze poświadczenie w Gott/1794. Pokrewne *znak pisowny* i *znak pisarski* pochodzą dopiero z pierwszej połowy XIX w. (L/1807–1814, Szum/1809, Desz/1846). Podział na *znaki generalne / powszechne* i *osobliwe* wydaje się obecny tylko w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda. Znaki interpunkcyjne są w tekstach gramatyk odwzorowane, ich nazwy występują sporadycznie, najczęściej we wspomnianych spisach, które mają z kolei różną liczbę haseł – najuboższy występuje w Gott/1787.

Tabela 3 zawiera wyekscerpowane nazwy znaków interpunkcyjnych. W Gott/1762 brak nazw znaków interpunkcyjnych, dlatego tabela 3 nie uwzględnia tego wydania.

W polskojęzycznych gramatykach Gottscheda tylko dwa znaki interpunkcyjne nie mają konkurujących ze sobą nazw, mianowicie *punkt* i *znak pytania*. Termin *punkt* w znaczeniu znaku interpunkcyjnego kończącego zdanie zdaje się mieć pierwsze poświadczenie dopiero w Tr/1764. Sam termin

Tabela 3. Nazwy znaków interpunkcyjnych w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Nazwa	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
dwa punkta	+	+	+		
dwukropek				+	+
koma	+	+			
prążek			+		
przecinek				+	+
medianota	+	+			
półznak			+		+
punkt	+		+		+
znak podziwienia / wykrzyknienia	+	+	+		
znak wykrzyknienia					+
znak pytania	+	+	+		+

poświadczony jest też wcześniej w Mącz/1564, Kn/1621 i Kn/1644, jednak jako znak interpunkcyjny niekoniecznie w funkcji sygnału końca zdania oznajmującego. Z kolei *znak pytania* pojawia się najwcześniej w Gott/1766 i SzyGram/1767. Na określenie *dwukropka* gramatyki Gottscheda z lat 70. XVIII w. podają termin *dwa punkta*, poświadczony najwcześniej w Mal/1700, potem w Dąb/1758 i następnie w Gott/1766, natomiast w Gott/1787 i Gott/1794 występuje używany do dzisiaj termin *dwukropek*, notowany wcześniej tylko w Kop/1778, Kop/1780, Kop/1783, Kop/1785. *Średnik* ma w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda dwie nazwy – spolszczoną łacińską *medianota* w Gott/1766 i Gott/1771 oraz polską *półznak*, poświadczoną tylko w Gott/1787 i Gott/1784. *Wykrzyknik* określany jest natomiast jako *znak podziwienia albo wykrzyknienia* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) lub krócej jako *znak wykrzyknienia* (Gott/1794). *Znak podziwienia albo wykrzyknienia* występuje tylko w przekładach gramatyki Gottscheda. W Kop/1778 pojawia się pierwsze poświadczenie nazwy *znak wykrzyknienia*, natomiast SzyGram/1767 pierwszy raz notuje nazwę *znak podziwienia*. Przed Kop/1778 i SzyGram/1767 poświadczona jest w Gott/1766 forma łącząca w sobie obie te nazwy. W pięciu polskich wydaniach gramatyki Gottscheda występują aż trzy określenia *przecinka* – spolszczone łacińskie *koma* (Gott/1766, Gott/1771), *prążek* (Gott/1774), *przecinek* (Gott/1787, Gott/1794). Pożyczka łacińska *koma* w takim zapisie poświadczona jest dopiero w Mal/1700 i chociaż występuje w dziełach gramatycznych aż do XX w. (por. hasło *koma* w SHTG), podają ją tylko dwa starsze polskie wydania gramatyki Gottscheda. Zaskakuje termin *prążek* w Gott/1774, ale zdaje się on efemerydą występującą tylko w tym dziele. W nowszych wydaniach

gramatyki Gottscheda poświadczony jest już używany do dzisiaj termin *przecinek*, który pierwszy raz występuje w Kop/1778.

Autorzy-tłumacze określają język mianem *dyskursu* (Gott/1766, Gott/1771) lub *mowy* (Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794) i wyróżniają w nim analogicznie dziewięć *części dyskursu* lub *części mowy*. Wyekscerpowane nazwy odmiennych części mowy ilustruje tabela 4, natomiast nieodmiennych – tabela 5.

Tabela 4. Nazwy odmiennych części mowy w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Termin	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
artykuł	+	+	+			
znamka				+		
przedimek					+	+
imię	+	+	+	+	+	+
pronomen	+					
zaimek		+	+	+	+	+
werbum / verbum	+	+	+	+	+	+
słowo	+	+	+	+	+	+
partycyp	+					
uczestnictwo		+	+	+		
imiesłów					+	+

Tabela 5. Nazwy nieodmiennych części mowy w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Termin	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
adverbium	+					
przysłowie		+	+	+		
przysłówek					+	+
prepozycja	+					
przekładanie		+	+	+		
przyimek					+	+
coniunctio	+					
łączenie		+	+	+		
spójnik					+	+
interiectio	+					
interiekcja		+	+			
wkładanie				+		
wciskanie				+		
wykrzyknik					+	+

Dwa terminy *imię* oraz *słowo* występują we wszystkich wydaniach, przy czym Gott/1762 stosuje też spolszczony termin łaciński *werba / verba*. W tym wydaniu pojawia się zresztą najwięcej spolszczonych (bądź nie) terminów

łacińskich, mianowicie *artykuł, pronomen, partycyp, adverbium, prepozycja, coniunctio, interiectio*. Przyglądając się powyższym zestawieniom, łatwo stwierdzić, że Gott/1787 i Gott/1794 odbiegają terminologicznie od wcześniejszych wydań. Występują w nich bowiem terminy, które używane są również dzisiaj, podczas gdy Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 powtarzają starsze terminy lub stosują utworzone przez autora-tłumacza. Wprawdzie *przedimek* jako nazwa *rodzajnika* wyszedł z użycia, ale jest poświadczony w innych gramatykach z badanego okresu, np. Kop/1785, Ant/1788, w przeciwieństwie do *znamki* jako nazwy *rodzajnika*, która jest efemerydą – niejedyną zresztą – w wydaniu Gott/1774. Również *wkładanie* i *wciskanie* na określenie *wykrzyknika* występują tylko w Gott/1774. Ciekawe, że termin *łączenie* jest pierwszy raz poświadczony w Gott/1766. Występuje później w SzyPocz/1770 i Lub/1778. *Uczestnictwo, przysłowie* i *przekładanie* z czasem zostają wyparte przez *imiesłów, przysłówek* i *przyimek*. Proces zmiany w obrębie terminów, wypierania jednych przez drugie, daje się zaobserwować już na przykładzie tych kilku wydań polskojęzycznej gramatyki Gottscheda. Z podanych w tabelach synonimicznych terminów jedne nie pojawiają się już w nowszych wydaniach, drugie występują w kilku następujących po sobie, a jeszcze inne zastępują dotychczasowe terminy.

Nie inaczej rzecz się ma z terminami odnoszącymi się do podziału części mowy na poszczególne grupy. W klasyfikacji autorów-tłumaczy gramatyki Gottscheda część mowy (dyskursu) *imię* obejmuje rzeczowniki i przymiotniki. W zależności od wydania rzeczownik to *substantyw, imię istotne, imię rzeczowne* lub *rzeczownik*, natomiast przymiotnik to *adiektyw, imię przydatne, imię przymiotne* lub *przymiotnik*, por. tabela 6. *Imię rzeczowne* i *rzeczownik* są używane zamiennie w Gott/1787 i Gott/1794, podobnie jak *imię przymiotne* i *przymiotnik*. Zarówno *rzeczownik*, jak i *przymiotnik* mają swoje pierwsze poświadczenie – według wskazań SHTG – w Kop/1778.

Tabela 6. Terminy określające rzeczowniki i przymiotniki w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Imię	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
substantyw	+					
imię istotne		+	+	+		
imię rzeczowne					+	+
rzeczownik					+	+
adiektyw	+					
imię przydatne		+	+	+		
imię przymiotne					+	+
przymiotnik					+	+

W obrębie *imion istotnych / imion rzeczownych / rzeczowników* autorzy-tłumacze wyróżniają *nomina propria* i *nomina appellativa*. Dla obu grup występują po dwie nazwy: *imię własne* lub *imię właściwe* dla *nomina propria* oraz *imię nazywające* lub *imię pospolite* dla *nomina appellativa*. *Imię własne* zdaje się popularniejsze niż *imię właściwe.* To ostatnie pojawia się – przed Gott/1794 – w Lub/1778 i Ant/1788. Termin *imię nazywające* występuje najpierw w Sty/1675, później dopiero w Gott/1766, a ostatnie poświadczenie pochodzi z 1774 r.: Nał/1774 i Gott/1774. Ten termin jest stopniowo wypierany w polskich gramatykach Gottscheda przez *imię pospolite* – termin znany już w XVI w. i poświadczony wcześniej m.in. w Don/1542, DonCul/1560, Don/1595, Don/1649, Gut/1669, Sty/1675.

Kolejne kryterium podziału rzeczowników to ich budowa słowotwórcza. *Rzeczownik podstawowy* to najpierw *imię początkowe* – poświadczone jedynie w Gott/1766, później w SzyPocz/1770, potem *imię pierwotne,* notowane najwcześniej w Kop/1778. *Rzeczownik pochodny* autorzy-tłumacze nazywają *imieniem pochodzącym*, później *imieniem pochodnym*. Pierwsze poświadczenie *imienia pochodzącego* jest w Gott/1766, później pojawia się w SzyPocz/1770, następnie w Gott/1774, Mon/1780 i w Gott/1794. *Imię pochodne* występuje pierwszy raz w Kop/1778, potem w Kop/1780, Mon/1780, później już w gramatykach Gottscheda. Mon/1780 i Gott/1794 podają oba terminy na określenie rzeczowników pochodnych.

Tabela 7. Terminy podziału rzeczowników w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Imię istotne	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
imię własne	+	+	+	+	+	
imię właściwe						+
imię nazywające		+	+	+		
imię pospolite					+	+
imię początkowe		+	+	+		
imię pierwotne					+	+
imię pochodzące		+	+	+		+
imię pochodne					+	+
imię istne		+	+	+		
imię niezłożone					+	+
imię składane		+	+	+		
imię złożone					+	+

Ostatni podział też odnosi się do budowy słowotwórczej – tym razem dotyczy rzeczowników prostych i złożonych. Pierwsze to *imiona istne* bądź *niezłożone,* drugie natomiast to *imiona składane* bądź *złożone. Imiona istne* i *imiona*

składane ustępują z czasem miejsca *imionom niezłożonym* i *złożonym*. Ciekawe, że terminy *imię istne* i *imię składane* poświadczone są tylko u autorów-tłumaczy gramatyki Gottscheda oraz u Szylarskiego (SzyPocz/1770). Terminy *imię niezłożone* i *imię złożone* mają więcej poświadczeń. *Imię złożone* występuje już w Don/1595, potem w Don/1649, Kon/1759, Gott/1766, Kop/1778, natomiast *imię niezłożone* notowane jest najpierw w Kop/1780.

Jak pokazuje tabela 4, w każdej z omawianych gramatyk czasowniki określano mianem *słów*, abstrahując od spolszczonych łacińskich *werbów / verbów* lub terminu łacińskiego *verba*. W tabeli 8 przedstawiono nazwy stosowane przez autorów-tłumaczy dla czasowników wyodrębnionych w klasyfikacji według ówczesnej kategorii gramatycznej czasownika *kształt* lub *gatunek*.

Tabela 8. Nazwy w klasyfikacji czasowników w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Słowa / Verba	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
Kształt / gatunek słowa						
aktywa	+					
działające		+	+	+		
czynne					+	+
passywa	+					
cierpiące		+	+	+		
bierne					+	+
trzeciego gatunku / kształtu		+	+	+		
nijakie / nijakiego gatunku					+	+
auxiliarne / auxiliaria	+					
posiłkujące		+	+	+		+
posiłkowe					+	
z prepozycyj złożone	+					
composita	+					
składane		+	+	+		
złożone					+	+
istne nieskładane		+	+	+		
niezłożone					+	+
anomala	+					
zdrożne		+	+	+		
nieforemne						+
impersonalia	+					
trzeciosobne		+	+	+		+
nieosobiste					+	
osobiste		+	+	+		+
irregularia	+					

Słowa / Verba	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
nieporządkowe		+	+	+		+
nieforemne					+	+
regularia / porządnie koniugujące się	+					
porządkowe		+	+	+		+
foremne					+	+
reciproca	+					
ściągające się		+	+	+		
zaimkowe						+

Nazwy synonimiczne są zebrane w grupy oddzielone od siebie naprzemiennie białym i szarym tłem.

Również terminy klasyfikujące czasowniki wykazują różnorodność nazw. W najstarszym wydaniu polskojęzycznej gramatyki Gottscheda (Gott/1762) przeważają spolszczone terminy łacińskie lub wręcz łacińskie. W kolejnych wydaniach są już terminy polskie.

Termin *słowo działające* występuje najpierw w Gott/1766, później tylko w SzyPocz/1770. Natomiast termin *słowo czynne* pojawia się pierwszy raz w Kop/1778. *Słowo cierpiące* notuje już Bart/1544, następujące po nim *słowo bierne* stosuje pierwszy raz Kop/1778.

Słowo trzeciego gatunku oraz *słowo trzeciego kształtu* są poświadczone tylko w polskojęzycznych gramatykach Gottscheda. W oryginale niemieckim Gottsched nie podaje takiej nazwy czasowników, pisze natomiast o *mittlere Gattung* (dosłownie: gatunek pośredni lub środkowy), gdzie *Gattung* oznacza stronę czasownika. *Słowo trzeciego gatunku* oraz *słowo trzeciego kształtu* odpowiadają natomiast semantycznie niem. *mittlere Gattung*. Z kolei *słowo nijakie* występuje pierwszy raz w Kop/1778, później w Kop/1780. *Słowo posiłkujące* pojawia się pierwszy raz w gramatyce języka francuskiego (Mal/1700, Dąb/1759), później w Gott/1766 i stosuje je też SzyGram/1767 i SzyPocz/1770, natomiast *słowo posiłkowe* ma swoje pierwsze poświadczenie w gramatyce rosyjskiej (Lub/1778) i w Kop/1778, potem występuje w Kop/1780, Kop/1785. Termin *słowo składane* przejął autor-tłumacz prawdopodobnie z gramatyki francuskiej (Mal/1700), natomiast *słowo złożone* pojawia się w SzyGram/1767. *Słowo istne nieskładne* nie występuje w żadnej innej gramatyce poza polskojęzycznymi gramatykami Gottscheda, w przeciwieństwie do *słowa niezłożonego*, które ma pierwsze poświadczenie w Kop/1778. *Verbum anomalum* to w Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 *słowo zdrożne*. Ten termin poświadczony jest tylko tutaj. W Gott/1794 polskim ekwiwalentem jest *słowo nieforemne*. *Słowo nieosobiste*, poświadczone najpierw w Sty/1675, później

m.in. w Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767, również w Kop/1778, konkuruje w XVIII w. z terminem *słowo trzeciosobne*, notowanym najwcześniej w Gott/1766, później w SzyGram/1767. *Słowo osobiste*, pierwsze wystąpienie w Sty/1675, nie miało konkurencji w XVIII w. *Słowo nieporządkowe* to termin poświadczony najpierw w Gott/1766. Później występuje też w Lub/1778. *Słowo nieforemne* synonimiczne ze *słowem nieporządkowym* pojawia się dopiero w Kop/1780. Podobnie jak *słowo nieporządkowe*, również *słowo porządkowe* występuje pierwszy raz w Gott/1766, później – poza innymi wydaniami gramatyki Gottscheda – notuje je też Lub/1778. Synonimiczne *słowo foremne* ma pierwsze poświadczenie w Mon/1780. *Słowo ściągające się* pojawia się po raz pierwszy w Gott/1766, kolejne poświadczenia pochodzą z SzyGram/1767 i SzyPocz/1770. Wiele wskazuje na to, że tym terminem posługiwali się tylko Szylarski i autor-tłumacz gramatyki Gottscheda. Synonimiczne *słowo zaimkowe* mogło zostać przejęte od Kopczyńskiego, występuje bowiem najpierw w Kop/1778.

W ogólnej charakterystyce części mowy (części dyskursu), poprzedzającej właściwy wywód z gramatyki, autorzy-tłumacze gramatyki Gottscheda (poza Gott/1762) podają w sposób syntetyczny kategorie gramatyczne zarówno imienne, jak i werbalne.

Przypadek jako kategoria gramatyczna nosi w omawianych gramatykach nazwy *kazus* (Gott/1762), *spadek* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), potem *przypadek* (Gott/1787, Gott/1794). Termin *przypadek* – w znaczeniu gramatycznym – zaczyna funkcjonować w polszczyźnie w XVIII w., starszy jest *spadek*, który występuje najpierw w Don/1542 i utrzymuje się aż do początku XX w.

W Gott/1762 pojawiają się tylko łacińskie nazwy przypadków: *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus*. W pozostałych wydaniach nazwy łacińskie podane są tylko w wykazach terminów, natomiast w opisie stosuje się nazwy polskie. Zestawienie nazw przypadków w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda przedstawia tabela 9.

Terminy *spadek mianujący, rodzący, dawający, oskarżający, wzywający* oraz *odbierający* poświadczone są po raz pierwszy w Don/1542, najstarszym wydaniu polskiej wersji gramatyki łacińskiej Eliusza Donata. Numerowanie przypadków pojawia się najpierw w Kop/1780, a kolejne poświadczenia pochodzą z Gott/1787. Nazwy przypadków zawierające w sobie numer przypadka są obecne w gramatykach aż do XX w.

Termin *rodzaj* pojawia się we wszystkich wydaniach gramatyki Gottscheda i we wszystkich występuje też jego łaciński odpowiednik *genus*. *Rodzaj* jako termin gramatyczny poświadczony jest już w Bart/1544. Dla poszczególnych rodzajów gramatycznych autorzy-tłumacze podają nazwy łacińskie,

Tabela 9. Nazwy przypadków w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Spadek / Przypadek	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
mianujący	+	+	+		
pierwszy				+	+
rodzący	+	+	+		
drugi				+	+
dawający	+	+	+		
trzeci				+	+
oskarżający	+	+	+		
czwarty				+	+
wzywający	+	+	+		
piąty				+	+
odbierający	+	+	+		
szósty				+	+

ale od wydania Gott/1766 w opisie obecne są już nazwy polskie, które w Gott/1762 też występują, ale sporadycznie. Wykaz używanych terminów określających poszczególne rodzaje gramatyczne przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Nazwy rodzajów gramatycznych w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Rodzaj	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
męski	+	+	+	+	+	+
białogłowski	+	+	+	+		
żeński					+	+
wyłączony	+					
trzeci		+	+			
obojętny				+		
nijaki					+	+
powszechny	+					

Tylko *rodzaj męski* nie ma żadnej konkurencyjnej formy. Pierwsze poświadczenie tego terminu jest w Don/1542. *Rodzaj białogłowski* (pierwsze poświadczenie w Sty/1675) to termin synonimiczny do *rodzaju niewieściego* (pierwsze poświadczenie Don/1542), ale ten nie występuje w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda. Natomiast *rodzaj żeński* pochodzi z drugiej połowy XVIII w. i występuje pierwszy raz w Kop/1778. W polskich wydaniach gramatyki Gottscheda autorzy-tłumacze posługują się tym terminem w wydaniach z lat 80. i 90. XVIII stulecia. Najwięcej form synonimicznych wyekscerpowano dla rodzaju nijakiego, przy czym *rodzaj wyłączony* jest

efemerydą w Gott/1762, *rodzaj trzeci* pierwszy raz występuje w Gott/1766, potem u SzyPocz/1770, następnie znowu w Gott/1771 i w gramatyce rosyjskiej Lub/1778. Stosują go tylko autorzy-tłumacze polskich gramatyk Gottscheda, Szylarski i Lubowicz. *Rodzaj obojętny* w znaczeniu *rodzaj nijaki* występuje tylko w Gott/1774. Termin *rodzaj nijaki* ma pierwsze poświadczenie w Kop/1778, kolejne w Mon/1780 i znowu Kop/1875. Autorzy-tłumacze Gott/1787 i Gott/1794 przejęli go prawdopodobnie od Kopczyńskiego. W Gott/1762 poświadczony jest jeszcze jeden termin dotyczący kategorii rodzaju, mianowicie *rodzaj powszechny*. To zarazem pierwsze poświadczenie tego terminu, kolejne występują tylko w Lub/1778. Autor-tłumacz wydania gramatyki Gottscheda z 1762 r. wyróżnia w języku niemieckim cztery rodzaje gramatyczne, podczas gdy w pozostałych wydaniach jest mowa o trzech. Lubowicz używa tego terminu w odniesieniu do języka rosyjskiego, w którym też wyróżnia cztery rodzaje gramatyczne (rzeczownika). Autor-tłumacz gramatyki Gottscheda i Lubowicz stosują termin *rodzaj powszechny* w tym samym znaczeniu.

W kategorii gramatycznej liczby zaobserwowano następujące terminy, por. tabela 11.

Tabela 11. Nazwy w kategorii liczb w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Liczba	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
mała		+	+	+		
pojedyncza					+	+
większa	+					
wielka		+	+	+		
mnoga					+	+

Nie zaskakuje obecność terminów *liczba pojedyncza* i *liczba mnoga* w nowszych wydaniach gramatyki Gottscheda. Te wydania wyróżniają się nowocześniejszą terminologią, a niektóre terminy na stałe weszły do polskiej terminologii gramatycznej. Termin *liczba pojedyncza* występuje najpierw w 1765 r. w podręczniku do nauki języka francuskiego Jeana-Baptiste'a de La Borde'a (Koronczewski 1961: 24), następnie w SzyGram/1767, natomiast *liczba mnoga* w Kop/1778. Termin *mała liczba* pojawia się najpierw w Don/1595 i Don/1649, następnie w Gut/1669 i Sty/1675. Termin ten stosowano jeszcze w XIX stuleciu. Z kolei termin *wielka liczba* notowany jest już w Bart/1544 i utrzymał się do XIX w. *Liczba większa* występuje natomiast tylko w Gott/1762.

Z kategorii gramatycznych przymiotnika i przysłówka autorzy-tłumacze gramatyki Gottscheda uwzględniają stopnie. Sam proces stopniowania nazywają *porównaniem* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), później *stopniowaniem*

(Gott/1787, Gott/1794). Wydaje się, że termin *stopniowanie* pojawia się pierwszy raz w Kop/1780 i został przejęty od Kopczyńskiego przez autorów-tłumaczy gramatyki Gottscheda, natomiast termin *porównanie* na określenie *stopniowania* zdaje się utworzony przez autora-tłumacza Gott/1766, ponieważ tutaj ma pierwsze poświadczenie. Termin ten występuje też w SzyGram/1767, SzyPocz/1770 i Lub/1778. W Gott/1762 proces stopniowania przymiotników nie został nazwany, chociaż jest omawiany. Nazwy stopni podano tu po łacinie: *positivus, comparativus* i *superlativus*. Nazwy stopni w pozostałych wydaniach gramatyki prezentują się w sposób następujący, por. tabela 12.

Tabela 12. Nazwy stopni w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Stopień	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
pierwszy	+	+	+		
pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający	+	+	+		
pierwszy równy				+	
równy					+
drugi	+	+	+		
drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający	+	+	+		
drugi wyższy				+	
wyższy					+
trzeci	+	+	+		
trzeci stopień nadto podwyższający albo poniżający	+	+	+		
trzeci najwyższy				+	
najwyższy					+

W Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 obocznie występują po dwie nazwy stopni – jedna nazwa jest krótsza, druga dłuższa. Ciekawe, że zarówno krótsza, jak i dłuższa nazwa mają pierwsze poświadczenie w Gott/1766 – poza nazwą *stopień pierwszy*, która najpierw występuje w Mącz/1564, przy czym nazwy dłuższe pojawiają się tylko w polskich przekładach gramatyki Gottscheda. Nazwy krótsze są później poświadczone m.in. w SzyGram/1767, SzyPocz/1770. W Gott/1787 i Gott/1794 podano już terminy nowsze, które autorzy-tłumacze zaczerpnęli prawdopodobnie z Kop/1780.

Kolejną kategorią gramatyczną werbalną w omawianych gramatykach jest *gatunek, kształt* lub *rodzaj słowa*. Pod tymi terminami kryje się kategoria strony

czasownika. W Gott/1774 występuje zarówno *rodzaj słowa*, jak i *kształt słowa*, przy czym ten ostatni termin to efemeryda notowana tylko w tym dziele. W Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1787 jest mowa o *gatunkach słów*, w Gott/1794 o *gatunkach czyli rodzajach słów*. W gramatykach języka polskiego termin *gatunek słów* pierwsze poświadczenie ma w SzyPocz/1770, natomiast *rodzaj słów* to termin starszy, notowany już w Bart/1544. Autorzy-tłumacze podają następujące nazwy stron czasownika, por. tabela 13.

Tabela 13. Nazwy stron czasownika w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
gat. działający	gat. działający	rodz./kszt. działający	gat. czynny	gat./rodz. czynny
gat. cierpiący	gat. cierpiący	rodz./kszt. cierpiący	gat. bierny	gat./rodz. bierny
gat. trzeci	gat. trzeci	rodz./kszt. obojętny	gat. nijaki	gat./rodz. nijaki

Wiele wskazuje na to, że terminy *gatunek czynny*, *gatunek bierny*, *gatunek nijaki* nie występują u innych autorów. Wcześniejszy termin *gatunek działający* ma pierwsze poświadczenie w Gott/1766, potem pojawia się tylko w SzyPocz/1770, również *gatunek cierpiący* jest pierwszy raz notowany w Gott/1766, później w SzyPocz/1770 i Lub/1778, natomiast *gatunek trzeci* poza Gott/1766 i Got/1771 występuje tylko w SzyPocz/1770. *Rodzaj działający / kształt działający* oraz *rodzaj obojętny / kształt obojętny* poza Gott/1774 nie są nigdzie notowane w przeciwieństwie do *rodzaju cierpiącego*, poświadczonego już w Bart/1544. Za to *kształt cierpiący* jest efemerydą z Gott/1774.

Kategoria *trybu* to we wcześniejszych wydaniach gramatyki Gottscheda *sposób* (Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), w późniejszych wydaniach nazywa się już *tryb* (Gott/1787, Gott/1794). W najstarszym polskim wydaniu gramatyki Gottscheda stosowane są głównie terminy łacińskie na określenie poszczególnych trybów. Dodatkowo występują – tylko raz – dwa terminy polskie, mianowicie *sposób rozkazujący* (*imperativus*) i *sposób żądający* (*optativus*). Tabela 14 prezentuje nazwy trybów w pozostałych wydaniach.

Tabela 14. Nazwy trybów w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
skazujący	skazujący	skazujący	oznajmujący	oznajmujący
rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący
złączający	złączający	złączający	życzący	złączający
nieskończony	nieskończony	nieskończony	bezokoliczny	bezokoliczny

Termin *sposób rozkazujący* występuje pierwszy raz – w takiej konfiguracji – w niemieckojęzycznej gramatyce języka polskiego Gut/1669, później poświadczony jest m.in. w Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700. Termin *tryb rozkazujący* pojawia się najpierw w Kop/1778. *Sposób skazujący* ma pierwsze poświadczenie w Duch/1699, natomiast *tryb oznajmujący* – w Kop/1778. *Sposób złączający* to kolejny termin występujący najpierw w Gut/1669, później w Gott/1766, następnie w SzyGram/1767. W Gott/1787 użyty jest termin *tryb życzący*. Ten termin stosuje najpierw Kop/1778. *Sposób nieskończony* z Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 zdaje się pochodzić z gramatyki włoskiej Sty/1675, a *tryb bezokoliczny* (Gott/1787 i Gott/1794) jest kolejnym terminem występującym najpierw w Kop/1778.

W kategorii czasu autorzy-tłumacze stosują terminy, które przedstawia tabela 15.

Tabela 15. Nazwy czasów w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda

Czas	Gott/1762	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
teraźniejszy	+	+	+	+	+	+
przeszły niedoskonały	+	+	+	+		
przeszły niedokonany					+	+
przeszły doskonały	+	+	+	+		
przeszły dokonany					+	+
dawno przeszły	+					
przeszły więcej niż doskonały		+	+	+		
zaprzeszły					+	+
futurum	+					
przyszły		+	+	+	+	+

Termin *czas teraźniejszy* używany jest nieprzerwanie od Mącz/1564. Z XVI w. pochodzi też termin *czas przyszły*, poświadczony pierwszy raz w Don/1542. *Czas przeszły niedoskonały* występuje najpierw w Sty/1675 i trwa do końca XVIII w., ale już pod koniec stulecia pojawia się konkurencyjny termin *czas przeszły niedokonany* (Kop/1780). Również *czas przeszły doskonały* pochodzi z XVI w. (Don 1595) i utrzymuje się do końca XVIII w., ale już pod koniec stulecia w Kop/1780 pojawia się nowszy termin, mianowicie *czas przeszły dokonany*. Nie inaczej rzecz się ma z terminami *czas dawno przeszły* (pierwszy raz w XVI w., Don/1595) oraz *czas przeszły więcej niż doskonały* (pierwsze poświadczenie w XVI w., Don/1595), które przetrwały do końca XVIII w., wypierane przez *czas zaprzeszły* z Kop/1780.

W polskich wydaniach gramatyki Gottscheda różne są terminy określające fleksję. Odmiana czasownika to *koniugacja* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787), *związanie* (Gott/1774), *czasowanie* (Gott/1794). W Gott/1766 występuje termin *koniugowanie,* a czasownik *koniugować* poświadczony jest już w Gott/1762. Termin *czasowanie* ma pierwsze poświadczenie w Kop/1778 i trwa aż do XX w., natomiast *związanie* pojawia się tylko w Gott/1774.

Termin *deklinacja* występuje w Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787. W Gott/1794 pojawia się natomiast termin *przypadkowanie,* a w Gott/1774 – termin *nakłonienie / skłonienie,* który poświadczony jest tylko w tym dziele. *Przypadkowanie* jako termin gramatyczny występuje pierwszy raz w Kop/1778. W gramatykach jest ten termin obecny jeszcze w pierwszej połowie XX w.

Podsumowanie

Analiza polskich wydań gramatyki Gottscheda prowadzi niewątpliwie do interesujących obserwacji dotyczących jej (właściwie jej tłumaczeń polskojęzycznych) roli w procesie kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej i ilustruje zmiany, jakim uległa terminologia po opublikowaniu gramatyki Kopczyńskiego (1778, 1780), która „stała się obowiązkowym podręcznikiem w szkołach prowadzonych przez KEN, na niej też wzorowali się autorzy innych podręczników szkolnych […], użyta przez gramatyka terminologia została szybko wykorzystana w gramatykach innych języków pisanych po polsku […]" (Decyk-Zięba 2020: 66). Na przestrzeni zaledwie 30 lat – najwcześniejsze i najpóźniejsze analizowane wydanie dzielą 32 lata – w analizowanych gramatykach Gottscheda widoczna jest istotna zmiana w nazewnictwie gramatycznym. Podczas gdy terminologia w Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 wpisuje się w tradycję terminologiczną sprzed gramatyki Kopczyńskiego, w Gott/1787 i Gott/1794 widać zmianę na rzecz terminów nowszych, takich, z których wiele przetrwało do dzisiaj. W odniesieniu do analizowanych gramatyk rok 1787[17] stanowi swoistą cezurę, wyznacza bowiem koniec wielu – często nieporadnych i będących kalką językową

[17] Pierwsze wydanie polskojęzycznej gramatyki Gottscheda dostosowane do gramatyk języka polskiego dla szkół narodowych ukazało się w 1782 r., pt. *Gramatyka niemiecka podług ustaw J. K. Gottscheda niegdyś sławnego Akademij Lipiskiej nauczyciela i rządcy. Zebrana i znowu podług wyrazu znaczeń i pisowni gramatyki elementarnej dla Szkół narodowych poprawiona i przedrukowana. W Warszawie 1782. Drukiem i nakładem Michała Gröllа księgarza nadwornego J. K. M.* Zapowiedź zmian zawiera już sam tytuł.

z łaciny – terminów szesnasto- i siedemnastowiecznych i początek nowego nazewnictwa. Analiza porównawcza terminów z tych dwóch wydań (Gott/1787 i Gott/1794) z terminologią w dziełach innych wcześniejszych autorów wykazała, że oba wydania wykazują zbieżność terminologiczną przede wszystkim z gramatykami Kopczyńskiego, terminologia jest unowocześniona i dostosowana do terminologii z gramatyki narodowej. W Gott/1787 i Gott/1794 pojawiają się terminy, które albo są najpierw poświadczone u Kopczyńskiego, albo występują też u niego, przykładowo: *składnia, głoska, dwukropek, znak wykrzyknienia, przecinek, rzeczownik, przymiotnik, imię pochodne, imię niezłożone, imię złożone, słowo czynne, słowo bierne, słowo nijakie, słowo posiłkowe, stopniowanie, stopień wyższy, stopień najwyższy, tryb rozkazujący, tryb oznajmujący, tryb bezokoliczny, czas przeszły niedokonany, czas przeszły dokonany, czasowanie* i in. Nie ulega wątpliwości, że Kopczyński miał wpływ na terminologię w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda z lat 80. i 90. XVIII w. W tytule Gott/1794 znajduje się zapis, że gramatyka została opracowana „podług wyrazów, znaczeń i pisowni Grammatyki Elementarnej w Szkołach Narodowych używanej", której autorem był Kopczyński. W tytule wydania z 1787 r. nie ma wprawdzie takiego zapisu, ale wpływ gramatyki dla szkół narodowych jest oczywisty.

Zainteresowanie budzi kolejne spostrzeżenie poczynione w trakcie analizy terminologii. Zaobserwowano mianowicie grupę terminów, które najpierw są poświadczone w Gott/1766, a kolejne poświadczenie mają w SzyGram/1767 i/lub SzyPocz/1770, przykładowo: *cezura, gatunek działający, gatunek cierpiący, gatunek trzeci, łączenie, imię początkowe, imię składane, imię istne, porównanie, przysłowie zapierania, rodzaj trzeci, rodzaj obojętny, słowo działające, słowo istne, słowo ściągające się, słowo trzeciosobne, słowo działające, sposób złączający, stopień pierwszy, stopień drugi, stopień trzeci, stopnie porównania, termin gramatyczny*. Gramatyka Szylarskiego była pierwszą gramatyką języka polskiego napisaną po polsku. Powstała w 1767 r., natomiast drukiem – w zmienionej postaci – ukazała się w 1770 r. Pytanie o związek Gott/1766 i SzyGram/1767 oraz SzyPocz/1770 pozostaje tymczasowo bez odpowiedzi.

Analiza terminologii w polskich gramatykach Gottscheda, wydanych w latach 60. i 70. XVIII stulecia, ujawniła też wpływ gramatyk języków obcych pisanych po polsku na terminologię w gramatykach Gottscheda. Ustalono, że Gott/1766, Gott/1771 i Gott/1774 notują terminy poświadczone pierwszy raz w polskojęzycznej gramatyce języka włoskiego (Sty/1675) i języka francuskiego (Mal/1700) oraz napisanej po niemiecku gramatyce języka polskiego (Gut/1669). Sty/1675 jest źródłem np. *imienia przydatnego, interiekcji, słowa czyniącego*, Gut/1669 – *słowa osobistego* i *sposobu* (= tryb), Mal/1700 – *konstrukcji,*

słowa posiłkującego, słowa składanego, zaimka, zgadzania się, terminu *dwa punkta,* spolszczonego terminu *koma*.

W polskich wydaniach gramatyki Gottscheda powtarzają się również terminy dawne, takie, które miały już ponad dwustuletnią tradycję, a niektóre z nich przetrwały do dzisiaj. Dla przykładu: w Don/1542 odnotowane są *imię własne, rodzaj męski, rodzaj oddzielny, słowo* (czasownik), *spadek, spadek mianujący, spadek rodzący, spadek dawający, spadek oskarżający, spadek wzywający, spadek odbierający,* natomiast w Bart/1544 – przykładowo: *rodzaj, słowo cierpiące, stopień*.

Wyekscerpowano również terminy poświadczone tylko w polskich gramatykach Gottscheda, np. *wykładanie* (Gott/1774, 1794), *znaki pisownicze* (Gott/1794), *półznak* (średnik) (Gott/1787, Gott/1794), *prążek* (Gott/1774), *znamka* (1774), *wkładanie* (Gott/1774), *wciskanie* (Gott/1774), *słowo trzeciego kształtu* (Gott/1774), *słowo zdrożne* (Gott/1766, Gott/1774), *rodzaj wyłączony* (Gott/1762), *liczba większa* (Gott/1762), *pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający, drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający, trzeci stopień nadto podwyższający albo poniżający* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), *kształt słowa* (Gott/1774), *rodzaj działający / kształt działający* (Gott/1774), *rodzaj obojętny / kształt obojętny* (Gott/1774), *kształt cierpiący* (Gott/1774), *gatunek czynny, gatunek bierny, gatunek nijaki* (Gott/1787, Gott/1794), *związanie (koniugacja)* (Gott/1774). Najwięcej terminów, które są efemerydami tylko w polskich wydaniach gramatyki Gottscheda, zaobserwowano w Gott/1774.

Nowsze wydania analizowanych gramatyk (Gott/1787, Gott/1794) niewątpliwie przyczyniły się do utrwalania powstających bądź przekształcających się polskich terminów gramatycznych, z których wiele weszło na stałe do polskiej terminologii gramatycznej. Starsze wydania są wyraźnie osadzone w dawnej tradycji, a w Gott/1774 można w pewnym stopniu dostrzec to, o czym pisał Andrzej Koronczewski (1961: 79–80) – pomysłowość autorów lub autorów-tłumaczy w tworzeniu nowych terminów.

Wanda Decyk-Zięba

Uniwersytet Warszawski
wdecyk@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4301-5491

Rozdział VI

W poszanowaniu tradycji – terminologia gramatyczna w pierwszej gramatyce języka polskiego napisanej po polsku

W 1765 r. powstało Towarzystwo Literatów w Polszcze Ustanowione, którego celem stało się wydawanie książek w języku polskim. I to właśnie Towarzystwo Literatów powierzyło Walentemu Szylarskiemu, który zwrócił się z propozycją opracowania gramatyki łacińskiej, napisanie gramatyki polskiej. Ułożona w formie pytań i odpowiedzi *Grammatyka powszechne wszystkim językom i własne polskiemu prawidła w sobie zamykająca…* (1767) nie uzyskała aprobaty Towarzystwa. Szylarski nie zaniechał pomysłu wydania gramatyki, uwzględniwszy krytyczne uwagi o swojej gramatyce, przerobił ją gruntownie, znacznie skrócił, układ katechizmowy zmienił na wykład i opublikował w 1770 r. pt. *Początki nauk dla młodzieży, czyli Grammatyka języka polskiego ucząca…* (1770) (Decyk-Zięba 2020). Była to pierwsza wydana drukiem gramatyka języka polskiego napisana po polsku. Stanowiła ona w porównaniu z dziełami równoczesnymi, czyli Stanisława Kleczewskiego *O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego. Zdania* (1767) i Michała Dudzińskiego *Zbiorem rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się w ojczystym języku służących* (1776)[1], najpełniejszy opis gramatyki polskiej w języku polskim, a ponieważ rękopis gramatyki się zachował, mamy też możliwość porównania wersji rękopiśmiennej z drukiem.

1. Szylarski o terminologii gramatycznej

Szylarski zapewne podstawowy zasób polskich terminów gramatycznych przyswoił w procesie edukacji szkolnej, posługiwał się nimi też w praktyce

[1] Dzieło Dudzińskiego było właściwie poradnikiem leksykalno-gramatycznym, Kleczewski zaś zagadnieniom językowym, głównie słownictwu, poświęcił jedynie dwa z dwunastu rozdziałów książki.

nauczycielskiej. Znał język francuski i niemiecki, w *Przemowie* do rękopiśmiennej gramatyki jako wzór (jeszcze niedościgły) podaje gramatykę języka łacińskiego Port-Royal, francuską Pierre'a Restaut[2] i niemiecką Johanna Christopha Gottscheda. We wstępie do drukowanego dzieła wymienia trzy gramatyki języka polskiego: Franciszka Menińskiego z 1749 r. (o autorze wspomina też w rękopisie), Jana Karola Woyny z 1762 r.[3] i Jana Monety z 1763 r. (Wrocław, Toruń, Lipsk)[4]. Pierwsza z tych gramatyk była wydana w języku łacińskim, dwie pozostałe w języku niemieckim. Szylarski za podstawę swojego opisu przyjął gramatykę Menińskiego oraz gramatykę języka łacińskiego Stanisława Konarskiego (zawierała ortografię polską, a także propozycję klasyfikacji błędów ortograficznych) (Decyk-Zięba 2019).

Do kwestii terminologicznych Szylarski ustosunkował się w przedmowie *Do Czytelnika* w wydanej drukiem gramatyce:

> Słow jednak, czyli z Greckiego pochodzących à od Łacinnikow używanych, czyli z Łacińskiego na Polskie przekształtowanych, do wyrażania rożnych części i podziałow w uczeniu Grammatyki przypadających i potrzebnych, nie usiłowałem koniecznie szczeremi nazwiskami Polskiemi wykładać, naśladując w tym Niemcow i Francuzow, z ktorych pierwsi do podobnych wyrazow, słow w cale Łacińskich; drudzy na swoje tylko zakończenia przerobionych zażywają; przez co języki swoje czynią powszechniejsze, nie wzdrygając się tych słow, ktore prędzej i od więcej Narodow, Ludzi mogą być pojęte i zrozumiane (SzyPocz/1770: [7–8]).

W tej wypowiedzi zwraca uwagę na dwa mechanizmy kształtowania się terminologii gramatycznej w językach nowożytnych: zapożyczanie terminów łacińskich lub tworzenie ich rodzimych odpowiedników. Opowiadał się za pierwszym sposobem, gdyż ułatwia on poznanie i rozumienie języków. Na tej podstawie moglibyśmy powiedzieć, że Szylarski był zwolennikiem umiędzynarodowienia łacińskiej terminologii gramatycznej. To stanowisko nie znajduje potwierdzenia w praktyce, gdyż w gramatyce stosuje polskie terminy gramatyczne, będące najczęściej kalkami terminów łacińskich (por. niżej).

---

[2] Nazwisko Restaut przywołał Szylarski w drukowanej przedmowie. Autorki opracowania *Ludzie oświecenia o języku i stylu* wskazują na gramatykę Nicolasa Beauzéego (Mayenowa (red.) 1958: 137).

[3] *Kleiner Lustgarten…* Woyny ukazał się drukiem po raz pierwszy w 1690, opublikowana w tymże roku przez autora gramatyka polska w języku łacińskim (*Compendiosa linguae Polonicae institutio…*) miała tylko jedno wydanie.

[4] Dzieło Monety *Enchiridion Polonicum oder Polnisches HandBuch* po raz pierwszy było wydane w 1720 r.

W druku terminy łacińskie od polskich zostały odróżniane krojem czcionki (łacińskie – kursywą, polskie – antykwą), w rękopisie terminy łacińskie podkreślono.

W drukowanej gramatyce znajduje się osobny paragraf (SzyPocz/1770: 5–6)[5] poświęcony objaśnieniu następujących *terminów gramatycznych*[6]: *deklinacja, spadki* (= przypadki), *liczba, rodzaje, artykuł, stopnie porównania, koniugacja, sposoby* (= tryby), *czasy*.

2. Gramatyka – definicja, działy

Na tle wcześniejszych gramatyk języka polskiego wyróżnia dzieło Szylarskiego definicja mowy: „Mowa, jest wyrażenie myśli słowami", w czym widać wpływ francuskiej myśli oświeceniowej. Źródłem definicji był zapewne Restaut, na co wskazują treść i forma wykładu:

Res/1730: 1–2	SzyGram/1767: 1
DEMANDE, U'entendez-vous *par le mot de* Grammaire?	Pytanie. Co jest Grammatyka?
RE'SPONSE. J'entendns l'art de parler.	Odpowiedź. Jest nauka jakiej mowy.
D. *Qu'est-ce que parler*?	P. Co jest mowa?
R. C'est exprimer ses pensées.	O. Jest mowa wyrażenie myśli przez słowa.
D. *De quoi se sert-en pour exprimer ses pensées*?	[tekst wykreślony: ~~P. Jak się to dzieje~~ [...] ~~O. Przez słowa.~~]
R. On se sert de signes que l'on appelle mots, ou parties du discours, ou parties d'oraison.	
D. *De quoi les mots sont-ils composes*?	P. *Z czego składają się słowa*?
R. Ils sont compose de lettres.	O. Z sylab.

W tym duchu definiował później *mowę* Onufry Kopczyński w gramatyce narodowej: „Mowa jest obrazem czyli znakiem myśli" (Kop/1780: 10). Według Szylarskiego znajomość reguł rodzimego języka (wiele z nich ma charakter powszechny, uniwersalny) stanowi klucz do wiedzy, ułatwia też naukę języków obcych. Gramatyka to nauka / sztuka „ucząca dobrze mowić i pisać" (SzyPocz/1770: 9). Tak też gramatykę definiowano przed Szylarskim, por. np.:

---

[5] W rękopisie odpowiada mu § III. *O własnościach pierwszych czterech części mowy* (SzyGram/1767: 8–13).

[6] W gramatyce Duchênebillot (1699) i Gottscheda (1762) są to *terminy grammatyckie*.

Grámmátiká, náuká która sie obiera około uczenia obiecádła, sylláb, tćionk, álbo rzekow słow, i wszego języka (Mącz/1564);
Quid Est GRAMMATICA? Est ars, quae doces bene loqui, bene scribere, et bene pronuntiare" (Piotr/1634: 3).

Szylarski wyróżnił cztery działy gramatyki: *ortografię, etymologię, prozodię* oraz *syntaxis / konstrukcję*. Nazwy działów to zapożyczenia właściwe (formalnosemantyczne) grecko-łacińskie (*orthographía, etymología, prosōdía, sýntaxis*) i łacińskie (*constructio*), wszystkie mają poświadczenia przed 1767 r.: *ortografia* w Murz/1551, Mącz/1564, Mora/1592, *etymologia*[7] w Rot/1616, Mal/1700, *prozodia* w Mal/1700, *syntaxis* w Rot/1616, *konstrukcja* w Mal/1700, Cell/1725, Kon/1759, Gott/1762.

3. Fonetyka i pisownia

Wiadomości o wymowie głosek są nader skąpe, znajdują się w działach poświęconych ortografii i prozodii[8]. W pierwszym dziale – wzorując się na Konarskim (1759) – autor koncentruje się na normie ortograficznej, charakteryzuje różne typy *błędów przeciw ortografii*. Jednym z kryteriów poprawności wyrazów (połączeń) jest – podobnie jak u poprzedników (Mącz/1564, Jan/1594) – *zwyczaj*.

Dla obu dziś różnych porządków: fonetycznego i ortograficznego terminem podstawowym jest *litera* (z łac. *littera*), która od XV w. oznacza zarówno głoskę, jak i znak pisany głoski (Sstp). Litery tworzą *sylaby*. W porządku ortograficznym litery dzielą się na *małe* i *wielkie*, *bez znaków* i *ze znakami* (są im przypisane *kropki – ż, akcenty – akcent ostry ´* i *akcent ciężki – `*, *c* do liter *e* i *a – ę, ą, l* jest *przekryślone*), w porządku fonetycznym na: *wokale, konsony* i *dyftongi*. Uporządkowany zbiór liter to *alfabet* (tak też w Kon/1759). Wymowa to *pronuncjacja* (Sty/1675, Duch/1699) i *wymawianie* (Murz/1551). Literą, którą w wymowie *się zamilcza*, było *e* (Dąb/1759). Właściwości głosek Szylarski – podobnie jak robili to poprzednicy – rozpatruje w opozycji do języka łacińskiego (lub francuskiego[9]): *podobne brzmienie* czy *brzmienie własne*. Użyte w gramatyce terminy odnoszą się do:

---

[7] Nazwa notowana w SXVI w zn. 'wyjaśnienie znaczenia wyrazu w oparciu o jego budowę, pochodzenie wyrazu, źródłosłów", cytaty z Biblii Szymona Budnego, Jakuba Wujka i *Nowego karakteru…* Jana Januszowskiego. W ostatnim druku wyraz wyróżniony innym krojem czcionki (antykwą), w taki sposób zaznaczono nomenklaturę łacińską.

[8] W tym dziale w rękopisie występują też terminy z zakresu rymotwórstwa, np. *cezura* i *kadencja*, które w druku zostały zamienione na *zakończenie słowa w pośrzodku* i *składność*.

[9] Por. „H samo tak brzmi, jak Francuskie aspirée, to jest w wymawianiu dotykające się, jako w tym słowie Polskim i Francuskim: hardy" (SzyGram/1767: 29).

1) czasu trwania wymowy głosek: *ilkość* / *quantatis, sylaba długa – krótka*[10] *– spólna, z przeciągiem* / *bez przeciągu, skrócenie*;
2) przydechu: *aspiratio* / *tchnienie*;
3) siły artykulacji: *z przyciskiem* / *bez przycisku, głośno*;
4) narządów mowy: *zębów językiem dotknąć potrzeba*, (*głośno i*) *otwartemi ustami*.

W opisie właściwości akustycznych głosek Szylarski posługuje się nazwami, dla których trudno znaleźć odpowiadające – mimo długiej tradycji użycia – współcześnie pojęcia: są wieloznaczne i nieprecyzyjne, jak: *cienko* i *delikatnie, grubo, grubiej*. O *literze cienkiej* (*k*) i *hrubej* (*ch*) pisał Kochanowski (1585 za: SPXVI), o *cienkim ś* i *grubym sz* – Jan/1594, o *literach cienkich* i *rubych* (*b* i *p, c* i *g, d* i *t, f* i *u*) – Sty/1675: 9.

W SHTG przed 1767 r. nie zostały odnotowane takie terminy, jak: *sylaba długa, sylaba krótka, sylaba spólna* oraz *litera wielka*. *Literę małą* notuje SPXVI[11], informację o tym, że sylaby „krotko bywają wymawiane", znajdziemy w gramatyce języka włoskiego Styli (1675: 15). W przekładzie na polski gramatyki Konarskiego (1759) pojawiają się *litery mniejsze* i *litery większe*. *Przeciąg* jest derywatem od *przeciągać*, czasownika w znaczeniu prozodycznym notowanym w Dąb/1759, Gott/1762, Klecz/1767. Pozostałe terminy mają poświadczenia piętnastowieczne – *aspiratio* (Park/1440), szesnastowieczne – *akcent* (Jan/1594), *dyftong* (Bart/1544, KochOrt/1592), *sylaba* (Bart/1544, Murz/1551) oraz siedemnastowieczne – *akcent ostry* (Kn/1621, 1644), *akcent ciężki* (Mal/1700), *wokala, konsona* (Sty/1675, Mal/1700), *tchnienie, pronuncjacja* (Sty/1675, Duch/1699).

Zmiany postaci fonetycznej wyrazów, polegające na zaniku samogłoski lub sylaby (np. *ci* → *ć*), traktuje Szylarski jako rezultat *skrócenia*, czyli *syncope*[12]. *Figurą skrócenia* wyjaśnia też oboczność w N. lm. końcówki *-ami* wobec *-mi* (*Xiędzami, Xiężami – Xiędzmi, Xiężmi*: SzyGram/1767: 122).

O trudnościach z wyborem terminu świadczą nieliczne (a jednak znamienne) koniektury dokonane przez Szylarskiego w rękopisie, poprawienie *litery głośnej* na *wokalę* oraz *współbrzmiącej* na *konsonę*. O ujednolicaniu zaś terminologii zaświadcza rezygnacja z terminu polskiego na rzecz łacińskiego: z dwu obocznych form w rękopisie: *dyftong* i *litera dwugłośna* oraz *aspiratio* i *tchnienie* w druku pozostały *dyftong* i *aspiratio*. Terminami

[10] Mączyński (1564) pisał o *prętkim* lub *długim przynoceniu sylab* (hasło *prosodia*).

[11] W Jan/1594 *małe i* jest w opozycji do *y*.

[12] Jedna z *figur gramatycznych*, za pomocą których wyjaśniano zmiany form wyrazowych. „Syncope figura Grammatyczna, przez ktorą skracają się słowa, ma miejsce nie tylko w Nominach, jak się wyżej rzekło, ale też w Werbach" (SzyGram/1767: 249).

łacińskimi notowanymi tylko w druku są: *acutus* (= akcent ostry) i *gravis* (= akcent ciężki). W wersji opublikowanej spolonizowana została pisownia nazwy *sylaba* (w rękopisie *syllaba*).

3.1. Znaki interpunkcyjne

Rozdział o znakach ortograficznych, czyli interpunkcyjnych, zamykał część poświęconą ortografii. Autor odróżnia znaki ortograficzne od akcentów (znaków diakrytycznych nad literami oznaczającymi samogłoski). Definiuje znaki ortograficzne następująco: „Znaki Ortograficzne są pewne krèski lub kropki, ktore się, nie już nad literami, jak akcenta, lecz między słowami, lub przy zawartym jakim sensie kładą" (SzyPocz/1770: 25).

Wyróżnia ich 10. Osiem spośród nich to terminy złożone: rzeczownik + wyrażenie przyimkowe (*kreska z kropką*), przymiotnik + rzeczownik (*podwójne kreski / kreski podwójne*), liczebnik + rzeczownik (*dwie kropki* = dwukropek), rzeczownik + rzeczownik w D.: *znak podziwienia* (= wykrzyknik), *znak pytania* (= zapytania), *znak rozdzielenia* (= …), *znak złączenia* (= dywiz) i *znak przerwania* (= spacja). Nazwy jednowyrazowe to *kreska* (= przecinek), *kropka / period* (w tym wypadku stosuje dwa terminy na oznaczenie pojęcia). Za najczęściej używany znak uznaje przecinek. W jednym wypadku podaje łaciński odpowiednik nazwy polskiej (*kreska – coma*). Różnic pomiędzy terminami w rękopisie i w druku nie ma. Do czasu opublikowania gramatyki (1770) wiadomości o znakach przestankowych w języku polskim były wyrywkowe. Informacje o przestankowaniu znajdujemy w tekstach poświęconych retoryce[13] i podręcznikach do nauki języka łacińskiego, np. Jana Ursinusa (1592) i Manuela Álvareza (1622, 1766, I wyd. pol. 1577). O związkach retoryki i interpunkcji zaświadczają też nazwy znaków przestankowych, jak np. *period* – okres i koniec okresu (kropka) czy *comma* – najmniejszy odcinek okresu i przecinek (por. Tutak 2017: 138).

Zmiana zasad przestankowania od retoryczno-intonacyjnych do logiczno-składniowych w Polsce zakończyła się dopiero w XIX w. (Foremniak 2014: 292). Z badań Marcina Jakubczyka wynika, że pierwszym autorem gramatyki w języku polskim, który powiązał – wzorem gramatyki Restaut[14] – interpunkcję ze składnią, był Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774) (por. rozdz. III).

---

[13] O szesnastowiecznym sporze Jakuba Górskiego z Benedyktem Herbestem por. Foremniak 2014: 72–80.

[14] Restaut wymienia: *virgule* (,), *point avec la virgule* (;), *deux points* (:), *point* (.), *point interrogatif* (?), *point admiratif* (!) (1730: 292).

Kreska w znaczeniu ‘znak graficzny’ jest notowana od XVI w. (‘znak diakrytyczny’ KochOrt/1592, Jan/1594 i ‘znak interpunkcyjny’ Mącz/1564), wyraz to prawdopodobnie derywat od *kresić* / *krysić* ‘robić kreski, linie’ (SPXVI). *Kropka*[15] w znaczeniu ‘znak diakrytyczny’ jest poświadczona w Murz/1551 i Jan/1594, w słowniku Knapiusza jako odpowiednik łac. *interpunctio* (obocznie do *przedział*) (1621) i *punctum* (obocznie do *punkt w piśmie, kreska*) (1643, 1644). W gramatyce Szylarskiego *kropka* została użyta w znaczeniu dzisiejszym ‘znak interpunkcyjny stawiany na końcu zdania’.

Pozostałe nazwy są: kalkami strukturalnymi (*znak rozdzielenia, znak zapytania, znak podziwienia, dwie kropki*), derywatami syntaktycznymi (*kreska z kropką, kreski podwójne* oraz *znak przerwania, znak złączenia*[16]), zapożyczeniem łacińsko-greckim jest *period*. Znakiem wielofunkcyjnym były kreski - - , dziś w tej funkcji jest używany myślnik lub wielokropek, zmieniła się również postać graficzna symbolu.

Wiadomości o znakach ortograficznych zawierały podręczniki do nauki języka łacińskiego (por. tabela 1), francuskiego (por. rozdz. III) i niemieckiego (por. rozdz. V).

Zestawienie pokazuje nie tylko różnice terminologiczne istniejące pomiędzy źródłami, ale także brak zgody co do liczby znaków ortograficznych (6–10) oraz sposobu traktowania akcentów: cyrkumfleksu, grawisu i akutu. Szylarski uzupełnia repertuar terminów interpunkcyjnych o *podwójne kreski* ‘znak przytoczenia’[17] i *kreskę* ‘dywiz’, jako znak wskazujący na złożoną strukturę złożeń, np. *Arcy-Książe*. W wypadku *kreski* inspirować się mógł gramatykami francuskimi, por. „*Szosta* kryská się znájduje pisána powzdłuż między literámi, która jest znákiem, że się z rożnych słów czyni jedno, náp. entre-prendre, entend-il, commence-t-on” (Mal/1700: 11).

Dywiz służył podkreśleniu struktury złożeń typu *Modro-oki, Miédzy-brwie* w cz. 2 wydania *Thesaurusa* (1643) (Puzynina 1961: 90). Łącznik, dywiz nie jest dziś zaliczany do znaków interpunkcyjnych.

Znakiem przytoczenia („) w ówczesnej praktyce wydawniczej był sygnalizowany każdy wiersz cytatu od lewego marginesu.

Na zależność Szylarskiego od gramatyki Konarskiego wskazują rozgraniczenie znaków ortograficznych od akcentów oraz polskie odpowiedniki łac. *punctum* / *periodus* i *signum divisionis*. W rozróżnieniu średnika i dwukropka można widzieć wpływ podręczników do nauki francuskiego.

---

[15] W Sstp jednostka nieciągła *po kropce* ‘kroplami, po trosze, tu i ówdzie’.

[16] Motywowane te nazwy są kształtem znaku graficznego lub jego funkcją.

[17] „Podwojne kreski jest zwyczaj kłaść na brzegu karty przy słowach cudzych, które przywodziemy” (SzyPocz/1770: 27), symbol otwierał zatem cytat, nie zamykał.

Tabela 1. Zestawienie nazw znaków interpunkcyjnych w wybranych gramatykach

	UrsMeth/1592: 42–44	Kon/1756: 2	Kon/1759: 2–3[18]	Álv/1662: 7	Álv/1766: 9–10	SzyPocz/1770: 25–29 SzyGram/1767: 58–88
nazwa ogólna / symbol graficzny	positurae (interpungendi ratio)	notae orthographicae	znaki ortograficzne	notae	notae	znaki ortograficzne
(,)	I. subdistinctio (Graecè kómma, Latinè incisum, et semipunctum)	comma (1)[19]	comma (1)	comma, seu incisum (1)	comma seu incisum (1)	kreska, po łacinie *coma* (1)
(;)	–	media nota (2)	media nota (2)	–	–	kreska z kropką (3)
(:)	II. media distinctio (Graecè cólon, Latinè membrum)	duo puncta (3)	duo puncta (3)	colon, seu membrum (sic: vel sic;) (2)	colon seu membrum (sic: vel sic;) (2)	dwie kropki (5)[20]
(.)	III. ultima distinctio (Graecè perìodos, Latinè ambitus, circuitus, distinctio, ac disiunctio)	punctum albo periodus (4)	punctum albo periodus (4)	periodus, seu ambitus (3)	periodus seu ambitus (3)	kropka, czyli period (2)
(!)	V. admiratio / admirationis nota	exclamatio (5)	exclamationis nota (5)	admiratio (5)	admiratio (5)	znak podziwienia (6)

[18] W wydaniu łacińskim z 1756 r. podana jest liczba znaków ortograficznych – 10. Wynika zatem, że w tym wydaniu *accentus* potraktowany został jako termin nadrzędny wobec *acutus*, *gravis*, *circumflexus*. W tłumaczeniu polskim nie wymieniono liczby znaków, natomiast postawiono dwa pytania: jedno o znaki ortograficzne (siedem), drugie o akcenty (trzy), *apostrophus* został pominięty.

[19] Liczba w nawiasie wskazuje na kolejność wymienienia terminu przez autora gramatyki.

[20] Z *membrum* Szylarski wiąże średnik: „Krèska bowiem z kropką tam osobliwie kłaść się zwykła, gdzie się kończy część Periodu, ktorą Łacinnicy nazywają *Membrum*, przynajmniej na wiersz długości zawierająca; albo [...] *np. Nie godzi się nigdy zaprawdę twierdzić, co w samej rzeczy nie jest; godzi się czasem zamilczeć, co jest*" (SzyPocz/1770: 26).

(?)	IV. interrogatio / interrrogationis nota	interrogatio (6)	interrogationis nota (6)	interrogatio (4)	interrogatio (4)	znak pytania (7)
( )	VI. parenthesis / parenthesis nota	parenthesis (7)	parenthesis (7)	parenthesis)([!] (6)	parenthesis () (6)	znak przerwania (10)
(--)[21]	–	custodes (8)	signum divisionis (8)	–	–	znak rozdzielenia (8)
(„)	–	–	–	–	–	kreski podwójne (4)
(-)	–	–	–	–	–	znak złączenia (9)/ kreska (1767: 55; 1770: 22)
à/á, é	–	acutus à (9)	accentus acutus á	accentus tres (7), acutus é	accentus tres (7), acutus	
è	–	accentus gravis è (9)	accentus gravis è	gravis è	gravis	
û ê	–	circumflexus û (9)	accentus circumlexus û	circumflexus ê	circumflexus	
(‘)	–	apostrophus (10)	–	–	–	

[21] Był to znak przenoszenia, kilka kresek – znak opuszczenia wyrazów (SzyGram/1767: 86–87, SzyPocz/1770: 28).

Malicki (1700: 12) w części poświęconej ortografii francuskiej[22] osobno wymienia *kryskę dziesiątą* (= dwukropek), osobno *kryskę dwunastą* (= średnik), choć w wypadku tej drugiej zauważa, że „jej używánié jest práwie jedno co i dwu punktów takich :" (1700: 12). W gramatyce Alwara znak „:" odpowiada „;". Nazwy *znak podziwienia* i *znak pytania* występują w gramatyce Gottscheda z 1766 r.

Szylarski był pierwszym gramatykiem, który w tak szerokim zakresie wprowadzał polskie nazwy znaków interpunkcyjnych[23]. Ujmował je systemowo, co widać w zestawieniu z równoczesnym systemem włoskim (Foremniak 2014: 125).

4. Części mowy

Wzorem wcześniejszych gramatyk Szylarski wymienia osiem części mowy, podaje ich nazwy łacińskie i polskie.

Tabela 2. Nazwy części mowy w gramatykach Szylarskiego w perspektywie historycznej

Termin łac.	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowania (w SHTG)	Dziś
partes orationis	części mowy	części mowy	DonGl/1542, Bart/1544	części mowy
nomen	I. imię / nomen[24]	→[25]	imię: [DonGl/1542][26], Bart/1544 imię substantivum: Dąb/1759 nomen: Bart/1544	rzeczownik, przymiotnik, liczebnik

[22] Nie jest tak – jak pisze Katarzyna Foremniak (2014: 103) – że Malicki nie podejmuje kwestii normy ortograficznej, podejmuje ją w opisie ortografii francuskiej.

[23] Za niezależne od propozycji terminologicznych Szylarskiego należy uznać terminy zaproponowane przez Michała Dudzińskiego (1776), w szczególności *znak zboczenia* (*parethensis*) i *śrzódznacze* (*media nota*). Ten ostatni przykład włączył Samuel Bogumił Linde do swojego słownika.

[24] Nomina obejmowały: substantiva (= rzeczowniki), adiectiva (= przymiotniki) i numeralia (= liczebniki). Szylarski zalicza liczebniki (*imiona / adiektywa liczajne*) do przymiotników (*imion przydatnych / adiektywów*). Wiadomości o liczebnikach nie weszły do druku. Termin *imię liczajne* pojawia się w SzyPocz/1770 raz, w części poświęconej składni. Nazwy *imiona istotne* i *imiona przydatne,* mające w SHTG notacje siedemnastowieczne, występują tylko w rękopisie, w druku zachowały się jako terminy oboczne – formy hybrydalne: *imię adiectivum* i *imię substantivum* (oba notowane w Dąb/1759).

[25] Strzałka wskazuje, że termin użyty w SzyGram/1767 występuje również w SzyPocz/1770.

[26] Nawias sygnalizuje, że nazwa odnotowana jest jako składnik terminu wielowyrazowego.

Termin łac.	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowania (w SHTG)	Dziś
pronomen	II. zaimek / pronomen	→	zaimek: Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764 pronomen: DonGl/1542, Sty/1675, Cell/1725, Dąb/1759, Kon/1759	zaimek
verbum	III. słowo / verbum[27]	→	słowo: DonGl/1542, Bart/1544, DonCul/1560 verbum: Park/1440, Sty/1675, Kon/1759, Gott/1762	czasownik
participium	IV. uczestnictwo / participium[28]	uczestnictwo	uczestnictwo: Kn/1644, Sty/1675, Duch/1699 participium: DonGl/1542, Sty/1675, Duch/1699	– [29]
praepositio	V. przekładanie / prepozycja	przekładanie	przekładanie: Bart/1544, Don/1583 prepozycja: DonGl/1542, Sty/1675, Duch/1699 praepositio: Park/1440	przyimek
adverbium	VI. przysłowie	→	przysłowie: DonGl/1542, Bart/1544, Don/1583 adverbium: Murm/1533	przysłówek
coniunctio	VII. złączenie / złączanie / koniunkcja / partykuła	łączenie / złączanie	złączenie: Bart/1544, DonCul/ 1560, Don/1583 złączanie: Sty/1675, Duch/1699 łączenie: Gott/1766 koniunkcja: Duch 1699 coniunctio: Bart/1544	spójnik
interiectio	VIII. wrzucenie / interiekcja	interiekcja	wrzucenie: Bart/1544 interiekcja: Sty/1675, Duch/1699 interiectio: Park/1440	wykrzyknik

[27] Jako składnik zestawień terminologicznych (*verbum poczynające* ‘verbum inchoativum’, *verbum uczęszczające* ‘frequentativum’).

[28] Jako składnik zestawień terminologicznych (*participium czasu teraźniejszego*).

[29] Prawie do końca XIX w. imiesłów przez wielu gramatyków był uznawany za osobną część mowy (Czelakowska 2010: 159–160). Status partykuły jako osobnej części mowy nie został do końca w XIX w. określony (Zagórski 1981: 112).

Wśród terminów użytych przez Szylarskiego znajdują się takie, które notowane są w źródłach szesnastowiecznych: *imię, słowo, przekładanie, przysłowie, wrzucenie, złączenie,* siedemnastowiecznych: *interiekcja, koniunkcja, prepozycja, uczestnictwo, zaimek, złączanie* i osiemnastowiecznych: *łączenie*. W historii języka polskiego konkurowało w wypadku łac. *coniunctio* osiem form utworzonych na bazie *-łączyć*: od czasownika motywującego (*łączenie, łączka*: L/1807–1814, *łącznik*: Gddk/1816) i od czasowników prefiksalnych dokonanych (*złączenie*: Bart/1544, *przyłączenie*: Mal/1700) i niedokonanych (*złączanie, przyłączanie*: Mal/1700, też *złączka*: Nał/1774).

Stosunek autora do terminów zapożyczonych z łaciny jest niejednoznaczny, z jednej strony do druku nie weszły latynizmy *prepozycja, koniunkcja* czy *verbum* i *participium* jako składniki terminów złożonych, z drugiej weszła *interiekcja,* nie *wrzucenie*. Wśród nazw części mowy nie ma takiej, która nie byłaby wcześniej odnotowana. O tym, że w tym okresie nazwy części mowy w postaci zanotowanej przez Szylarskiego były utrwalone, świadczy ich zgodność z nazwami *części dyskursu* w gramatyce Gottscheda z 1766 r. (w gramatyce niemieckiej jako pierwsza część mowy wymieniony jest *artykuł* ‘rodzajnik’, *przekładanie* znajduje się po *przysłowiu*).

Opisując przysłówki, autor stosuje inne strategie nominacyjne w rękopisie i inne w druku. W pierwszym dziele objaśnia ich znaczenie, por.:

Przysłowia służące do […] Potwierdzenia Tak, tak jest, zaiste […],

Przysłowia służące do […] Ilkości Wiele, siła, dużo […] (SzyGram/1767: 382–383)[30].

W drugim podaje polski ekwiwalent terminu łacińskiego: *przysłowie potwierdzenia* (*adverbium affirmandi*), *przysłowie ilkości* (*adverbium quantitatis*). Pierwszy z wymienionych terminów ma poświadczenie szesnastowieczne (Don/1595), drugi to neologizm autora. W tłumaczeniu gramatyki Gottscheda (1766) ich odpowiednikami są: *przysłowie przyświadczenia* i *przysłowie wielość znaczące / wielości*.

5. Kategorie gramatyczne

Ogólnej nazwy kategorii gramatycznych (łac. *accidentia*) w druku Szylarski nie podaje, natomiast do *własności części mowy* (odmiennych), o których pisze

[30] Ale pozostaje przy tej formule w opisie wykrzykników, por.: „Do wyrażenia wesołości służą następujące *Interjekcye*: *cha, cha, cha*; *hej, hoj, vivat, vivat*. Do smutku i żalu: *à, ach*! *och*!” (SzyPocz/1770: 97). W Gott/1766: *interiekcje radości / uskarżania się*.

w rękopisie, zalicza: *spadek, rodzaj, sposób, czas, osobę* i *liczbę* (SzyGram/1767: 8–13). Uwzględniając szczegółowe opisy części mowy i wykaz objaśnionych terminów gramatycznych zamieszczony w druku (SzyPocz/1770: 5–6), ich listę można poszerzyć o *komparację, deklinację* i *koniugację,* na podstawie opisu czasownika – o *gatunki słów*.

5.1. Spadek, czyli przypadek

Nazwy przypadków gramatycznych w postaci podanej przez Szylarskiego funkcjonowały od XVI w., ich źródłem była przede wszystkim gramatyka Eliusza Donata. Były to kalki strukturalne[31] z języka łacińskiego.

Tabela 3. Nazwy przypadków w gramatykach Szylarskiego w perspektywie historycznej

Termin łac. (Men/1649 Woy/1690)	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowania (w SHTG)	Dziś
casus	kazus / spadek	spadek	casus: Mącz/1564, Rot/1616 kazus: Kn/1621 spadek: DonGl/1542, Bart/1544	przypadek
nominativus	mianujący	→	DonGl/1542, Bart/1544	mianownik
genetivus	rodzący	→	DonGl/1542, Bart/1544	dopełniacz
dativus	dawający	→	DonGl/1542, Bart/1544	celownik
accusativus	oskarżający	→	DonGl/1542, Bart/1544	biernik
vocativus	wołający wzywający	wołający	wołający: Mącz/1564, Sty/1675 wzywający: DonGl/1542, Bart/1544	wołacz
ablativus	odbierający	nazywający	odbierający: DonGl/1542	narzędnik
ultimus	opowiadający	→	–	miejscownik

[31] Ze względu na ograniczoną objętość tekstu jedynie sygnalizuję kwestie związane z szykiem członów nazw dwu- i więcejwyrazowych.

Nazwy *nazywający*[32] i *opowiadający* zostały utworzone na wzór już istniejących nazw, formalnie będących imiesłowami. Omawiając czasowniki rządzące *spadkiem nazywającym* (*bawię się gospodarstwem, polowaniem, naukami*), Szylarski wymienia osobno połączenia z nazwami narzędzi (*piszę piórem*) i części ciała (*kręcę głową*) (SzyPocz/1770: 108–109). Neologizm *opowiadający* jest uzasadniony pytaniem: *o kim?, o czym?*, które się stawia, pytając o ten przypadek[33].

Do wersji drukowanej gramatyki nie weszły formy z rękopisu: *casus* / *kazus* oraz *wzywający* (w druku jest *spadek* i *wołający*).

5.2. Staczanie, czyli deklinacja

Imię, zaimek i *uczestnictwo odmieniają się przez spadki*, inaczej *naginają, nachylają* i *staczają,* czyli – „jak mowiemy z Łacińskiego" (SzyGram/1767: 9) – *się deklinują*. *Naginać* (*się*) w znaczeniu ‘odmieniać przez przypadki’ we wcześniejszych źródłach nie jest notowane, poświadczenia wcześniejsze mają: *staczać się* (Bart/1544, Don/1595), *odmieniać się* (Mącz/1564), *deklinować się* (Rot/1616), *nachylać* (Mal/1700). *Odmienianie* (wyjątkowo *zginanie*[34]) *imion* to: *staczanie* / *naginanie* / *deklinacja*. W bazie SHTG nie notuje się wcześniejszych użyć terminów: *naginać się, naginanie* i *zginanie,* natomiast *staczanie* (obok *skłonienie*) występuje w *Regułach gramatycznych…* Glabera (DonGl/1542). *Naginać* (*się*), *naginanie* i *zginanie* nie weszły do druku.

Końcówka (‘końcówka fleksyjna; zakończenie wyrazu’) to w rękopisie *terminacja* / *skończenie,* w druku *zakończenie* / *skończenie*. W SHTG wszystkie terminy mają poświadczenia wcześniejsze: szesnastowieczne – *terminacja* (Mora/1592, później Rot/1616), siedemnastowieczne – *zakończenie* (Mal/1700) i *skończenie* (Sty/1675).

W deklinacji formą podstawową imion jest *thema*[35] – „spadek Mianujący, czyli początek słowa" (SzyGram/1767: 91, informacja pominięta w druku).

---

[32] W zasobach SHTG *nazywający* jest odpowiednikiem łac. *nomen appellativum* (Kn/1643, Tr/1764) i ros. *именительный* (*падеж*) (Kurh/1852).

[33] Por. ros. *сказательный падеж*, co Mikołaj Lubowicz (1778) przełożył jako *objawiający*.

[34] Por. „Ta także książka jako prowadząca do gruntownego przeniknienia języka, tudzież dająca poznawać podobne rożnych słow w terminacyach zginanie osobliwie przez deklinacye i koniugacye" (SzyGram/1767: 469).

[35] W tym znaczeniu *thema* np. w Dobr/1699, Rot/1616. Por. też: „Thema item apud Grammaticos origo vocis in Verbo vel Nomine, à qua tempora, modi, personae, casus, derivata. composita descendunt. sic recentiores. Varzo Originem appellat" (Kn/1644).

5.3. Rodzaj

Użyte przez Szylarskiego w rękopisie nazwy: *rodzaj męski, rodzaj oddzielny* i *rodzaj niewieści* swoimi początkami sięgają XVI w. Ich źródłem była gramatyka Donata (przy czym szyk składników wyrażenia był różny). Zapewne mało wyrazisty semantycznie zdał się autorowi gramatyki termin *rodzaj oddzielny*, gdyż zamienił go w druku na *rodzaj trzeci* i *rodzaj ani męski, ani niewieści*[36]. Termin *rodzaj trzeci* występuje w tłumaczeniu gramatyki Gottscheda (1766).

5.4. Liczba

W drukowanej wersji gramatyki poświadczone są jedynie terminy *liczba pojedyncza* i *liczba wielka*. W rękopisie obocznie do *liczby pojedynczej* występuje *liczba mała* (ze zmianą szyku: *mała liczba*). Notowane w XVI w. są: *wielka liczba* (Mącz/1564, Don/1583, 1595), *wielga* (Bart/1544) i *mała liczba* (Don/1595) / *jedna liczba* (Bart/1544). Nowy termin, notowany od 1765 r., to *liczba pojedyncza* (por. rozdz. II). W Gott/1766 występuje forma starsza – *mała liczba*.

5.5. Porównanie, czyli stopniowanie

Tabela 4. Nazwy stopni porównania w gramatykach Szylarskiego na tle gramatyk wcześniejszych

Termin łac.	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowania (w SHTG)
comparatio	komparacja / porównanie / porównywanie	porównanie	komparacja: Kon/1759 porównanie: Gott/1766
gradus	stopień / gradus[37]	stopień	stopień: Bart/1544 gradus: Tr/1764
positivus	ani podwyższający, ani poniżający / pierwszy stopień	→ / →	pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający / pierwszy stopień[38] / pierwszy stopień: Gott/1766 pierwszy stopień: Mącz/1564, Gut/1668, Mal/1700

[36] *Genus neutrum – oddzielne* / *ani męskie, ani niewieście*: Bart/1544.

[37] Termin zapożyczony. Sugerując się współczesnym nazewnictwem, podane w rękopisie przykłady stopniowania przymiotnika: *wysoki – niski*, *wyższy – niższy* i *najwyższy – najniższy* błędnie zostały potraktowane jako nazwy stopni (Decyk-Zięba 2020: 165). W opublikowanej gramatyce autor zamienił je na: *piękny – piękniejszy – najpiękniejszy*, *szpetny – szpetniejszy – najszpetniejszy*.

[38] W słowniczku terminów gramatycznych jako odpowiednik łac. *positivus* (pod hasłem: *gradus comparationis*).

Termin łac.	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowania (w SHTG)
comparativus	drugi stopień / podwyższający albo poniżający	→ / trochę podwyższający, trochę poniżający	drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający / drugi stopień: Gott/1766
superlativus	trzeci stopień / nad wszystkie przenoszący albo poniżający	→ / nad wszystko podwyższający lub poniżający	trzeci stopień nadto podwyższający albo nadto poniżający / trzeci stopień: Gott/1766

Paralelizm nazewniczy jest widoczny pomiędzy terminami w gramatyce Szylarskiego i w polskiej edycji gramatyki niemieckiej Gottscheda (1766). W składzie wielowyrazowych zestawień terminologicznych zachodzą niewielkie różnice. W drukowanej wersji gramatyki Szylarskiego nie znalazły się terminy *gradus* i *komparacja*.

5.6. Czas

Szylarski używa znanych od XVI w. i XVII w. nazw czasów, czyli *czas teraźniejszy, czas przeszły – niedoskonały, doskonały, więcej jak doskonały* oraz *czas przyszły*. Polską nomenklaturę gramatyczną wzbogaca o dwie nazwy (biorąc pod uwagę różnice w sposobie tworzenia czasu przyszłego): *czas przyszły nieskładany* i *czas przyszły składany*, pierwsza odpowiada łac. *futurum simplex* / *perfectum*, druga – *futurum secundum* / *imperfectum*. W późniejszych źródłach będzie to *czas przyszły złożony* (Gddk/1816 – I wyd. 1784, Kop/1817) i *czas przyszły niezłożony* (Ant/1788), zwany też *prostym* (Dor/1958–1969). Tylko w rękopisie poświadczone są – zapewne pod wpływem gramatyki francuskiej Restaut – nazwy: *czas kondycjonalny teraźniejszy I* i *II* i *czas kondycjonalny przeszły I* i *II*[39].

Tabela 5. Nazwy czasów w gramatyce Szylarskiego na tle gramatyk wcześniejszych

Łac., franc.	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	Pierwsze notowania (w SHTG)
tempus: Men/1649	czas	→	DonGl/1542, Bart/1544
tempus praeteritum: Men/1649	czas przeszły	→	Bart/1544, Don/1595
praeteritum perfectum (cum casu…): Men/1649	czas przeszły doskonały (ja przeczytałem)[40]	→	Don/1595, 1649

[39] W języku francuskim: *conditionnel présent* ‘tryb warunkowy czasu teraźniejszego’ i *conditionnel passé* ‘tryb warunkowy czasu przeszłego’.

[40] Na wzór łaciński, od XVI w. opozycja aspektowa jest przedstawiana jako opozycja czasów gramatycznych od czasownika niedokonanego i dokonanego (*czytałem* – czas przeszły niedoskonały, *przeczytałem* – czas przeszły doskonały).

Łac., franc.	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	Pierwsze notowania (w SHTG)
praeteritum imperfectum: Men/1649	czas przeszły niedoskonały[41] (ja czytałem)	→	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700
praeteritum plusquam perfectum: Men/1649	czas przeszły więcej niż doskonały (ja przeczytałem był)	→	Don/1595, 1649
tempus futurum: Men/1649	czas przyszły	→	DonGl/1542 Bart/1544
futurum secundum / simplex / perfectum: Men/1649	czas przyszły nieskładany (ja przeczytam)	→	–
futurum primum / circumscriptum / imperfectum: Men/1649	czas przyszły składany (ja będę czytał)	→	–
tempus praesens: Men/1649	czas teraźniejszy (ja czytam)	→	Mącz/1564, Mora/1592
	czas kondycjonalny	–	–
conditionnel présent: Res/1730: 83, 84	czas kondycjonalny teraźniejszy I (ja czytałbym)	–	conditionnel présent / czas teraźniejszy warunkowy: Nał/1774
	czas kondycjonalny teraźniejszy II (ja przeczytałbym)	–	–
conditionnel passé Res/1730: 83, 86	czas kondycjonalny przeszły I (ja czytałbym był)	–	conditionnel passé / czas warunkowy przeszły: Nał/1774
	czas kondycjonalny przeszły II (ja przeczytałbym był)	–	drugi czas przeszły warunkowy Nał/1774

Nazwy czasów w postaci podanej przez Szylarskiego mają poświadczenia szesnastowieczne (*czas teraźniejszy*, *czas przyszły*, *czas przeszły*, *czas przeszły doskonały*) i siedemnastowieczne (*czas przeszły niedoskonały*). Źródłem nazw jest łacińsko-polska edycja Donata.

5.7. Sposób, czyli tryb

Poprzednicy Szylarskiego za gramatyką łacińską przyjmowali sześć trybów (np. Stat/1568: *indicativus*, *imperativus*, *optativus*, *subiunctivus*, *infinitivus*, *potentialis*), tryb oznajmujący (*indicativus*) i rozkazujący (*imperativus*) był rozumiany jak współcześnie. W wypadku pozostałych form na podstawie

[41] Raz w druku – zapewne pomyłkowo – nazwa czasu jest zapisana jako *czas przeszły nieskończony* (SzyPocz/1770: 70), powinno być *czas przeszły niedoskonały*.

przykładów tłumaczonych z łaciny ustalano odpowiadającą łacińskiej polską formę trybu. Przykładowo Meniński intuicyjnie ujmował tryb życzący (*optativus*) i łączący (*coniunctivus*) razem, możliwościowego (*potentialis*) nie uwzględniał. Wykładnikami trybów stały się odpowiednie partykuły-spójniki: *bodaj, aby, jak, skoro, choć, chociaż, jeśli, gdy, kiedy* (Jefimow 1970: 112). Bezokolicznik był traktowany jako jeden z trybów, dostrzegano w nim właściwości czasowe i rodzajowe, np. Meniński podawał dwie formy: dokonaną (*infinitivus perfectus – zrozumieć*) i niedokonaną (*infinitivus imperfectus – rozumieć*). Zestaw trybów Szylarski opiera na kryterium formalnym i znaczeniowym:

> Dla pojęcia rożności między Sposobami, uważać potrzeba, iż w tych wszystkich Koniugacyach do Sposobu Skazującego nic się nie dodaje; do złączającego dodają się te złączania: *gdyż by*. Do *gdyż* w pierwszej osobie przyłącza się sylaba *em*, w drugiej, sylaba *eś* […] Przez Sposob Roskazujący, wyraża się roskaz, rada lub prośba […] Dla tego ten Sposob ani pierwszej osoby, ani czasu przeszłego nie ma […] Sposob nieograniczony ztąd się nazywa, iż do żadnej w szczegulności osoby nie ściąga się, lecz każdej służyć może […] kończy się na literę *ć* z akcentem, albo na sylabę *dz*, jako *ścigać, biedz* (SzyPocz/1770: 77).

Tabela 6. Nazwy trybów w gramatyce Szylarskiego na tle gramatyk wcześniejszych

Łac.	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	Pierwsze notowania (w SHTG)
modus	sposób	→	Gut/1669, Sty/1675, Tr/1764, Gott/1766
modus indicativus	sposób skazujący	→	Duch/1699, Mal/1700, Tr/1764, Gott/1766
modus imperativus	sposób rozkazujący	→	Gut/1668, Tr/1764, Gott/1766
modus coniunctivus	sposób złączający	→	Gut/1668, Gut 1669, Gott/1766
modus infinitivus	sposób nieograniczony	→ / sposób nieskończony	nieograniczony: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700 nieskończony: Sty/1675, Mal/1700, Gott/1766

Szylarski przejmuje nazewnictwo trybów od swoich poprzedników, w druku dodaje – znaną z gramatyk – inną nazwę bezokolicznika: *sposób nieskończony*.

5.8. Osoba

Szylarski, jak poprzednicy, wyróżnia *osobę pierwszą*, „ktora mowi" (*ja, my*), *drugą / wtorą*, „do ktorej sie mowi" (*ty, wy*) i *trzecią*, „o ktorej się mowi" (*on, oni*) (SzyGram/1767: 198). Nazwy 1. i 3. os. w postaci podanej przez

Szylarskiego są poświadczone w SHTG od XVI w. (Don/1595). Jeśli chodzi o nazwę 2. os. lp. istnieją różnice pomiędzy rękopisem a drukiem, w druku autor posługuje się jednym terminem – *druga osoba*, który w stosunku do *wtorej osoby* jest terminem młodszym, nowszym. W materiałach do SHTG odnotowany został dopiero pod koniec XVII w. w podręcznikach języka francuskiego (Duch/1699, Mal/1700), występuje też w przekładzie gramatyki Gottscheda (1766). *Wtora osoba / osoba wtora* pojawia się jako odpowiednik łac. *secunda persona / persona secunda* w dwujęzycznej edycji Donata z 1595 r.[42]

5.9. Staczanie, czyli koniugacja

„[*O*]*dmienianie*[43] słowa [czasownika] przez sposoby, czasy, osoby w jednej lub obojej liczbie" (SzyGram/1767) to *koniugacja* lub *staczanie*, słowo *odmienia się*, czyli *się koniuguje* lub *stacza się*. Terminy *staczanie* i *staczać się* (w odniesieniu do czasownika) występują tylko w rękopisie. Pierwszy odnotowany został wcześniej w gramatyce Donata z 1595 r., drugi w gramatyce Styli (1675), *koniugować się* w podręczniku Duchênebillot (1699).

W formowaniu czasowników tematem (*thema*), czyli *czasem początkowym* jest czas teraźniejszy w trybie oznajmującym, „od ktorego poczyna się koniugacya" (SzyGram/1767: 260, w druku informacja pominięta)[44].

5.10. Gatunki, czyli rodzaje słowa

Przez *gatunek słowa* Szylarski rozumie – jak poprzednicy – możliwość rozróżnienia czynności i stanu czasownika. Gramatycy różnicy pomiędzy znaczeniem czasownika a jego odmianą przez strony nie byli świadomi. Mikołaj Volckmar wymienił trzy rodzaje czasownika (*activum*, *passivum* i *neutrum* – do każdego rodzaju przypisana była określona forma czasownika), Meniński dodał do tych trzech rodzajów: *reciprocum* (zwrotny – *śmieję się*) i *absolutum* (prosty – *idę*) oraz *inchoativa*, *frequentativa*, *primitiva* i *meditativa* (Jefimow 1970: 109). Szylarski w wersji rękopiśmiennej podaje nazwy pięciu gatunków czasownika, w druku – jak większość gramatyków – trzy. Należy nadmienić,

---

[42] Szyk członów zestawienia – jak pokazują przykłady – nie był jeszcze ustabilizowany.

[43] Wyjątkowo: *zginanie*. Por. przyp. 34.

[44] Por. Woy/1690, Dąb/1759 (też: Jefimow 1970: 119–120). Z takim rozumieniem *thema* czasowników polemizuje Kopczyński: „Dając za źrzódło, czyli *thema* formóm naszym piérwszą osobę liczby pojedynczéj czasu teraźniejszégo trybu oznajmującégo, wpadlibyśmy w kilka niewywikłanych trudności" (Kop II/1780: 175).

że żadna z tych nazw nie przetrwała do dzisiaj. Rezygnacja w druku z terminów *rodzaj* i *słowo oddzielne* na rzecz *gatunek* jest przejawem dążenia do precyzji znaczeniowej.

Tabela 7. Nazwy rodzajów słów (*genera verborum*) czasów w gramatyce Szylarskiego na tle gramatyk wcześniejszych

Łac.	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	Pierwsze notowanie (w SHTG)
genus verbi	rodzaj / gatunki werbow	gatunki słów	rodzaj: Bart/1544 rodzaj słów: Don/1595 gatunek słów: Gott/1766
verbum activum	słowo czyniące	gatunek działający / słowo czyniące – działające	słowo czyniące: Sty/1675, Duch/1699, Gott/1766 gatunek działający słowo działające Gott/1766
verbum passivum	słowo cierpiące	gatunek cierpiący / słowo cierpiące	słowo cierpiące: Bart/1544, Don/1583 gatunek cierpiący: Gott/1766
verbum neutrum	słowo oddzielne	gatunek ani działający, ani cierpiący / gatunek trzeci	słowo oddzielne: Bart/1544, Don/1583 gatunek trzeci / słowo trzeciego gatunku: Gott/1766
verbum reciprocum	słowo ściągające (się)	–[45]	słowo ściągające się: Gott/1766
verbum auxiliare	słowo posiłkujące	–[46]	słowo posiłkujące: Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766

Zwraca uwagę zgodność terminologiczna pomiędzy gramatyką Szylarskiego a edycją polską gramatyki Gottscheda (1776).

6. Imię istne a składane

Terminów z zakresu słowotwórstwa w gramatyce Szylarskiego występuje niewiele. *Słowa / imiona* są *składane / składające się / złożone* w opozycji do *pojedynczych, początkowych, istnych*. Pierwsze pochodzą od drugich, różnią się od nich *prepozycją / przekładaniem / słówkiem*. Imiona zdrobniałe to *diminutiva* (tak w Mal/1700, Gott/1762). Niektóre z tych terminów występują tylko w rękopisie, jak: *słowo pojedyncze, prepozycja* i *słówko*, niektóre tylko w druku, jak: *słowo / imię istne*.

Z wyjątkiem *słowa składającego (się)* i *słówka* wszystkie były notowane we wcześniejszych źródłach: *słowo początkowe* (Gut/1669, Tr/1764), *słowo złożone*

[45] W druku niewymienione wśród gatunków słowa.
[46] W druku niewymienione wśród gatunków słowa.

(Klecz/1767)[47], *słowo składane* (Mal/1700), *imię złożone* (Don/1595, Kon/1759), *pojedyncze słowo* (Tr/1764), *imię / słowo istne* (Gott/1766), *imię składane* (Gott/1766), *pochodzić* (*od…*) (Mącz/1564, Don/1595), *przekładanie* (Bart/1544), *prepozycja* (Gott/1762).

7. Konstrukcja, czyli „dobre złożenie słów w mowie"

Szylarski wyróżnia dwa typy związków syntaktycznych: *zgadzanie / konstrukcję zgadzania* i *rządzenie / konstrukcję rządzenia*. Terminy te odpowiadają w gramatyce Konarskiego (1759) *constructio concordantiae* i *constructio regiminis*. W odróżnieniu od poprzedników (Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766) – dla których *zgadzanie* było dubletem nazewniczym *konstrukcji* (= składni) – autor gramatyki odnosi termin tylko do związku zgody. „*Syntaxis* po Grecku, z Łacińskiego *konstrukcya* jest dobre złożenie słow w mowie, co sie staje dwojakim sposobem; albo przez zgadzanie się z sobą, albo przez rządzenie jednych drugiemi (SzyPocz/1770: 98)"[48]. O szyku spójników, czyli *porządku koniunkcji* (SzyGram/1767) / *złączań* (SzyPocz/1770), Szylarski czyni wzmiankę, omawiając tę część mowy[49]. Są podstawy, by sądzić, że *konstrukcja* dotyczyła poziomu organizacji gramatycznej (składni), *sens / period*[50] (= zdanie) sytuował się na poziomie myślenia (logiki):

> Ta także książka jako prowadząca do gruntownego przeniknienia języka, tudzież dająca poznawać podobne rożnych słow w terminacyach zginanie osobliwie przez deklinacye i koniugacye, na ostatek sposob rożnie odmienienia słow, owszem

[47] Koronczewski (1961: 25) jako źródło pierwszego poświadczenia terminu wymienia gramatykę Cellariusa (1725). Faktycznie w tym dziele termin ma postać: *słówko złożone*.

[48] Nie ma podstaw, by traktować, jak uczynił to Koronczewski (1961: 37), *zgadzanie słów* jako dublet nazewniczy *konstrukcji*.

[49] W DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595 i 1649, Gut/1669 *ordo*, czyli *rząd*, to jeden z accidensów spójnika (*ordo coniunctionum*). Ze względu na tę kategorię wyróżniano *coniunctiones praepositivae* (DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595, 1649, Gut/1699), czyli *złączenie przekładane* (Don/1542, 1595, 1649), *postpositivae* (Mora/1592) / *subiunctivae* (DonCul/1560, Don/1595, 1649, Gut/1699), czyli *przydane* (Don 1595, 1649) oraz *communes* (DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595, 1649, Gut/1699) / *indifferentes* (Mora/1592), czyli *pospolite* (Don/1595, 1649). *Porządkowi konstrukcji* (łac. *ordo constructionis*) osobny paragraf poświęcił Cellarius (1725).

[50] Por. „Czasem przyszłym składanym z nieograniczonego sposobu pięknie się kończy Period czyli sens jaki, nap: Błogosławieni wiecznie z Bogiem cieszyć się będą" (SzyGram/1767: 270).

> i sensow całych przez rożne reguły konstrukcyi, znacznym do przybierania kadencyi posiłkiem będzie (SzyGram/1767: 469).

W dziale syntaxis uwaga gramatyków do XVIII w. koncentrowała się na związkach syntaktycznych pomiędzy wyrazami. W ich opisie Szylarski – jak i jego poprzednicy – posługuje się terminologią morfologiczną, np. „Słowo zgadzać się powinno z Spadkiem Mianującym, lub Wzywającym w tych dwoch rzeczach: w osobie i w liczbie, to jest: iż słowo powinno się kłaść w tej samej osobie i liczbie, co spadek Mianujący lub Wzywający, *np*.: *BOG stworzył wszystko. Pomnii człowiecze na ostateczne rzeczy*" (SzyPocz/1770: 100).

8. Podsumowanie

Z porównania terminologii gramatycznej stosowanej przez Szylarskiego w drukowanej wersji gramatyki i w wersji pozostającej w rękopisie z terminologią używaną przez wcześniejszych gramatyków wynika, że autor pierwszej gramatyki napisanej po polsku wpisuje się dobrze w tradycję gramatyczną. Tradycja ta została zapoczątkowana wydaniem łacińsko-polskiej wersji gramatyki Donata, w której mamy *de facto* dwa systemy terminologiczne – łaciński i polski, ale umocowane w systemie pojęciowym gramatyki łacińskiej. Popularność dzieła przyczyniła się do upowszechnienia użytych w nim terminów, przejmowano z niego nie tylko konkretne terminy, lecz także schematy nazwotwórcze – najczęściej terminy polskie były kalkami terminów łacińskich. Autorzy gramatyk podążali szlakiem wytyczonym przez dwujęzycznego Donata. Szylarskiego cechował konserwatyzm terminologiczny. Tej oceny nie zmieniają poszukiwania terminologiczne gramatyka, o których świadczą koniektury dokonane w rękopisie, ani różnice terminologiczne pomiędzy wersją rękopiśmienną a drukowaną gramatyki. Dlatego zasadne będzie stwierdzenie, że gramatyka Szylarskiego zamyka pierwszy etap kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej, rozpoczęty wydaniem łacińsko-polskiej wersji gramatyki Donata.

Neologizmów terminologicznych w drukowanej gramatyce Szylarskiego, jeśli pominiemy peryfrazy typu *interiekcja do grożenia (adverbium hortandi)*, które nie byłyby notowane w źródłach wcześniejszych, pojawia się kilkanaście. Są wśród nich neologizmy semantyczne (*sylaba* 'dwuznak'), słowotwórcze (*przeciąg*), syntaktyczne (*kreski podwójne*) oraz kalki strukturalne, np. *dwie kropki* (*duo puncta*), *imię liczajne* (*nomen numerale*).

Przykłady – co prawda niezbyt liczne – świadczą o tym, że Szylarski dążył do ujednolicenia nazewnictwa (*staczanie*, *naginanie*, *koniugacja*: SzyGram/1767 → *koniugacja*: SzyPocz/1767) oraz ograniczenia zakresu stosowania zapożyczeń na rzecz rodzimych nominacji (*kazus* / *spadek*: SzyGram/1767 → *spadek*: SzyGram/1770, *prepozycja* / *przekładanie*: SzyGram/1770 → *przekładanie*: SzyPocz/1770[51]), że przywiązywał wagę do jednoznaczności terminu (*gatunek, rodzaj*: SzyGram/1767 → *gatunek*: SzyPocz/1770, *zgadzanie* ‘związek zgody’: SzyGram/1767, SzyGram/1770) i dostrzegał potrzebę modernizacji nomenklatury (*wtora osoba / druga osoba*: SzyGram/1767 → *druga osoba*: SzyPocz/1770, *liczba mała* / *pojedyncza*: SzyGram/1770 → *liczba pojedyncza*: SzyPocz/1770). Z niektórych odbiegających od przyzwyczajeń współczesnych nowych propozycji terminologicznych autor w druku się wycofuje (por. *naginanie*, *zginanie*, *naginać* [*się*]), przy niektórych pozostaje (por. *opowiadający*).

Szylarski, podejmując trud napisania gramatyki, zapewne uświadamiał sobie potrzebę zbudowania w miarę pełnej, zamkniętej i spójnej siatki pojęciowej, w której kategorie podrzędne podporządkowane zostałyby kategoriom wyższego rzędu. Powodem tego stanu rzeczy był też wzgląd na adresata gramatyki: terminy powinny być dla niego zrozumiałe, znajomość łatwiejszych pojęć miała ułatwić zrozumienie trudniejszych[52]. Najbardziej rozbudowany dział terminologii gramatycznej stanowiła terminologia fleksyjna, wykorzystano ją również w opisie konstrukcji składniowych (zdanie jako przedmiot opisu pojawia się w części dotyczącej spójników). Informację o znakach przestankowych należy uznać za pełną. Niewiele istnieje terminów z zakresu fonetyki (i to nieprecyzyjnych) i słowotwórstwa.

Płaszczyznę odniesienia dla polskich terminów – co było ówcześnie normą, co wynikało z multilingwalnego obiegu informacji naukowej

---

[51] Szczególnym przypadkiem tej strategii nazewniczej – którą też należy postrzegać w szerszym kontekście, walki z makaronizmami – jest unikanie charakterystycznych dla rękopisu zestawień terminologicznych, w których skład wchodził termin łaciński. Nominacje niejednorodne (z wyjątkiem *imię substantivum* i *imię adiectivum*) pod względem genetycznym nie znalazły się w druku, jak: *adiektywa liczajne*, *participium czasu przeszłego / teraźniejszego – cierpiącego / czyniącego znaczenia* czy *verbum osobiste / nieosobiste*, tylko oboczne względem nich zestawienia zawierające termin rodzimy: *imię liczajne*, *uczestnictwo czasu przeszłego / teraźniejszego – znaczenia cierpiącego / czyniącego* czy *słowo osobiste* / *trzeciosobne*.

[52] „Z początku niech się tylko wprawi uczeń do oznania słow osobistych, łatwiej potym można i trzeciosobne, ani wyższą explikacyą zatrudniać młodego, której potym sam dojdzie” (SzyGram/1767: 219).

(Biniewicz 2002: 221, 223) – stanowiła terminologia łacińska[53]. Terminy łacińskie w gramatykach Szylarskiego mogą być jedynymi nominacjami pojęć[54], mogą być konfrontowane z terminami rodzimymi lub być ich dubletami, czyli albo należą do łacińskiego systemu terminologicznego, albo do polskiego. Za terminy-cytaty uznaje się nominacje poprzedzone formułą „po łacinie", „co zowią" i/lub które są wyodrębnione graficznie[55]. Formy dubletywne poprzedzone są zazwyczaj spójnikami *albo* i *czyli*, niekiedy wyróżnione graficznie i mogą zachowywać częściowo łacińskie cechy (fonetyczne, fleksyjne i składniowe)[56], por. *adiectivum – adiectiva / adiektywa, adiektywow, adiektywach*[57] i *substantivum – substantiva / substantywa, substantywow, substantywami*[58]. Wskaźniki relacji pomiędzy terminami mogą być inne w rękopisie niż w druku, co też nie ułatwia rozgraniczenia obu płaszczyzn funkcjonowania nazw[59].

Jeśli chodzi o zgodność terminów użytych przez Szylarskiego z terminami występującymi w gramatyce języka włoskiego Styli[60] oraz Dobrackiego

---

[53] W bazie SHTG (dostęp: 15.09.2023) z SzyGram/1767 terminów łacińskich odnotowano 43, polskich – 340, z SzyPocz/1770 łacińskich – 27, polskich – 260.

[54] Por. „*Przestroga*, I. w Imiona niewieście, ktoremi dzieci tej płci przez pieszczenie zwać się zwykły, od Łacinnikow *Diminutiva*, nad insze języki obfituje język Polski" (SzyPocz/1770: 36).

[55] „Ilkość Sylab po Łacinie zwana *quantitas*" (SzyPocz/1770: 110), „Przysłowie po Łacinie Adverbium" (SzyGram/1767: 380).

[56] Z tej przyczyny ich status w tekście jest nie do końca oczywisty: cytaty, wtręty czy zapożyczenia. O zapożyczeniach w leksyce specjalistycznej por. np.: Biniewicz 2002: 47–54, Szczaus 2013: 21–24.

[57] Por. w SzyGram/1767: „Gdzie się powinny pisać wielkie litery? […] nap: Grammatyka, Deklinacye, Konjugacye, Substantivum, Adjectivum" (s. 33–34), „Tu należą Adjectiva na i Łacińskie kończące się" (s. 169), „Adjektywa wiele mają Deklinacyi?" (s. 161), „toż samo rozumieć potrzeba o Adjektywach" (s. 387), „zwyczajem wszystkich Adjektywow" (s. 426).

[58] Formy *substantyw* (*imię substantyw własne*), jak ją zrekonstruował Koronczewski (1961: 36), Szylarski nie używał. Por. „Samo *Substantivum* insze jest własne, insze pospolite. *Własne* jest, ktore jednej właśnie osobie lub rzeczy służy, jako: *Lech*, *Polska*" (SzyPocz/1770: 31).

[59] Por. „Ktore są te ośm części mowy? O. Imie czyli Nomen, Zaimek Pronomen" (SzyGram/1767: 7), „Mowa dzieli się na ośm części. I. Imie, po Łacinie *Nomen*, jest nazwisko jakiej rzeczy, *np: Niebo*. II. Zaimek, *Pronomen*" (SzyPocz/1770: 4).

[60] Por. „Podręcznik jest swego rodzaju repliką podręczników znanych, a więc po rozdziale »Ortografia« mamy »Etymologię«, to jest zestaw odmiany wyrazów pogrupowanych wg ich zakończeń, dalej »Syntaxis« (związki między wyrazami) oraz »Prozodię«, czyli naukę o miarach wierszowych i popełnianych błędach. Szylarski wprowadził polską terminologię (*imię, słowo, uczestnictwo, spadki, sposoby*), znaną z gramatyk J. Ursinusa (1598) lub A. Styli (1675)" (Wiśniewska 2009: 322).

(Rombowski 1960: 134), to można ją tłumaczyć wspólnym źródłem terminologii, czyli łacińsko-polską wersją gramatyki Donata, choć nie można wykluczyć, że w niektórych wypadkach autorzy gramatyk – niezależnie od siebie – zastosowali ten sam schemat transpozycji terminów łacińskich (czy z języków nowożytnych) na grunt polski. Proces uwalniania wiedzy o języku polskim od kategorii gramatyki łacińskiej był stopniowy.

Zastanawia paralelizm nazewniczy pomiędzy tłumaczeniem gramatyki Gottscheda a gramatyką Szylarskiego (por. też rozdz. V). Uwagę zwracają przede wszystkim terminy, które w świetle materiałów do SHTG nie były notowane we wcześniejszych źródłach, np. *rodzaj trzeci, gatunki słów, imię składane, słowo ściągające się* czy *słowo trzeciosobne* (łac. *verbum impersonale*). Na bazie tego ostatniego terminu Szylarski tworzy nowe nominacje: *słowo trzeciosobne działające* (*verbum impersonale activum*) i *słowo trzeciosobne cierpiące* (*passivum*) pozostające w relacji hiponimicznej do *słowo trzeciosobne,* w stosunku do siebie dyferencjalne. U podstaw ich nie leży *słowo nieosobiste,* termin o długiej tradycji użycia (Dobr/1699, Sty/1675, Mal/1700), które znał Szylarski, w SzyGram/1767 (w druku nienotowane) będący dubletem terminu *słowo trzeciosobne*.

O znajomości gramatyki Gottscheda wspomina Szylarski w *Przemowie* do pozostającej w rękopisie gramatyki, podobieństwa w zakresie terminologii wskazywałyby na znajomość wydania z 1766 r., mogą też świadczyć o istniejącym ówcześnie konsensusie użytkowników polszczyzny w kwestii nazewnictwa gramatycznego. Ten konsensus zburzy Kopczyński.

Monika Kresa

Uniwersytet Warszawski
monika.kresa@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8673-1098

Rozdział VII

Ciągłość i zmiana – proces kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej Onufrego Kopczyńskiego

Powstający na przełomie XVIII i XIX w. cykl dzieł gramatycznych Onufrego Kopczyńskiego otworzył nową epokę w dziejach polskiego gramatykopisarstwa. Bez względu na stosunek do poglądów i teorii gramatycznych oświeceniowego pijara wszyscy, którzy na temat języka i gramatyki wypowiadali się po nim, odnosili się do jego dzieł – czy to przez inspirację i naśladownictwo, czy też na zasadzie kontestacji. O tym, że tej drugiej nie brakowało już w Oświeceniu, świadczy chociażby artykuł Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, pt. *Potępienie i aplauz (walka o gramatykę O. Kopczyńskiego w dobie Oświecenia)* (Stasiewicz-Jasiukowa 1985).

Mimo pojawiających się przez lata krytycznych uwag wpływ Kopczyńskiego na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej jest niezaprzeczalny, bo choć trudno przypisać mu autorstwo wszystkich funkcjonujących współcześnie terminów, bez wątpienia język, którym dziś piszemy o polskim systemie gramatycznym, został (przynajmniej w płaszczyźnie leksykalnej) ukształtowany na propozycjach Kopczyńskiego.

Słownik historycznych terminów gramatycznych daje możliwość spojrzenia na te propozycje w szerszym kontekście i choć temat dzieł Kopczyńskiego i stworzonej przez niego terminologii gramatycznej pojawił się już w wielu opracowaniach (por. dalej), warto spojrzeć na jego propozycję z perspektywy pewnego procesu, który doprowadził do jej ostatecznej krystalizacji.

1. Cele badań

Temat wkładu Kopczyńskiego w tworzenie polskiej terminologii gramatycznej pojawia się już w pierwszym opracowaniu monograficznym na temat gramatyki pijara:

> Niepomierną zasługą Kopczyńskiego pozostanie na zawsze utworzenie nazw polskich nie tylko dla następujących części mowy: *imiesłów – participium*, przyczem dodaje, że nazwisko polskie jest jaśniejsze, niż łacińskie; *przyimek – praepositio* – (nazwisko lepsze, niż łacińskie); *przysłówek – adverbium*; *spójnik – conjunctio*; *wykrzyknik – interjectio*, – lecz i dla znamion pisarskich (Kopko 1909: 8).

Teresa Skubalanka twierdzi, że „na ok. 260 używanych przez siebie ważniejszych terminów gramatycznych tylko 60 przejmuje [Kopczyński] z wcześniejszych gramatyk" (Skubalanka 1957: 241). Szacunki te powstały na podstawie porównania gramatyki Kopczyńskiego z wybranymi wcześniejszymi dziełami gramatycznymi, tj. gramatyką Andrzeja Glabera, Christopha Cellariusa, Stanisława Konarskiego, Stanisława Dąbrowskiego, Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego, Walentego Szylarskiego, Macieja Dobrackiego i Stanisława Kleczewskiego. Badaczka dodaje także, że w celu weryfikacji oryginalności propozycji terminologicznych pijara „przejrzała słowniki Troca i Lindego" (Skubalanka 1957: 241).

Skubalanka postawiła sobie za cel analizę terminologii gramatycznej Kopczyńskiego pod kątem jej innowacyjności, sposobów tworzenia i funkcjonalności. Wnioski, do których doszła, w ich ogólnym brzmieniu z pewnością można powtórzyć po ponad 60 latach, które minęły od jej badań. Dzięki SHTG można jednak te wnioski uzupełnić i na nowo odpowiedzieć na pytanie o źródła i nowatorstwo terminologicznych propozycji Kopczyńskiego – tj. wskazać te terminy, które gramatyk powtarza za swoimi poprzednikami, te, które tworzy, aby uzupełnić luki nazewnicze, i te, których kreacją zrywa z obowiązującym zwyczajem terminologicznym.

Porównanie różnych prac Kopczyńskiego pozwala ponadto uchwycić proces kształtowania się jego słownika terminologicznego – zaobserwować wybory, których dokonywał, starając się opisać polski system gramatyczny za pomocą słownictwa specjalistycznego, które stworzył na nowo lub częściowo przejął od swoich poprzedników.

2. Metody i źródła

Na potrzeby artykułu przeanalizowano terminologię gramatyczną używaną przez Kopczyńskiego we wszystkich trzech częściach tzw. gramatyki narodowej (Kop/1778, Kop/1780, Kop/1783), *Układzie gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągnionego* (Kop/1785) i gramatyce pozgonnej (Kop/1817). O tym, że dzieła oświeceniowego gramatyka analizowane łącznie stanowią pewną całość i pozwalają wyciągnąć wnioski na temat ewolucji

terminologii gramatycznej i jego poglądów na kwestie języka oraz jego opisu, świadczy chociażby błędna konstatacja cytowanego już Piotra Kopki: „Jedynie tylko obietnica Kopczyńskiego wymyśleń nazwiska przypadków pozostała niespełniona" (Kopko 1909: 9). Autorskie propozycje nazw przypadków, których zresztą używamy do dziś, pojawiły się bowiem na prawach wyłączności dopiero w ostatnim (wydanym już po śmierci Kopczyńskiego) dziele gramatycznym.

Aby odpowiedzieć na pytanie o ciągłość i nowatorstwo terminologii gramatycznej oświeceniowego pijara, skonfrontowano materiał wyekscerpowany z wymienionych dzieł z polskojęzycznymi terminami używanymi przez jego poprzedników, przede wszystkim: Eliusza Donata (Don/1595), Grzegorza Knapiusza (Kn/1621), Macieja Gutthätera-Dobrackiego (Gut/1668, Gut/1669), Bartłomieja Kazimierza Malickiego (Mal/1700), Christopha Cellariusa (Cell/1725), Johanna Christopha Gottscheda (Gott/1762), Michała Abrahama Trotza (Tr/1764) i Walentego Szylarskiego (SzyPocz/1770). Pomocniczo wykorzystano także cytaty z innych dzieł wymienionych w bibliografii a uwzględnionych w SHTG.

3. Tradycja terminologiczna w gramatykach Onufrego Kopczyńskiego

Badacze analizujący dzieła Kopczyńskiego wielokrotnie wskazywali na zachodnie filozoficzne inspiracje jego myśli gramatycznej[1]. Nie ukrywał ich zresztą sam Kopczyński, który *expressis verbis* przywoływał postaci Platona, Arystotelesa, Bacona, Kartezjusza, Locke'a czy Condillaca (Kop/1785: 6). Podczas podróży, którą odbył po Europie, miał także możliwość poznania myśli gramatyków francuskich kontynuujących tradycję gramatyki Port-Royal (Gniadek 1957).

Niewątpliwie (jako osoba planująca stworzenie wielkiego słownika języka polskiego) przeanalizował też Kopczyński bardzo dokładnie słowniki Knapiusza (Kn/1621) i Trotza (Tr/1764).

Autor gramatyk przyznawał się też do lektury dzieł swoich poprzedników (których nie oceniał zbyt wysoko), tj. Franciszka Menińskiego, Piotra Stojeńskiego czy Jana Karola Woyny (Kop/1785: 21). Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że żadna z tych gramatyk nie mogła być dla niego

[1] Por. m.in.: Kopko 1909, Skubalanka 1957, Florczak 1978, Stasiewicz-Jasiukowa 1983, Czelakowska 2006, Kresa 2018.

bezpośrednim źródłem terminologii gramatycznej – wszystkie one pisane były w językach obcych (po francusku lub po łacinie). Mógł więc Kopczyński, który dostrzegał potrzebę stworzenia polskojęzycznego aparatu terminologicznego, jedynie kalkować czy tłumaczyć pewne struktury. Struktury te jednak tak mocno utrwaliły się już w europejskim dyskursie gramatycznym, że trudno by je wiązać właśnie z wymienionymi gramatykami. Znaczące (w perspektywie źródeł i inspiracji) jest to, że Kopczyński przemilczał lekturę wydanej w 1770 r. gramatyki Szylarskiego:

> Co do gramatyki Szylarskiego z r. 1770 (we Lwowie), o której nigdzie nie wspomina, to według mego zdania Kopczyński znał tę gramatykę pisaną po polsku, jak to w ciągu rozprawy wykazuję, – lecz traktował ją z góry, uważając ją za niezupełną, nadto **pełną cudzoziemczyzny, – zwłaszcza w gramatycznej terminologii** [podkreślenie – M.K.] (Kopko 1909: 5).

Badania porównawcze prowadzą do wniosku, że trudno odnieść się do tej tezy w oparciu o terminologię gramatyczną używaną przez obu autorów. Większość terminów wspólnych gramatyce Szylarskiego i pracom Kopczyńskiego pojawia się też w innych wcześniejszych opracowaniach. Być może od Szylarskiego przejął Kopczyński terminy *przeciąg* (SzyPocz/1770: 111, Kop/1778: 6) czy *znak pytania* (SzyPocz/1770: 28, Kop/1778: 5), jednak nawet one funkcjonowały także w innych tekstach, co do których nie ma jednak pewności, czy Kopczyński je znał i czytał (Lub/1778, Gott/1762). Kopczyński poznał natomiast terminologię powstającą na gruncie innych języków słowiańskich, na co wskazuje Kopko (1909). Sam gramatyk nie podał jednak ani tytułów lektur, ani ich autorów.

Mimo niewątpliwych zasług Kopczyńskiego dla kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej należy jednoznacznie podkreślić, że nie powstawała ona w terminologicznej próżni. Z badań Skubalanki (1957: 242–243) wynika, że wśród terminów, które Kopczyński zaadaptował z kształtującego się (pośrednio również w języku polskim) od XVI w. dyskursu gramatycznego, znalazły się:

a. *akcent, kropka, period, znak pytania* (ortografia);
b. *dwugłoska, głoska, spółgłoska, ściśniona, wymawianie* (fonetyka);
c. *części mowy, imię, imię liczebne pospolite, przypadek, przysłówek, słowo, zaimek, zaimek osobisty, zaimek ukazujący, zaimek względny, wyraz niezłożony, wyraz złożony, liczba pojedyncza, rodzaj męski, stopień wyższy, najwyższy, przypadek pierwszy, przypadek drugi, słowo bierne, słowo czynne, czas, czas przeszły, czas przyszły, czas teraźniejszy, tryb łączący, tryb rozkazujący, tryb życzący, osoba, słowo posiłkowe* (morfologia);
d. *okres, rząd* (składnia).

Analiza danych zgromadzonych w SHTG prowadzi do wniosku, że do tej listy należy dodać również takie terminy, jak np.:

a. *abrewiacja, alfabet, daszek, figura, kształt, ortografia* (ortografia);
b. *aspiracja, brzmienie, dyftong, dźwięk, e długie, e krótkie, e otwarte, prozodia, przeciąg, przeciągnąć* (fonetyka);
c. *deklinacja, deklinować się, forma, imię złożone, odmiana, rządzić, rodzaj niewieści, dawający, mianujący, odbierający, oskarżający, rodzący, wzywający* (morfologia);
d. *zgadzać się, zdanie* (składnia);
e. *błąd, cudzoziemczyzna, dykcjonarz, etymologia, gramatyka, imię obce, imię pospolite, imię własne, język, język ojczysty, mowa, mowa cudzoziemska, prawidło, sens, słownik, znaczenie, znaczyć* (inne terminy językoznawcze).

Poszerzenie listy ekscerpowanych pod kątem porównawczym dzieł pozwala również zweryfikować ustalenia Skubalanki, która autorstwo takiego terminu, jak *cudzoziemczyzna* przypisała Kopczyńskiemu. Ustalenie jego autorstwa komplikuje fakt, że Kopczyński używał go co najmniej w dwóch różnych (choć powiązanych ze sobą) znaczeniach:

1. „Cudzoziemczyzna, jest zwyczaj cudzoziemski, w jednym lub kilku wyrazach, zwyczajowi narodowemu przeciwny" (Kop/1780: 19).
2. „Obcowanie jednego narodu z drugim oczywistą i niezawodną jest przyczyną zachodzącej w językach odmiany. Odmiana ta z cudzoziemskich języków w język ojczysty wpływająca, nazywa się Cudzoziemczyzną" (Kop/1783: 169).

Z jednej więc strony Kopczyński definiuje *cudzoziemczyznę* jako ogólny wpływ języków obcych, który utożsamić możemy z pożyczkami leksykalnymi, z drugiej – wpływ obcych wzorców językowych na odmianę wyrazów rodzimych. W tym drugim znaczeniu termin *cudzoziemczyzna* pojawia się rzeczywiście dopiero u Kopczyńskiego (jest ona ważna w siatce pojęciowej tego gramatyka – odnosi się do jednej z postaci gramatycznych), w pierwszym jednak znajdziemy go także w słowniku Trotza, który tłumaczy go przez francuskie „des mots étrangers" ('obcojęzyczne słowa') i niemieckie „ausländische Worte" ('obce') (Tr/1764: 164).

Analiza terminów, które Kopczyński przejął z dzieł swoich poprzedników, prowadzi do wniosku, że ten wspólny zbiór tworzą przede wszystkim terminy od wieków funkcjonujące w dyskursie gramatycznym, np. *głos* 'dźwięk' (notowane już u Jakuba Parkosza). Terminy takie jak *język, mowa, gramatyka* leżą u podstaw różnych tekstów, nie tylko o charakterze *stricte* językoznawczym. Z kolei terminy takie jak *czas, rodzaj, osoba* czy *imię* stanowią

w XVIII w. swoiste uniwersum terminologiczne, tak mocno osadzone w tradycji, że zadaniem trudnym (i zbędnym) byłoby tworzenie ich ekwiwalentów.

W tym zbiorze wspólnych terminów znajdują się zarówno neosemantyzmy (kalki semantyczne), takie jak *imię, czas* czy *rodzaj,* jak i wyniki procesów adaptacji fonetyczno-graficzno-morfologicznej, np. *ortografia, prozodia, deklinacja*.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że większość tych terminów (np. *czas, osoba, imię, słowo, rodzaj, liczba, mowa, błąd, brzmienie*) funkcjonuje także (w innym lub zbliżonym) znaczeniu w języku potocznym (czyli poza dyskursem gramatycznym), co również może (choć nie musi) przesądzać o ich osadzeniu w pracach poświęconych językowi.

O wiele rzadsze w tym wspólnym zbiorze są terminy podrzędne, np. nazwy przypadków: *dawający, mianujący, odbierający, oskarżający, rodzący, wzywający,* notowane u Donata (Don/1595), Malickiego (Mal/1700) czy Dobrackiego (Gut/1669).

4. Nowatorstwo = wariantywność

Kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej jest wielowiekowym procesem i mimo że dzieła Kopczyńskiego wydawać się mogą na jego tle zjawiskiem rewolucyjnym, również tworzona i używana przez niego terminologia podlegała swoistej ewolucji. O tym, że prace Kopczyńskiego utrwalają właśnie pewien proces, a nie jego wynik, świadczy fakt, że nawet w odniesieniu do terminologii już funkcjonującej w polskim dyskursie gramatycznym w tekstach osiemnastowiecznego pijara obserwujemy synonimię. Na prawach odpowiedników stosuje on takie terminy, jak np.:

a. *imię obce*: „Dom (z Łacińskiego *domus*) […] Takie Imiona zowią się Obce (peregrina) to jest z cudzoziemskiego języka do Polskiego przybrane" (Kop/1778: 23) i *imię cudzoziemskie*: „Tak imiona swojskie zakończone na m, są rodzaju męskiego, np. dom; toć imiona cudzoziemskie, które będą innego rodzaju np. ministerium będą rodzaju tego, którego były w języku cudzoziemskim" (Kop/1780: 13);
b. *imię pospolite*: „Takie Imiona zowią się Pospolite (*apellativa*), bo znaczą wiele rzeczy jednegoż gatunku" (Kop/1778: 20) i *wyraz pospolity*: „Wyrazy Szczególne np. Rzym Roma, i Pospolite np. miasto urbs" (Kop/1783: 2);
c. *imię rachunkowe*: „Takie Imiona zowią się Rachunkowe (numeralia)" (Kop/1778: 24) i *imię liczebne*: „I to w naszym języku osobliwa,

że te Imiona liczebne dwa, trzy, cztery, gdy się kładą przed Rzeczownikami; zgadzają się z niemi, jako insze Przymiotniki, np. dwa szelągi, trzy grosze, cztery talery" (Kop/1783: 177).

Niekiedy ta terminologiczna rywalizacja rozgrywa się między leksemem zaadaptowanym z łaciny (*reguła*, rozumiana jako reguła językowa) i jego rodzimym odpowiednikiem (*prawidło*, rozumiane jako prawidło językowe): „Jednostajne reguły na gruntownych zasadach stawiane, jednostajnie po wszystkich szkołach uczone, muszą za lat kilkanaście polepszyć i ustanowić, dotąd niejednostajny i nie we wszystkim dokładny pisania sposób" (Kop/1780: 215), „W tem świadectwie widzimy przyrodzone prawidło, że pisanie zgadzać się powinno z wymawianiem" (Kop/1778: 34).

Podobny przykład stanowią inne synonimiczne pary:

a. *dyftong* i *dwugłoska*: „Nie zamilczam i o Dwugłoskach lub Trójgłoskach, czyli Dyftongach Polskich" (Kop/1785: 42);
b. *okres* i *period*: „Myśl całkowita czyli zupełna zowie się u Retorów Okresem czyli Periodem" (Kop/1783: 152).

W związku z tym, że *Gramatyka dla szkół narodowych* była z założenia i potrzeb dydaktycznych gramatyką polsko-łacińską, punktem wyjścia gramatycznej myśli Kopczyńskiego stała się metoda porównawcza. I chociaż swoje podręczniki pisał w języku polskim, przywoływał w nich także terminologię łacińską w postaci oryginalnej, niezaadaptowanej, co zresztą sam tłumaczył w przedmowie do układu gramatyki z 1785 r.:

> Ci, którzy do obcych przyzwyczajeni są wyrazów, nie tak nowością obrażać się będą, jako pracą w nauczeniu się nowych wyrazów. Z czasem poznawszy, że te wyrazy są i zrozumialsze, i prawdziwiej niż w cudzoziemczyźnie rzecz znaczące; szacować bardziej i kochać będą nad cudzoziemskie ojczysty język. Dla ułatwienia im pracy w rozumieniu i spamiętaniu nowych wyrazów, położy się stary cudzoziemski wyraz przy nowym ojczystym (Kop/1785: 27).

Terminy łacińskie funkcjonują więc przede wszystkim na prawach odnośników czy definicji synonimicznych, aby ułatwić lekturę uczniom (i nauczycielom) przyzwyczajonym do terminologii łacińskiej. Latynizm bywa punktem wyjścia, np. „*Comma*, obacz Przecinek" (Kop/1778: 1) lub służy jako objaśnienie dla wprowadzanego terminu polskiego, np. „Kędy głos przestaje równo, to jest ani się podnosi, ani spuszcza; tam się ma pisać Przecinek (*Comma*)" (Kop/1780: 242).

O ile funkcjonujące niejako na prawach cytatów terminy łacińskie są wynikiem świadomej decyzji i konsekwentnie stosowanej metody dydaktycznej, o tyle wahania w zakresie użycia leksemów pochodzących z łaciny, ale zaadaptowanych do polszczyzny i autorskich terminów Kopczyńskiego

stanowią kolejny dowód na ewolucję (również w płaszczyźnie jego dzieł) terminologii gramatycznej.

Duża liczba neologizmów terminologicznych pijara to właśnie rodzime odpowiedniki zapożyczonych terminów, niekiedy od wieków funkcjonujących już w tekstach. To ścieranie się dwóch żywiołów językowych dowodzi świadomej pracy oraz pragmatycznego podejścia do własnych propozycji.

Świadczy o tym fakt, że na przestrzeni lat 1778–1816 Kopczyński używał synonimicznie terminów takich jak:

a. *ortografia* (od XVI w.) i *pisownia*: „Dajmy osobliwą baczność na Pisownią czyli Ortografią polską i łacińską" (Kop/1780: 31);
b. *abrewiacja* (od XVII w.) i *skrócenie*: „Skrócenia na koniec, czyli abbrewiiacje piśmienne, tak głoskowe jak liczbowe" (Kop/1785: 42) lub *skoropis*: „W rękopismach i pierwszych drukach, więcej niż dzisiaj bywało skoropisów" (Kop/1817: 20);
c. *aspiracja* (od XVI w.): „C, gdy kładzie się przed h, np. chłop, nie ma swego dźwięku, ale dech albo aspiracją czyni mocniejszą niż samo h, np. choina (drzewo) hojna (szczodra)" (Kop/1817: 17) i *przydech*: „Do [spółgłosek] gardłowych należy dwoisty przydech (*aspiratio*), jeden słabszy *h*, drugi mocniejszy *ch*, np. *hałas, chęć*" (Kop/1783: 23);
d. *sylaba* (od XVI w.), *sylabizowanie* (od XVIII w.) i *zgłoska*, *zgłoskowanie*: „Uważam dalej Głoski, ile się z sobą łączą do zrobienia Zgłoski czyli Syllaby i daję pewne a łatwe Prawidła dobrego Zgłoskowania czyli Sylabizowania" (Kop/1785: 42);
e. *deklinować się* (od XVII w.): „Który wyraz deklinuje się według jednej z form rzeczownych nazywa się foremny" (Kop/1778: 39) i *przypadkować się*: „także te które się tylko w liczbie mnogiej przypadkują, np. *akta, pakta*" (Kop/1780: 42);
f. *koniugować* (od XVII w.) i *czasować*: „Na Słowa Nijakié braknie im także osobnej Formy, a takie Słowa czasować czyli koniugować pospolicie zwykli na Formę Czynną" (Kop/1785: 64);
g. *etymologia* (od XVII w.) i *źrzódłosłów*: „Po przykładach idzie Źrzódłosłów czyli Etymologia każdego nazwiska tych czterech części" (Kop/1785: 53).

Tendencja do rugowania z polskiej terminologii gramatycznej zapożyczeń z łaciny stanowi przykład realizacji przez Kopczyńskiego w praktyce jego poglądów na język, które dziś nazwalibyśmy nacjonalizmem językowym. Są one jednak wynikiem nie tylko osobistych przekonań pijara, lecz także trudnej sytuacji politycznej, w jakiej znajdowała się Rzeczpospolita w drugiej połowie XVIII w. Najważniejszemu dziełu gramatycznemu Kopczyńskiego

od początku przyświecał więc cel udowodnienia bogactwa i wystarczalności polszczyzny również w płaszczyźnie opisu jej systemu językowego:

> Pisząc już Gramatykę po polsku, jako nową wcale dla kraju Naukę; znajdęż w ojczystym języku wyrazy tej Nauce właściwe? Nie znalazłszy, jedno ze dwojga robić mi trzeba, to jest: albo używać w piśmie polskiem wyrazów cudzoziemskich, albo nowe wcale tworzyć. Mieszanina kilku języków w jeden, śmieszną bardzo i Babilońską czyni mowę, i znakiem jest albo niepłodności w języku, albo lenistwa w Pisarzu (Kop/1785: 26).

Aby uniknąć tego swoistego terminologicznego amalgamatu, Kopczyński tworzył więc rodzime ekwiwalenty zapożyczeń. Jednak poza opisanymi parami, z których jeden człon stanowi zakorzeniony w języku termin zaadaptowany do polszczyzny, a drugi – autorski rodzimy ekwiwalent Kopczyńskiego, w jego pracach rywalizują ze sobą również terminy rodzime. Rywalizacja takich leksemów (czy też składowych wielowyrazowych jednostek leksykalnych) rozgrywa się m.in. w płaszczyźnie synonimii przymiotnika określającego termin podstawowy *rodzaj* lub *imię*, np.:

a. *imię własne* (od XVI w.): „na poznanie Imion własnych, gór, rzek, wiatrów, miesięcy […]" (Kop/1783: 74) i *imię szczególne*: „Nie mają tylko liczbę pojedynczą wszystkie Imiona szczególne, to jest jedynę tylko rzecz znaczące" (Kop/1780: 31);
b. *imię liczebne* (od XVII w.): „I to w naszym języku osobliwa, że te Imiona liczebne dwa, trzy, cztery, gdy się kładą przed Rzeczownikami; zgadzają się z niemi" (Kop/1783: 177) i *imię liczbowe* (Kop/1783: 31);
c. *rodzaj niewieści* (od XVI w.) i *rodzaj żeński*: „Rzeczowniki córka, wnuczka, krowa, liszka są rodzaju żeńskiego, czyli niewieściego" (Kop/1780: 2).

Dość dużą wariantywność i synonimię terminologiczną obserwujemy w tekstach Kopczyńskiego w odniesieniu do nazw przypadków. Używał on omówionego już wcześniej ogólnego terminu *przypadek* i pochodnych od niego form z liczebnikiem porządkowym, np. *przypadek pierwszy, przypadek drugi* (Kop/1778).

Dopiero w pracy wydanej pozgonnie pojawiły się nazwy przypadków, do dziś obecne zarówno w dydaktyce szkolnej, jak i naukowym dyskursie gramatycznym. Predykaty określające u innych gramatyków termin *spadek* 'przypadek' w pozgonnej gramatyce Kopczyńskiego występują na zasadzie antyprzykładów i są przejawem jednoznacznego zerwania z tradycją nazewniczą utrwaloną przez Donata (Don/1595), Malickiego (Mal/1700) i Dobrackiego (Gut/1668):

> Nie nazywamy tych przypadków po łacinie *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus*, ani przełożenemi po polsku słownie: *mianujący, rodzący, dawający, oskarżający, wzywający, odbierający*: bo te nazwiska nie znaczą, co znaczyć powinny: ale nazwiemy je: 1. mianownik, 2. dopełniacz. 3. celownik. 4. biernik. 5. wołacz. 6. narzędnik. 7. miejscownik (Kop/1817: 53).

Skubalanka słusznie zauważa, że spora część terminów autora gramatyk stanowi wynik tendencji do ekonomizacji: „Nowe terminy Kopczyńskiego są krótsze i poręczniejsze w użyciu" (Skubalanka 1957: 244). Analiza nazw przypadków dowodzi także, że Kopczyński miał duże wyczucie językowe i potrafił tak dobierać środki językowe, aby po pierwsze, odnosiły się one do konkretów (dlatego rezygnował z abstrakcyjnych liczebników porządkowych, tj. *przypadek pierwszy*), po drugie zaś były zgodne z naturą polskiego systemu językowego. Z tego też zapewne powodu (w sposób mniej lub bardziej świadomy) tworzył rzeczowniki rodzaju męskiego za pomocą sufiksu *-ik/-nik* (lub *-acz*), które w polszczyźnie służą do identyfikacji desygnatów konkretnych. Ich przeciwieństwo stanowią genetyczne imiesłowy przymiotnikowe, które – zwłaszcza jeśli pozbawi się je ośrodka terminologicznego *spadek* – nie znajdują systemowych ekwiwalentów w funkcji nazywania przedmiotów lub zjawisk w języku potocznym. Z uwagi na odmianę przymiotnikową są też dłuższe w przypadkach zależnych niż propozycje Kopczyńskiego.

Wprowadzone przez niego polskie nazwy przypadków dowodzą także głębokiego namysłu etymologicznego nad każdym tworzonym terminem. Niejednokrotnie (zapewne również w celu dydaktycznym) autor tłumaczył pochodzenie swoich nowotworów, np. „Celownik wyzywa do trzeciego przypadku wyrazy odpowiadające dążeniu do swojego celu czyli zamiaru na pytanie komu? czemu?, jakiemu?" (Kop/1817: 173); „Cudzysłow, znak słów cudzych w pismo włożonych" (Kop/1778: 5).

Wahania terminologiczne Kopczyńskiego wynikają nie tylko z rywalizowania ze sobą terminologii zastałej (zwykle obcej) i proponowanej przez niego. Zdarza się, że krystalizacja zbioru terminów gramatycznych przebiega na drodze wyboru między dwoma terminami zaproponowanymi przez samego autora, np.:

a. *znamionowanie, akcentowanie* „wnoszę konieczną potrzebę Znamionowania czyli z Akcentowania Głosek Polskich" (Kop/1785: 42) i *kreskowanie*: „Przez tę odmianę, umniejsza się pracy piszącym, a przyczyny kreskowania samogłosek, nieporuszone zostają" (Kop/1780: 220);

b. *cudzysłów*: „Cudzysłow, znak słów cudzych w pismo włożonych" (Kop/1778: 5) i *cudzymów*: „Cudzymów, Nowe nazwisko jednego ze znamion pisarskich, pokazujące przytoczenie cudzej mowy" (Kop/1778: 2).

Zdarza się także, że wahania dotyczą nie tyle wyboru między dwoma różnymi terminami, ile kształtu wynikającego z wyboru modelu słowotwórczego dla tworzonego derywatu. Przykładem takiego wahania są formy *imiesłów*: „Imiesłow, (*Participium*), np. urodzony, *natus*" (Kop/1778: 9) i *imiosłów*: „Natura, podział i własności Imiosłowu" (Kop/1817: 105).

5. Nowatorstwo = zmiana

Większość terminów, które zaproponował Kopczyński, to wynik polonizacji określeń łacińskich niezaadaptowanych lub tylko częściowo zaadaptowanych do polszczyzny. Do takich form należy zaliczyć np.:

a. *czas zaprzeszły*: „*Czas zaprzeszły*: (*plus quám perfectum*): Byłeś był" (Kop/1778: 52) – przed Kopczyńskim *tempus plusquamperfectum* (Sty/1675, Gott/1762, Gut/1669);
b. *iloczas*: „Iloczas, Wyraz nowy, po Łacinie, *Quantitas* znaczy ilość, to jest długość lub krótkość czasu, który się łoży na wymówienie Sylaby" (Kop/1778: 3) – przed Kopczyńskim *quantitas* (Cell/1725, SzyPocz/1770) lub *ilkość* (SzyPocz/1770);
c. *dwukropek*: „Dwukropek, Wyraz nowy przełożony z Łacińskiego (*duo puncta*)" (Kop/1778: 2) – przed Kopczyńskim: *duo puncta* i *dwa punkty* (Mal/1700), *dwie kropki* (SzyPocz/1770);
d. *nawias*: „Nawias, (*Parenthĕsis*), znak wymówienia niższym tonem, tego co między laseczki wtrącono" (Kop/1778: 5) – przed Kopczyńskim: *parenthesis* (Kn/1621), *parenteza* (Nał/1774).
e. *okres*: „Myśl całkowitá czyli zupełná zowie się u Retorów Okresem czyli Periodem" (Kop/1783: 152) – przed Kopczyńskim tylko *period* (Mal/1700, Cell/1725, Tr/1764, SzyPocz/1770).

W zbiorze terminów wprowadzonych przez Kopczyńskiego znajdziemy też takie, które powstały jako wynik uzupełnienia luki terminologicznej, tzn. we wcześniejszych pracach gramatycznych nie pojawiły się żadne propozycje terminologiczne w odniesieniu do pojęć i procesów, które opisywał Kopczyński, np.:

a. *część zdania*: „Rzeczownik, Przymiot i Słowo, trzy części zdania, odpowiadające trzem częściom myśli" (Kop/1783: 150);

b. *dodatnia*: „Dodatnia, jest dodanie głoski do jakiego wyrazu, albo wyrazu jakiego do mowy" (Kop/1780: 18);
c. *łącznik*: „Łącznik, na końcu wiersza, gdzie się cały wyraz spisać nie mógł" (Kop/1780: 50)[2];
d. *odsyłacz*: „(1) lub (a) lub (*) Odsyłacz, znak położonego na boku, lub na dole przypisu, do którego czytelnik odsyła się" (Kop/1778: 5).

Kopczyński stworzył także inne terminy mimo świadomości istnienia w literaturze polskich odpowiedników określeń łacińskich. Jak dowodzi analiza danych zgromadzonych w SHTG, nie były to efemerydy terminologiczne, ale formy notowane w co najmniej kilku pracach przed gramatyką Kopczyńskiego. Osiemnastowieczny gramatyk świadomie zrywał więc z tradycją terminologiczną swoich poprzedników, w większości wypadków na tyle skutecznie, że we współczesnym dyskursie gramatycznym używamy właśnie propozycji Kopczyńskiego, a nie terminów funkcjonujących przed nim. Wśród przykładów takich terminów znalazły się m.in. nazwy przypadków:

a. *mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, wołacz* (Kop/1817: 53), wcześniej np. *spadek mianujący*, *spadek rodzący*, *spadek dawający*, *spadek oskarżający*, *spadek wzywający* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669, Mal/1700, Tr/1764, SzyPocz/1770);
b. *narzędnik* (Kop/1817: 53), wcześniej: *spadek złączający* (Tr/1764);
c. *miejscownik* (Kop/1817: 53), wcześniej: *spadek miejscowy* (Gut/1669, Tr/1764), *spadek pokładający* (Mal/1700).

Nazwy przypadków to niejedyne terminy, które Kopczyński wprowadził zamiast funkcjonujących w literaturze terminów polskojęzycznych. Do innych propozycji tego typu należy zaliczyć:

d. *imiesłów* (Kop/1778: 9), wcześniej: *uczestnictwo* (Kn/1621, Mal/1700) czy *uczestnik* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669);
e. *imię przymiotne, przymiotnik*: „Takie Imiona zowie się Przymiotne (*adjectiva*) albo krócej Przymiotniki" (Kop/1778: 25), wcześniej: *imię przydatne* (Sty/1675, Tr/1764, Gott/1762) lub *imię przyrzutne* (Mal/1700), (Cell/1725, Tr/1764);
f. *przedimek* ('rodzajnik'): „Uciekają się, ale nie najlepiej do Przedimku czyli Artykułu" (Kop/1785: 70), wcześniej: *artykuł* (Kn/1621, Mal/1700, Cell/1725, Tr/1764);

[2] W innym miejscu (Kop/1778: 5) podał Kopczyński łaciński odpowiednik łącznika – *custos*, jednak w korpusie tekstów zgromadzonych w SHTG nie jest on notowany w żadnym wcześniejszym tekście.

g. *przycisk*: „Przycisk, znak wymawiania z przyciskiem Konsony, *ż*, np. *każ, straż*" (Kop/1778: 5), wcześniej np. *kropka* (Kn/1621, Tr/1764, SzyPocz/1770);
h. *rodzaj żeński*: „Rzeczowniki córka, wnuczka, krowa, liszka, są rodzaju żeńskiego, czyli niewieściego, bo znaczą płeć żeńską, rodzaj niewieści" (Kop/1780: 1–2), wcześniej np. *rodzaj niewieści* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669, Mal/1700, SzyPocz/1770);
i. *zgłoska*: „Każdy wiersz Polski może mieć od czterech aż do trzynastu zgłosek" (Kop/1783: 88), wcześniej: *sylaba* (Murz/1551, Don/1595, Mal/1700, Tr/1764);
j. *znamię*: „Głosek bowiem najwięcej dwadzieścia cztery, i kilka najwięcej przygłosek czyli znamion, malują dokładnie i zrozumiale wszelki głos ludzki, jako znak wszelakich wyobrażeń w myśli" (Kop/1783: 31), wcześniej: *akcent* (Jan/1594, Sty/1675, Mal/1700, Cell/1725) lub *znak* (Jan/1594, Sty/1675, SzyPocz/1770).

Niektóre terminy funkcjonujące przed Kopczyńskim (jak chociażby omówione wcześniej nazwy przypadków) były długie, analityczne, a przez to niefunkcjonalne, inne (jak *uczestnik* czy *uczestnictwo*) stanowiły nieudane kalki z łaciny. Ich utrwalenie terminologiczne wymagałoby radykalnej specjalizacji znaczeniowej – propozycje Kopczyńskiego zwyciężają wyrazistością semantyczną (nie są wieloznaczne) i etymologiczną (*imiesłów* – „trochę imię, trochę słowo"), której brak propozycjom jego poprzedników. Zdarza się także, że wprowadzone przez Kopczyńskiego terminy determinują kolejne zmiany, u których źródeł leży potrzeba wyrazistości – skoro *kropkę* zaczął Kopczyński odnosić do znaku interpunkcyjnego, musiał wymyślić inny termin w odniesieniu do diakrytu.

Ciekawa jest też zmiana nazwy rodzaju z *niewieściego* na *żeński*, której Kopczyński nigdzie nie tłumaczył wprost. Za propozycją osiemnastowiecznego pijara przemawia zapewne kryterium ekonomiczności (dwie sylaby zamiast jednej). Z pewnością nie jest ono ani jedyne, ani nawet najważniejsze. Być może po raz kolejny zależało Kopczyńskiemu na wyrazistości semantycznej – z przeglądu słownika Bogumiła Samuela Lindego (L/1807–1814) wynika, że przymiotnik *niewieści* ma o wiele szerszy zakres łączliwości (*animusz niewieści, czółko niewieście, głowa niewieścia, czepiec niewieści, choroba niewieścia*) niż przymiotnik *żeński* (poza *rodzajem*, przede wszystkim: *płeć żeńska*), a przez to mniejszy potencjał terminologiczny. Potencjał ten osłabiała też zapewne synonimia obserwowana w odniesieniu do tej kategorii gramatycznej – poza *rodzajem niewieścim* w literaturze pojawiały się także określenia takie jak *rodzaj niewieśny* (Nał/1774) czy *białogłowski* (Sty/1675, Gott/1762, Lub/1778).

Czas pokazał, że propozycja ta była trafiona, na co wpłynęły niewątpliwie zmiany stylistyczne, które objęły rzeczowniki *niewiasta* i *białogłowa* – dla współczesnego użytkownika języka termin *rodzaj niewieści* jest bez wątpienia mniej czytelny i archaiczny w porównaniu z rodzajem *żeńskim*.

6. Podsumowanie

Badania porównawcze pięciu prac Kopczyńskiego prowadzą do wniosku, że wprowadzenie terminologii polskiej do osiemnastowiecznego dyskursu gramatycznego było procesem dość długotrwałym, a sam Kopczyński traktował swoje terminy jako propozycje. Nie miały one charakteru rewolucyjnego, choć na podstawie analizy gramatyk oświeceniowego pijara można stwierdzić, że jego wywody charakteryzowała bardzo często funkcja perswazyjna.

Wykorzystanie SHTG do badań nad terminologią gramatyczną Kopczyńskiego nie zmienia w sposób znaczący ustaleń Skubalanki. W związku jednak z faktem, że badaczka nie przytacza wszystkich (jej zdaniem) nowatorskich terminów oświeceniowego pijara, trudno podać szczegółowe dane frekwencyjne dotyczące terminów, których nie uwzględnia. Dane zawarte w SHTG pozwoliły natomiast pokazać jego terminologię na szerszym tle historycznym kształtującej się od XV w. polskiej terminologii gramatycznej.

Warto podkreślić, że terminologiczna propozycja Kopczyńskiego przedstawia go jako językowego pragmatyka i dydaktyka, a nie teoretyka i leksykografa. Do żadnego ze swoich dzieł nie dołączył słowniczka terminów gramatycznych, który mógłby być dowodem na takie właśnie czysto teoretyczne podejście do terminologii. Kopczyński nie tworzył funkcjonującej w próżni listy terminów, od razu sprawdzał je w praktyce – nie tylko teoretycznojęzykowej, lecz także, a może przede wszystkim: dydaktycznej. To właśnie dopiero ta praktyka uświadamia procesualność zjawiska, jakim jest tworzenie i utrwalanie polskiej terminologii gramatycznej, które nie może mieć charakteru rewolucyjnego.

Wprowadzając nowe terminy, Kopczyński niemal zawsze odnosił się do ich źródeł łacińskich, ich funkcjonujących w polszczyźnie adaptacji lub utrwalonych w tradycji polskich odpowiedników. Holistyczne spojrzenie na jego teksty pozwala dostrzec wewnętrzne mocowanie się Kopczyńskiego rozdartego między tradycją terminologiczną, z której sam wyrósł, a potrzebą (czy wręcz koniecznością) zmiany. To rozdarcie musiało być szczególnie silne w ostatnich latach jego działalności, kiedy to do głosu doszła konieczność

walki o czystość języka, zagrożonego już nie tyle naturalnie, ile politycznie narzuconymi wpływami z języków obcych:

> Po rozbiorach, w okresie tzw. pseudoklasycyzmu, Kopczyński zmienia swój przychylny stosunek do nowotworów, czemu daje wyraz w rozprawce *Poprawa błędów w ustnej i pisanej mowie polskiej* (Warszawa 1806). Autor krytykuje nowo utworzone wyrazy, wymieniając w spisie niepoprawnych nowotworów sporo terminów filozoficznych takich jak *badalny, organizomy, przedmiot, subiektowi, obręb, wszechwzględy* (Skubalanka 1957: 240).

Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że w momencie, gdy Kopczyński kończył pracę nad swoją syntetyzującą gramatyką języka polskiego, za terminami przez niego zaproponowanymi przemawiała już kilkudziesięcioletnia tradycja, umocniona licznymi wznowieniami gramatyk szkolnych i kolejnymi pokoleniami kształconych na nich uczniów. Wydaje się, że to właśnie te liczne wznowienia czy też swoiste „namaszczenie" Kopczyńskiego przez Komisję Edukacji Narodowej przyczyniły się do utrwalenia się polskiej terminologii gramatycznej w zaproponowanym przez niego kształcie.

Taka teza postawiona jednoznacznie jest jednak krzywdzącym uproszczeniem. Terminologiczne propozycje Kopczyńskiego nie miałyby szansy adaptacji, gdyby nie stanowiły efektu świadomej, popartej latami lektur i analiz żmudnej pracy oraz gdyby nie były (mimo wszystko) osadzone w tradycji ewoluującego od XVI w. dyskursu gramatycznego. Większość nowotworów językowych Kopczyńskiego spełnia bowiem chociażby kryteria współczesnej oceny neologizmów. Tworząc je, Kopczyński zdawał się pytać sam siebie, czy proponowane terminy wypełniają luki leksykalne, czy są ekonomiczne, estetyczne i zgodne z kryterium narodowym. O tym głębokim namyśle również nad społecznym odbiorem i przyszłością jego propozycji świadczą słowa cytowanej już przedmowy:

> Zastanawiając się jednak nad tem zdaniem, przewiduję największą burzą na nowe słowa: bo mię uczą tego przykłady wszystkich wieków. Kto rzeczy nie będzie mógł poganić, ganić i wyśmiewać będzie słowa, wystawiając je na szyderstwo przez trefne ich tłumaczenie, i przez zmyślanie nowych, o których się Grammatyce śnić nie będzie. Wszakże nowe słowa się z czasem i zestarzeją: bo wszystkie wyrazy musiały być kiedyś nowe (Kop/1785: 26).

Obowiązująca dziś podstawa programowa zakłada, że uczniowie polskich szkół podstawowe nazwy części mowy poznają w klasie IV i choć od XVIII w. polska terminologia gramatyczna ewoluowała, ewoluuje i będzie ewoluować, czy tego chcemy, czy nie, wypowiadając się na tematy lingwistyczne, „mówimy Kopczyńskim".

Izabela Stąpor

Uniwersytet Warszawski
izabelastapor@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7543-6218

Rozdział VIII

U źródeł naukowego językoznawstwa – terminologia w gramatykach Antoniego Małeckiego (1863 i 1879)

W XIX w. w nauce światowej do głosu dochodzi nowe, historyczne spojrzenie na świat otaczający człowieka i na jego język. W lingwistyce pozostającej dotychczas w obrębie językoznawstwa synchronicznego pojawiła się tendencja do diachronicznego spojrzenia na języki (por. Heinz 1979: 34–36). Doprowadziło to do powstania nowych metod badawczych i gramatyki historyczno-porównawczej jako odrębnej dyscypliny. Za twórcę gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich uznaje się Franza Boppa, który jako pierwszy wykorzystał w swoich badaniach analizę morfologiczną. Językoznawcy zaczęli przyglądać się pokrewieństwu i pochodzeniu języków indoeuropejskich, opierając się przede wszystkim na podstawach materiałowych. Do najważniejszych opracowań z tego zakresu należą m.in. prace Johanna Grimma, Augusta Schleichera czy Franza von Miklosicha. W XIX w. zrodziła się również teoria Wilhelma von Humboldta na temat „ducha narodu" (*Volksgeist*) będącego subiektywnym sposobem widzenia rzeczywistości, który może wpływać na język, nadając mu określoną wewnętrzną formę (*innere Sprachform*).

Polskie gramatyki dziewiętnastowieczne do lat 60. pozostawały w kręgu tradycyjnej, klasycznej nauki o języku i skupiały się na nauce o dźwiękach (łączącej wiadomości z fonetyki i ortografii) oraz nauce o wyrazie (w której fakty fleksyjne mieszały się ze słowotwórstwem). Składnia była bardzo często pomijana, jeżeli już pojawiała się w gramatykach, to zawierała raczej elementy retoryki czy stylistyki niż właściwego przedmiotu (Skarżyński 2001: 22). Jak zaznacza Halina Rybicka-Nowacka – za Stanisławem Urbańczykiem – sytuacja ta wynikała z czynników pozajęzykowych, a jednym z nich był „swoiście pojęty patriotyzm" polegający na niechęci do korzystania z dorobku naukowego państw zaborczych (Rybicka-Nowacka 1990: 29, Urbańczyk 1993). Znaczenie miał zapewne również fakt, że nie istniały ośrodki naukowe

i uczelnie, które zajmowałyby się badaniami nad językiem polskim, polscy gramatycy byli rozsiani po terenach różnych państw, a ich opracowania często posiadały cechy amatorszczyzny.

W językoznawstwie polskim metodologia historyczno-porównawcza pojawiła się stosunkowo późno, bo dopiero w 1863 r., z chwilą ukazania się gramatyki Antoniego Małeckiego, a więc wówczas, gdy w Lipsku rodziła się już „szkoła młodogramatyczna" z wieloma wybitnymi indoueropeistami, jak August Leskien[1].

Bez wątpienia pierwsza gramatyka Małeckiego (1863) była dziełem pionierskim i inspirującym. Wkrótce po niej pojawiły się kolejne dzieła wykorzystujące metodę historyczno-porównawczą, jak choćby Bronisława Trzaskowskiego, Franciszka Ksawerego Malinowskiego, Henryka Sucheckiego[2]. Samego Małeckiego Urbańczyk określa „najwybitniejszą postacią wśród *gramatykarzy* nowatorów" (Urbańczyk 1993: 84), jak również „półdyletantem" (Urbańczyk 1993: 118). Nie będąc bowiem historykiem języka, starając się o stanowisko profesora języka i literatury w Uniwersytecie Lwowskim, musiał zdobyć odpowiednie kwalifikacje językoznawcze. Uzyskał je (z polecenia ministra Leopolda von Thuna) na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie uczęszczał na zajęcia Miklosicha[3] z wiedzy o języku staro-cerkiewno-słowiańskim i gramatyce historyczno-porównawczej. Wykłady we Lwowie rozpoczął w 1856 r.[4], a w 1863 r. ukazała się *Gramatyka języka polskiego większa*.

Widać w niej wpływ romantycznej myśli językoznawstwa europejskiego, autor powołuje się na *ducha języka*, który był rozumiany jako zespół cech charakterystycznych dla konkretnego języka narodowego: „Duch bowiem każdemu językowi właściwy różni się tém samém w wielu względach od ducha innych języków. Jeżeli zatem przyjmujemy w własnej mowie sposoby wyrażenia się takie, które dobre są wprawdzie w językach obcych, ale obce lub wręcz przeciwne duchowi naszego, wtedy kazimy i psujemy mowę" (Mał/1863: 1).

---

[1] „Gdy bowiem u nas dopiero zaczęło powstawać rzeczywiście naukowe językoznawstwo, w niemieckiej, a więc w europejskiej, lingwistyce zaczęła się już era młodogramatyków, a potem reakcja na nią w postaci nurtu psychologistycznego" (Skarżyński 2001: 14).

[2] Por. Rybicka-Nowacka 1990: 29–30.

[3] Urbańczyk 1993: 84–85. Por. Lesiakowski 2014: 27–35. O losach Małeckiego por. gramatyki.uw.edu.pl.

[4] O roli Miklosicha wspomina we wstępie: „Znamienitą z tej strony pomocą do ułożenia tego dzieła (w zakresie zwłaszcza Nauki o Formach, i po większej części także w Etymologii) były uczone i szacowne prace najznakomitszego po dziś dzień badacza filologii słowiańskiej, profesora Franciszka Miklosicha" (Mał/1863: V).

Małecki czerpał z poglądów Miklosicha, ale nadal pozostawał w kręgu tradycji nawiązujących do Walentego Szylarskiego czy Onufrego Kopczyńskiego (Rudnicki 1921, Skarżyński 1994, Skarżyński 2001)[5].

Gramatyka Małeckiego zyskała przychylne oceny ówczesnych i późniejszych badaczy polszczyzny właśnie ze względu na nowatorstwo metodologiczne (Nitsch 1960, Klemensiewicz 1974)[6]. Doceniano jego „dokładną znajomość gramatyki powszechnej i porównawczej" (Boczyliński 1863: 524). Bronisław Bieńkowski zauważa, że jej pojawienie się „miało epokowe znaczenie", co spowodowało „przewrót w nauce języka ojczystego" (1901: 162). Jeszcze w XX w. Aleksander Brückner pisał, że „żadna gramatyka polska przyszłości ani dosięgnie tych zasług, tego znaczenia, jakie dostały się *Małeckiemu*" (1913: 693). Adam Kryński podkreśla, że „żadna gramatyka polska nie miała tego uznania, co dzieło Małeckiego" (Urbańczyk 1993: 87). O jej wartości pisze Vatroslav Jagić, stwierdzając (z pewnymi zastrzeżeniami), że praca Małeckiego jest to „najlepsze, co powstało w zakresie poszczególnych języków słowiańskich" (Urbańczyk 1993: 87). Niedociągnięcia, o których wspomina Jagić, niestety, nie znikły w następnych wydaniach tej popularnej gramatyki.

W 1879 r. Małecki podjął się kolejnego ambitnego zadania i napisał *Gramatykę historyczno-porównawczą języka polskiego* – obszerne dwutomowe dzieło, w którym rozwinął swoje poglądy na temat historii zmian w języku polskim. Niestety, opracowanie to – przez wielu uważane za rozszerzoną wersję *Gramatyki większej*[7] – zyskało opinię chybionego naukowo (Kryński 1880ab) i we współczesnych pracach jest często pomijane lub wspominane zdawkowo[8]. Główny zarzut dotyczył dogmatyzmu w sądach i braku znajomości lingwistyki nowożytnej. Małecki co prawda wspomina w gramatyce o pracach Jana Baudouina de Courtenay (s. 71)[9], Aleksandra Wostokowa, Schleichera i Boppa (z którymi polemizuje), Lucjana Malinowskiego, Ottona

[5] Jak podkreśla Mirosław Skarżyński, jeszcze w gramatyce z 1863 r. Małecki umieścił rozdział o ortografii (Skarżyński 2001: 22).

[6] *Gramatyka „szkolna"* mimo to była wciąż wznawiana i zalecana jako podręcznik szkolny, aż wreszcie Jan Rozwadowski zamieścił w „Języku Polskim" (t. VI, 1921: 22–27) artykuł pt. *Trzynaste wydanie szkodliwego podręcznika* z wytknięciem wielu kompromitujących błędów i wnioskiem: „gramatyka szkolna Małeckiego powinna być zakazana a nie polecana, ani nawet dozwalana" (Urbańczyk 1993: 117). Por. Skarżyński 2001: 36.

[7] Tak Adam Kryński, Irena Bajerowa czy też Salomea Szlifersztejnowa, która wprost pisze, że gramatyka z 1879 r. była drugim wydaniem pracy z 1863.

[8] Por. Lesiakowski 2014. Gramatyka nigdy nie doczekała się wznowienia.

[9] Małecki wydał *Gramatykę historyczno-porównawczą* w 1879 r., więc osiem lat po ukazaniu się Baudouinowego studium *O driewnie polskom jazykie* – trudno o większy kontrast; z jednej strony studium zacofane i w metodzie, i w objaśnieniu poszczególnych faktów,

Bóthlingka, Wilhelma Paula Corssena i oczywiście Miklosicha (do którego dzieł często się odwołuje, por. s. 73, 121, 106). Nadal jednak pomija najnowsze osiągnięcia lingwistyki, atakuje uznane poglądy i powtarza chybione teorie z wcześniejszej gramatyki[10].

Obie gramatyki autorstwa Małeckiego oraz jego opinie na temat rozwoju i stanu języka polskiego w XIX w. zostały dość szczegółowo opracowane (Kryński 1880ab, Lesiakowski 2014). Celem niniejszego rozdziału nie będzie charakterystyka wkładu – mimo wszystko znacznego – Małeckiego w rozwój nowoczesnego językoznawstwa, a pokazanie znaczenia obu gramatyk dla upowszechnienia i rozwoju polskiej terminologii gramatycznej. W gramatyce z 1863 r. znalazło się ok. 900 terminów gramatycznych, a w dwutomowym opracowaniu z 1879 – ok. 1500. Zarówno w Mał/1863, jak i Mał/1879 dominuje już polska nomenklatura językoznawcza (odpowiednio 76% i 85%[11] wszystkich terminów to nazwy polskie lub spolszczone), jednak autor odwołuje się również do terminologii łacińskiej (19% i 12% odnotowanych terminów) czy niemieckiej (ok. 7% i 4% wszystkich terminów). Czyni to zazwyczaj wtedy, gdy jakieś zjawisko jest nowe, nie stanowiło wcześniej przedmiotu opisu w gramatykach polskich. Autor stosuje strategię nominacyjną polegającą na objaśnieniu terminu polskiego i przytoczeniu odpowiadających mu terminów łacińskich (lub/i niemieckich) w nawiasach:

> Przez **źródłosłów** (thema, Stamm) rozumiemy tę część wyrazu, która w nim pozostaje wśród wszelkich odmian, jakim wyraz podlega w deklinacyi lub koniugayi (Mał/1863: 56).
> Przez **temat** (thema, Stamm) albo inaczéj źródłosłów rozumiemy ową pierwszą, z jednéj albo i z kilku zgłosek złożoną część danego czasownika, która w nim pozostaje wśród wszystkich, albo przynajmniéj wśród połowy odmian konjugacyjnych, jako rdzeń całego wyrazu, niezmienną i nieruchomą (Mał/1879, t. I: 270).
> Skądinąd różnią się między sobą osoby, zwierzęta i rzeczy po względem **rodzaju** (genus). Trzy są rodzaje gramatyczne w języku naszym: **męski** (masculinum), **żeński** (femininum), i **nijaki** (neutrum) (Mał/1863: 54, Mał/1879, t. I: 163).
> Te ruchome i zmienne części stanowią zawsze drugą czyli końcową połowę formy czasownika, i dzielą się: […] B) na **spójki** (Bindelaut, Bindevokal) (Mał/1863: 141).

---

a także w znajomości literatury, z drugiej zaś przemyślane, zgodne z najnowszymi osiągnięciami slawistyki (Urbańczyk 1993: 116).

[10] Krytyka dzieła pojawiła się dopiero po śmierci autora ze względu na autorytet Małeckiego, a może również przez pamięć o jego wcześniejszych zasługach. Szczegółową recenzję książki przedstawia Kryński (1880, t. I–II), zob. też: Urbańczyk 1993: 116–117.

[11] Dane z SHTG odzwierciedlają stan z 4 września 2023 r.

Tylko dwukrotnie odnotowano termin obcy, który nie ma odpowiadającego mu terminu polskiego:

> Najwięcéj takich wskazówek stósunkowo zachowało litewskie perf., które jest prawdziwe i to ze wszystkich najbliższe pierwotności perfectum, a nie jakiś tam luźny „aoristus" albo jakieś „specyalnie litewskie praeteritum najświeższéj daty" (**Neubildung**), za jakie je ogłaszają tegocześni specyaliści tego przedmiotu (Mał/1879, t. II: 212).
> Otóż właśnie nie było to *a* w tém słowie wcale Wurzelvocal, ale naleciałością, czasem wstawką, albo cząstką do *bam* należną itd. i stąd to krótkość téj samogłoski (Mał/1879, t. II: 127).

Wiele z terminów stosowanych przez Małeckiego przyjęło się w polskiej nomenklaturze, inne z nich zostały dzięki niemu rozpowszechnione i wprowadzone na stałe do opisów języka polskiego. Jeszcze inne nie przyjęły się w terminologii z różnych względów.

Dane z SHTG dowodzą, że w gramatyce Małeckiego funkcjonuje już polski system terminologiczny, czerpiący zarówno z tradycji łacińskiej, jak i z gramatyki narodowej Kopczyńskiego. Geneza tych terminów została przedstawiona w innych rozdziałach niniejszego opracowania (por. rozdz. I, VI, VII). Obok nich pojawiają się terminy, które odnoszą się do procesów wcześniej nieznanych i nieopisywanych w literaturze językoznawczej. Celem niniejszego rozdziału jest pokazanie wkładu Małeckiego w rozwój terminologii polskiej oraz zaprezentowanie sposobów funkcjonowania nazw obcych w opisie języka polskiego.

1. Nowe terminy polskie w gramatykach Małeckiego

1.1. Nowe spojrzenie na język i jego opis

Badacze zgodnie stwierdzają, że gramatyka Małeckiego była – jak na owe czasy i sytuację polskiej nauki – dziełem odkrywczym i nowatorskim. Jej autor wykorzystuje w badaniach metody gramatyki porównawczej, odwołuje się do historii polszczyzny i innych języków europejskich. Już we *Wstępie* do Mał/1863 autor wprowadza – w opozycji do *gramatyki powszechnej* – termin *gramatyki jednego tylko języka* (s. 2), *gramatyki porównawczej* (s. 10, 32, 75). Na nowe obszary badań nad językiem wskazują takie terminy, jak: *historia języka* (Mał/1863: 79, Mał/1879, t. I: 3), *językowa historia* (Mał/1879, t. I: 3), *historyzm* (Mał/1879, t. I: 39). W Mał/1879, t. I pojawiają się również nazwy:

gramatyka historyczno-porównawcza[12] czy *teoria języka* (s. 3). Po raz pierwszy w Mał/1879, t. I występuje *językowa tendencja* (s. 374), określana jednak częściej *dążnością języka* (Mał/1863: 88, Mał/1879, t. I: 447).

Małecki w swoich gramatykach posługuje się terminami, które na stałe weszły do polskiej nomenklatury lingwistycznej, chociaż obecnie funkcjonują niekoniecznie w tym samym znaczeniu, np. obok terminu *językoznawstwo porównawcze* stosuje w tym samym znaczeniu określenia *filologia porównawcza*, *mownictwo porównawcze* czy *lingwistyka porównawcza*. Nawiązuje do historii polskiej wiedzy gramatycznej, zna dzieła Jakuba Parkosza, Stanisława Zaborowskiego, Jana Seklucjana, Grzegorza Knapskiego czy wspomnianego już Kopczyńskiego (Mał/1863: 41). Przedstawia propozycję periodyzacji „dziejów słowiańskich", wyodrębniając następujące przedziały zwane przez niego epokami:

1. Epoka Słowiaństwa[13] stanowiącego jeszcze jednotę z Litewszczyzną.
2. Epoka Słowiaństwa od Litewszczyzny już oddzielonego, lecz w sobie jeszcze stanowiącego jedność.
3. Epoka jego rozpadu na 4 już z grubsza nakreślone poszczególne dzielnice.
4. Epoka zastoju fonetycznego w jednych, a daléj postępującego tego procesu w drugich dzielnicach (Mał/1879, t. I, s. 108–109).

Przede wszystkim autor porusza nieopisywane dotąd zagadnienia *rodziny językowej* (Mał/1879, t. I: 191) oraz *rodziny wyrazów* (Mał/1879, t. I: 191). Według Małeckiego również pokrewieństwo pomiędzy wyrazami jednej rodziny jest niejako genealogiczne; wyodrębnia *wyrazy pierwotne* i *pochodne*, *formacje drugiej* i *trzeciej linii*.

Jak zaznacza Zygmunt Zagórski (1981: 8), Małecki zdaje sobie sprawę z rozróżnienia mówienia i języka, o czym świadczy następujący fragment:

> Tak samo też i w języku, nie dość jest dobrze i poprawnie mówić: trzeba przecież i pojmować, jaka to funkcja, którą przemawiając spełniamy – we wszystkich zwrotach i porywach czuć się zawsze na pewnym gruncie i znać powód, dlaczego takie tylko a nie inne mówienie jest w ogólności logiczném, a w tym języku, którym się mówi, jedynie należytém. Jedno bez drugiego jest prawie zawsze niepodobieństwem. Potęgą słowa tylko ten włada, kto się nad niém zastanawiał i zajrzał w jego wewnętrzne tajniki (Mał/1879, t. I, s. 2).

Pomimo tej świadomości Małecki stosuje terminy *mowa* i *język* zamiennie zarówno w Mał/1863 (np. s. 1), jak i Mał/1879 (t. I, np. s. 2, 3). „Mowa nasza –

---

[12] Chociaż tylko jako tytuł podręcznika (Mał/1879, t. I: 3).

[13] Obocznie stosuje również określenie „epoka letto-słowiańska" (Mał/1879, t. I: 109).

w saméj istocie jedna i zawsze ta sama – jest ustną mową albo pisaną, wedle tego czy drugim udzielamy myśli naszych wprost do nich przemawiając, czy też za pośrednictwem pisma" (Mał/1879, t. II: 499).

1.2. Gramatyka – definicja i jej działy

Małecki uznaje, że podstawowe zadanie gramatyki jako nauki polega na „odkryciu i wyjaśnieniu najważniejszych zasad języka polskiego, a mianowicie na wykazaniu praw, na mocy których wyrazy w języku naszym powstają, przetwarzają się, naginają, na najrozmaitsze formy, i na koniec łączą w zdania" (Mał/1863: 2). Jak podkreśla Zagórski, było to stanowisko nowe, bo polegające nie tylko na opisaniu języka, ale również na wyjaśnieniu praw nim rządzących i poznaniu przyczyn zachodzących zmian (Zagórski 1981: 20).

W gramatyce z 1879 r. Małecki jako pierwszy stosuje termin *działy nauki języka*, wcześniej nazywał je *częściami gramatyki*: „§. 5. Gramatyka całkowita obejmuje następujące główne działy nauki języka: 1, Głosownią […]; 2, Morfologią czyli Flexyą […]; 3, Etymologią […]; 4, Naukę o Partykułach; 5, Składnią […]. Dodatkowo uzupełnia to wszystko jeszcze 6, Ortografia" (Mał/1879, t. I: 5–6).

Tabela 1. Zestawienie nazw działów nauki o języku w gramatykach Małeckiego[14]

Dział współczesny	Nazwy działów wg Małeckiego	Terminy związane z działem, które pojawiły się w obu gramatykach[15]
fonetyka	fonetyzm, głosownia	konsonantyzm, ustrój fonetyczny, wokalizm, żywioł samogłoskowy, żywioł spółgłoskowy
fleksja	fleksja, morfologia, nauka o formach	fleksja werbalna, ustrój werbalny, żywioł koniugacyjny
słowotwórstwo	etymologia, słoworód, słowotwórstwo	żywioł słoworodny

[14] Kolejność działów w tabeli odpowiada porządkowi przyjętemu przez Małeckiego w jego gramatykach. Terminy w poszczególnych kolumnach ułożone są już alfabetycznie. Kolorem szarym zaznaczono działy, które wyodrębnia autor, ale które nie wchodzą dziś do nauki o języku lub nie są z niej wydzielane (np. nauka o partykułach).

[15] Terminy te nie oddają całości zjawisk, które zachodzą w poszczególnych działach (np. jest *fleksja werbalna*, ale nie ma *fleksji nominalnej*), nie zawsze występują w rozdziałach poświęconych konkretnemu działowi. Wskazują jednak na to, że Małecki stosuje już (nawet jeżeli nie we wszystkich aspektach) nowoczesną terminologię lingwistyczną, o czym świadczą choćby terminy *konsonantyzm* czy *wokalizm*.

Dział współczesny	Nazwy działów wg Małeckiego	Terminy związane z działem, które pojawiły się w obu gramatykach[15]
–	nauka o partykułach[16] (dział nauki zajmujący się nieodmiennymi częściami mowy, „niezdolnymi do fleksji"), o częściach mowy nieodmiennych	
składnia	nauka o zdaniu, składnia	składnia zgody, składnia rządu
ortografia interpunkcja	grafika (w Mał/1879), ortografia, pisownia przecinkowanie, interpunkcja	pisownia etymologiczna, pisownia fonetyczna, pisownia historyczna
–	wierszowanie	

Terminy odnotowane w tabeli 1 świadczą o tym, że jeszcze pod koniec XIX w. nazwy działów językoznawstwa nie były ustabilizowane. Autor wymiennie stosuje różne określenia (np. *fonetyzm* i *głosownia*; *fleksja i morfologia*, *etymologia, słoworód i słowotwórstwo*). Za działy gramatyki uznaje również ortografię i interpunkcję, a w Mał/1863 dołącza jeszcze dodatek *O wierszowaniu*.

1.3. Fonetyka (głosownia)

Opisując system fonetyczny języka polskiego, Małecki posługuje się terminami już zadomowionymi w polszczyźnie, chociaż często – zwłaszcza w gramatyce z 1879 r. – tworzy nowe terminy, które mają ułatwić zrozumienie pojęcia i wyeliminować wieloznaczność nazw występujących we wcześniejszych opisach polszczyzny. Z rezygnacji z niektórych terminów i wprowadzenia nowych tłumaczy się w przypisie: „Nazwy dotychczasowe tych nader trudnych do zdeterminowania spółgłosek: podniebienne, szumne, przyciskowe itd. jakie im nadawano w braku czego lepszego – było mi niepodobno zatrzymać. Czy i moja nazwa naganie nie ulegnie – to oczywiście inne pytanie" (Mał/1879, t. I: 36).

Podział spółgłosek Małecki przedstawia w gramatyce z 1879 r., chociaż dokonuje go według niejednolitych zasad. Biorąc pod uwagę pochodzenie spółgłosek, wyodrębnia *spółgłoski pierwotne* i *pochodne* (powstałe z pierwotnych w wyniku np. palatalizacji). Ze względu na miejsce artykulacji wyróżnia *spółgłoski gardłowe*, *podniebienne*, *zębowe* i *wargowe*, a według cech artykulacyjnych: *spółgłoski nieme* (czyli spółgłoski właściwe) i *płynne* (dziś półotwarte)[17]. Podział spółgłosek przedstawia w tabeli.

---

[16] Dość zaskakujące, że Autor wyodrębnia dział *nauka o partykułach* (o *częściach mowy nieodmiennych*) i opisuje je w osobnym rozdziale zarówno w Mał/1863, jak i Mał/1879.

[17] Szczegółowy opis systemu fonetycznego w Mał/1863 przedstawia Andrzej Lesiakowski (2014: 50–68).

Tabela 2. „Tabela spółgłosek polskich" autorstwa Małeckiego (Mał/1879, t. I: 55)

	Zetknięcie		Przymknięcie				
	mocne	słabe	mocne	słabe	nosowe	płynne	
1. Gardłowe	k	g	ch	h			
2. Podniebienne	k'	g'	(ch')	j			
3. Zęb. syczące grube	cz	ż, dż	sz	ż			
4. Zęb. syczące ostre	c	dz	s	z			
5. Zębowe twarde	t	d	*	*	n		
6. Zęb. pieszczotliwe	ć	dź	ś	ź	ń		
7. Wargowe twarde	p	b	f	w	m		
8. Wargowe miękkie	p'	b'	f'	w'	m'		
9. Płynne twarde						r	ł
10. Płynne miękkie						rz	l

Na szczególną uwagę zasługuje uwzględnienie przez Małeckiego kryterium sposobu artykulacji głosek (stopnia zbliżenia narządów mowy). Zauważenie *zetknięcia* i *przymknięcia* „mownych narzędzi" pozwoliło mu na wyodrębnienie spółgłosek *zwartych* (*eksplozyjnych*) i szczelinowych (*otworzystych, przewiewnych, przesmykowych*). Nie ma natomiast w gramatykach Małeckiego – jak sugeruje Andrzej Koronczewski – terminów *spółgłoska zetknięta, przytknięta* (1961: 69), nie pojawia się też *spółgłoska pieszczona,* zamiast niej występuje termin spółgłoska *pieszczotliwa* (Mał/1879, t. I: 57).

Małecki posługuje się zróżnicowanymi terminami w odniesieniu do procesów i zjawisk fonetycznych. Stosuje takie terminy, jak: *zjawisko fonetyczne, zjawisko głosowe, proces fonetyczny* (również *proces fonetyzmu*), *przemiana fonetyczna, upodobnienie dźwiękowe, przeobrażenie, przemiana, przejście* (głoski w inną). Wprowadza i upowszechnia takie określenia, jak: *prawo fonetyczne* (również *prawidło fonetyczne*), *prawo językowe* (*prawo języka, prawo głosowniowe*), *przyczyna fonetyczna* (*przyczyna głosowniowa*), *różnica fonetyczna, różnica iloczasowa, warianta, zasada fonetyczna* (*zasada głosowni, zasada głosowniowa*). Z SHTG wynika, że u Małeckiego po raz pierwszy odnotowano też

takie terminy, jak: *jer, jor, konsonantyzować się, kontrakcja, nazalizacja* i *nazalizować się, przemiana fonetyczna, przestawka* (= metateza), *rozziew, spiranta, substytucja, substytut, wokalizacja* i *wokalizować się*.

Do rzadkich i niejasnych należą te, które odnoszą się do procesów historycznych nieopisywanych we wcześniejszych gramatykach. Tutaj autor posiłkuje się literaturą w języku niemieckim i wpływ Miklosicha[18] jest bardzo widoczny.

W gramatyce z 1863 r. Małecki mówi o *pochyleniu samogłoski, natężeniu brzmienia samogłoski, zwątleniu natężenia samogłoski* (przegłos lechicki), a dodatkowo *postąpieniu samogłoski* i *zejściu czyli osłabieniu się samogłoski* (apofonia pie.)[19]. W Mał/1879 pojawia się też termin *pokrok* (w znaczeniu zarówno apofonii, jak i przegłosu).

1.4. Fleksja i słowotwórstwo

Terminologia morfologiczna i proces jej kształtowania są chyba najlepiej opisane w polskich badaniach. Jej szczegółową analizą zajmuje się m.in. Anna Czelakowska (2010, 2018). Autorka zaznacza, że „terminy, jak *fleksja, słowotwórstwo, morfologia, odmiana, wyraz, temat, końcówka, rodzaj, liczba, przypadek* (i nazwy poszczególnych przypadków), *deklinacja, koniugacja* oraz *rdzeń, przyrostek, sufiks, prefiks* i in. ustalony został w znakomitej większości w XIX i na początku XX w." (Czelakowska 2018: 288, zob. też: Urbańczyk 1993, Zagórski 1981).

Badacze podkreślają, że to Małeckiemu zawdzięczamy wprowadzenie pojęcia i terminu *formy wyrazu* (dane z SHTG dowodzą, że termin ten pojawił się już wcześniej w SkorM/1828, Sier/1838), popularyzację określeń *końcówka, czasownik, temat*, upowszechnienie terminu *słowotwórstwo* i oddzielenie go od fleksji, rozpowszechnienie wprowadzonego przez Sucheckiego terminu *strona* (Skarżyński 2001: 156–157, Szlifersztejnowa 1969: 38) oraz nazw *czas względny* i *czas bezwzględny* (Skarżyński 2001: 156–157), uporządkowanie i wyszczególnienie tylko trzech trybów w języku polskim, a w obrębie trybu

[18] Do opracowań Miklosicha często odwołuje się w swoich gramatykach, w szczególności w Mał/1879. Widać, że miał dostęp do dzieł drukowanych po 1863 r. Na s. 200 zaznacza: „Więcej o tem obacz w Miklosicha Vergleichende Lautlehre str. 73", „Wielki zasób takich wyrazów starosowiańskich zestawił Dr. Miklosich na str. 261 i n. swojej w r. 1878 wyd. Altsloven. Lautlehre, wraz z dowodami dostatecznymi, których tu za nim nie widzę żadnej potrzeby przytaczać" (Mał/1879, t. II: 52).

[19] Szczegółowo o charakterystyce zjawisk w Mał/1863 zob. Lesiakowski 2014: 69–80.

idealnego podtypów określanych sposobami (Skarżyński 1994, 2001). Dane z SHTG pokazują, że w gramatyce Małeckiego po raz pierwszy pojawiają się terminy złożone, z których większość do dziś funkcjonuje w opisie języka. To: *czasownik nijaki* i *czasownik zwrotny, deklinacja męska, żeńska* i *nijaka, deklinacja przymiotnikowa, rzeczowna, zaimkowa, deklinacja złożona, forma bezokolicznikowa, nieosobowa, pluralna, werbalna, forma złożona, indyferentyzm rodzajowy, końcówka analogiczna, nominalna, pluralna, przeniesiona, zredukowana, rodzaj nieżywotny* i *żywotny*. W większości są to kalki niemieckich lub łacińskich terminów, które funkcjonowały w ówczesnych opracowaniach niemieckojęzycznych (stosowane m.in. przez Miklosicha), por. np.: *reflexives Verb, nominale Declination, pronominale Declination, zusammengesetzte Declination, Infinitivform, Pluralform, Verbalform, zusammengesetzte Form, plural Endung*.

Przez cały wiek XIX oraz na początku XX w. można jednak dostrzec brak stabilności terminów nazywających „zakończenia" w znaczeniu fleksyjnym vs. słowotwórczym. Także u Małeckiego termin *przyrostek* bywa używany zarówno w odniesieniu do fleksji, jak i słowotwórstwa.

1.5. Składnia

Podstawa składni jako nauki – definicja zdania – nie mogła przez cały wiek XIX wyjść z zaklętego kręgu logiki. Również w gramatykach Małeckiego – podobnie jak u Kopczyńskiego – zdanie utożsamione jest z sądem (por. Rybicka-Nowacka 1990: 31–32).

U Małeckiego – o czym wspomina Jerzy Podracki – po raz pierwszy występują *objaśniające dodatki przynależne rzeczownikowi*, co daje podstawy do uznania go za twórcę współczesnej koncepcji przydawki. On także utworzył ten termin, choć stosował go w węższym niż dziś znaczeniu:

> Jego klasyfikacja operuje już w pełni pojęciami składniowymi:
> 1) przydawka = przydawka przymiotna
> 2) dopełniacz = przydawka dopełniaczowa
> 3) dopowiedzenie = apozycja
> 4) określenie przyimkowe = przydawka przyimkowa (Podracki 1982: 122–123).

Objaśniające dodatki należące do przymiotnika i *objaśniające dodatki odnośne do słowa* łączą wprawdzie razem i okolicznik, i dopełnienie, ale tylko w tytule rozdziału – szczegółowe omówienie jest oddzielne. Argumentacja Małeckiego operuje opozycją semantyczną, mówi on zatem właściwie o stopniu łączliwości znaczeniowej czy też o różnych rodzajach konotacji

semantyczno-składniowej, które należy uznać za poglądy prekursorskie w polskiej składni (Podracki 1982: 153–154). Po raz pierwszy w gramatyce Małeckiego pojawia się termin *szyk przestawny*.

2. Terminy łacińskie w gramatykach Małeckiego

Terminologia łacińska aż do XVIII w. była pierwszym i najważniejszym źródłem nomenklatury językoznawczej języków europejskich, w tym polskiej (por. rozdz. I). Wraz z gramatyką Kopczyńskiego, która zaczęła obowiązywać w polskim systemie szkolnictwa, w polszczyźnie zadomowiły się swojsko brzmiące terminy, jak: *mianownik, biernik, zaimek* czy *przypadkowanie* i *osobowanie*.

Terminy polskie (będące często kalkami terminów łacińskich, por. rozdz. I i VII) miały zarówno sprzymierzeńców, jak i wrogów. Jednym z nich był Małecki. W swoich gramatykach krytykuje terminy utworzone przez Kopczyńskiego, zarzucając im niedorzeczność:

> Nazwa Mianownik nic nie wypowiada. Jest to tylko czczy przekład czczéj łacińskiéj nazwy Nominativus (Mał/1863: 287).
> Niektóre nazwy Kopczyńskiego nazwać też trzeba wręcz niezdarnym i, np. celownik w znaczeniu datiwu (Mał/1879, t. I: 166).
> Nazywać przeto dativus celownikiem, zupełnie na to samo wychodzi, jak kiedyby kto myśliwego nazywał np. zającem, a zająca strzelcem… (Mał/1879, t. I: 166).

Niewykluczone, że wpływ na niechęć Małeckiego do polskich nazw przypadków miała nomenklatura niemiecka, w której występowały zniemczone nazwy łacińskie (por. niem. *Nominativ, Dativ, Genitiv* etc.). Jego głównym argumentem za stosowaniem nazw łacińskich był fakt, że nie kojarzyły się z polskimi wyrazami pospolitymi, jak *biernik* czy *celownik* (Mał/1879, t. I: 166). W swoich gramatykach stosuje tylko „łacińskie i liczebne nomenklatury deklinacyjne" (Mał/1879, t. I: 167). Równocześnie zaznacza, że terminy zaproponowane przez Kopczyńskiego wykorzystuje w swoich gramatykach „wszelako w inném jak dotąd znaczeniu, to jest w znaczeniu poszczególnych tylko odcieni tego albo owego przypadka, na jakie je musi rozróżniać Składnia" (Mał/1879, t. I: 166).

Na szczególną uwagę zasługują terminy określone przez Małeckiego jako „łacińskie". Są to nazwy przypadków (i inne terminy), które w mianowniku rzeczywiście mają formę łacińską (razem z ortografią łacińską): *nominativus, genitivus / genetivus, dativus, accusativus, instrumentalis,*

locativus i vocativus[20]. Niemniej już w przypadkach zależnych słowa te odmieniają się i przybierają (po odrzuceniu *-us*) końcówki typowe dla polskiej deklinacji rodzaju męskiego np.: *nominatiwu* (nie *nominatiwusa*), *nominatiwem* (nie *nominatiwusem), nominatiwie* (nie *nominatiwusie), nominatiwy* (nie *nominativa...*, jak w innych gramatykach). Trudno uznać te terminy za łacińskie, bo ich odmiana i ortografia są polskie. Nie można ich również określić jako całkowicie spolszczone, bo w mianowniku miały zawsze formę łacińską, a były też gramatyki, w których poświadczono formy mianownikowe, jak: *akuzatyw* (Mal/1700, Dąb/1759), *adiektyw* (Mal/1700, Dąb/1759), *wokatyw* (Mal/1700). W żadnej gramatyce Małeckiego nie odnotowano postaci: *nominatyw, nominatywus*.

Terminy stosowane przez Małeckiego należałoby raczej potraktować jako „terminy hybrydalne", przynależące do dwóch języków, tzn. za formy polskie z łacińską postacią mianownikową[21]. Sam autor zdaje sobie sprawę z „niedogodności" wynikających z jego propozycji i w Mał/1879 tak tłumaczy swoją decyzję:

> Terminologia naukowa, w każdym prawie przedmiocie, obficie się posługuje wyrazami obcymi, które w tym ciasnym tylko będąc używane zakresie, właśnie przeto mało się dotąd i w części tylko spolszczyły. Tak np. użyto i w niniejszém dziele wyrazów genitivus, conjunctivus, optativus, diftong, participium, aoristus itd. a w dalszych formach albo skłonnikach „diftongowy, participialny, genitiwu, w optatiwie, z infinitiwem" [...]; nadto między np. „genitivus" a w „genitiwie" zachodzi sprzeczność co do tego v i w, na koniec i samo to w „genitiwie" jest już w sobie niekonsekwencyą, dając zgłoskę ti z łacińska, a wie obok niéj z polska. Czuję i ja bardzo żywo te wszystkie niedogodności, a jednak zdaje mi się, że to jeszcze ze wszystkiego złego najmniejsze. Boć np. „dyftąg" albo „partycypium, genitywus" napisać przecie nie można (tak tego bowiem nie wymawiamy, zresztą, należałoby już wtedy pisać i kątęt, kątętować się) [...]. Jest to co prawda pstrocizna, lecz z wyrazami przyswojonymi zawsze będą takie kłopoty (Mał/1879, t. II: 530).

Zjawisko to nie było nowe, już wcześniej gramatycy posługiwali się terminami łacińskimi odmienianymi zgodnie z polską deklinacją (por. rozdz. IV, s. 93–95). Jednak dopiero w gramatykach Małeckiego odbyło się na taką skalę i bezwyjątkowo. Zestawienie terminów „łacińsko-polskich" wraz z ich odpowiednikami w gramatykach Małeckiego (oraz w innych gramatykach wydanych wcześniej i później) przedstawiłam w tabeli 3.

---

[20] Często na oznaczenie mianownika stosowane są również skróty, np. *nomin., nominat*. Do jednostkowych poświadczeń należą formy z polską grafią, typu *nominatiwus*, i raczej należy je uznać za błąd w druku (Mał/1879, t. I: 471).

[21] W SHTG terminy tego typu potraktowano jako przynależne do dwóch języków – łaciny i polszczyzny.

Tabela 3. Terminy łacińsko-polskie w gramatykach Małeckiego z uwzględnieniem gramatyk wcześniejszych i późniejszych

Wcześniej	Mał/1863	Mał/1879	Później
Fook/1768, Dudz/1776	accusativus	accusativus	Nitsch/1923, Rozw/1923[22]
Cell/1725, SzyGram /1767, Fook/1768, SzyGram /1770, Dudz/1776	przymiotnik	adiectivum	
	aoristus / aorystus	aoristus / aorystus	
	–	causativum	
Cell/1725	comparativus	comparativus	
Cell/1725, Szum/1809	tryb idealny	coniunctivus	
Fook/1768	dativus	dativus	
	deponens	deponens	
	–	deverbativum	
	słowo częstotliwe	frequentativum	
	czas przyszły	futurum	
Fook/1768	genitivus	genetivus	
Jan/1594 (?)[23]	imperativus	imperativus	Nitsch/1923, Łoś III/1927
	imperfectum	imperfectum	SW/1900–1927, ŁośFl/1923
Cell/1725	tryb oznajmujący	indicativus	Ułasz/1923
Dudz/1776, Trz/1865	infinitivus	infinitivus	Uchw.AU/1891, Rozw/1923, Łoś III/1927
	instrumentalis	instrumentalis	ŁośFl/1923, Rozw/1923
	–	iterativum	Ułasz/1923, Rozw/1923
	localis	locativus	
	przypadek siódmy	locativus	
Fook/1768	nominativus	nominativus	Uchw.AU/1891
	optativus	optativus	
Fook/1768	participium	participium	
	partitivus	partitivus	
	–	perfectum	ŁośFl/1923, Łoś III/1927
	praeteritum	praeteritum	
Rot/1616	stopień równy	positivus	
	stopień najwyższy	superlativus	
Sty/1675, Kon/1759, SkorM/1816, Trz/1865	supinum	supinum	ŁośFl/1923, Łoś II/1925, Łoś III/1927
	vocativus	vocativus	

Jak wynika z zestawienia, już w XVII i XVIII w. w gramatykach stosowano terminy o odmianie mieszanej, jednak można je uznać za zjawisko wciąż rzadkie i raczej odbiegające od normy niż ją stanowiące. W gramatykach Małeckiego jest to postępowanie niezwykle regularne i – dzięki objętości obu gramatyk – potwierdzone licznymi przykładami ilustrującymi różne formy fleksyjne danego terminu. Można również zauważyć pewną tendencję, a mianowicie wzrost (chociaż nieznaczny) liczby terminów o odmianie „mieszanej" w Mał/1879. Niektórym z nich w Mał/1863 odpowiada termin polski, co może świadczyć o tym, że w pierwszej gramatyce stosuje je jeszcze intuicyjnie, w drugiej określa już wyraźnie zasady funkcjonowania terminów łacińsko-polskich w tekście (nie umieszcza ich w nawiasach, odmienia po polsku), por.:

> W łacinie rządzą rzeczone słowa podwójnym accusatiwem i podwójnym nominatiwem (na mocy zasad prostej składni zgody) (Mał/1863: 321).
> Kiedy nareszcie i tym się także zachciało różniczek, wtedy locativus dał datiwowi to *jem* połączone z *u* (*jem-u*) jako mniemaną końcówką IIIgo przyp. (zapożyczoną od rzeczownego datiwu *panu* i *stadu*) (Mał/1879, t. I: 462).

Wymienne stosowanie terminów polskich i tych o odmianie „mieszanej" przyjęło się w opisie gramatycznym, używają ich w swoich gramatykach choćby Kazimierz Nitsch, Jan Rozwadowski, Henryk Ułaszyn czy Jan Łoś. Również współcześnie stosowane są formy tego typu (por. hasło *Ablativus* w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*: „A[blativus] pełni wiele różnych funkcji. W łac. część z nich przejął po utraconych instrumentalu" [EJO 1993: 13]).

Propozycja Małeckiego nie znalazła jednak sprzymierzeńców wśród współczesnych mu badaczy. Jednym z jej najzagorzalszych przeciwników był Jan Karłowicz, który swoją opinię na temat stosowania „systemu mieszanego" wyraził w 1885 r. w „Pracach Filologicznych":

> Niektórzy używają systemu mieszanego: jedne pojęcia nazywają terminami spolszczonymi, inne obcymi, używając ich i n c r u d o. Oto np. w ostatnich wydawnictwach krakowskich spotykamy się z taką nomenklaturą: „Niektóre masculina z nomin. na -a". „W znaczeniu vocativu, accusativu". „Nominativus w funkcyi

[22] W opracowaniach Rozwadowskiego i Kazimierza Nitscha forma mianownikowa zawsze przyjmuje postać skrótową, w przypadkach zależnych jednak terminy odmieniają się po polsku (por. np. hasło *imperfectum* w SHTG).

[23] *Słownik polszczyzny XVI wieku* uznaje *imperativus* w dziele Jana Januszowskiego za termin przyswojony. Jednak zapis (kursywą) przemawia raczej za tym, że Januszowski traktuje go jako wyraz łaciński.

> innych przypadków". „Formy genetivu". „W genetivie". „Uważa formę tę za adjectivum". „Partic. praeter. pass., nomin. sing. masc." „Predykatywnie". „Attrybuty". „Feminina, masculina, neutra". […] Zapytać się chce, dlaczego osoby tak piszące czynią wyjątek dla pewnych terminów, a dla innych nie? Czemu nie piszą np. *attributa,* kiedy piszą *masculina*? […] Zdaje mi się, że trzeba być tu konsekwentnym i mieć jakąś stałą zasadę: jeżeli już z łacińska mówić i pisać, to czynić to wszędzie i logicznie. „Podług deklinacyi rzeczownikowej występuje ten imiesłów (= ten im. występuje) jak nominativus lub accusativus". „Pl. accus. w znaczeniu nom. adj. Podług deklinacyi rzeczownikowéj". „Verbum substantivum". „Praesens tematu". „Aorystus" (!). „Inne słowa. Temat praesentis. Słowo kl. II. suf. -ne- praes. 3 sg." „Praeteritum złożone zawsze z praes. verbi subst." I to wszystko w książce polskiéj, obok czysto polskich terminów: *samogłoski nosowe, pierwiastki, końcówki, ściągnięcie* i t. d. Zapytać się chce, dlaczego osoby tak piszące czynią wyjątek dla pewnych terminów, a dla innych nie? Czemu nie piszą np. *attributa,* kiedy piszą *masculina*? Czemu nie piszą np. *declinatii substantivialnej,* praesens *thematu, aoristus, thema* praesentis, praeteritum złożone z praes. *verbu* subst., w *pluralu,* w *singularze,* w *dualu, konsonanty nazalne, radices* i t. d.? Zdaje mi się, że trzeba być tu konsekwentnym i mieć jakąś stałą zasadę: jeżeli już z łacińska mówić i pisać, to czynić to wszędzie i logicznie (KarłT/1885: 103).

I chociaż w cytacie mowa jest o „wydawnictwach krakowskich" (nie lwowskich, w których wydawał swoje gramatyki Małecki), to nie ulega wątpliwości, że Karłowicz ma na myśli gramatyki Małeckiego. W tym czasie w Krakowie nie wydano żadnej gramatyki, która odpowiadałaby opisowi Karłowicza. Ukazały się tam tylko gramatyka Władysława Lercela (widać w niej wpływ opracowania Małeckiego), Bożydara L. Ożyńskiego, który jednak nie stosował terminów łacińskich, czy Bronisława Trzaskowskiego, który ich używał, ale rzadko. Wszystkie dane wskazują więc na dzieła Małeckiego, tym bardziej że to w jego gramatykach pojawiają się terminy polskie typu: *samogłoski nosowe, pierwiastki, końcówki, ściągnięcie*[24]. Ostatecznym dowodem może być stwierdzenie krytykujące naśladownictwo Miklosicha, którego uczniem był Małecki:

> Wyznaję, że mnie (a wiem, że i wiele innych osób) razi ten makaronizm redivivus. Wygląda on w moich oczach na cofnięcie się wstecz o lat kilkadziesiąt, na dobrowolną i niczym nieuzasadnioną abdykacyję praw nabytych i zdobytych, na lekkomyślne zrzekanie się dorobku naukowego, na ślepe naśladownictwo Miklosicha, który przecież pisał po niemiecku i w zupełnie innych warunkach (KarłT/1885: 104).

---

[24] Już wcześniej, w 1880 r. gramatyka Mał/1879 została skrytykowana przez Kryńskiego. W obszernej recenzji zwraca uwagę na niejasność terminów *pierwiastek, końcówka* i *ściągnięcie* (Kryński 1880b: 111–128). Kryński również wypowiada się nieprzychylnie na temat stosowanych przez Małeckiego łacińskich nazw przypadków (Kryński 1880a: 483–494).

Prócz wspomnianych powyżej terminów łacińskich Małeckiemu zdarza się również tworzyć zestawienia (połączenia) terminologiczne, w których skład wchodzą terminy łacińsko-polskie (por. tabela 4).

Tabela 4. Zestawienia terminologiczne z terminami łacińskimi w gramatykach Małeckiego

Zestawienie	Mał/1863	Mał/1879
ablativus przy comparatiwie	+	+
ablativus przy słowach arcendi	+	+
imiesłów perfecti	participium perfecti passivi	+
konstrukcja ad sensum	–	+
konstrukcja esse z datiwem	+	+
participium bierne czasu przeszłego	imiesłów bierny czasu przeszłego	+

Wyraźnie widać, że w Mał/1879 konstrukcje łacińsko-polskie są częstsze, podobnie jak terminy o odmianie mieszanej (łacińsko-polskiej). Dla Małeckiego (i zapewne dla wielu ówczesnych uczonych) łacina była naturalnym językiem nauki. Powszechna znajomość łaciny prowadziła do tworzenia formacji typu: *ablativus przy słowach arcendi*.

3. Terminy niemieckie w gramatykach Małeckiego i odpowiadające im terminy polskie

Jak już podkreślałam, Małecki pozostaje pod wpływem językoznawstwa niemieckiego i prac Miklosicha. Często do opisu zjawisk językowych wykorzystuje terminy niemieckie, chociaż nie tak często jak łacińskie. Terminologia niemiecka funkcjonuje w gramatykach Małeckiego na zupełnie innych zasadach niż łacińska. Pojawia się zawsze w nawiasach, jako synonim terminu polskiego (często w towarzystwie terminu łacińskiego). Brak w Mał/1863 czy w Mał/1879 terminów niemiecko-polskich, które przypominałyby łacińsko-polski *nominativus, genetivus* czy *dativus*.

Dane z SHTG dowodzą, że autor odwoływał się do terminów niemieckich wówczas, gdy w polskim nazewnictwie termin był jeszcze nieustabilizowany i funkcjonowało kilka form obocznych tego samego pojęcia. Lub też gdy termin był nowy (jak i określane nim zjawisko, pojęcie). Materiał z gramatyk dowodzi również, że wiele z terminów zaproponowanych przez Małeckiego miało swoje źródło w niemieckiej terminologii lingwistycznej. Dlatego w tej części rozdziału przedstawiam szczegółowo sposoby funkcjonowania terminów niemieckich w opracowaniach Małeckiego i odpowiadające im terminy polskie.

Pierwszą grupę stanowią terminy niemieckie, które są odpowiednikami terminów polskich znanych i notowanych w innych gramatykach. Dotyczą przede wszystkim zagadnień z działu morfologii i składni. Do jednostkowych należą terminy z innych zakresów, np. *nicht-Silbe-bildend* ‘niesylabotwórczy’ (w Mał/1879 ‘i dyftongowe’), *Zeitwort* ‘czasownik’, *Fragepartikel* ‘partykuła pytająca’ (w Mał/1863, Mał/1879 ‘przysłówek pytający’). Kilka z nich dotyczy interpunkcji i zostały poświadczone jedynie w Mał/1863 (zob. tabela 5).

Tabela 5. Terminy niemieckie z zakresu interpunkcji w gramatykach Małeckiego i odpowiadające im terminy polskie z uwzględnieniem wcześniejszych i późniejszych gramatyk

Mał/1863	Mał/1879	We wcześniejszych i późniejszych gramatykach
Anführungszeichen / cudzysłów	–	cudzysłów: Kop/1778 i in.
Ausrufungszeichen / wykrzyknik / znak wykrzyknienia	–	wykrzyknik: Szum/1809 i in. znak wykrzyknienia: Kop/1778 i in.
Fragezeichen / znak zapytania	–	znak zapytania: L/1807–1814 i in.
Gedankenstrich / myślnik	–	myślnik: Mucz/1825 i in.
Parenthese / nawias	–	nawias: Kop/1778 i in.
Trennungszeichen / łącznik	–	łącznik: Mucz/1825 i in.

Pogrubieniem oznaczono terminy niemieckie.

Terminy niemieckie i odpowiadające im terminy polskie z zakresu morfologii to jedna z największych grup (zob. tabela 6).

Tabela 6. Terminy niemieckie z zakresu morfologii w gramatykach Małeckiego i odpowiadające im terminy polskie (z uwzględnieniem gramatyk wcześniejszych i późniejszych)

Mał/1863	Mał/1879	We wcześniejszych i późniejszych gramatykach
Wortableitung / etymologia / słoworód	**Wortbildungslehre** / etymologia / słoworód / słowotwórstwo	etymologia: Rot/1616 i in. słoworód: Kop/1783 i in. słowotwórstwo: Malin/1869–1870
Wurzelwort / wyraz pierwotny		wyraz pierwotny: Kop/1780 i in.
abgeleitetes Wort / wyraz pochodny	**abgeleitetes Wort /** pochodnik	wyraz pochodny: Kop/1780 i in. pochodnik: Desz/1846 i in.
Stamm / pierwiastek / rdzeń / temat / źródłosłów	**Stamm** / osnowa / pień	pierwiastek: Kn/1644 i in.; osnowa: SkorM/1816 i in.; pień: Such/1849 i in.; rdzeń: Such/1849 i in; temat: Kop/1780 i in.; źródłosłów: SkorM/1816 i in.
Bindevokal / spójka	**Zwischensilbe /** spójka / sylaba pośrednia	spójka: Such/1849 i in.

Mał/1863	Mał/1879	We wcześniejszych i późniejszych gramatykach
Bindelaut / spójka	**Klassenvocal / Stammbildungssuffix / Thematischer Vokal** / spójka	spójka: Such/1849 i in.
Endung / zakończenie / przyrostek	**Endung /** zakończenie / przyrostek / końcówka	zakończenie: od Mal/1700 i in. przyrostek: Bor/1830, Sier/1838 końcówka: Such/1849 i in.
relative Zeitform / czas względny	–	czas względny: Mucz/1825, Kras/1897, Szob/1923
Steigerung / stopniowanie		stopniowanie: Kop/1778 i in.
absolute Steigerung / stopniowanie bezwzględne		stopniowanie bezwzględne: Żoch/1838 i in.
vergleichende Steigerung / stopniowanie stosunkowe porównawcze		stopniowanie stosunkowe porównawcze: Morz/1857 i in.

Pogrubieniem oznaczono terminy niemieckie.

Z tabeli wynika, że wiele terminów niemieckich ma w gramatykach polskich więcej niż jeden odpowiadający im termin, również Małecki często stosuje wymiennie kilka nazw polskich, np.: *wyraz pochodny* i *pochodnik*; *pierwiastek*, *rdzeń*, *temat*, *źródłosłów*, *osnowa* i *pień*. Duża wariantywność cechuje też terminologię niemiecką, co może świadczyć o tym, że również w innych językach brak stabilizacji w nomenklaturze z zakresu morfologii.

Równie liczny krąg stanowią terminy niemieckie i polskie z zakresu składni (zob. tabela 7).

Tabela 7. Terminy niemieckie z zakresu składni w gramatykach Małeckiego i odpowiadające im terminy polskie z uwzględnieniem wcześniejszych i późniejszych gramatyk

Mał/1863	Mał/1879	We wcześniejszych i późniejszych gramatykach
Satz / zdanie		zdanie: od Kn/1621 i in.
Subjekt / podmiot	**Subjekt** / podmiot / subiekt	podmiot / subiekt: Mucz/1825 i in.
einfacher Satz / zdanie pojedyncze		zdanie pojedyncze: Mucz/1825 i in.
zusammengesetzter Satz / zdanie złożone		zdanie złożone: Jak/1823, t. I i in.
zusammengezogener Satz / zdanie ściągnięte		zdanie ściągnięte: od Rew/1845 i in.
eingeschalteter Satz / zdanie wtrącone / zdanie nawiasowe		zdanie wtrącone: Morz/1857 i in. zdanie nawiasowe: Mucz/1825 i in.
koordinierter Satz / zdanie współrzędne		zdanie współrzędne: Łaz/1861 i in.
kopulatives Satzverhältnis / zwyczajne zdanie współrzędne		zdanie łączne: Such/1849, Jes/1886, Kras/1897
nackter Satz / zdanie gołe		zdanie gołe: Gr/1861, Jes/1886

Mał/1863	Mał/1879	We wcześniejszych i późniejszych gramatykach
entwickelter Satz / zdanie rozwinięte		zdanie rozwinięte: Jak/1823, t. I i in.
Hauptsatz / zdanie główne		zdanie główne: Mucz/1825 i in.
abhängiger Satz / zdanie zależne		zdanie zależne: Gr/1861 i in.
Nebensatz / zdanie poboczne / zdanie podrzędne		zdanie poboczne: od Mucz/1825 i in. zdanie podrzędne: Rew/1845 i in.
subordinierter Satz / zdanie poboczne / zdanie podrzędne		zdanie poboczne: Mucz/1825 i in. zdanie podrzędne: Rew/1845 i in.
regierter Satz / zdanie rządzone		zdanie rządzone: Mucz/1825, Rew/1845, Kras/1897
Relativsatz / zdanie względne		zdanie względne: Such/1849 i in.
kausaler Nebensatz / zdanie przyczynowe		zdanie przyczynowe: Rew/1845 i in.
konditionaler Nebensatz / zdanie warunkowe		zdanie warunkowe: Such/1849 i in.
vergleichender Nebensatz / zdanie porównawcze		zdanie porównawcze: Łaz/1861, Lerc/1877, Jes/1886, Kras/1897
Vordersatz / zdanie poprzednie		zdanie poprzednie: Gr/1861, Jes/1886, ZwO/1924 poprzednik: Rew/1845 i in.
Nachsatz / zdanie następne		zdanie następne: Gr/1861, Jes/1886 następnik: Rew/1845 i in.
Wortfolge / szyk wyrazów / składnia szyku	**Wortfolge** / szyk wyrazów	szyk wyrazów: Kn/1644 i in. składnia szyku: Kop/1783

Pogrubieniem oznaczono terminy niemieckie.

Można zauważyć, że terminy niemieckie z zakresu składni miały już swoje polskie ekwiwalenty w czasie powstawania gramatyk Małeckiego. W większości były to jednak nazwy potwierdzone dopiero w gramatykach z XIX w. (Mucz/1825, Rew/1845, Such/1849, Gr/1861 i in.), co może wskazywać (chociaż nie wspominają o tym autorzy gramatyk), że ich podstawą mogły być już terminy niemieckie, nie łacińskie. Świadczą o tym np. zapożyczenie leksykalne *subiekt* (por. wcześniejsze pol. *subiektum*) czy kalki strukturalne *zdanie gołe*, *zdanie pojedyncze*, *zdanie rozwinięte*, *zdanie poboczne* i *zdanie podrzędne*.

Materiały z SHTG pokazują, że w gramatykach Małeckiego występuje dość dużo terminów niemieckich, nawet wówczas, gdy odpowiadające im terminy polskie były już dobrze znane i rozpowszechnione w innych gramatykach. Pokazuje to wyraźnie, że w XIX w. to język niemiecki zaczynał wypierać łacinę w opisach systemu gramatycznego, a gramatycy polscy coraz częściej odwoływali się do terminologii niemieckiej, por.:

> A ponieważ […] gramatyka porównáwczá prócz głosek odróżniá w składzie i budowie wyrazów i inne gramatyczne cząstki składowe wyrazów, przeto wyjáśniając

> prawa głosowe głosek, musieliśmy się mimowolnie spotykać z dopiéro rzeczonemi gramatycznemi cząstkami w skład wyrazów wchodzącemi, jakiemi są pierwiastek (etymon, radix, niemieckie Wurzel), pień czyli temat (thema, Stamm), nagłos (praefixum, Vorsylbe), pogłos (afformativum, affixum, Nachsylbe, Wortbildungssuffix), końcówka (suffixum, Biegungssuffix albo Endung), spójka (Bindevocal), nasuwka (prothesis, Vorschlag), wsuwka (epenthesis, Einschiebsel), zasuwka (epithesis lub paragoge) itd. (Malin/1869–1870, z. 3: 267).
> Nazywam wstawką to, co powszechnie gramatyka porównawcza zowie w pewnych razach spójką (Bindelaut, Bindevocal), w innych zaś cechą trybową (Moduscharacter). I ja także za drugimi tak to nazywałem w mojej Gramat. z r. 1863 (Mał/1879, t. I: 277).
> *Bindevocal* spójka (KarłT/1885: 106).

Z danych zestawionych w powyższych tabelach wynika również, że pod koniec XIX w. w opisie języka polskiego nadal brak stabilizacji w stosowaniu terminów, jak: *temat* (określany również: *pierwiastkiem*, *rdzeniem*, *źródłosłowem*, *osnową*, *pniem*), *przyrostek* i *końcówka* (stosowane wymiennie obok terminu *zakończenie*). W dalszym ciągu wieloznaczne jest określenie *spójka*, które odnosi się do niem. *Bindevokal*, *Bindelaut*, *Zwischensilbe*, *thematischer Vokal*, *Stammbildungssuffix*. Wciąż wymiennie stosowane są nazwy: *etymologia*, *słoworód*, *słowotwórstwo*.

Drugą w Mał/1863 i Mał/1879 grupę terminów niemieckich stanowią te, którym odpowiadają nazwy polskie wprowadzone do opisu polszczyzny przez Małeckiego. Niektóre z nich są kalkami terminów niemieckich (i łacińskich), inne to nowotwory (por. *spółgłoska przewiewna*), które autor gramatyki utworzył samodzielnie (lub pod wpływem jeszcze innych języków, np. czeskiego, jak *pokrok*). Część z nich przyjęła się i do dziś funkcjonuje jako terminy gramatyczne, inne zaginęły.

Tabela 8 przedstawia terminy, które pojawiły się po raz pierwszy w opisie języka polskiego właśnie w gramatykach (obu lub jednej z nich) Małeckiego i zostały przejęte przez późniejszych językoznawców. W ostatniej kolumnie uwzględniono też ich ekwiwalenty pojawiające się w innych gramatykach (również wcześniejszych).

Tabela 8. Terminy niemieckie i odpowiadające im terminy polskie wprowadzone po raz pierwszy przez Małeckiego z uwzględnieniem ich obecności we wcześniejszych i późniejszych gramatykach

Mał/1863	**Mał/1879**	**Terminy w innych gramatykach**
SŁOWOTWÓRSTWO		
Verbalwurzel / **pierwiastek słowny**	Verbalwurzeln / **pierwiastek słowny** / pierwiastek werbalny	**pierwiastek słowny**: Malin/1869–1870 pierwiastek czasowny: Trz/1865 pierwiastek czasownika: Trz/1865, Łoś II/1925

Mał/1863	Mał/1879	Terminy w innych gramatykach
Pronominalwurzel / **pierwiastek zaimkowy**		**pierwiastek zaimkowy**: Trz/1865, Malin/1869–1870, Szob/1923 pierwiastek zaimka: Trz/1865
Vorsilbe / **przybranka**	Vorsilbe / nawiązka	**przybranka:** Trz/1865, Lerc/1877, Jes/1886, Uchw.AU/1891, Kras/1897, SW/1900–1927 przedrostek: KarłT/1885, Kr/1897, SW1900–1927 in.
Bindelaut / spójka	Bindelaut / wstawka / **augment**	**augment**: Dor/1958–1969
SKŁADNIA		
das nähere Objekt / biernik / przedmiot	das nähere Objekt / biernik / przedmiot / objekt / **obiekt bliższy**	**obiekt bliższy**: ŁośFl/1923, Łoś II/1925 biernik: Morz/1857, Gr/1861, Lerc/1877 objekt: Rew/1845 i in. przedmiot: Jak/1823, t. I i in.
adversatives Satzverhältnis / **zdanie współrzędne przeciwstawne**		**zdanie współrzędne przeciwstawne**: Kras/1897, Kr/1917, PolTerm/1921, Król/1922, Szob/1923
kausales Satzverhältnis / **zdania współrzędne wynikowe**		**zdania współrzędne wynikowe**: Kras/1897, Kr/1917, Szob/1923 zdanie wynikowe: Jes/1886, SW/1900–1927, ŁośFl/1923
konzessiver Nebensatz / **zdania przyzwolone**		**zdania przyzwolone**: Kras/1897, ŁośFl/1923 zdanie ustępcze: Kras/1897, ŁośFl/1923
Konsekutivsatz / **zdanie skutkowe**		**zdanie skutkowe**: Jes/1886, Kras/1897, Kon/1920, ŁośFl/1923
umschreibender Nebensatz / **zdanie opisowe**		
abhängiger Fragesatz /**pytanie zawisłe**		**pytanie zawisłe**: Lerc/1877, Jes/1886 pytanie zależne: Gr/1861, Kras/1897, Lerc/1877, Łaz/1861, ŁośFl/1923
INNE		
präjerierter Vokal / **dwugłoska jotowa**	präjerierter Vokal / syllaby ja, jo, ju, ją, ję	**dwugłoska jotowa**: Kr/1897
absolute Zeitform / **czas bezwzględny**	–	**czas bezwzględny**: Szob/1923
Klammer / **klamra**	–	**klamra**: SW/1900–1927 inni: nawias

Pogrubieniem oznaczono terminy polskie, które pojawiły się po raz pierwszy w gramatykach Małeckiego.

Najwięcej terminów odnosi się do składni. Należą do nich skupienia terminologiczne: *pytanie zawisłe*, *zdanie współrzędne przeciwstawne*, *zdania współrzędne wynikowe*, *zdania przyzwolone*, *zdanie skutkowe*, *obiekt bliższy*,

zdanie opisowe, będące – w większości – kalkami strukturalnymi terminów niemieckich, które z kolei były replikami określeń łacińskich.

Terminy związane ze słowotwórstwem to albo kalki terminów niemieckich (np. *pierwiastek zaimkowy*, *pierwiastek słowny*, *pierwiastek werbalny*), albo innowacyjne propozycje Małeckiego, np. *wstawka*, *przybranka*, *nawiązka*, ewentualnie zapożyczenia, jak *augment* (z niem. *Augment*, a to z łac. *augmentum*).

Do zapożyczeń niemieckich należy termin *klamra* na oznaczenie nawiasu kwadratowego, niepoświadczony we wcześniejszych dziełach.

Za kalkę trzeba uznać termin *czas bezwzględny*, natomiast propozycje *dwugłoska jotowa* oraz odpowiadającą im w Mał/1879 konstrukcję *syllaby ja, jo, ju, ją, ję* (wcześniej uznawane za dyftongi) – za sporadyczne i nieustabilizowane formacje.

Ostatnią grupę stanowią terminy niemieckie i odpowiadające im polskie utworzone przez Małeckiego, które jednak nie przyjęły się w polszczyźnie, często zostały poświadczone tylko w jego gramatykach, a nawet w nich są sporadyczne.

Tabela 9. Terminy niemieckie i odpowiadające im terminy polskie wprowadzone przez Małeckiego i nienotowane w późniejszych źródłach

Mał/1863	**Mał/1879**	**Odpowiedniki w gramatykach**
–	Anlaut / **pierwotka poczynająca**	nagłos: Malin/1869–1870, Oż/1883, KarłT/1885 i in.
–	Auslaut / **pierwotka nakrawędna**	wygłos: Such/1849 pogłos: Malin/1869–1870, KarłT/1885
–	konsonantischer Diphthong / **dyftong spółgłoskowy**	
Doppellaut / dwugłoska	Doppellaut / **dyftong spółgłoskowy**	dwugłoska: od Nał/1774
–	Ersatzdehnung / **długość zgłosek kompensacyjna**	wzdłużenie nagrodne: KarłT/1885 wzdłużenie zastępcze: Rozw/1923
gemeine Wortfolge / **szyk normalny** / prosty	gemeine Wortfolge / szyk prosty	szyk prosty: Such/1849 i in.
Lautlehre / głosownia	Lautlehre / **fonetyzm**	głosownia: Morz/1857 i in. fonetyka: Kr/1897
Lautschwächung / zwątlenie samogłoski / **zejście / osłabienie się samogłosek**	Lautschwächung / **pokrok wsteczny**	zwątlenie samogłoski: Łaz/1861, Czep/1871–1872, KarłT/1885, Jes/1886

Mał/1863	Mał/1879	Odpowiedniki w gramatykach
Lautsteigerung / postąpienie samogłoski	Lautsteigerung / **pokrok postępowy / pokrok / pokraczanie samogłoski**	postąpienie: Trz/1865, Malin/1869–1870 stężenie: Trz/1865
Moduscharakter / **cecha trybowa**	Moduscharakter / **wstawka**	
–	Neubildung[25]	
–	primäre Wurzel / **pierwiastek oryginalny / zarodowy / prototypowy**	pierwiastek pierwotny: Ułasz/1923
–	sekundäre Wurzel / **pierwiastek wtórny / przerobny / wzmocniony**	
–	Silbebildend / **i samoistne**	
–	Stammbildungslehre / **tematoród** / słowotwórstwo	słoworód: Kop/1783 i in. nauka słoworodna: Kop/1783 i in. słowotwórstwo: Malin/1869–1870 i in.
Umlaut / zwątlenie samogłoski	Umlaut / zwątlenie samogłoski / **pokrok wsteczny / odwątlenie zejście samogłoski / osłabienie samogłoski**	zwątlenie samogłoski: Łaz/1861, Czep/1871–1872, KarłT/1885 Jes/1886, Kr/1897
–	unechter Diphthong	
Wurzel / **pierwiastek**	Wurzel / pierwiastek, **zawiązek**	pierwiastek: Mroz/1822 i in. korzeń: Malin/1869–1870 etymon: Dor/1958–1969
–	Wurzelvokal[26]	

Pogrubieniem oznaczono terminy polskie, które pojawiły się jedynie w gramatykach Małeckiego.

Dane zebrane w tabeli 9 wskazują, że liczba terminów niemieckich i nowych, często bardzo oryginalnych, odpowiadających im terminów polskich autorstwa Małeckiego wzrosła w gramatyce z 1879 r. Dotyczą one głównie zjawisk fonetycznych, jak np.: *pokrok*, *pokrok wsteczny*, *pokrok postępowy*, *pokraczanie samogłoski* (na określenie przegłosu i apofonii). Zdarzają się też terminy z zakresu słowotwórstwa (*pierwiastek oryginalny*, *zarodowy*, *prototypowy*) czy składni (*szyk normalny*).

[25] Brak terminu polskiego. Małecki stosuje termin *Neubildung*, pisząc o „(praeteritum) najświeższéj daty" (Mał/1879, t. II: 212). Termin *nowotwór* odnotowano po raz pierwszy w SW/1900–1927.

[26] Małecki stosuje tylko termin niemiecki (Mał/1879, t. II: 127).

4. Podsumowanie

Wkład Małeckiego w rozwój polskiej nomenklatury językoznawczej można uznać za znaczący i ważny. Analiza danych dowodzi, że Małecki był autorem (lub popularyzatorem) wielu polskich terminów, które stosujemy do dziś, np. *rodzina wyrazów*, *przestawka*, *przydawka*, *substytucja* i innych. Równocześnie, porównując dane z Mał/1863 i Mał/1879, można wnioskować, że w późniejszej gramatyce autor częściej stosuje terminy łacińskie (w odmianie łacińsko-polskiej). Dotyczy to zarówno stosowania terminów łacińskich zadomowionych już w językach nowożytnych (np. nazw przypadków), jak i internacjonalizmów typu *deklinacja*, *koniugacja*. Terminy niemieckie pojawiają się zazwyczaj w charakterze cytatów, w nawiasach obok odpowiadających im terminów polskich (często będących kalkami tych niemieckich), dzięki czemu możemy zauważyć, że nazewnictwo polskie z zakresu morfologii i składni zaproponowane przez Małeckiego miało swoje źródło właśnie w języku niemieckim.

Gramatyki Małeckiego otwierają wstępny etap stabilizowania się współczesnej polskiej terminologii językoznawczej. Panują w niej jeszcze duża wariantywność i brak precyzji (choćby w nazewnictwie z zakresu fonetyki, morfologii i składni), co wynika jednak nadal z braku zrozumienia niektórych zjawisk językowych (jak odróżnienie apofonii od przegłosu). Krystalizacja polskiej nomenklatury gramatycznej nastąpi w kolejnym stuleciu.

Aleksandra Żurek-Huszcz

Uniwersytet Warszawski
aleksandra.zurek@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-0377-2236

Rozdział IX

Terminologia gramatyczna przełomu XIX i XX wieku: Adam Antoni Kryński – Stanisław Szober

Celem tekstu jest omówienie rozwoju terminologii gramatycznej na przełomie XIX i XX w. na podstawie dwóch podręczników. Pierwszy to *Gramatyka języka polskiego* Adama Antoniego Kryńskiego z 1897 r., która „była dla wykształconego ogółu swojego rodzaju fenomenem" (Nitsch 1960: 178) i stanowiła „niewątpliwy przełom w naszym gramatykarstwie" (Urbańczyk 1993: 100). Drugi – *Gramatyka języka polskiego* Stanisława Szobera z 1923 r., o której jeszcze w 1951 r. pisano, że to „najlepszy dotąd i najpełniejszy podręcznik gramatyki opisowej" (Lehr-Spławiński 1951: 494). Jako tło analizy służą terminy poświadczone w źródłach notowanych w SHGT (dostęp: 5.12.2023) i w pracy Andrzeja Koronczewskiego (1961), a wśród nich przede wszystkim terminologia uchwalona podczas zjazdu gramatyków polskich (PolTerm/1921). Odbył się on 17 i 18 lutego 1921 r., a brali w nim udział wybitni językoznawcy tamtych czasów, m.in. Stanisław Szober, Jan Łoś, Kazimierz Nitsch i Jan Rozwadowski.

1. Gramatyka – definicje, działy

W Kr/1897 *gramatyka* zdefiniowana jest jako 'nauka o właściwościach danego języka zarówno w mowie żywej jak i w piśmie'. Autor zauważa jej dwa zadania: *praktyczne*, które „podaje […] przepisy, jak pewnym językiem mówić i pisać należy", i *teoretyczne*, *naukowe*, „polegające na wyjaśnieniu początku i rozwoju właściwości, jakie dany język posiada" (Kr/1897: 10–11). W Szob/1923 *gramatyka* nie jest zdefiniowana, choć autor nazwę tę stosuje: w tytule dzieła i, kilkakrotnie, także w jego treści. Przedmiotem książki czyni „wykład właściwości gramatycznych współczesnej polszczyzny literackiej" (Szob/1923: V). Wykład ten jest naukowy, uzupełniony niekiedy informacjami o charakterze

historycznojęzykowym, do celów praktycznych mogą natomiast służyć np. tabele deklinacji i koniugacji.

Termin *gramatyka* poświadczono także w PolTerm/1921. Kr/1897 i PolTerm/1921 notują ponadto nazwę *terminologia gramatyczna*.

W ujęciu Kryńskiego i Szobera[1] gramatyka dzieli się na fonetykę, morfologię (fleksję i słowotwórstwo) oraz składnię. W Kr/1897 nie ma jednak rozdziału poświęconego słowotwórstwu i składni. Niektóre wiadomości ze słowotwórstwa zostały tu omówione w innych rozdziałach, informacji na temat składni nie zawarto natomiast w ogóle[2]. Uwzględniono za to rozdział poświęcony pisowni, który uznał Kryński za „niezbędne uzupełnienie części teoretycznej" (Kr/1897: II). Taki dobór treści świadczyć może o tym, że zadanie praktyczne gramatyki było dla Kryńskiego ważniejsze niż jej funkcja naukowa.

W PolTerm/1921 i Szob/1923 znajdujemy także *semantykę*, inaczej *naukę o znaczeniu wyrazów* – chodzi tu o podział wyrazów na części mowy.

2. Fonetyka

2.1. Fonetyka i jej działy

Na szczególną uwagę zasługuje poświadczona w Szob/1923 *psychofonetyka* – termin, którego nie ma w pozostałych źródłach notowanych w SHTG i w pracy Koronczewskiego (1961). Szober, korzystając zapewne z osiągnięć szkoły kazańskiej, stworzonej przez Jana Baudouina de Courtenay i Mikołaja Kruszewskiego, za *psychofonetykę* uważa naukę, która „ma za przedmiot swoich rozważań nie głoski, lecz ich odpowiedniki psychiczne" (Szob/1923: 33). Autor pisze tu o *wartości funkcjonalnej* głosek, wynikającej z pewnego ich *wyobrażenia* i stanowiącej przeciwieństwo ich *wartości wymawianiowo-słuchowych*. Rozdział *Psychofonetyka* jest zatem „pierwszym systematycznym i konsekwentnym opisem morfonologii w gramatykach języka polskiego" (Czelakowska 2010: 74). Dowodzi to nowatorskości ujęcia Szobera, który uwzględnił w swojej pracy najnowsze osiągnięcia myśli językoznawczej[3].

---

[1] Podział gramatyki na działy nie został w Szob/1923 przedstawiony wprost, o poglądach autora można jednak wnioskować z treści i układu dzieła.

[2] Słowotwórstwo zostało wyodrębnione w osobnym rozdziale w gramatyce szkolnej tego autora (Kr/1908), a rozdział poświęcony składni, którego autorem jest Mirosław Zbigniew Kryński, syn Adama Antoniego, uwzględniono w drugim wydaniu tej gramatyki (Kr/1913).

[3] Nazwa *fonologia* funkcjonowała już w polskiej terminologii gramatycznej, ale rozumiana była początkowo jako synonim *fonetyki*: tak nie tylko w Kr/1897, lecz także np. w SW/1900–1927.

Notowane w Szob/1923 nazwy działów fonetyki w postaci terminów złożonych o strukturze: rzeczownik *głosownia* i przymiotnik – *głosownia opisowa*, *głosownia funkcjonalna* i *głosownia historyczna* – nie są poświadczone we wcześniejszych źródłach (por. tabela 1).

Tabela 1. Nazwy fonetyki i jej działów w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
głosownia / fonologia / fonetyka	nauka o głoskach	nauka o głoskach / głosownia	głosownia: Morz/1857 fonetyka: Malin/1869–1870 fonologia: Czep/1871–1872 nauka o głoskach: Szt/1854
–	głosownia opisowa / fonetyka	–	głosownia opisowa: Szob/1923 fonetyka: Malin/1869–1870
–	głosownia funkcjonalna / psychofonetyka	–	głosownia funkcjonalna: Szob/1923 psychofonetyka: Szob/1923
–	głosownia historyczna	–	głosownia historyczna: Szob/1923

2.2. Podział głosek

W Kr/1897 i Szob/1923 notowana jest nazwa *głoska* w znaczeniu ‘dźwięk mowy’, a odróżnienie głoski od litery jest ścisłe i konsekwentne. *Głoskę* w znaczeniu zarówno ‘pojedyncze znaczenie, dźwięk wyrazu’, jak i ‘litera, znak’ notuje jeszcze SW/1900–1927, choć to drugie opatruje kwalifikatorem !, oznaczającym „wyraz, którego unikać należy”.

Termin *dźwięk*, poświadczony u obu autorów, w Kr/1897 jest synonimem *głoski*, a w Szob/1923 – *samogłoski*. Obaj autorzy konsekwentnie posługują się nazwami *samogłoska* i *spółgłoska*; terminów synonimicznych – odpowiednio *dźwięk*, *ton* (Szob/1923) i *szmer* (Kr/1897 i Szob/1923) – używają jedynie na początku wywodu (por. tabela 2).

Tabela 2. *Głoska*, *samogłoska* i *spółgłoska* w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
głoska / dźwięk	głoska	głoska, dźwięk	głoska: Kop/1780 dźwięk: Murz/1551
samogłoska	samogłoska / dźwięk / ton	samogłoska	samogłoska: Kop/1778 ton: Mącz/1564
spółgłoska / szmer	spółgłoska / szmer	spółgłoska	spółgłoska: Nał/1774 szmer: Jes/1886

2.2.1. Samogłoski

Używany przez Kryńskiego termin *samogłoska ustno-nosowa* w źródłach SHTG poświadczony jest jedynie w Kr/1897 i Kr/1917, natomiast notowane w Kr/1897 nazwy *samogłoska ustna* i *samogłoska otwarta* występują wcześniej tylko w Łaz/1848 (por. tabela 3). Z przeglądu materiału w SHTG wynika, że pozostałe nominacje dotyczące samogłosek były już dobrze ugruntowane.

Tabela 3. Nazwy rodzajów samogłosek w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
czysta / ustna	czysta	czysta	ustna: Malin/1869–1870 czysta: Szum/1809
ustno-nosowa / nosowa	nosowa	nosowa	nosowa: Kop/1780 ustno-nosowa: Kr/1897
jasna / otwarta	jasna	jasna	jasna: Kop/1780 otwarta: Łaz/1848[4]
pochylona / ścieśniona	pochylona / ścieśniona	pochylona	pochylona: Mał/1863 ściśniona: Kop/1780

2.2.2. Spółgłoski

Większe rozbieżności widoczne są w opisie spółgłosek (por. tabela 4). W Kr/1897 pojawiają się nazwy *spółgłoska średnio-językowa*, *przedniojęzykowa* i *tylnio-językowa*, niepoświadczone wcześniej w źródłach SHTG, z kolei Szob/1923 notuje niewystępujące w innych źródłach terminy *spółgłoska średniojęzykowo-podniebienna*, *uśredniojęzykowiona* i *tylnojęzykowo-miękkopodniebienna*; ponadto *spółgłoska dwuwargowa* wcześniej poświadczona jest tylko w Szob/1914–1916. Warto zauważyć, że Szober nie użył nominacji *spółgłoska chwilowa* i *trwała*, w PolTerm/1921 odnoszących się do pojęć nadrzędnych wobec, odpowiednio, *spółgłosek zwartych* i *zwarto-szczelinowych* oraz *szczelinowych* i *półotwartych*. Notowany w Szob/1923 termin *spółgłoska półotwarta* poświadczony był w Szob/1914–1916, a *spółgłoska czysta* – w PolTerm/1921.

[4] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 57–58. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Malin/1869–1870. W Prz/1816 pisze się co prawda o *samogłoskach jaśniejszych* i *ciemniejszych*, nie odpowiada to jednak, jak się zdaje, podziałowi na samogłoski jasne i ścieśnione.

Tabela 4. Nazwy rodzajów spółgłosek w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
dźwięczna / głośna / dawniej słaba	dźwięczna / słaba	dźwięczna	dźwięczna: Trz/1861[5] głośna: KarłT/1885 słaba: Mroz/1822
bezdźwięczna / cicha / dawniej mocna	bezdźwięczna / mocna	bezdźwięczna	bezdźwięczna: Trz/1861[6] cicha: KarłT/1885 mocna: Mroz/1822
–	czysta	czysta	PolTerm/1921
nosowa	nosowa	nosowa	SkorM/1816
twarda	twarda	twarda	Cell/1725
miękka / średnio-językowa / podniebienna	miękka (w tym średniojęzykowa / średniojęzykowo-podniebienna oraz uśredniojęzykowiona)	miękka / średnio-językowa	miękka: Kop/1780 średnio-językowa: Kr/1897 podniebienna: Mroz/1822 średniojęzykowo-podniebienna: Szob/1923 uśredniojęzykowiona: Szob/1923
wargowa	dwuwargowa / wargowa	wargowa	wargowa: Kop/1783 dwuwargowa: Szob/1914–1916[7]
wargowo-zębowa	wargowo-zębowa	wargowo-zębowa	Rozp/1830
przednio-językowa / zębowa	przedniojęzykowa (w tym: zębowa i dziąsłowa)	przedniojęzykowa (w tym: zębowa i dziąsłowa)	przednio-językowa: Kr/1897
tylnio-językowa / gardłowa	tylnojęzykowo-miękkopodniebienna / tylnojęzykowa	tylno-językowa	tylnio-językowa: Kr/1897 tylno-językowa: SW/1900–1927 gardłowa: Kop/1783 tylnojęzykowo-miękkopodniebienna: Szob/1923
–	–	chwilowa	Żoch/1838 (= zwarta)
–	zwarta	zwarta	Mał/1879
–	zwarto-szczelinowa	zwarto-szczelinowa	StZ/1907[8]
–	–	trwała	Such/1848[9] (= szczelinowa)
–	szczelinowa	szczelinowa	StZ/1907[10]
–	półotwarta	półotwarta	Szob/1914–1916[11]

[5] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 68. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w późniejszej pracy Trzaskowskiego: Trz/1865.

[6] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Oż/1883.

[7] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 74–75. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w późniejszej pracy Szobera: Szob/1923.

[8] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 73. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Kr/1917.

[9] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 58–59. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w drugim wydaniu podręcznika Sucheckiego: Such/1849.

3. Morfologia

3.1. Morfologia i jej działy

Termin *morfologia* w znaczeniu ‘fleksja i słowotwórstwo’ poświadczony był wcześniej w Trz/1865; w innych pracach oznaczał tylko fleksję. Jak wskazuje Anna Czelakowska (2018: 291), *morfologia* w rozumieniu dzisiejszym upowszechniła się w polskiej terminologii gramatycznej właśnie dzięki Kr/1897. W Szob/1923 i PolTerm/1921 terminu tego nie ma, choć w Szob/1923 poświadczono nazwę złożoną z przymiotnikiem *morfologiczny*: *cząstka morfologiczna*. W Szob/1923 nie występuje także termin *fleksja*, poświadczono natomiast np. *budowę fleksyjną* i *cząstki fleksyjne*. Używane w Szob/1923 nominacje złożone o strukturze: rzeczownik *nauka* i wyrażenie przyimkowe – *nauka o odmianie wyrazów*, *nauka o budowie wyrazów* i *nauka o znaczeniu wyrazów* – poświadczone były wcześniej w PolTerm/1921. W Kr/1897 notowane są jeszcze terminy *etymologia* i *słoworód* (w toku wywodu posługuje się autor tylko nazwą *etymologia*), w Szob/1923 i PolTerm/1921 poświadczono już nowsze *słowotwórstwo*.

Tabela 5. Nazwy morfologii i jej działów w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
morfologia	–	–	Trz/1865
fleksja / nauka o odmianach	nauka o odmianie wyrazów	fleksja / nauka o odmianie wyrazów	fleksja[12]: Mał/1863 nauka o odmianach: Lerc/1877 nauka o odmianie wyrazów: PolTerm/1921
etymologia / słoworód	słowotwórstwo / nauka o budowie wyrazów	słowotwórstwo / nauka o budowie wyrazów	etymologia: Rot/1616 słoworód: Kop/1783 słowotwórstwo: Malin/1869–1870 nauka o budowie wyrazów: PolTerm/1921
–	semantyka / nauka o znaczeniu wyrazów	semantyka / nauka o znaczeniu wyrazów	semantyka: SW/1900–1921 nauka o znaczeniu wyrazów: PolTerm/1921

[10] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w SW/1900–1927.
[11] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[12] W postaci *flexya*.

3.2. Części mowy

Jak wynika z przeglądu materiału w SHTG, terminy nazywające części mowy były już bardzo dobrze ugruntowane (por. tabela 6). Wyjątek stanowi jedynie *partykuła*: w Kr/1897 nazwy tej nie poświadczono[13], notują ją natomiast, synonimicznie z terminem *wyrazek*, PolTerm/1921 i Szob/1923; *wyrazek* wcześniej nie występował. W Kr/1897 pisze się jeszcze o *słowie*, które jest „zwane niekiedy" *czasownikiem*; w Szob/1923 i PolTerm/1921 używana jest już tylko nowsza nazwa *czasownik*.

Tabela 6. Nazwy części mowy w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
rzeczownik	rzeczownik	rzeczownik	Kop/1778
przymiotnik	przymiotnik	przymiotnik	Kop/1778
zaimek	zaimek	zaimek	Mal/1700
liczebnik	liczebnik	liczebnik	Desz/1846
słowo / czasownik	czasownik	czasownik	słowo: DonGl/1542 czasownik: L/1807–1814
przysłówek	przysłówek	przysłówek	Nał/1774
przyimek	przyimek	przyimek	Kop/1778
spójnik	spójnik	spójnik	Kop/1778
wykrzyknik	wykrzyknik	wykrzyknik	Kop/1778
–	partykuła / wyrazek	partykuła / wyrazek	partykuła: Sty/1675[14] wyrazek: PolTerm/1921

Zarówno w Kr/1897, jak i Szob/1923 *części mowy* dzielą się na *nieodmienne* i *odmienne*. Odmienne części mowy podlegają *deklinacji* lub *koniugacji*. W Kr/1897 wyodrębniono cztery deklinacje rzeczowników, które nazwano kolejnymi numerami; w Szob/1921 i PolTerm/1921 mówi się o *deklinacji męskiej*, *żeńskiej*, *nijakiej* i *mieszanej*. Termin *deklinacja mieszana*, rzeczownikowo-przymiotnikowa, wcześniej poświadczony jest w Jes/1886.

W Kr/1897 występuje nazwa *stopniowanie opisowe* (inaczej *omowne*), stopniowanie proste zaś nazywane jest po prostu *stopniowaniem*. Terminy *stopniowanie proste* i *opisowe* notują Szob/1923 i PolTerm/1921; poświadczono tu także

[13] Kryński wymienił dziewięć części mowy, nie uwzględniając wśród nich partykuły czy, jak mówiono wówczas, *przyrostka*. W niektórych miejscach gramatyki pisze o *przyrostkach*: *by* (np. *chociażby*) i *że* (np. dawne *jenże*, *jąż*), termin *przyrostek* w jego gramatyce oznacza jednak 'sufiks' lub 'końcówkę fleksyjną'.

[14] Jako osobną część mowy po raz pierwszy wyodrębniono partykułę (*przyrostek*) w Łaz/1848 (zob. np.: Czelakowska 2009: 74, Skarżyński 2001: 70).

stopniowanie względne i *bezwzględne*. *Stopniowanie proste* nie było notowane w źródłach przed Szob/1914–1916, pozostałe nominacje poświadczano od XIX w.

Szob/1923 oraz PolTerm/1921 notują również terminy *wyraz samodzielny* i *niesamodzielny* (znaczeniowo). Jest to podział stworzony przez Szobera i opisany po raz pierwszy w jego gramatyce z lat 1914–1916 (zob. Łoś 1919: 11, Czelakowska 2009: 72, Koronczewski 1961).

Terminów odnoszących się do podziału poszczególnych części mowy w większości używano już wcześniej. Wyjątkiem są poświadczone w Szob/1923 nazwy *zaimek przysłowny* oraz *liczebnik ilościowy*: *zaimek przysłowny* notowany był wcześniej w PolTerm/1921, a *liczebnik ilościowy* poświadczono w Malecz/1822, a potem dopiero w PolTerm/1921.

3.3. Fleksja

3.3.1. Budowa fleksyjna wyrazu

Nominacje używane do opisu budowy fleksyjnej wyrazu obecne były w polskiej terminologii gramatycznej od dawna (por. tabela 7). Dzięki Szoberowi (potem także Klemensiewiczowi) *temat* upowszechnił się jako termin z zakresu fleksji (Czelakowska 2018: 295); w gramatykach wcześniejszych używano go też w opisie budowy słowotwórczej wyrazu. Nowością był *przyrostek fleksyjny*, nienotowany w źródłach przed Szob/1914–1916.

Tabela 7. Terminy związane z budową fleksyjną wyrazu w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
osnowa / temat	osnowa / temat	osnowa / temat	osnowa: SkorM/1816 temat: Kop/1780
końcówka / zakończenie wyrazu	przyrostek fleksyjny / końcówka	przyrostek fleksyjny / końcówka	końcówka: Rozp/1830 zakończenie wyrazu: Kop/1783 przyrostek fleksyjny: Szob/1914–1916[15]

3.3.2. Kategorie imienne

Kategorie imienne w obu gramatykach to *przypadek*, *liczba* oraz *rodzaj*.

3.3.2.1. Przypadek

W Kr/1897 terminy nazywające przypadki mają postać polską, w Szob/1923 (także w PolTerm/1921) obok nazw polskich funkcjonują natomiast łacińskie

[15] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.

(por. tabela 8). Szober przywołuje je tylko w opisie przypadków, w toku wywodu używa natomiast wyłącznie nazw polskich.

Tabela 8. Nazwy przypadków w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
mianownik	mianownik / nominativus	mianownik / nominativus	mianownik: Kop/1817 nominativus: Park/1440
dopełniacz	dopełniacz / genitivus	dopełniacz / genetivus	dopełniacz: Kop/1817 genitivus: Murm/1533 genetivus: Mał/1879
celownik	celownik / dativus	celownik / dativus	celownik: Kop/1817 dativus: Bart/1544
biernik	biernik / accusativus	biernik / accusativus	biernik: DwBg/1813 accusativus: Park/1440
narzędnik	narzędnik / instrumentalis	narzędnik / instrumentalis	narzędnik: DwBg/1813 instrumentalis: Vol/1612
miejscownik	miejscownik / locativus	miejscownik / locativus	miejscownik: DwBg/1813 locativus: Szum/1809
wołacz	wołacz[16]	wołacz / vocativus	wołacz: Kop/1817 vocativus: Bart/1544

3.3.2.2. Liczba

U obu autorów funkcjonują trzy ustalone od dawna terminy nazywające typy liczby gramatycznej: *liczba pojedyncza*, *mnoga* i – traktowana przez nich jako zjawisko minione – *podwójna*.

3.3.2.3. Rodzaj

W Szob/1923 wyraźnie rozróżnia się *rodzaj naturalny* i *rodzaj gramatyczny*; termin *rodzaj naturalny* nie był notowany wcześniej (por. tabela 9). W liczbie mnogiej wyodrębnia autor *rodzaj męskoosobowy* (wcześniej notowany dopiero w Łoś/1918) i *rzeczowy* (poświadczony przed 1923 r.). W PolTerm/1921 nazw *rodzaj męskoosobowy* i *rzeczowy* nie ma, pisze się natomiast o *odmianie męskoosobowej* i *rzeczowej*.

[16] Nie do końca jasny jest status wołacza w Szob/1923. Autor opisuje fleksję syntaktycznie, dlatego wołacz, który nie wchodzi w związki syntaktyczne, w jego ujęciu „nie jest właściwie przypadkiem" (Szob/1923: 161). W dalszym opisie Szober nie jest jednak konsekwentny: już na następnej stronie pisze, że „każdy rzeczownik ma siedem form deklinacyjnych". Nie wiadomo, czy *forma deklinacyjna* jest tu tożsama z *przypadkiem*; pewne passusy dzieła pozwalają przypuszczać, że to pojęcie wobec *przypadka* nadrzędne. W takim ujęciu rzeczownik miałby siedem *form deklinacyjnych* oraz sześć *przypadków*.

Tabela 9. Terminy związane z rodzajem w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
–	rodzaj naturalny	–	Szob/1923
–	rodzaj gramatyczny	–	Szt/1854
męski	męski	męski	DonGl/1542
żeński	żeński	żeński	Kop/1780
nijaki	nijaki	nijaki	Kop/1778
–	męskoosobowy	–	Łoś/1918
–	rzeczowy	–	Ryk/1850

3.3.3. Kategorie werbalne

Kategorie werbalne w Kr/1897 i Szob/1923 to *osoba, liczba, czas, tryb* i *strona*. W gramatykach tych nie ma jeszcze terminu *aspekt*. Kryński pisze o *dokonanej* i *niedokonanej postaci słowa,* a Szober – o *dokonanym* i *niedokonanym rodzaju czynności*.

Kategoria osoby nie sprawiała gramatykom żadnych trudności: już w opisach najstarszych wskazywano istnienie *osoby pierwszej, drugiej* i *trzeciej*. Kategorię liczby omówiłam wśród kategorii imiennych, poniższy opis będzie więc uwzględniał *czas, tryb* i *stronę*.

3.3.3.1. Czas

Czas przyszły w Kr/1897 (por. tabela 10) dzielony jest na *przyszły złożony* (w Szob/1923 odpowiada mu *czas przyszły niedokonany*) i *niezłożony* (w Szob/1923: *dokonany*). U żadnego z autorów nie ma analogicznych terminów odnoszących się do czasu przeszłego. Szob/1923 wyodrębnia także *czas współczesny* i *uprzedni*, „właściwe imiesłowom”[17]; obie te nazwy w źródłach SHTG notowane są później tylko w Gaert/1927.

Tabela 10. Nazwy rodzajów czasów w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
teraźniejszy	teraźniejszy	teraźniejszy	Mącz/1564
przyszły	przyszły	przyszły	DonGl/1542
złożony	niedokonany	–	złożony: Gddk/1816 niedokonany: Kop/1778
niezłożony	dokonany	–	niezłożony: Ant/1788 dokonany: Kop/1778
przeszły	przeszły	przeszły	Bart/1544

[17] Jako przykład tych czasów podaje Szober tylko jedno zdanie: *Przesiedziawszy całą noc w górach, będziemy oglądali wschodzące słońce* (Szob/1923: 251).

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
zaprzeszły	zaprzeszły	zaprzeszły	Kop/1778
–	współczesny	–	Szob/1923
–	uprzedni	–	Kras/1897

W Kr/1897 znajdujemy ponadto informację o czasach przeszłych występujących w dawnej polszczyźnie. To *czas przeszły trwały*, inaczej *imperfectum*, *czas przeszły chwilowy*, inaczej *aoryst* (wymieniony także w Szob/1923). Kryński zauważa także, że czas przeszły mógł mieć formę opisową; składał się wówczas ze słowa posiłkowego *być* i imiesłowu przeszłego czynnego.

3.3.3.2. Tryb

W Kr/1897, wzorem wcześniejszych autorów, wyróżniono *tryb bezokoliczny*, który nazywa się też *bezokolicznikiem*; w PolTerm/1921 i Szob/1923 *bezokolicznik* spośród trybów został już wyłączony (por. tabela 11). *Tryb orzekający*, poświadczony w Szob/1923, wcześniej notowany był w PolTerm/1921.

Tabela 11. Nazwy rodzajów trybów w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
bezokoliczny / bezokolicznik	–	–	bezokoliczny: Kop/1778 bezokolicznik: Mał/1879
oznajmujący	orzekający	orzekający	oznajmujący: Kop/1778 orzekający: PolTerm/1921
warunkowy	przypuszczający	przypuszczający	warunkowy: SkorM/1816 przypuszczający: Mał/1863
rozkazujący / rozkaźnik	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący: Kop/1778 rozkaźnik: KarłT/1885

Wśród haseł w Kr/1897 znajduje się jeszcze niewymieniony w tabeli *tryb życzący* (*optativus*), Kryński pisze o nim jednak nie jako o trybie występującym we współczesnej polszczyźnie, lecz jako o indoeuropejskim źródle trybu rozkazującego.

3.3.3.3. Strona

W Kr/1897 *strona* opisana została w rozdziale poświęconym fleksji; wśród terminów z zakresu fleksji wymienia ją także PolTerm/1921. W Szob/1923 *strona* traktowana jest natomiast jako kategoria słowotwórcza.

I w Kr/1897, i w Szob/1923 wyodrębnia się trzy typy strony: *czynną*, *bierną* i *zwrotną*, wszystkie notowane od XIX w. Ciekawe okazuje się prześledzenie ewolucji poglądów obu autorów na tę kategorię. Szober w gramatyce z lat 1914–1916 wskazuje aż cztery strony: *czynną, bierną, zwrotną* i *wzajemną*,

o której mowa wtedy, gdy „podmiot wykonywa czynność lub ulega stanowi i jednocześnie doznaje skutków takiej samej czynności lub takiego samego stanu ze strony innych osób" (1914–1915, cz. 3: 48). W wydaniu drugim gramatyki Kryńskiego (1900) formy *strony zwrotnej* włączone zostają do strony czynnej; takie ujęcie kontynuowane jest później w gramatyce szkolnej (por. Kr/1917).

3.4. Słowotwórstwo

Terminy dotyczące słowotwórstwa są już dobrze ustalone, choć wariantywne (por. tabela 12). W Kr/1897 nie ma nazwy *wrostek*, poświadczonej w PolTerm/1921 i Szob/1923. Niewykluczone, że wynika to z pobieżnego opisu słowotwórstwa w Kr/1897; nazwy tej nie ma jednak także w Kr/1917, w której słowotwórstwu (*etymologii*) poświęcono osobny rozdział. W PolTerm/1921 i Szob/1923 dobrze widoczny jest charakterystyczny dla XIX i początku XX w. brak precyzji w nominacji końcówki fleksyjnej i przyrostka słowotwórczego[18] (zob. Czelakowska 2018: 293). Oba morfemy nazywa się *przyrostkami*, odpowiednio *fleksyjnymi* i *słowotwórczymi*, przy czym *przyrostek słowotwórczy* określany jest też *przyrostkiem* (bez przydawki).

Tabela 12. Terminy związane z budową słowotwórczą wyrazu w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
pierwiastek / rdzeń / pień	pierwiastek / rdzeń	pierwiastek / rdzeń	pierwiastek: Kn/1644 rdzeń: Such/1848[19] pień: Such/1848[20]
przedrostek	przedrostek	przedrostek	KarłT/1855
przyrostek	przyrostek (słowotwórczy)	przyrostek (słowotwórczy)	przyrostek: Kop/1783 przyrostek słowotwórczy: Szob/1914–1916[21]
–	wrostek	wrostek	Trz/1865

Poświadczone w Szob/1923 nominacje *wyraz nierozwinięty* i *rozwinięty* (por. tabela 13), nazywające wyrazy podstawowe i pochodne, wcześniej notowane były w Szob/1914–1916. Genezę dwudziestowieczną mają też używane

[18] Marek Stachowski (2018) wskazuje, że także dziś termin *przyrostek* (*sufiks*) może zostać użyty zarówno w odniesieniu do słowotwórstwa, jak i fleksji.

[19] W SHTG termin notowany po raz pierwszy w drugim wydaniu tego podręcznika: Such/1849.

[20] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w drugim wydaniu tego podręcznika: Such/1849.

[21] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.

przez Szobera nazwy *zrost* i *zestawienie*, a także, synonimiczny wobec *wyrazu nierozwiniętego*, *wyraz rdzenny*.

Tabela 13. Nazwy rodzajów wyrazów ze względu na budowę słowotwórczą w Kr/1897 i Szob/1923 na tle SHTG

Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
wyraz pojedyńczy	wyraz prosty	wyraz prosty	wyraz pojedynczy: Szum/1809 wyraz prosty: SkorM/1816
wyraz złożony	wyraz złożony	wyraz złożony	Kop/1780
–	wyraz nierozwinięty / rdzenny	wyraz nierozwinięty / rdzenny	wyraz nierozwinięty: Szob/1914–1916[22] wyraz rdzenny: PolTerm/1921
–	wyraz rozwinięty	wyraz rozwinięty	Szob/1914–1916[23]
–	zrost	zrost	StZ/1907[24]
–	złożenie	złożenie (właściwe)	Tr/1764
–	zestawienie	zestawienie	StZ/1907[25]

4. Składnia

Ze względu na to, że w Kr/1897 nie uwzględniono składni, poniższe omówienie poświęcone jest terminom ujętym w Szob/1923.

4.1. Części zdania

W Szob/1923 pewną nowością jest *okolicznik*, niepoświadczony przed PolTerm/1921 (por. tabela 14). Stosowanych przez Szobera nazw pozostałych części zdania używano od XIX w.

Tabela 14. Nazwy części zdania w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
podmiot	podmiot	Mucz/1825
orzeczenie	orzeczenie	Mucz/1836[26]

[22] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[23] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921
[24] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Kr/1917.
[25] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Kr/1917.
[26] Materiał z tej pozycji podany jest za Koronczewski 1961: 54–55. W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Such/1849.

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
przydawka / dopowiedzenie	przydawka / dopowiedzenie	przydawka: Morz/1857 dopowiedzenie: Mał/1863
przedmiot / obiekt	przedmiot	przedmiot: Jak/1823 obiekt: Rew/1845
okolicznik	okolicznik	PolTerm/1921

4.1.1. Podmiot

Termin *podmiot logiczno-gramatyczny* nie był notowany przed Szob/1923 (por. tabela 15). Używane w Szob/1923 nominacje *podmiot rozwinięty* i *nierozwinięty*, podobnie jak *podmiot zasadniczy*, Jerzy Podracki wiąże właśnie z nazwiskiem Szobera (Podracki 1982: 92); wcześniej poświadczono je w Szob/1914–1916. Terminem Szoberowskim jest też *zasada podmiotu*.

Tabela 15. Nazwy rodzajów podmiotu w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
gramatyczny	–	Kras/1897
logiczny	–	Łaz/1861
logiczno-gramatyczny	–	Szob/1923
nierozwinięty	nierozwinięty	Szob/1914–1916[27]
rozwinięty	rozwinięty	Szob/1914–1916[28]
zasadniczy / zasada podmiotu	zasadniczy	podmiot zasadniczy: Szob/1914–1916[29] zasada podmiotu: Szob/1914–1916[30]

4.1.2. Orzeczenie

Terminy *orzeczenie rozwinięte* i *nierozwinięte*, *orzeczenie zasadnicze* i *zasada orzeczenia* stworzone zostały przez Szobera (por. tabela 16); z XX w. pochodzi też termin *orzeczenie imienne*. Pozostałe nominacje związane z orzeczeniem funkcjonują w polskiej terminologii gramatycznej od XIX w.

Tabela 16. Nazwy rodzajów orzeczenia w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
czasownikowe	czasownikowe	Jes/1886
imienne	imienne	Kon/1920
–	łącznik	Mucz/1825

[27] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[28] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[29] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[30] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Szob/1923.

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
orzecznik	orzecznik	Such/1849
nierozwinięte	nierozwinięte	Szob/1914–1916[31]
rozwinięte	rozwinięte	Szob/1914–1916[32]
zasadnicze / zasada orzeczenia	zasadnicze	orzeczenie zasadnicze: Szob/1914–1916[33] zasada orzeczenia: Szob/1914–1916[34]

4.1.3. Przydawka

Notowane w Szob/1923 nominacje *przydawka dopełniaczowa, okolicznikowa* i *przyimkowa* nie zostały wcześniej poświadczone (por. tabela 17). *Przydawka rzeczowna* i *przymiotna,* choć notowane wcześniej, w polskiej terminologii gramatycznej w czasach Szobera były stosunkowo nowe.

Tabela 17. Nazwy rodzajów przydawki w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
rzeczowna	–	Kras/1897
przymiotna	–	Mał/1879
przyimkowa	–	Szob/1923
dopełniaczowa	–	Szob/1923
okolicznikowa	–	Szob/1923

4.1.4. Dopełnienie (*przedmiot*)

Przedmiot bliższy cząstkowy i *przedmiot ujemny* nie były notowane przed 1923 r. (por. tabela 18), w Kras/1897 poświadczono jednak terminy utworzone z innym członem nadrzędnym: *dopełnienie bliższe cząstkowe* i *dopełnienie bliższe ujemne*.

Tabela 18. Nazwy rodzajów dopełnienia (*przedmiotu*) w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
bliższy	bliższy	Mucz/1825
dalszy	dalszy	Mucz/1825
bliższy cząstkowy	–	Szob/1923
ujemny	–	Szob/1923

[31] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[32] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[33] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w PolTerm/1921.
[34] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Szob/1923.

4.1.5. Okolicznik

Poświadczone w Szob/1923 terminy *okolicznik stopnia i miary* oraz *okolicznik porównawczy* nie były wcześniej notowane (por. tabela 19). *Okolicznik czasu, miejsca* i *sposobu* wcześniej poświadczono w PolTerm/1921[35], a *okolicznik celu* i *przyczyny* – w Król/1922. Były to więc nominacje nowe; jak zresztą już wskazywałam, samą nazwę *okolicznik* odnotowano dopiero w PolTerm/1921.

Tabela 19. Nazwy rodzajów okolicznika w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
czasu	czasu	PolTerm/1921
miejsca	miejsca	PolTerm/1921
sposobu	sposobu	PolTerm/1921
celu	–	Król/1922
przyczyny	–	Król/1922
stopnia i miary	–	Szob/1923
porównawczy	–	Szob/1923

4.2. Związki między wyrazami w zdaniu

W Szob/1923 poświadczono nominacje *związek współrzędny* i *podrzędny*, notowane wcześniej tylko w PolTerm/1921 (por. tabela 20). Nowością w terminologii gramatycznej jest poświadczony w Szob/1923 *związek przynależności*, w PolTerm/1921 nazwany *przynależnością*. Nazwy *zgoda* i *rząd* funkcjonowały już w XVIII w., przed Szob/1923 nie notowano jednak nazwy *związek zgody*; genezę dziewiętnastowieczną ma *związek rządu*.

Tabela 20. Nazwy związków między wyrazami w zdaniu w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
współrzędny	współrzędny	PolTerm/1921
podrzędny	podrzędny	PolTerm/1921
zgoda / związek zgody	zgoda	zgoda: Kop/1778 związek zgody: Szob/1923
związek rządu	rząd	rząd: Nał/1774[36] związek rządu: Kras/1897

[35] W PolTerm/1921 wymieniono tylko przykładowe okoliczniki, o czym świadczy wielokropek: „okolicznik (miejsca, czasu, sposobu…)" (PolTerm/1921: 91). Dowodem na to, że dostrzegano także istnienie innych okoliczników, są wymienione dalej terminy dotyczące rodzajów zdań okolicznikowych.

[36] W Gut/1669 poświadczono *rząd* w znaczeniu 'porządek spójników' (*ordo coniunctionum*).

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
związek przynależności	przynależność	przynależność: PolTerm/1921 związek przynależności: Szob/1923

4.3. Rodzaje zdań

Używane w Szob/1923 nominacje *zdanie pojedyncze* (*rozwinięte* i *nierozwinięte*) oraz *zdanie złożone* obecne są w polskiej terminologii gramatycznej od pierwszej połowy XIX w. (por. tabela 21). Terminy *zdanie złożone współrzędnie* i *zdanie złożone podrzędnie* poświadczono na początku XX w., w XIX w. funkcjonowały nazwy *zdanie współrzędne* (notowane od 1861 r.) i *zdanie podrzędne* (notowane od 1845 r.).

Tabela 21. Nazwy rodzajów zdań w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
pojedyncze	–	Mucz/1825
rozwinięte	–	Jak/1823
nierozwinięte	–	Jak/1823
złożone	złożone	Jak/1823
współrzędnie	współrzędnie	Kr/1917
podrzędnie	podrzędnie	PolTerm/1921

W Szob/1923 *zdania złożone* dzielone są, ze względu na ich budowę formalną, na *spójnikowe* i *łączności bezpośredniej*. Pierwszy z terminów poświadczono wcześniej w Kras/1897. Drugi notowany jest tylko w Szob/1923; w PolTerm/1921 mówi się o *zdaniach bezspójnikowych*, inaczej *niepołączonych*.

4.3.1. Zdania złożone współrzędnie

Nazwy rodzajów zdań złożonych podrzędnie były w większości już dobrze ugruntowane (por. tabela 22).

Tabela 22. Nazwy rodzajów zdań złożonych współrzędnie w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
łączne	łączne	Such/1848[37]
przeciwstawne	przeciwstawne	Mał/1863
wynikowe	–	Mał/1863

[37] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w drugim wydaniu tego podręcznika: Such/1849.

4.3.2. Zdania złożone podrzędnie

Stosowane w Szob/1923 nominacje *zdanie nadrzędne* i *podrzędne, główne* i *poboczne* poświadczane są od XIX w., w XX w. pojawiło się natomiast kilka nowych terminów dotyczących rodzajów zdań złożonych podrzędnie (por. tabela 23). *Zdanie podmiotowe pytające* w źródłach SHTG poświadczone jest tylko w Szob/1923, a *zdanie przydawkowe* odnotowano wcześniej w PolTerm/1921.

Tabela 23. Nazwy rodzajów zdań złożonych podrzędnie w Szob/1923 na tle SHTG

Szob/1923	PolTerm/1921	Pierwsze notowanie w SHTG
podmiotowe	podmiotowe	Łaz/1861, Gr/1861[38]
względne	–	Kras/1897
pytające	–	Szob/1923
orzecznikowe	orzecznikowe	Kras/1897
przymiotne	–	Kurh/1852
rzeczowne	–	Kurh/1852
określające	określeniowe	określające: Łaz/1848[39] określeniowe: PolTerm/1921
przedmiotowe	przedmiotowe	Mucz/1825
przydawkowe	przydawkowe	PolTerm/1921
okolicznikowe	okolicznikowe	Król/1922

Z powstaniem terminu *okolicznik* i wyodrębnieniem rodzajów okolicz-ników wiązały się także nominacje nazywające typy zdań okolicznikowych: *miejsca, czasu, sposobu, stopnia, celu* i *przyczyny* (Szob/1923, PolTerm/1921). W PolTerm/1921 poświadczono również zdania okolicznikowe nienotowane w Szob/1923: *skutku, przyzwolenia* i *warunku*[40].

5. Podsumowanie

Polska terminologia gramatyczna przełomu XIX i XX w. była już w znacznej mierze ustalona, a nazwy używane zarówno w Kr/1897, jak i Szob/1923 w dużej części odpowiadały nominacjom poświadczonym we wcześniejszych źródłach. Zestawienie terminów zawartych w obu dziełach pokazuje jednak znaczną ewolucję terminologii gramatycznej, co wynika z rozwoju polskiej (i nie tylko) myśli językoznawczej.

---

[38] Materiał z tej pozycji podany jest za: Koronczewski 1961: 68–69.

[39] W SHTG termin notowano po raz pierwszy w Kurh/1852.

[40] W Szob/1923 poświadczone są co prawda *zdania przyzwalające* i *warunkowe*, nie traktuje ich jednak Szober jako zdań okolicznikowych.

Terminy nieuwzględnione w Kr/1897 i/lub dziełach wcześniejszych, a notowane w Szob/1923 to z zakresu fonetyki m.in.: *psychofonetyka* (inaczej *głosownia funkcjonalna*), *głosownia opisowa, głosownia historyczna* czy *spółgłoska dwuwargowa, zwarto-szczelinowa, szczelinowa* i *półotwarta*. Nowe nazwy związane z morfologią to m.in. terminy złożone: *nauka o odmianie, budowie* i *znaczeniu wyrazów,* a także *wyraz samodzielny* i *niesamodzielny, wyraz nierozwinięty* (*rdzenny*) i *rozwinięty, przyrostek fleksyjny* (w Kr/1897 nazwany jeszcze po staremu *końcówką* lub *zakończeniem wyrazu*), *przyrostek słowotwórczy, rodzaj męskoosobowy, zrost* i *zestawienie*. Najbardziej rozwinęła się terminologia dotycząca składni, choć nie wszystkie nominacje utrwaliły się w gramatyce polskiej. Wprowadzono *okolicznik* i jego rodzaje, *podmiot* i *orzeczenie rozwinięte, nierozwinięte* i *zasadnicze, orzeczenie imienne, związek współrzędny* i *podrzędny, związek zgody* i *przynależności,* a także *zdanie złożone współrzędnie* i *podrzędnie* (w tym *przydawkowe* i *okolicznikowe*).

Nieliczne terminy poświadczone są w Kr/1897, lecz nie notuje ich Szob/1923. Należą do nich nominacje działów gramatyki, które Szober określa opisowymi nazwami złożonymi z rzeczownika *nauka* i wyrażenia przyimkowego, np. *nauka o odmianie wyrazów.*

Na początku XX w. zanikły niektóre poświadczone wcześniej formy oboczne, co świadczy o stabilizowaniu się terminologii. W Kr/1897 terminem synonimicznym wobec *samogłoski nosowej* jest *samogłoska ustno-nosowa*, Szob/1923 notuje już tylko *samogłoskę nosową;* w Kr/1897 mówi się o *samogłosce jasnej,* inaczej *otwartej,* w Szob/1923 jest już tylko *jasna*; w Kr/1897 poświadczono *słowo,* „zwane niekiedy" *czasownikiem,* w Szob/1923 pojawia się już tylko *czasownik*. Nowsze *słowotwórstwo* zastępuje w Szob/1923 notowane jeszcze w Kr/1897 starsze nazwy: *etymologia* i *słoworód*.

Upowszechniły się także pewne schematy nazwotwórcze, a istniejące terminy wykorzystywano do tworzenia nowych (np. *głosownia opisowa, głosownia funkcjonalna, głosownia historyczna*). Nazwy łacińskie wyszły z użycia – w Szob/1923 poświadczono tylko oboczne do polskich łacińskie nazwy przypadków, których w toku wywodu autor nie używa.

W procesie tworzenia polskiej terminologii gramatycznej początku XX w. nie do przecenienia wydaje się rola zjazdu gramatyków, na którym „ustalono kanon polskiej terminologii gramatycznej" (Czelakowska 2018: 288), m.in. przez usankcjonowanie terminów nowych, powstałych na początku XX w. Wiele z nich to nominacje Szobera, poświadczone po raz pierwszy w Szob/1914–1916. Należą do nich: *przyrostek słowotwórczy, wyraz rozwinięty* i *wyraz nierozwinięty, podmiot rozwinięty, podmiot nierozwinięty* i *podmiot zasadniczy, orzeczenie rozwinięte, orzeczenie nierozwinięte* i *orzeczenie zasadnicze, zasada podmiotu* i *zasada orzeczenia*.

Zakończenie

Autorzy dawnych gramatyk oraz leksykografowie mieli świadomość odrębności nomenklatury gramatycznej od leksyki ogólnej. Do dzieł gramatycznych dołączano specjalne zbiory terminów gramatycznych. Najstarszy znany zbiór terminów gramatycznych opracował Bartłomiej z Bydgoszczy (1544) (Łuczak 2021). Autorzy pierwszych gramatyk języka polskiego opis polszczyzny dostosowywali do gramatyki łacińskiej, przejmując też z niej system terminologiczny. Autorzy następnych gramatyk, w których uwzględnione zostało polskie nazewnictwo gramatyczne, mogli wykorzystać ówcześnie używaną terminologię lub zaproponować bardziej adekwatne w stosunku do pojęć nominacje, często stosując istniejące schematy nazwotwórcze. Gramatycy reprezentowali różne postawy wobec terminologii – jedni opowiadali się za terminologią narodową (zrozumiałą dla użytkowników języka), inni za łacińską, co wynikało z dominującej roli łaciny w kulturze europejskiej właściwie aż do oświecenia. W sytuacji multilingwalnego obiegu informacji naukowej terminy rodzime zestawiano z terminami łacińskimi. Nie pozostawały bez wpływu na rozwój polskiej terminologii gramatyki języków nowożytnych (włoskiego, niemieckiego czy francuskiego), ze względu choćby na kategorie obce polszczyźnie, które trzeba było nazwać. Dążność do unarodowienia terminologii, do jej normalizacji i kodyfikacji oraz rozwój językoznawstwa – pojawianie się nowych kierunków badań, wykorzystanie nowych metodologii do poznania natury i struktury języka powodowały zmiany w siatce pojęciowej wiedzy o języku, czego rezultatem były zmiany w systemie terminologicznym. Nie tylko chodzi o definicje terminów, ich odniesienia do pojęć, ale też o ich miejsce w systemie terminologicznym – relacje do innych terminów. Początkowo znajomość terminologii miała ułatwić naukę języka obcego, później języka polskiego, następnie zaświadczyła o języku polskim jako języku nauki, wreszcie – ale to dopiero od drugiej

połowy XIX w. – pozwalała zgłębić tajniki językoznawstwa. Słowniki języka ogólnego dają informację, które terminy uległy determinologizacji.

Dziełem, które miało fundamentalne znaczenie dla rozwoju terminologii polskiej, stała się dwujęzyczna wersja (łacińsko-polska) gramatyki Eliusza Donata, w przekładzie najprawdopodobniej Franciszka Mymera. Podręcznik był bardzo popularny (wydawany i wykorzystywany w nauczaniu szkolnym od XVI po schyłek XVIII w.), polskie terminy gramatyczne w nim zawarte odnosiły się do opisu gramatyki łacińskiej, ale też, w związku z podawaniem polskich odpowiedników exemplów łacińskich, do języka polskiego. Podstawowym sposobem adaptacji terminów łacińskich do języka polskiego było ich tłumaczenie, pierwsze terminy gramatyczne to kalki semantyczne i strukturalne z języka łacińskiego (por. rozdz. I).

Roli dwujęzycznej wersji gramatyki Donata w kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej do XVIII w. nie doceniano, m.in. ze względu na ograniczenie się do informacji o terminach z zaginionych wydań gramatyki z 1542 i 1583 r. Tę perspektywę zmieniła zachowana edycja wydania z 1595 r. Nową jakość do badań nad recepcją Donata wniosły też studia nad leksyką polską, w tym terminologią gramatyczną w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy (1544) (por. rozdz. I, II, IV, VI).

Zasług Macieja Gutthätera-Dobrackiego dla rozwoju i utrwalania polskiego nazewnictwa gramatycznego należy się raczej dopatrywać w fakcie popularyzacji terminologii polskiej, ale niekoniecznie – jak skłonni byli widzieć to badacze – w jej stworzeniu. Autor sięgał po starsze terminy, rozpowszechniał je, tworzył też własne, z których niewiele spotyka się w późniejszych dziełach, promował polską terminologię gramatyczną, choć nie sprzyjało tym usiłowaniom środowisko uznające łaciński sposób opisu języka i terminologię łacińską za wzór niedościgniony (por. rozdz. II).

Gramatyki języka francuskiego F.D. Duchênebillot, Bartłomieja K. Malickiego i Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego wyraźnie ukazują stopniowy rozwój metajęzyka gramatycznego i – szerzej – ewolucję refleksji o języku. Analiza materiału pokazuje, że część terminów stosowanych przez Duchênebillot i Malickiego pochodzi z gramatyki włoskiej Adama Styli (1675). Z kolei pewne nazwy odnotowane w gramatyce Duchênebillot mogły zostać przejęte przez tłumaczy gramatyki Johanna Christopha Gottscheda (1762, 1766). Dziedzictwo terminologiczne gramatyk łacińskich przełamuje do pewnego stopnia Nałęcz-Moszczeński, korzystając z nowszych gramatyk francuskich, zwłaszcza z pracy Pierre'a Restaut odwołującego się do gramatyki z Port-Royal (rozdz. III).

Wyraźne są paralele nazewnicze pomiędzy tłumaczeniami na polski gramatyki niemieckiej Gottscheda a wspomnianą gramatyką Styli, jak również

gramatykami Malickiego i Dobrackiego. Co niejako stoi w sprzeczności z poglądem panującym w starszej literaturze przedmiotu, że każdy autor, względnie autor-tłumacz, tworzył własną terminologię, tłumacząc zazwyczaj w dosłowny sposób terminy grecko-łacińskie (rozdz. V). Interesująco wygląda sprawa podobieństw w terminologii pomiędzy gramatyką Walentego Szylarskiego a polską wersją gramatyki Gottscheda z 1766 r. Może to świadczyć zarówno o istniejącym ówcześnie konsensusie nazewniczym, jak i znajomości przez autora polskiej gramatyki tego tłumaczenia Gottscheda. Szylarski, mimo iż prezentował się jako zwolennik terminologii łacińskiej, w szerokim zakresie stosował terminologię tradycyjną, znaną z wcześniejszych gramatyk (Donata, Styli) (rozdz. I, V, VI).

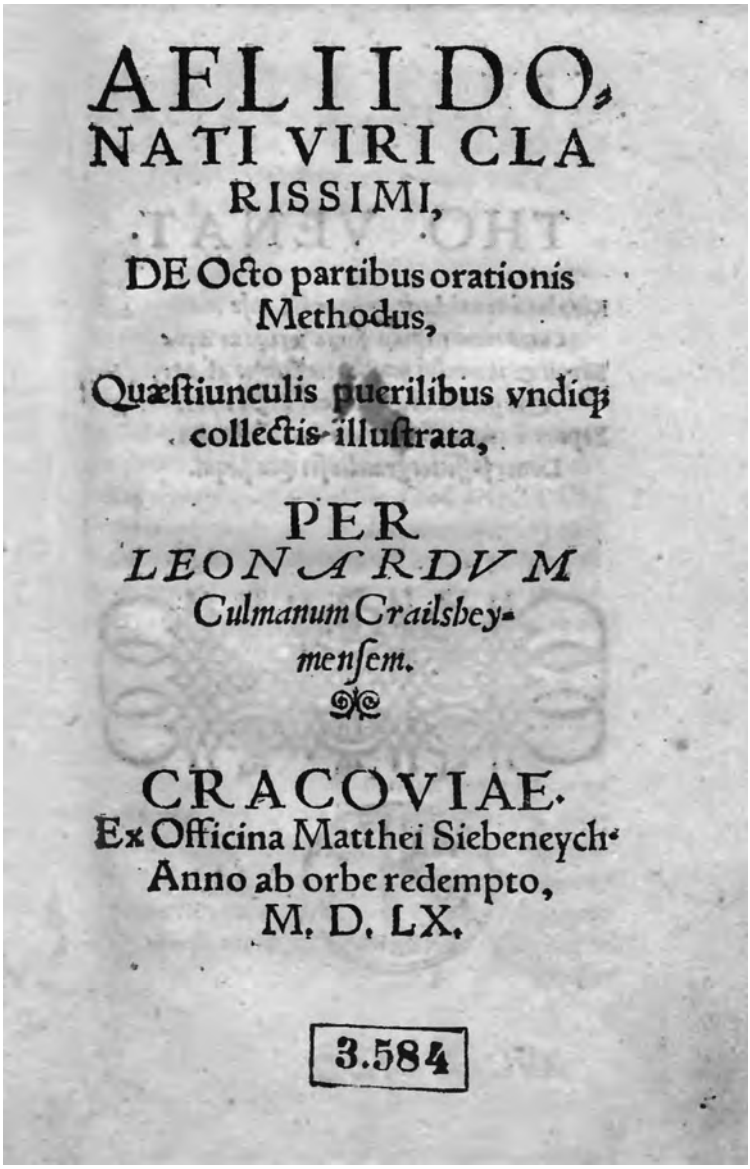
Gramatykiem, który zerwał z tradycją terminologiczną i zawarł w swoich podręcznikach nowe propozycje, był Onufry Kopczyński. Stworzył on na tyle spójny, jednoznaczny system terminologiczny, że pojawiające się w XIX w. oryginalne propozycje nie miały szansy na upowszechnienie. Wielką rolę w rozpropagowaniu terminologii gramatycznej odegrała szkoła. Do gramatyki narodowej dostosowywano wznowienia podręczników do nauki języka niemieckiego (rozdz. V) czy łacińskiego (rozdz. IV). Warto jednak podkreślić, że zmiana, której dokonał Kopczyński, mimo że z pozoru miała charakter rewolucji językowej, była wynikiem ewolucyjnego ścierania się „starego" z „nowym" (o czym świadczy nie tylko porównanie terminów z gramatyki narodowej i gramatyki pozgonnej, lecz także pozostająca w rękopisie gramatyka języka łacińskiego jego autorstwa [rozdz. IV]). Nie wyrosła też w terminologicznej próżni – powstawała w duchu szacunku do przeszłości, języka oraz jego użytkowników (por. rozdz. VII).

W opracowanych według nowej metodologii (historyczno-porównawczej) gramatykach Antoniego Małeckiego znalazły się zarówno terminy zadomowione już w języku polskim, jak i nowe terminy, które odnoszą się do procesów wcześniej nieznanych i nieopisywanych w literaturze językoznawczej. Wiele terminów zaproponowanych przez Małeckiego miało swoje źródło w niemieckiej terminologii lingwistycznej. Autor podniósł kwestię „niedogodności" w stosowaniu terminów łacińskich, ze względu na dysonans pomiędzy formą mianownikową, która równa jest postaci łacińskiej, a spolszczonymi formami przypadków zależnych (Jan Karłowicz nazwał w 1885 r. tę strategię nominacyjną „systemem mieszanym") (rozdz. VIII).

Polska terminologia gramatyczna przełomu XIX i XX w. była już w znacznej mierze ustalona, a nazwy używane przez Adama Antoniego Kryńskiego i Stanisława Szobera w dużej części miały wcześniejsze poświadczenia. Z użycia wyszły niektóre formy oboczne, co świadczy o stabilizowaniu się

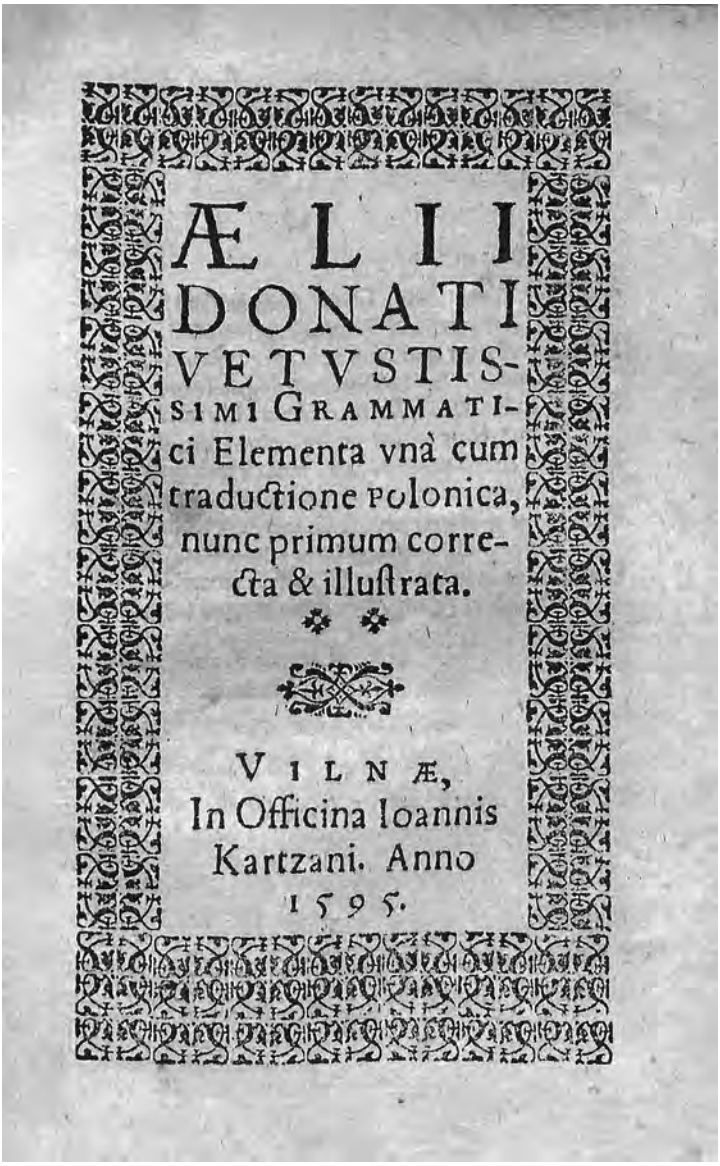
tej warstwy nazewniczej. Przybywało nowych terminów z zakresu fonetyki, słowotwórstwa i składni. W obu gramatykach terminy łacińskie występowały sporadycznie. W procesie tworzenia polskiej terminologii gramatycznej na początku XX w. wielką rolę odegrał zjazd gramatyków (1921), na którym – na potrzeby szkolnictwa – ustalono kanon polskiej terminologii gramatycznej, a włączono do niego m.in. nowe terminy zaproponowane przez Szobera (rozdz. IX).

Zaprezentowany przegląd systemów terminologicznych różnych autorów od XVI do XX w., w którym uwzględniono najważniejsze pozycje mieszczące się w zasadniczym nurcie rozwoju terminologii gramatycznej, pozwala na wydzielenie dwóch okresów kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej. Pierwszy z nich rozpoczyna się od publikacji dwujęzycznej gramatyki Donata (ok. 1530 r.) i trwa do lat 70. XVIII w., do wydania gramatyki Szylarskiego, pierwszej gramatyki języka polskiego po polsku. Drugi okres rozpoczyna się w 1778 r., czyli w momencie ukazania się drukiem pierwszego podręcznika gramatyki dla szkół narodowych autorstwa Kopczyńskiego, a zamyka go publikacja akademickiej gramatyki Szobera (1923). Cechami charakterystycznymi pierwszego okresu są: wariantywność terminów, ich zmienność, zdecydowana przewaga kalk językowych, niewielka liczba terminów z zakresu składni i słowotwórstwa, duża liczba terminów z zakresu fleksji i ortografii/fonetyki. W drugim okresie w dalszym ciągu mamy do czynienia z wariantywnością terminów, ale podstawowe terminy, odnoszące się do podziałów części mowy, kategorii gramatycznych, są ustalane i rozbudowana zostaje terminologia z zakresu składni, słowotwórstwa i fonetyki.

AELII DO,
NATI VIRI CLA
RISSIMI,
DE Octo partibus orationis
Methodus,
Quæſtiunculis puerilibus vndiq;
collectis illuſtrata,
PER
LEONARDVM
Culmanum Crailsbey-
menſem.
CRACOVIAE.
Ex Officina Matthei Siebeneych·
Anno ab orbe redempto,
M. D. LX.
3.584

Ilustracja 1 / Figure 1. Leonhard Culmann, *Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo partibus orationis Methodus, Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata,* Kraków 1560, strona tytułowa / title page.

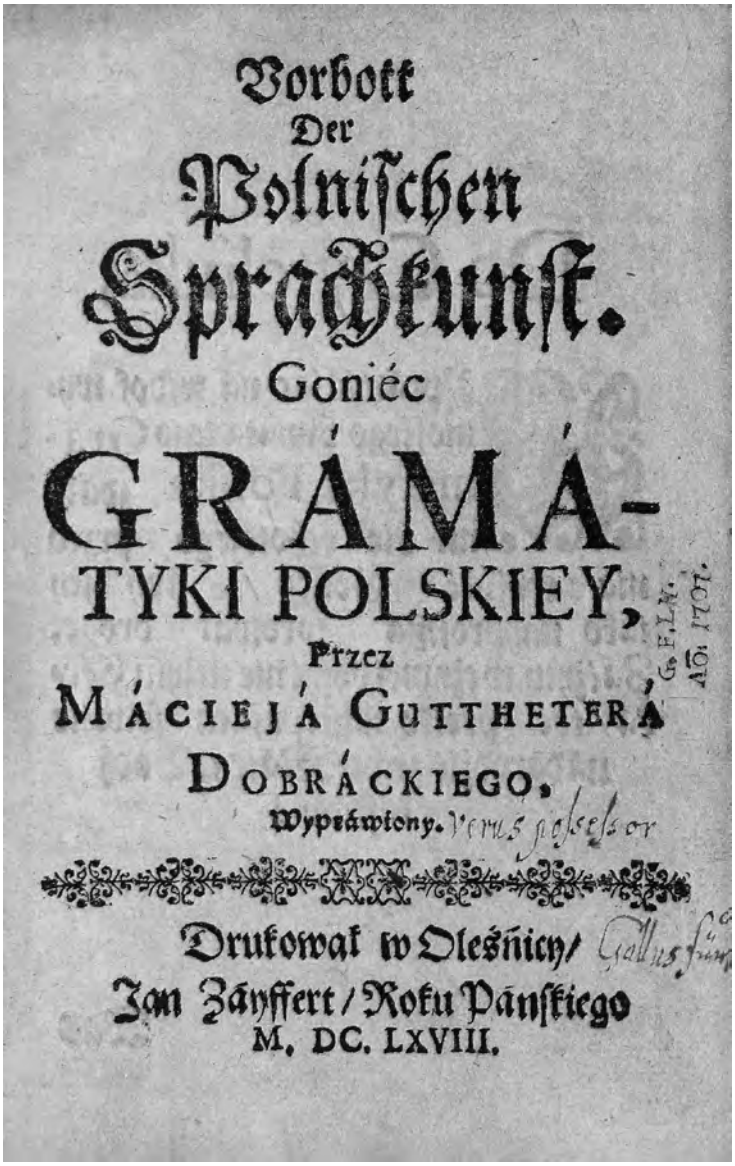
Źródło / Source: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa.

ÆLII
DONATI
VETVSTIS-
SIMI GRAMMATI-
ci Elementa vnà cum
traductione polonica,
nunc primum corre-
cta & illustrata.

VILNÆ,
In Officina Ioannis
Kartzani. Anno
1595.

Ilustracja 2 / Figure 2. Aelius Donatus, *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa unà cum traductione polonica, nunc primum correpta et illustrata*, Wilno 1595, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Die Forschungsbibliothek Gotha.

Vorbott
Der
Polnischen
Sprachkunst.
Goniéc
GRÁMÁ-
TYKI POLSKIEY,
Przez
MÁCIEJÁ GUTTHETERÁ
DOBRÁCKIEGO.
Wypráwiony.
Drukował w Oleśnicy/
Jan Záyffert / Roku Pánskiego
M. DC. LXVIII.

Ilustracja 3 / Figure 3. Maciej Gutthäter-Dobracki, *Vorbott der polnischen Sprachkunst. Goniec gramatyki polskiej*, Oleśnica 1668, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden.

Matthias Gutthäters Dobrätzki

Polnische

Teutsch erklärte

Sprachkunst.

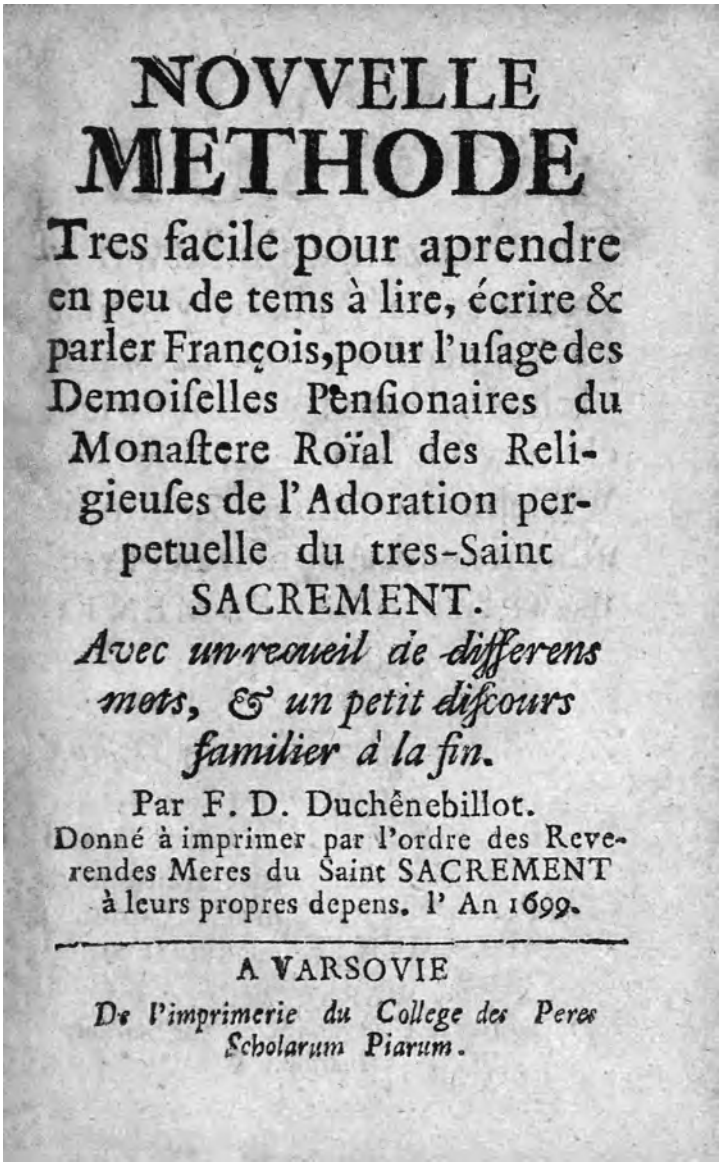
Darinn die

Vberauß Wortreiche / Hoch-
zierliche / vollkommene Helden-Sprache
der Pohlen / auß jhren Gründen erho-
ben / dero Eigenschafften und Kunst-
stücke völliglich entdecket / und in ei-
ne richtige Form der Kunst zum
ersten mahle gebracht
worden.

Gedruckt in der Fürstl. Stadt Oelß /
Bey
Johann Seyfferten.
1669

Ilustracja 4 / Figure 4. Maciej Gutthäter-Dobracki, *Polnische Teutsch erklärte Sprachkunst* […] (*Gramatyka polska, niemieckim językiem wyrażona*), Oleśnica 1669, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden.

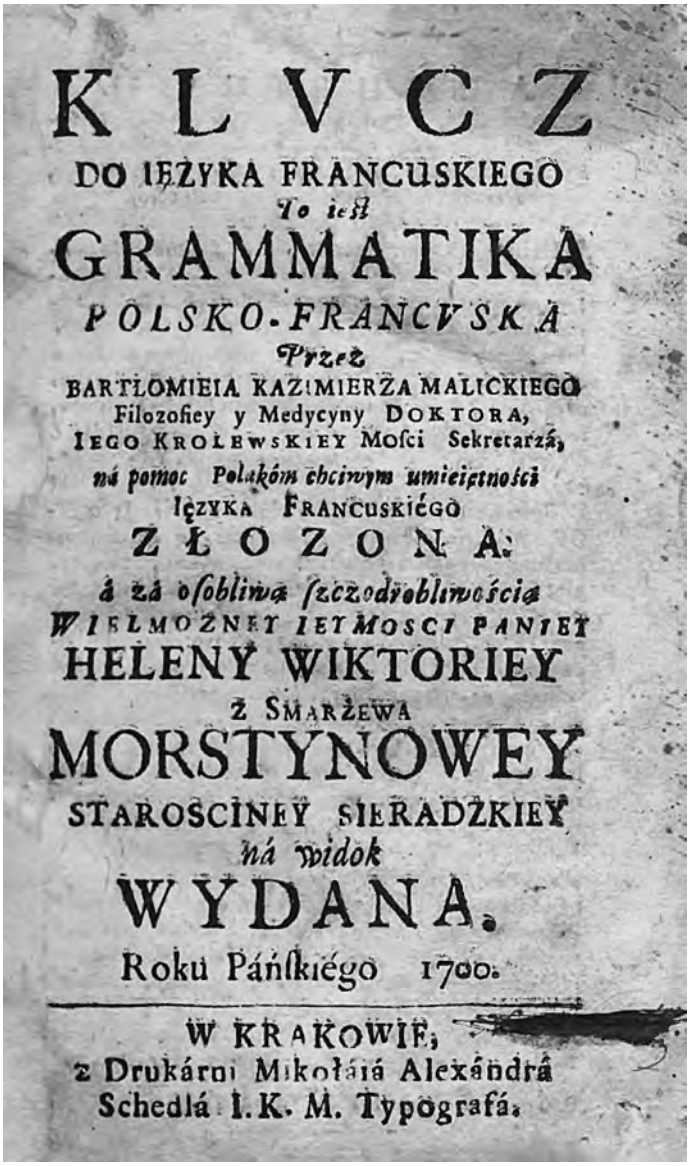

NOVVELLE
METHODE
Tres facile pour aprendre
en peu de tems à lire, écrire &
parler François, pour l'uſage des
Demoiſelles Penſionaires du
Monaſtere Roïal des Reli-
gieuſes de l'Adoration per-
petuelle du tres-Saint
SACREMENT.
Avec un recueil de differens
mots, & un petit diſcours
familier à la fin.
Par F. D. Duchênebillot.
Donné à imprimer par l'ordre des Reve-
rendes Meres du Saint SACREMENT
à leurs propres depens. l' An 1699.

A VARSOVIE
De l'imprimerie du College des Peres
Scholarum Piarum.

Ilustracja 5 / Figure 5. F.D. Duchênebillot, *Nouvelle méthode très facile pour aprendre un peu de tems à lire, écrire et parler François* […] *Nowy sposób do nauczenia się łatwo i prętko czytać, pisać, i gadać po Francusku* […], Warszawa 1699, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

KLVCZ
DO IĘZYKA FRANCUSKIEGO
To iest
GRAMMATIKA
POLSKO-FRANCVSKA
Przez
BARTŁOMIEIA KAZIMIERZA MALICKIEGO
Filozofiey y Medycyny DOKTORA,
IEGO KROLEWSKIEY Mości Sekretarzá,
ná pomoc Polakóm chciwym umieiętności
IĘZYKA FRANCUSKIEGO
ZŁOZONA:
á zá oſobliwą ſzczodrobliwośćią
WIELMOZNEY IEY MOSCI PANIEY
HELENY WIKTORIEY
Z SMARZEWA
MORSTYNOWEY
STAROSCINEY SIERADZKIEY
ná widok
WYDANA.
Roku Páńſkiégo 1700.
W KRAKOWIE,
z Drukárni Mikołáiá Alexándrá
Schedlá I.K.M. Typografá.

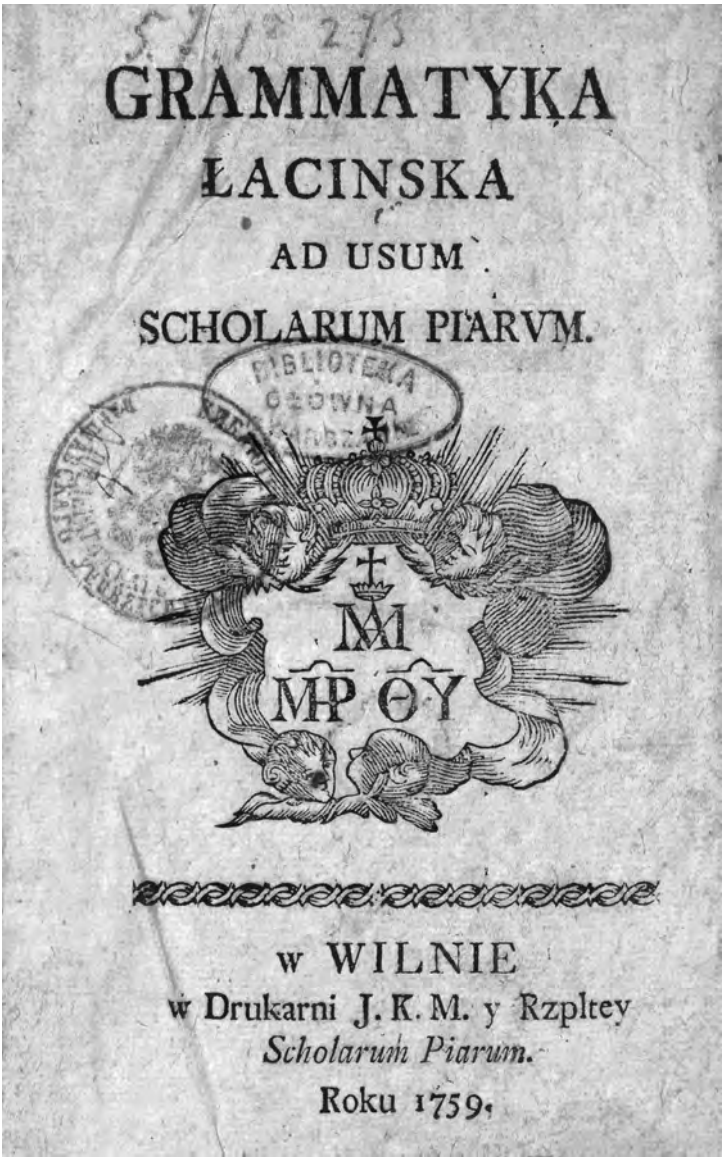
Ilustracja 6 / Figure 6. Bartłomiej Kazimierz Malicki, *Klucz do języka francuskiego to jest grammatyka polsko-francuska* […] *na pomoc Polakom chciwym umiejętności Języka Francuskiego złożona* […], Kraków 1700, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa.

SNADNA,
GRUNTOWNA, OBSZERNA,
GRAMMATYKA
FRANCUSKA
z P. RESTAUT
I INNYCH UCZONYCH
FRANCUSKICH PISARZOW
ZEBRANA,
DLA POLSKIEY OBOIEY PŁCI
UCZĄCYCH Y UCZĄCYCH SIĘ
PRZEZ
Staniſława Nałęcza Moſzczeńſkiego,
SZLACHCICA POLSKIEGO.
W GDAŃSKU,
Nakładem IOBSTA HERMANNA FLOERCKE.
1774.
41.171

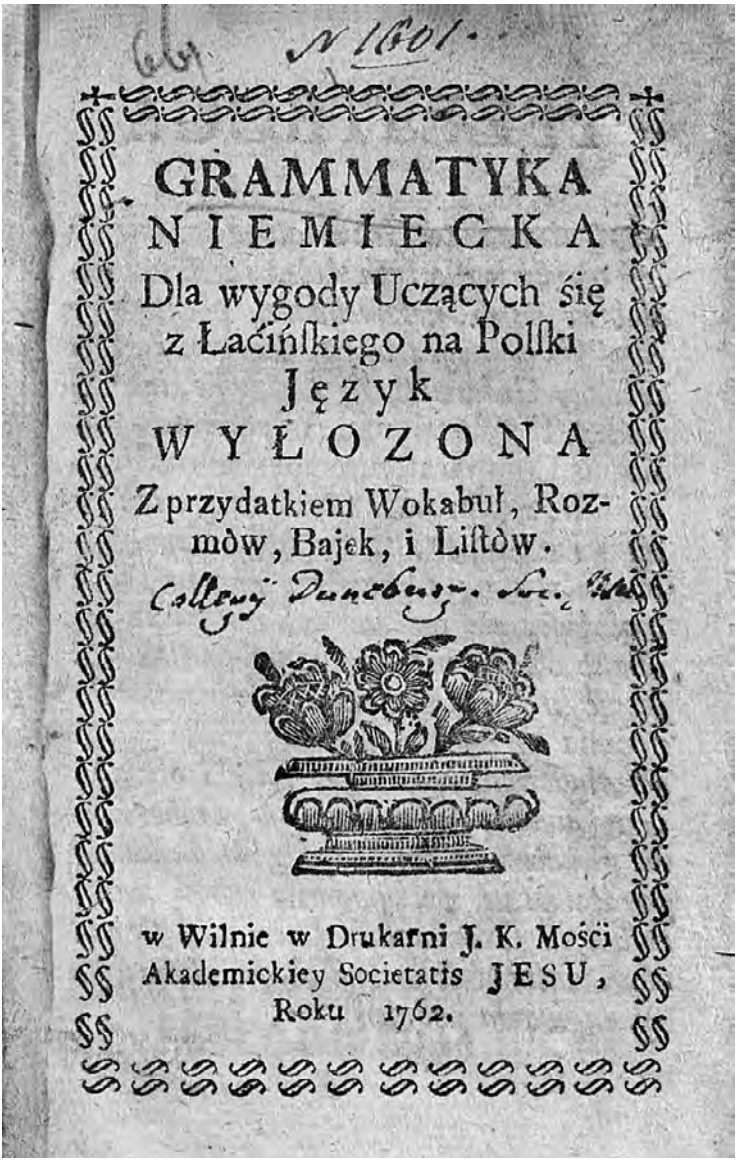
Ilustracja 7 / Figure 7. Stanisław Nałęcz-Moszczeński, *Snadna, gruntowna, obszerna, Grammatyka francuska z P. Restaut i innych uczonych francuskich pisarzów zebrana, dla polskiej obojej płci uczących i uczących się* […], Gdańsk 1774, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa.

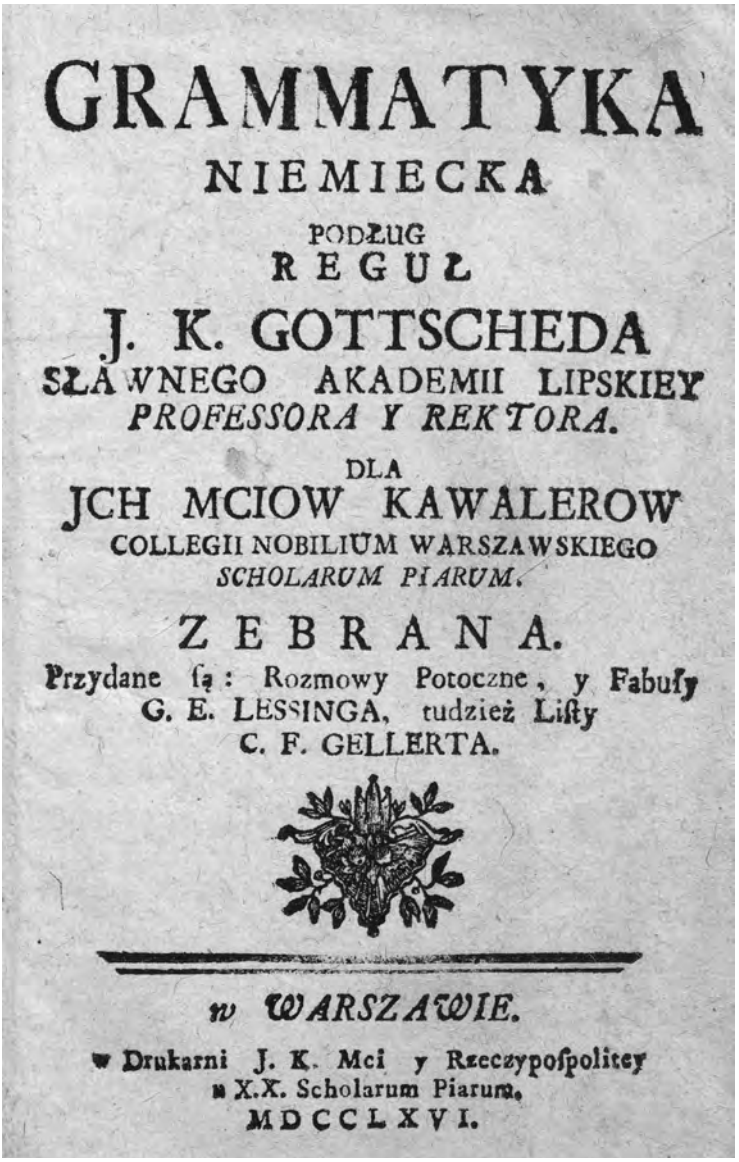
Ilustracja 8 / Figure 8. Stanisław Konarski, *Grammatyka łacińska ad usum Scholarum Piarum*, Wilno 1759, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego.

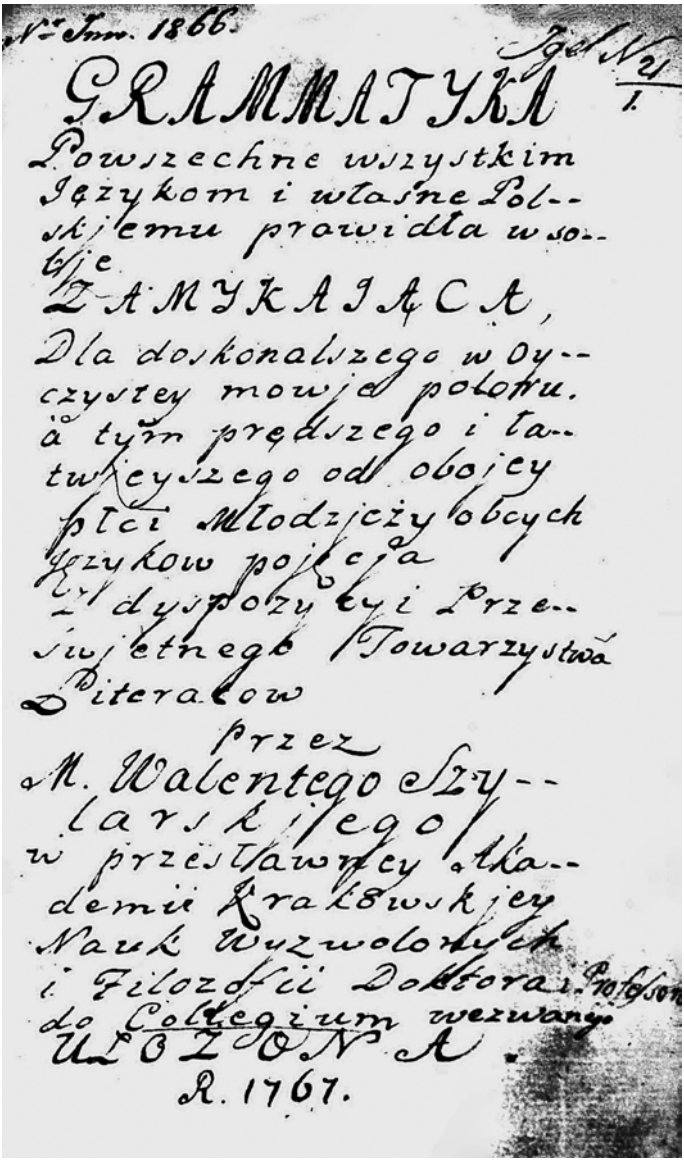
Ilustracja 9 / Figure 9. Johann Christoph Gottsched, *Grammatyka niemiecka dla wygody uczących się z łacińskiego na polski język wyłożona z przydatkiem wokabuł, rozmów, bajek, i listów*, Wilno 1762, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego.

GRAMMATYKA
NIEMIECKA
PODŁUG
REGUŁ
J. K. GOTTSCHEDA
SŁAWNEGO AKADEMII LIPSKIEY
PROFESSORA Y REKTORA.
DLA
JCH MCIOW KAWALEROW
COLLEGII NOBILIUM WARSZAWSKIEGO
SCHOLARUM PIARUM.
ZEBRANA.
Przydane ſą: Rozmowy Potoczne, y Fabuły
G. E. LESSINGA, tudzież Liſty
C. F. GELLERTA.
w WARSZAWIE.
W Drukarni J. K. Mci y Rzeczypoſpolitey
u X.X. Scholarum Piarum.
MDCCLXVI.

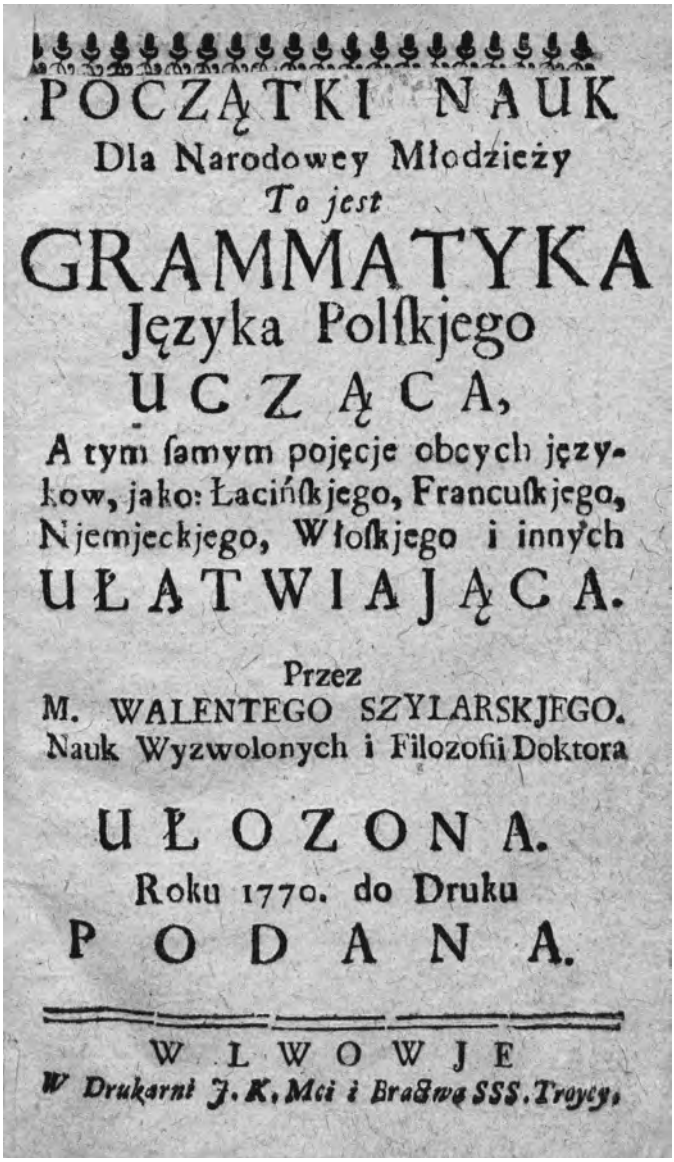
Ilustracja 10 / Figure 10. Johann Christoph Gottsched, *Grammatyka niemiecka podług reguł J.K. Gottscheda* […] *zebrana. Przydane są rozmowy potoczne i fabuły G.E. Lessinga tudzież listy C.F. Gellerta*, Warszawa 1766, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

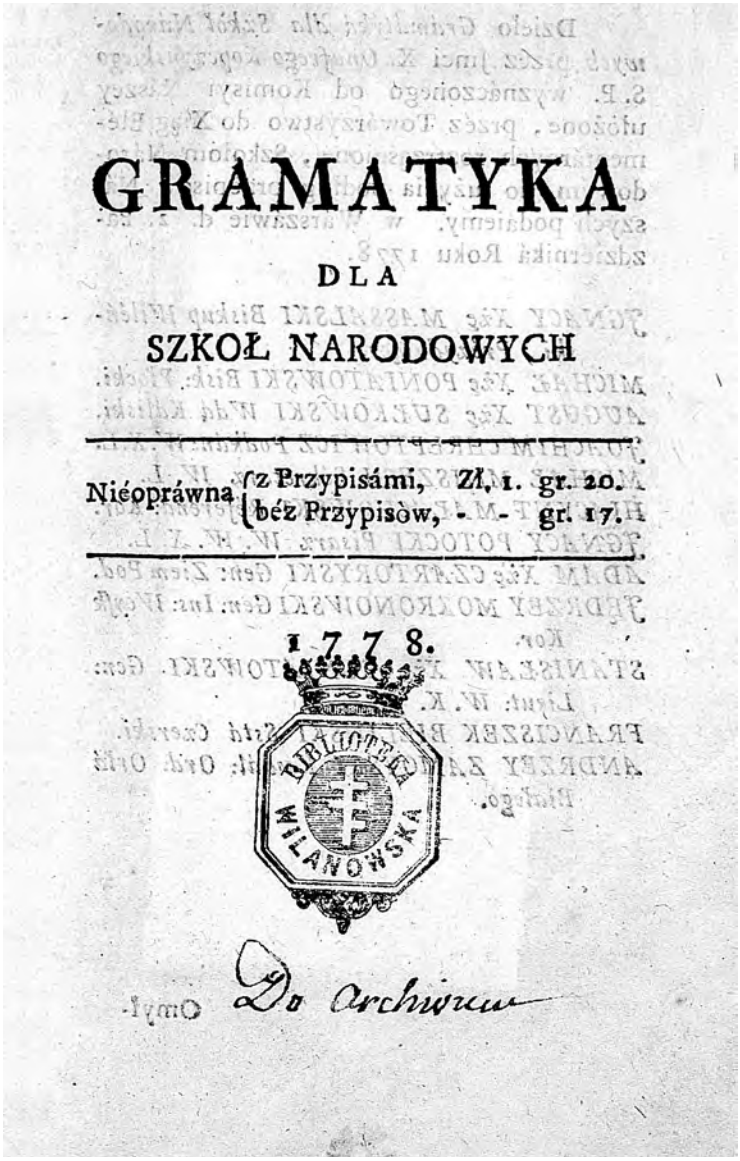
Ilustracja 11 / Figure 11. Walenty Szylarski, *Grammatyka powszechne wszystkim językom i własne polskiemu prawidła w sobie zamykająca, dla doskonalszego w ojczystej mowie polotu, a tym prędszego i łatwiejszego od obojej płci młodzieży obcych języków pojęcia. Z dyspozycyi prześwietnego Towarzystwa Literatów*, rkps 1767, pierwsza strona rękopisu / first page of a manuscript.

Źródło / Source: Biblioteka Ossolineum [sygn. Bibl. Ossol. 1866].

POCZĄTKI NAUK
Dla Narodowey Młodzieży
To jest
GRAMMATYKA
Języka Polſkjego
UCZĄCA,
A tym ſamym pojęcje obcych języ-
kow, jako: Łacińſkjego, Francuſkjego,
Njemjeckjego, Włoſkjego i innych
UŁATWIAJĄCA.
Przez
M. WALENTEGO SZYLARSKJEGO.
Nauk Wyzwolonych i Filozofii Doktora
UŁOZONA.
Roku 1770. do Druku
PODANA.
W LWOWJE
W Drukarni J. K. Mci i Bractwa SSS. Troycy.

Ilustracja 12 / Figure 12. Walenty Szylarski, *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków, jako łacińskiego, francuskiego, włoskiego i innych ułatwiająca*, Lwów 1770, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

GRAMATYKA
DLA
SZKOŁ NARODOWYCH
Nieoprawna { z Przypisami, Zł. 1. gr. 20. / bez Przypisów, - - gr. 17.
1778.
BIBLIOTEKA WILANOWSKA
Do Archiwum

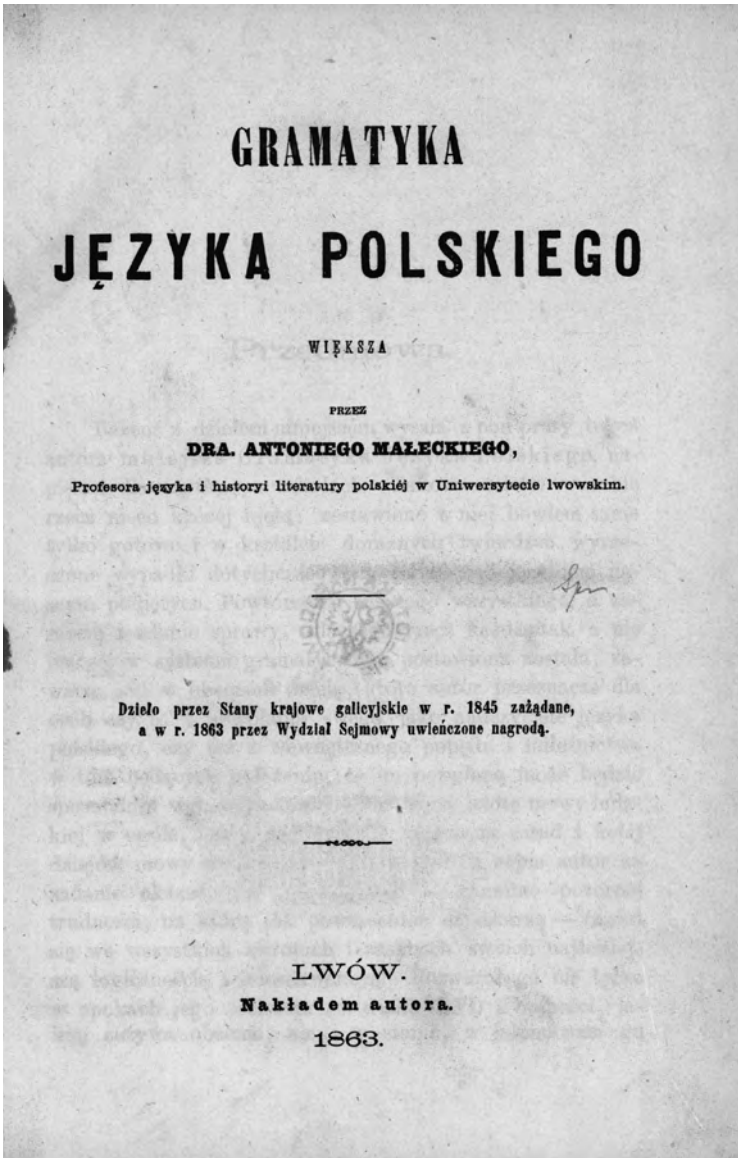
Ilustracja 13 / Figure 13. Onufry Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych. Gramatyka na klasę pierwszą*, Warszawa 1778, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

GRAMMATYKA
JĘZYKA
L. 2114
POLSKIEGO
PRZEZ
X. ONUFREGO KOPCZYŃSKIEGO
PIIARA.
X. ONUFRY KOPCZYNSKI PIAR.
BIBLIOTEKA NAUCZYCIELSKA G.IM. S. JACKA W KRAKOWIE
POLSKIE MUZEUM SZKOLNE we LWOWIE
DZIEŁO
POZGONNE.
L. inwent. 1417
Sygn.
VARSZAWIE 1817 R.
w Drukarni Xięży Piiarów.
INSTYTUT BADAŃ LITERACKICH PAN BIBLIOTEKA
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
Tel. 26-68-63

Ilustracja 14 / Figure 14. Onufry Kopczyński, *Grammatyka języka polskiego (dzieło pozgonne)*, Warszawa 1817, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

GRAMATYKA

JĘZYKA POLSKIEGO

WIĘKSZA

PRZEZ

DRA. ANTONIEGO MAŁECKIEGO,

Profesora języka i historyi literatury polskiéj w Uniwersytecie lwowskim.

Dzieło przez Stany krajowe galicyjskie w r. 1845 zażądane, a w r. 1863 przez Wydział Sejmowy uwieńczone nagrodą.

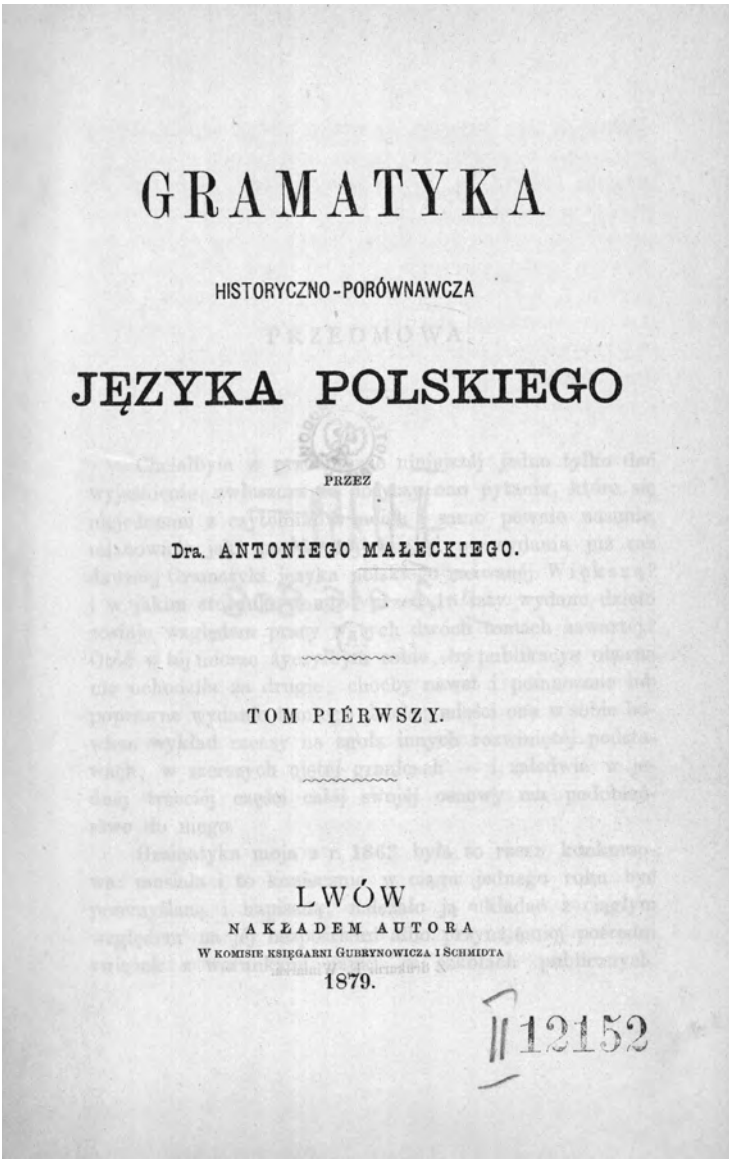
LWÓW.

Nakładem autora.

1863.

Ilustracja 15 / Figure 15. Antoni Małecki, *Gramatyka języka polskiego większa*, Lwów 1863, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa.

GRAMATYKA

HISTORYCZNO-PORÓWNAWCZA

JĘZYKA POLSKIEGO

PRZEZ

Dra. ANTONIEGO MAŁECKIEGO.

TOM PIĔRWSZY.

LWÓW

NAKŁADEM AUTORA

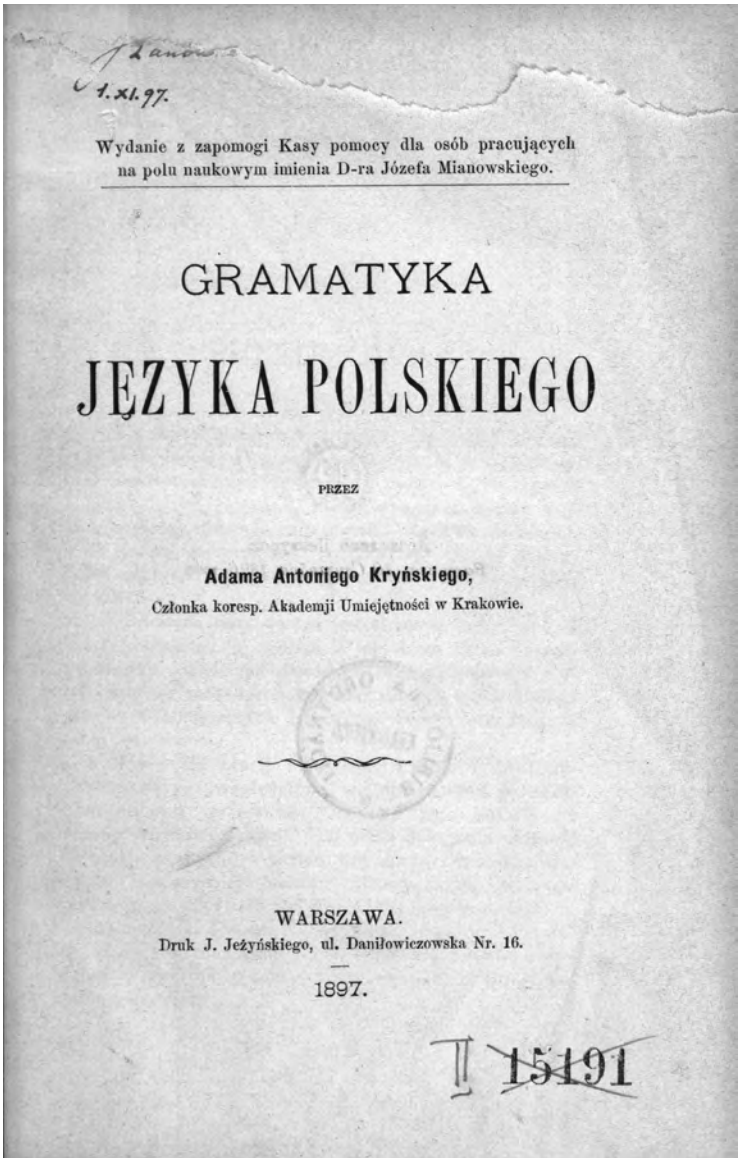
W KOMISIE KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SCHMIDTA

1879.

II 12152

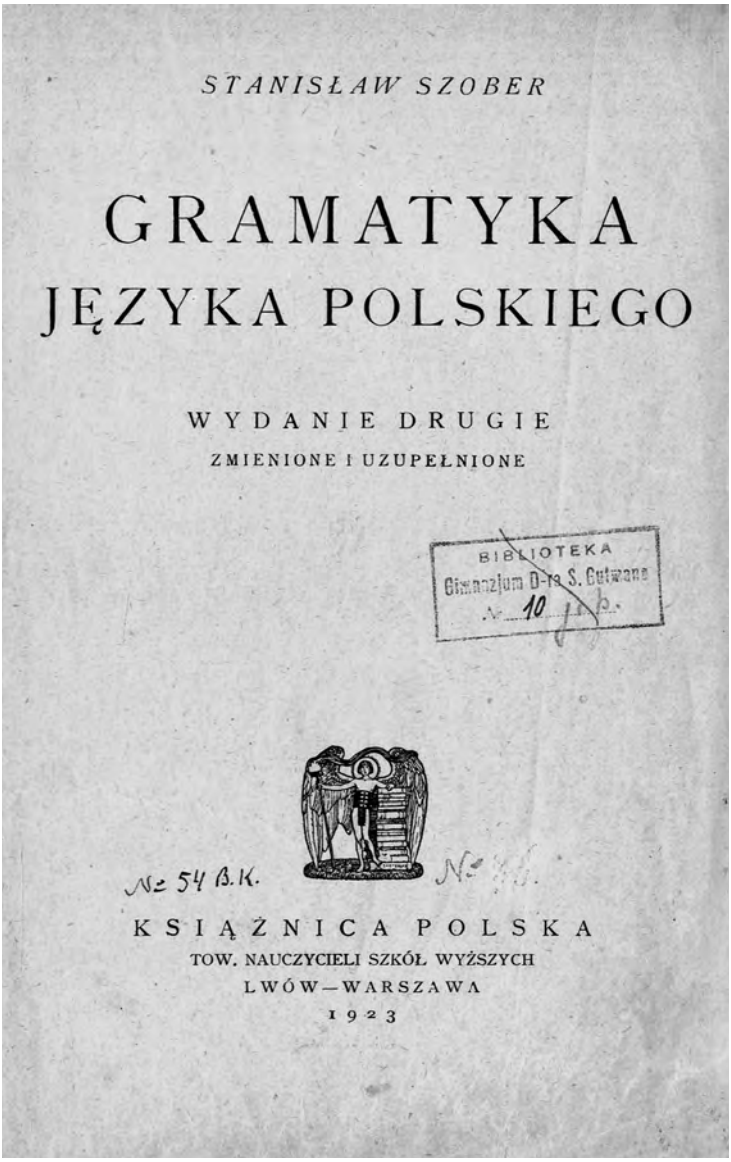
Ilustracja 16 / Figure 16. Antoni Małecki, *Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego*, t. I, Lwów 1879, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Biblioteka Narodowa

Ilustracja 17 / Figure 17. Adam Antoni Kryński, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1897, strona tytułowa / title page.

Źródło: Biblioteka Narodowa.

Ilustracja 18 / Figure 18. Stanisław Szober, *Gramatyka języka polskiego*. wyd. II zm. i uzup., Lwów–Warszawa 1923, strona tytułowa / title page.

Źródło / Source: Podlaska Biblioteka Cyfrowa.

The Contexts for the Formation of the Polish Grammatical Terminology (15th–20th century)

Introduction

The aim of this book is to show the contribution of individual authors and works to the development of Polish grammatical terminology and its evolution over the centuries. We present the results of work on the *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG), available online at https://shtg.uw.edu.pl/.[1]

The material analyzed in the book consists mainly of grammatical terms excerpted from source texts and included in SHTG.[2] We have also included lexical units that were not added to the dictionary's database but appear in works important for the development of Polish linguistic nomenclature.

We understand the name *grammatical term* very broadly. The main reason for this is the lack of stability in the early stages of the development of Polish specialized nomenclature. Very often, such designations were elaborate naming structures (calques of Latin terms) occurring in variant forms.

---

[1] The dictionary is the result of a project carried out from 2018 to 2024 with funds awarded by the Ministry of Science and Higher Education under the National Program for the Development of the Humanities (NPRH), based on the agreement no. 0101/NPRH6/H11/85/2018 of May 18, 2018.

[2] For the list of works that form the basis of SHTG, see http://shtg.uw.edu.pl/book/all. The original draft proposal assumed the excerpting of 93 items (in the end, more than 100 works were included in the research). As the dictionary was developed, the list of sources changed considerably. This was due to the reevaluation of the usefulness of individual items for the study of the formation of Polish grammatical terminology and the inability to expand the excerpting. Even though we have comprehensive knowledge of Polish grammatical terminology used in the 15th, 16th and 17th centuries, we lack complete data on this terminology from the following period: the 18th, 19th and 20th centuries, which is due to the limited number of sources excerpted in relation to the number of grammatical works published during that time.

Thus, the grammatical term[3] is understood here as a word or phrase used in a special (not general) sense in the description of grammar (or its branches). With regard to their origin, they are divided into borrowed terms (word borrowings, semantic calques and structural calques; this group also includes hybrid words and semicalques) and native terms (semantic, morphological and syntactic derivatives) (e.g., Gajda 1990: 92–109, Starzec 1984: 73–75, 1986).

Throughout the book, we repeatedly reference (including for comparative purposes) Andrzej Koronczewski's dissertation on Polish grammatical terminology—entitled *Polska terminologia gramatyczna*—which is the first and, so far, the only comprehensive study of its history. Our publication is of a slightly different nature since we do not attempt to replace this extensive (though in some places already outdated) description, but rather aim to supplement or verify Koronczewski's insights. We want to show the history of Polish grammatical terminology through the prism of specific works which influenced its development and from which terms or naming patterns were adopted. We wish to demonstrate their role in shaping language awareness, including the need to nationalize or internationalize grammatical terminology. We consider the following works to be the most important from this perspective: the grammars of the Latin language by Aelius Donatus (bilingual, 1542 and following editions) and Stanisław Konarski (1759 and following editions); the grammar of the Polish language written in German by Maciej Gutthäter-Dobracki (1669); the grammars of the German language by Johann Christoph Gottsched (1762 and following editions); the textbooks on the French language by F. D. Duchênebillot (1699), Bartłomiej Kazimierz Malicki (1700), and Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774); and the grammars of the Polish language by Walenty Szylarski (1770), Onufry Kopczyński (1778 and following editions), Antoni Małecki (1863 and 1879), Adam Antoni Kryński (1897) and Stanisław Szober (1923). Thus, we do not limit ourselves to the grammars of the Polish language but also take into account the then-popular grammars of foreign languages (Latin, German and French).

The book consists of nine chapters devoted to the authors and works whose influence on the formation of Polish linguistic nomenclature was important and notable. Although each part is an individual work of the given researcher, we have tried to ensure that they followed the same structure, first giving the general information about the work and the circumstances

[3] For stylistic reasons, the following designations are also used: *names, naming units, naming structures, terminological compounds*.

of its creation, and then describing the grammatical terms used by the author, especially new ones, in the context of the (Polish and European) grammatical nomenclature of the time. We sought to show the contribution of individual authors to the formation of Polish terminology relating to specific branches of grammar, for example, phonetics, inflection, word formation and syntax, as well as orthography. Consequently, each chapter is, in a way, a self-contained study of a given topic, but at the same time, it forms part of a work that has a broader context: it exemplifies the subsequent stages of development of the terminological system.

Unique and different in structure from the others is Chapter I, which is devoted to terms found in the Latin-Polish editions of Donatus's grammar. Its purpose is to demonstrate the influence of this grammar on Polish grammatical nomenclature and the ways in which foreign terms were adapted to Polish. By juxtaposing Polish terms from the bilingual edition of Donatus's grammar with those from later publications, we can show (which we do in subsequent chapters) the undeniable influence of the former work on Polish linguistic terminology.

We hope that the proposed selection of the source material allowed us to define the basis of Polish grammatical terminology and present the works that determined its evolution. Important objectives of the study also included:

- demonstrating the most important stages in the process of the clarification of Polish grammatical terminology
- verifying the previous findings on how Polish linguistic nomenclature was formed
- determining the influence of particular languages (primarily Latin, German and French) on Polish terminology
- indicating the influence of particular authors and works on nomenclature found in other grammars
- presenting ways of adapting foreign (mainly Latin and German) terms and types of word-formation neologisms depending on the creator and time
- showing the richness, variability and variant nature of Polish grammatical terminology
- presenting the previously unknown and undescribed designations.

For practical reasons, the spelling of terms has been modernized, with the original spelling retained only in quotations (the exception is the notation of *i/y* as [*j*] and long *ſ* as *s*). A bibliography of primary and secondary sources (and a list of abbreviations) can be found at the end of the book. In the case of primary sources, grammars have been separated from dictionaries, and

items not included in the canon of SHTG sources have been highlighted in bold. The abbreviations follow those used in SHTG; works not belonging to the canon have been abbreviated in an analogous way for the purposes of this book.

Wanda Decyk-Zięba
Izabela Stąpor

Kamil Pawlicki

University of Warsaw
e-mail: kamil.pawlicki@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8287-9949

Chapter I

Terminology in the Latin-Polish editions of Aelius Donatus's grammar and its impact on the creation of Polish grammatical terminology

From the 16th century to the end of the 18th century, bilingual Latin-Polish editions of Aelius Donatus's grammar were being published in Poland. This was the so-called Medieval Donatus, the text of the ancient *Ars minor* expanded in the Middle Ages, which functioned for centuries as an elementary textbook of Latin grammar (Cytowska 1968: 31). In these editions, the Latin text was accompanied by a parallel Polish text containing translations of Latin terms, which were the first attempts to create Polish grammatical terminology (Koronczewski 1961: 10, Pawlicki 2022).

In the first part of this chapter, the terminology in the bilingual Donatus editions is analyzed in the context of its relation to the Latin original. In the second part, it is juxtaposed with other Polish grammars, orthographies and dictionaries published from the 16th to the 20th centuries to examine the influence of terminology from the Donatus editions on how Polish grammatical nomenclature was developed.

The basis for considerations is the data contained in the *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG). The material was excerpted from five Latin-Polish editions of the Donatus, including the two oldest, known today only from descriptions—a work by Andrzej Glaber of Kobylin, *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones*, 1542, known through descriptions by Jan Łoś (1915: 132–133; 1925: 205–206), an edition entitled *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa. Una cum traductione polonica*, 1583, known through the descriptions by Władysław Nehring (1881: 466–468) and Jan Łoś (1913: 218–219), and on three of the later editions, preserved in their entirety: *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa unà cum traductione polonica, nunc primum correpta et illustrata* from 1595,[1]

[1] https://dhb.thulb.uni-jena.de/receive/ufb_cbu_00041655?derivate=ufb_derivate_00020612 (accessed: 7.12.2023).

Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum traductione polonica from 1649[2] and *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum Explicatione polonica nunc primum in moliorem et faciliorem methodum reducta novisque sententiis illustrata* from 1795.[3]

1. Term analysis

All Polish terms in the Latin-Polish editions of the Donatus are borrowings. Among them, I distinguish: word borrowings (lexical borrowings), semantic borrowings (semantic calques) and structural borrowings (structural calques) (Starzec 1984: 73–75, Biniewicz 2002: 47–48). I make the assumption that if a given word was attested in Polish first in a non-grammatical context (data based on Sstp, SPXVI and ESXVII), and only later in a grammatical context (in one of the works included in SHTG), this second meaning should be treated as a semantic loan: for the word had already existed in the language before, but under influence from a foreign language (in this case, Latin), it acquired a new meaning. In some cases, this approach may raise doubts, as will be discussed in section 1.2. According to this assumption, almost all one-word terms are semantic borrowings (except for four that are word borrowings), and all two- or more-word terms (terminological compound words) are structural borrowings.

Table 1. Types of borrowings and their number in the analyzed Donatus editions

Type of borrowing	Total number	Including the number of neologisms
word	4	0
semantic	49	34
structural	184	138
	237	172

If the work in which the term is used for the first time in a grammatical context is one of the Donatus editions, then I consider the term a neologism.

[2] https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10245312 (accessed: 7.12.2023).

[3] https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/399137/edition/378321/content (accessed: 7.12.2023).

1.1. Word borrowings

There are only four word borrowings in the Donatus editions, all of which have prior attestations in a grammatical context:

- *diphthongus—dyftong* [diphthong][4] (Don/1595,[5] Don/1649), *syllaba—sylaba* [syllable] (Don/1595, Don/1795); earlier attestations: Bart/1544, SPXVI
- *sententia—sentencja* 'grammatical sentence' (Don/1795): DonCul/1560, SPXVI, later also in the meanings 'judgment, opinion,' 'moral, maxim' (ESXVII)
- *littera—litera* 'character of the alphabet; a sound' ([DonGl/1542],[6] Don/1595, Don/1649):[7] Sstp.

These nouns were adapted to the Polish language in accordance with the general mechanisms of adaptation of Latin and Greek-Latin nouns in the Old and Middle Polish periods: nouns belonging to the 1st declension ending in *-a* in Latin and in *-η* in Greek (Latin *littera*; Greek *συλλαβή*, Latin *syllaba*) entered the Polish language as nouns of the feminine hard-stem declension (Moszyńska 1975: 15, 93); the noun ending in *-ia* in Latin (*sententia*) acquired in Polish a soft-stem declension with the palatalization *-ti-* into *-ci-* > *-cy-* (ibidem, 25–26, 30–31); while in the noun belonging to the 2nd masculine declension and ending in *-us* in Latin, and in *-ος* in Greek (Greek *δίφθογγος*, Latin *diphthongus*), the ending *-us* was dropped and the noun was included in the masculine hard-stem declension (ibidem, 32–33).

---

[4] In this chapter, terms are listed as "Latin term—equivalent Polish term(s)." At the end of each listing, there are abbreviations for the editions of the Donatus in which they appear.

[5] All grammars and dictionaries are cited in the notation adopted in SHTG, e.g., Don/1595, Don/1649, Bart/1544. The actual spelling of the terms in these works may have varied, e.g., the term *sylaba* is written in Don/1595 and Don/1649 as $_{\text{NOM PL}}$ *syláby*, in Don/1795 as $_{\text{NOM PL}}$ *syllaby*. In cases where differences in spelling may be important to the understanding of a term, they will be noted in footnotes.

[6] The abbreviation of the source given in brackets, e.g., [DonGl/1542], means that the term is not attested in the given source directly but only as an element of a two- or more-word term; in this case, it is an element of the terms *litera przedłużona* [prolonged sound] (DonGl/1542) and *litera ukrócona* [shortened sound] (DonGl/1542).

[7] Cf. "gdiż przez nich mowa doſtateczna nie może być, dla niektorich liter czo ſie w wargach zamykaią, iako ſą B F P M" (Glaber 1535: C2, C5).

1.2. Semantic borrowings

Among the semantic borrowings (49), almost all (48) were formed from native words. All those words had already been attested in the Polish language in a non-grammatical context before the Donatus editions (based on Sstp and SPXVI), while most of them (34, i.e., 69%) were used for the first time in a grammatical context in the Donatus editions—so they can be considered neologisms, e.g.:

- *modus—obyczaj* 'mood' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649)
- *verbum—słowo* 'verb' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *casus—spadek* 'case' (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *gradus—stopień* [degree] ([DonGl/1542], [Don/1583], [Don/1649], [Don/1795]), *stępień* ([DonGl/1542])
- *tempus—czas* [tense] ([DonGl/1542], Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *nomen—imię* 'inflectional lexeme' ([DonGl/1542], Don/1649, Don/1795)
- *genus—rodzaj* 'grammatical gender' ([DonGl/1542], Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *persona—osoba* [person] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *numerus—liczba* [number] ([DonGl/1542], [Don/1583], Don/1595, Don/1649, Don/1795).

The remaining 14 terms are noted in a grammatical context already in earlier sources, such as:

- *comparatio—przyrównanie* [comparison] (Don/1595, Don/1649) – Bart/1544
- *comparatio—przyrównywanie* [comparison] (Don/1795) – Gut/1668, Gut/1669
- *interiectio—wdanie* [interjection] (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795) – Bart/1544, DonCul/1560
- *significatio—znamionowanie* [meaning] (Don/1595, Don/1649, Don/1795) – Bart/1544, Mącz/1564.

The only term among the semantic borrowings formed on the basis of a word of foreign origin (i.e., being originally a word borrowing) is *persona* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649). The word is attested in Sstp in the meanings 'person, human individual, human being' and 'about the so-called persons of the Trinity,' in SPXVI also in the meanings 'biblical figure' and 'figure, shape, outward appearance, form.' On the other hand, 'grammatical person' appears for the first time in a grammatical context in the 1542 Donatus edition. Thus, it can be assumed that its creator, Andrzej Glaber of Kobylin, gave to the word *persona*, which already existed in Polish,

a new—grammatical—meaning based on the Latin original; with this assumption, this term can be considered a semantic neologism.

Already Nehring (1881: 467) and Łoś (1915: 133) have observed that Polish translations of terms in the Latin-Polish editions of the Donatus often refer to the literal meaning of Latin terms. Indeed, in most cases, the Polish term was created using a Polish word, the basic meaning of which exactly matched the general meaning of the Latin word. These translations are consistent, as evidenced by excerpts from the headword articles in Knapius's dictionary (1644 and 1621 editions), with how those Latin words were understood at the time when used in non-grammatical contexts, e.g.:

- *casus—spadek* [case] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795), from Latin *cadō, cadere* 'to fall,' cf. "Cāsus, *m.* Przypadék. Tréfunék. Upádnienie I. Spádnienie" (Kn/1644: 116)
- *coniugatio—sprzężenie* [conjugation] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795), from Latin *con-* 'with,' *iugō, iugāre* 'to bind,' cf. "Coniŭgātor. Sprzęgácz" (Kn/1644: 168)
- *declinatio—skłonienie* [declension] (DonGl/1542), from Latin *de-* 'from,' *clīnō, clīnāre* 'to bend, to incline,' cf. "Declīnātio. Stępowanie 2. Ustąpienie 5. Náchylenie. Nákłonienie. Uchylenie Krai świátá 1. Chronienie się. Skłonność 1" (Kn/1644: 205).

On the other hand, completely exceptional are cases in which the meaning refers not to the general meaning of the Latin word but to the connotation of the grammatical term, e.g., *interiectio—wołanie* [interjection (lit. calling)] (DonGl/1542), from Latin *inter-* 'between,' *iaciō, iacere* 'to throw'; cf. "Intēriectio. Wkładánie" (Kn/1644: 407), "*Wkłádánie czégo gdzie, wtykánie*. [...] Interiectio brevis alicuius rei in oratione" (Kn/1621: 1324); the term was translated this way probably because exclamations are often associated with calling out (*ah, oh, hey*, etc.).

Here, it is also possible to distinguish a certain group of terms that show structural similarities to the Latin prototype:

a) These are either gerunds ending in *-anie/-enie*, which are treated as equivalent to Latin gerunds ending in *-tio*[8] and Latin noun participles ending in *-itum*, e.g.:

[8] A similar tendency can also be seen, for example, in Knapius's dictionary, cf. *affirmatio—twierdzenie* [affirmation], *appositio—przydanie* [apposition], *comparatio—przyrównanie* [comparison], *compositio—składanie* [compounding] (Kn/1621), *derivatio—pochodzenie* [derivation], *inclinatio—nachylanie* [inclination], *negatio—zapieranie się* [negation], *prolatio—wymawianie* [utterance] (Kn/1644) (after SHTG).

- *significatio—znamionowanie* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *znaczenie* (Don/1795) [meaning]
- *negatio—zaprzeczenie* [negation] (DonGl/1542)
- *compositum—składanie* [compounding] (Don/1649).

It happens sometimes that the same term is translated in two ways in the same Donatus edition, with the imperfective and perfective verb used as the basis, e.g., *praepositio—przekładanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795), *przełożenie* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649) [preposition].

b) Alternatively, such terms have a prefix with a meaning similar to that of the prefix present in the Latin term, e.g.:
   - Latin *con-* 'with (sb, sth), together with'—Polish *s/z-* [with (sb, sth), together with], *przy-* [next to]:
     - *coniugatio—sprzężenie* [conjugation] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)[9]
     - *coniunctio—złączenie* [conjunction] ([DonGl/1542], Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
     - *comparatio—przyrównanie* (Don/1595, Don/1649), *przyrównywanie* (Don/1795) [comparison]
     - *compositum—składanie* [compounding] (Don/1649);
   - Latin *dē-* 'of (whom, what), from'—Polish *s/z-* [from]:
     - *declinatio—staczanie* [declension] (DonGl/1542, Don/1583, [Don/1649], Don/1795);
   - Latin *ad-* 'to; next to'—Polish *przy-* [to; next to]:
     - *adverbium—przysłowie* [adverb] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
     - *accidens—przymiot* (Don/1795), *przypadek* (Don/1795) [attribute];
   - Latin *inter-* 'between'—Polish *w-* [in; between]:
     - *interiectio—wdanie* [interjection] (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795);
   - Latin *prō-* 'instead of, in place of sth'—Polish *na-* [on; in place of sth]:

[9] Also attested in Don/1544 is the unprefixed form *przężenie*, with the same meaning. This form, apart from the aforementioned Donatus edition, is not attested in the Polish language neither earlier nor later; nor is the unprefixed verb **prząc*, which is its presumed root, although the prefixed forms *sprząc*, *wprząc*, *wyprząc* already appear in Sstp. Thus, if one were to consider the form *przężenie* as a separate term, it would be, according to the accepted criteria, a structural borrowing (the only one among one-word terms). However, as *sprzężenie* also appears in the same Donatus edition, it is probably appropriate to consider *przężenie* as a collateral form rather than as a standalone term.

- *pronomen—namiastek* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *namiestnik* (Don/1583, Don/1649), *nazwisko* (Don/1795) [pronoun];

– Latin *prae-* 'before'—Polish *prze-* [through; before]:

- *praepositio—przekładanie* (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795), *przełożenie* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649) [preposition].

Due to their structural similarity to the Latin original, the above terms are sometimes considered structural borrowings.[10] An argument in favor of such treatment would be that they were selected from the existing inventory of Polish words probably partly because of their structure, which resembles that of Latin. However, those words were not newly created but had already existed in the language, albeit with different meanings (as evidenced by historical dictionaries of the Polish language), and therefore, in accordance with the assumptions of this chapter, I treat them as semantic borrowings.

The vast majority of one-word terms are nouns, which is in line with the general trend in terminology (Gajda 1990: 86–87), although there are also verbs: *declinare—skłaniać (się)* [to decline] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *staczać się* [to decline] (Don/1595, Don/1649), *coniugare—sprzęgać (się)* [to conjugate] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649) and also participles, such as *a producta—(a) przedłużone* [prolonged (a)] (Don/1595, Don/1649).

A significant number of one-word terms that are nouns also become part of two- or more-word terms (terminological compound words) as head words.

1.3. Structural borrowings

All structural borrowings are terms composed of two or more words.[11] The majority are terms formed from native words (177), the remaining eight are hybrid terms (a head word of foreign origin, a modifier of native origin):

---

[10] Cf. Długosz-Kurczabowa, Dubisz (2001: 370), where terminological vocabulary calques (i.e., structural calques) include *spadek* and *przypadek* [case] (from Latin *casus*), *przysłowie* [adverb] (from Latin *adverbium*) and *namiestek* [pronoun] (from Latin *pronomen*).

[11] According to the criteria adopted in this chapter, all one-word terms either have already been attested in the Polish language in a grammatical context, making them semantic borrowings, e.g., *declinatio—skłonienie* [declension] (Don/1542), or are word borrowings, e.g., *sententia—sentencja* [sentence] (Don/1795). An exception could be the term *coniugatio—przężenie* (Don/1542), but it should be considered rather as a variant of the term *sprzężenie* [conjugation], see note 9.

- *persona prima—persona pierwsza* [first person] (Don/1595, Don/1649)
- *persona secunda—persona wtóra* [second person] (Don/1595, Don/1649)
- *persona tertia—persona trzecia* [third person] (Don/1595, Don/1649)
- *novissima syllaba—ostateczna sylaba* [final syllable] (Don/1649, Don/1795)
- *terminatio—sylaba kończona* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *sylaba kończysta* (Don/1595, Don/1649), *sylaba końcowa* (Don/1795), *sylaba kończąca* (Don/1795) [final syllable].

One hundred and thirty-eight structural borrowings (75%) are neologisms, terms attested for the first time in the Donatus editions. Most of them replicate the structure of Latin terms.

1.3.1. Two-word structural borrowings

Most structural borrowings (162 of 184) are two-word; they adopt the following structures:

A) SUB + SUB_{GEN},[12] e.g.:
- *pars orationis—część mowy* [part of speech] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *adverbium temporis—przysłowie czasu* [adverb of time] (Don/1595, Don/1649)
- *gradus comparationis—stopień przyrównania* (Don/1595, Don/1649), *stopień przyrównywania* (Don/1795) [degree of comparison].

The noun is a translation of the Latin noun. A certain special group, as in the case of semantic borrowings, are the gerunds ending in *-anie/-enie*, which in this case are translations of Latin *gerundia* ending in *-ndi* in the complement, which become modifiers in terms narrower in meaning to the *adverbium—przysłowie* [adverb] in the 1595 and 1649 editions, e.g.:
- *adverbium separandi—przysłowie odłączania* [adverb of separation] (Don/1595, Don/1649)
- *adverbium iurandi—przysłowie przysięgania* [adverb of oath] (Don/1595, Don/1649)
- *adverbium respondendi—przysłowie odpowiedzenia* [adverb of response] (Don/1595, Don/1649).

B) SUB + ADJ, e.g.:
- *numerus pluralis—liczba wielka* [plural number] (Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *gradus positivus—stopień przedni* [positive degree] (Don/1583,

[12] A list of abbreviations can be found at the end of the chapter.

Don/1595, Don/1649, Don/1795)

- *genus neutrum—rodzaj oddzielny* [neuter gender] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)[13]
- *coniugatio inconsequens—sprzężenie niejednostajne* [inconsequential conjugation] (Don/1595, Don/1649).

The adjective is a translation of Latin adjectives of various types, including adjectival participles.

c) SUB + PART_{ACT}, e.g.:

- *casus dativus—spadek dawający* [dative case] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795)
- *modus indicativus—obyczaj ukazujący* [indicative mood] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649)
- *coniunctio expletiva—złączenie wypełniające* [expletive conjunction] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649)
- *gradus comparativus—stępień przyrównający* (DonGl/1542), *stopień przyrównający* (Don/1583, Don/1595, Don/1649) [comparative degree].

The participle is a translation of Latin adjectives ending in *-ivus*; it appears in all case names, and often in the names of nouns, moods, conjunctions and degrees of comparison.[14] The special cases are two participles, the first of which is a compound with an adverb, the second a compound with an adjective:

- *forma frequentativa—wyobrażenie częstoczyniące* [frequentative form] (Don/1583, Don/1595, Don/1649)
- *genus neutro-passivum—rodzaj oddzielno-cierpiący* [neuter passive voice] (Don/1595, Don/1649).[15]

---

[13] The term is related to the division of verbs in Donatus's grammar according to five *genus* (voices) into *activa* (active), having an active, but also a passive form, e.g., *lego* 'I am reading'; *passiva* (passive), having a passive, but also an active form, e.g., *legor* 'I am read'; *neutra* (neuter), having only an active form, e.g., *sto* 'I am standing'; *neutro passiva* (neuter passive), having only an active form in the present tense and only a passive form in the past tense, e.g., *gaudeo* 'I am glad,' *gavisus sum* 'I was glad'; *deponentia*, having only a passive form, e.g., *loquor* 'I am speaking' (Don/1695: [36]–[37]).

[14] A similar tendency can also be seen, for example, in Knapius's dictionary, cf. *appellativus—nazywający* [designative], *promissivus—obiecujący* [promissive], *imperativus—rozkazujący* [imperative] (Kn/1644, based on SHTG).

[15] In Don/1595, it is spelled as one word: $_{\text{NOM PL}}$ *oddzielnocierpiące*, in Don/1649, as two words: $_{\text{NOM PL}}$ *oddzielno cierpiące*. It is a compound with the infix *-o-*, created on the basis of the modifiers in terms *genus neutrum—rodzaj oddzielny* [neuter voice] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649, Don/1795) and *genus passivum—rodzaj cierpiący* [passive voice] (Don/1595, Don/1649, Don/1795) (see note 13).

d) SUB + PART$_{PASS}$, e.g.:
- *modus infinitivus—obyczaj niezagraniczony* (DonGl/1542, Don/1583, Don/1595, Don/1649), *obyczaj nieograniczony* (Don/1583, Don/1595, Don/1649), *sposób nieograniczony* (Don/1795) [infinitive mood]
- *coniunctio praepositiva—złączenie przekładane* [prepositive conjunction] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649)
- *litera terminalis—litera kończona* [final letter] (Don/1595, Don/1649).

The participle is a translation of Latin adjectives of various types; it sometimes appears in the names of moods and conjunctions. An exceptional case is the one-word Latin term *terminatio*, which has been rendered as the two-word terms *sylaba kończona* (Don/1595, Don/1649, Don/1795), *sylaba kończysta* (Don/1595, Don/1649), *sylaba końcowa* (Don/1795), *sylaba kończąca* (Don/1795).

1.3.2. Structural borrowings of three or more words

There are 22 structural borrowings of three or more words; they adopt the following structures:

a) SUB + ADJ + ADJ:
- *tempus praeteritum perfectum—czas przeszły zupełny* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *czas przeszły spełny* (DonGl/1542), *czas przeszły doskonały* (Don/1595, Don/1649, Don/1795) [past simple tense]
- *tempus praeteritum imperfectum—czas przeszły niezupełny* (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649), *czas przeszły niespełny* (DonGl/1542), *czas przeszły niedoskonały* (Don/1795) [past continuous tense].

The adjectives, which in this case are adjectival participles ending in *-ły*, are translations of Latin adjectival participles ending in *-tus*.

b) SUB + ADJ + PART$_{ACT}$:
- *nomen adiectivum comparabile—imię przydatne przyrównywające się* [comparative adjective] (Don/1795).

The adjective and participle are translations of Latin adjectives of various types.

c) SUB + ADV + ADJ:
- *tempus praeteritum plusquamperfectum—czas dawno przeszły* [past perfect tense] (Don/1595, Don/1649, Don/1795).[16]

[16] In both Don/1595 and Don/1649, there are quotations that differ in word order: $_{GEN\ SG}$ *przeszłego dawno czasu* and $_{GEN\ SG}$ *dawno przeszłego czasu*. The fact that the member *dawno* [long ago] has been rearranged indicates that it should most likely be understood as an adverb, not an adjective. Also attested is the term *przeszły dawny czas* (Don/1595, Don/1649) (in Don/1649, $_{GEN\ SG}$: *przeszłego (…) dawnego czasu*).

The adverb and adjective are translations of the Latin adjective, which is originally a compound of an adverb, preposition and participle.

D) SUB + PRAEP + SUB_{GEN}:
- *modus impersonalis—obyczaj krom osób* [impersonal mood] (Don/1595, Don/1649)
- *nomen incomparabile—imię bez porównania* [incomparable noun] (Don/1795).

The prepositional phrase is a translation of the Latin adjective, which introduces a structure slightly different from the Latin one.

E) SUB + PRAEP + NUM_{LOC}:
- *numerus pluralis—liczba w wielu* [plural number] (DonGl/1542).

As above, the prepositional phrase is a translation of the Latin adjective, which introduces a structure slightly different from the Latin one.

F) SUB + SUB_{GEN} + $PART_{ACT}$:
- *pars orationis declinabilis—część mowy staczająca się* [inflectional part of speech] (Don/1795)
- *pars orationis indeclinabilis—część mowy niestaczająca się* [non-inflectional part of speech] (Don/1795).

These are subordinate terms to the two-word term *pars orationis—część mowy* [part of speech] (DonGl/1542, Don/1595, Don/1649, Don/1795).

G) SUB + SUB_{ACC} + $PART_{ACT}$:
- *verbum causativum—słowo przyczynę dające* [causative verb] (DonGl/1542)
- *coniunctio causale—złączenie przyczynę dające* [causative conjunction] (Don/1595, Don/1649)
- *adverbium locale—przysłowie miejsce znamionujące* [adverb of place] (Don/1595, Don/1649)
- *adverbium personale—przysłowie osobę znaczące* (Don/1595), *przysłowie osobę znamionujące* (Don/1649) [adverb of person].

The participle and noun are translations of the Latin adjective, which introduces a structure that differs from the Latin one.

H) SUB + SUB_{GEN} + ADJ_{GEN}:
- *coniunctio ordinis communis—złączenie porządku pospolitego* [conjunction in the common order] (Don/1795).

The adjective is a translation of the Latin adjective.

I) SUB + SUB_{GEN} + ADV + $PART_{PASS\ GEN}$:
- *coniunctio ordinis praepositivi—złączenie porządku pierwej położonego* [conjunction in the prepositional order] (Don/1795)

- *coniunctio ordinis postpositivi—złączenie porządku potym położonego* [conjunction in the postpositional order] (Don/1795).[17]

The participle with the adverb is a translation of the Latin adjective ending in *-ivus*.

j) SUB + OPER + $\text{PART}_{\text{PASS}}$:

- *figura decomposita—wyobrażenie więcej niż złożone* [decomposed form] (Don/1795).

The metapredicative operator and participle are translations of the Latin compound participle.

k) SUB + ADJ + OPER + ADJ:

- *tempus praeteritum plusquamperfectum—czas przeszły więcej niż doskonały* [past perfect tense] (Don/1595, Don/1649, Don/1795).

The metapredicative operator and adjective are translations of the Latin compound participle.

1.3.3. Modifiers

One structural borrowing, *forma frequentativa—wyobrażenie częstoczyniące* [frequentative form] (Don/1583, Don/1595, Don/1649),[18] contains a modifier formed on the basis of a word that has not been attested in Polish before or since apart from the Donatus editions (based on Sstp, SPXVI, ESXVII, Kn/1621, L/1807–1814, SWil/1861, SW/1900–1927, Dor/1958–1969, and SHTG). In the remaining borrowings of this type, the modifiers were formed on the basis of words that were already attested in the sources before their first occurrence in the Donatus edition, although not in a grammatical context.

Only in one term, *principium formationis—początek formacji* [beginning of formation] (Don/1795), the modifier is formed on the basis of a word of foreign origin; in the other terms, the modifiers have native words as their basis, e.g.:

- *(pars) orationis—(część) mowy* [(part) of speech] (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795)
- *(tempus) futurum—(czas) przyszły* [future (tense)] (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795)
- *(genus) femininum—(rodzaj) niewieści* [feminine (gender)] (DonGl/1542, Don/1649, Don/1795).

---

[17] The one-word spelling of *potym* [after] and the context (being in opposition to *pierwej* [first]) indicate that it is an adverb, not a prepositional phrase.

[18] In Don/1583, one-word spelling: *częstoczyniące*, in Don/1649, two-word spelling: *często czyniące*.

As in the case of semantic borrowings, the modifiers are most often literal translations of Latin terms, such as:

- *(genus) passivum—(rodzaj) cierpiący* [passive voice], from Latin *patior, patī* 'to suffer'; cf. "*Cierpię co, znoszę, pr. et tr. Pătior aliquid*" (Kn/1621: 81)
- *(verbum) deponens—(słowo) pokładające* [deponent verb], from Latin *dē-* 'from,' *ponō, ponere* 'to put'; cf. "Dēpōno. Składam 6. 8. Pokładam 1. 2, Sądzę 2." (Kn/1644: 217), "*Pokładam co w kogo.* Depono peuniam in fidem publicam *Liv.*" (Kn/1621: 784)
- *gerundium—(słowo) noszące* [gerund], from Latin *gerō, gerere* 'to wear'; cf. "Gĕro, *is*, Noszę 3. Spráwuję 1. 2. Jéstem tym Rządzę 1. Postępuję z kiem" (Kn/1644: 331).

Even in those rare cases where the Polish translations do not convey the literal meaning of the Latin word, they nevertheless remain more or less consistent with how the word was sometimes translated at the time, such as:

- *(coniugatio) inconsequens—(sprzężenie) roztargnione* [inconsequential conjugation] (DonGl/1542), from Latin *in-* 'not,' *-con-* 'with,' *sequor, sequī* 'to follow something'; cf. "Inconsĕquens. Niéporządny" (Kn/1644: 382)
- *genus neutrum—rodzaj oddzielny* [neuter gender] (DonGl/1542, Don/1583, Don/1649, Don/1795), from Latin *neuter* 'neither of two'; cf. "Neuter. Ani ten/ áni ow" (Kn/1644: 503).

The exception is *(genus) epicoenum—(rodzaj) ptaszy* [common (gender)] (Don/1795). Latin *epicoenus* means 'common'; the form of the Polish equivalent *ptaszy* 'birdlike' was probably influenced by the choice of examples since in the Donatus text, their list begins with bird species: *passer* 'sparrow' and *aquila* 'eagle.' The rendering of *(verbum) supinum* as *(słowo) konieczne* [supine verb] (Don/1649), sometimes also as *konieczny* (Don/1795) or *koniecznie* (Don/1649), is not entirely clear; Latin *supīnus* means 'facing up,' 'lying on one's back,' cf. "Sŭpīnus. Wznák léżący. Spodni. Záléżáły. Niédbáły. Gnuśny. Gruby 3." (Kn/1644 [1st ed. 1626]: 759). Here, perhaps, *konieczny* referred to the meaning 'final, last' (SPXVI) as the "last" base form of the verb, cf. "Principia formationum sunt tria, *Początki formacyj są trzy*, scilicet, *to jest*, Praesens, *Teraźniejszy czas*, Praeteritum, *Przeszły*, et Supinum, *i Konieczny*" (Don/1795).

Also in this group, it is possible to distinguish a number of terms that show structural similarities to the Latin original since they contain a prefix with a meaning similar to that of the prefix present in the Latin term, such as:

- *(pronomen) subiunctivum—(namiastek) podłączający* [subjunctive (pronoun)] (Don/1649)

- *(coniunctio) praepositiva—(złączenie) przekładane* [prepositional (conjunction)] (DonGl/1542, Don/1649)
- *(coniunctio) disiunctiva—(złączenie) rozdzielające* [disjointed (conjunction)] (DonGl/1542, Don/1649)
- *(coniunctio) expletiva—(złączenie) wypełniające* [expletive (conjunction)] (DonGl/1542, Don/1649).

2. Donatus vs. other Polish grammars

2.1. Overview of grammars

For the study of the influence of Donatus's terminology on the development of Polish grammatical terminology, the number of terms that appear both in the Latin-Polish editions of the Donatus and in other ancient Polish grammars, orthographies and dictionaries is significant. Table 2 lists 92 of the 122 works included in SHTG (as of September 4, 2022), which were compared (using the "compare with other works" function) with the four Latin-Polish Donatus editions (1542, 1583, 1649, 1795).[19] Omitted were those works in which the number of terms co-occurring with the Donatus edition of 1542 was 0 or 1 (30 grammars).

Table 2. Number of terms appearing in both the Latin-Polish editions of the Donatus and other Polish grammars, orthographies and dictionaries included in SHTG

		1542	1583	1649	1795	Average
Bartłomiej of Bydgoszcz, *Słownik*	1544	48	27	66	43	46.00
L. Culmann, *Aelii Donati Viri Clarissimi…*	1560	14	6	18	15	13.25
J. Mączyński, *Lexicon Latino Polonicum…*	1564	6	4	9	11	7.50
P. Artomiusz, *Nomenclator, selectissimas rerum appellationes…*	1591	2	0	1	3	1.50
I.I. Moravus, *Quaestiones de primis grammatices rudimentis…*	1592	2	0	4	6	3.00
G. Knapius, *Thesaurus polono-latino-graecus…*	1621	5	1	9	7	5.50
G. Knapius, *Thesauri Polonolatinograeci…*	1644	6	2	8	8	6.00
M. Gutthäter-Dobracki, *Polnische Teutsch erklärte Sprachkunst…*	1669	21	13	28	36	24.50

[19] The compilation was made before the entries from the surviving Donatus edition of 1595 were entered into the SHTG database, but it is very similar to the 1649 edition (cf. Decyk-Zięba 2023b).

		1542	1583	1649	1795	Average
A. Styla, *Grammatica Polono-Italica...*	1675	25	14	40	47	31.50
F.D. Duchênebillot, *Nouvelle méthode...*	1699	20	12	30	39	25.25
B.K. Malicki, *Klucz do języka francuskiego...*	1700	25	16	40	48	32.25
J. Ernesti, *Vermehrter, Und an vielen Orten verbesserter...*	1702	3	4	5	6	4.50
S. Dąbrowski, *Grammatica francuska i polska...*	1759	20	14	32	40	26.50
S. Konarski, *Grammatyka łacińska...*	1759	5	0	9	10	6.00
M.A. Trotz, *Nowy dykcjonarz, to jest mownik...*	1764	17	12	21	26	19.00
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka...*	1766	19	13	29	35	24.00
S. Kleczewski, *O początku, dawności, odmianach...*	1767	13	7	15	18	13.25
W. Szylarski, *Grammatyka powszechne...*	1767	24	17	35	45	30.25
W. Szylarski, *Początki nauk dla narodowej...*	1770	19	12	31	35	24.25
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka...*	1774	20	15	33	38	26.50
S. Nałęcz-Moszczeński, *Snadna, gruntowna...*	1774	18	9	25	34	21.5
M. Dudziński, *Zbiór rzeczy potrzebniejszych...*	1776	6	3	7	10	6.5
M. Lubowicz, *Grammatyka rossyjska*	1778	24	13	35	45	29.25
O. Kopczyński, *Grammatyka... na klassę pierwszą*	1778	10	1	12	17	10.00
O. Kopczyński, *Grammatyka... na klassę drugą*	1780	11	2	16	19	12.00
Wyrazy niektóre gramatyczne łacińsko-polskie...	1780	15	9	18	27	17.25
O. Kopczyński, *Układ gramatyki dla szkół...*	1785	8	2	12	14	9.00
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka...*	1787	9	2	13	18	10.50
J. Antonowicz, *Gramatyka (...) angielskiego języka...*	1788	9	3	13	17	10.50
J.Ch. Gottsched, *Grammatyka niemiecka...*	1794	6	1	8	8	5.75
S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*	1807–1814	10	5	15	18	12.00
J.S. Bandtkie, *Polnische Grammatik für Deutsche...*	1808	2	2	2	2	2.00
T. Szumski, *Dokładna nauka języka i stylu polskiego...* part I	1809	8	2	12	16	9.50
J.P. Dworzecki-Bohdanowicz, *Gramatyka...*	1813	10	2	15	19	11.50
Grammatyka francuzka dla dam i kawalerów...	1816	11	4	17	22	13.50
J.I. Przybylski, *Język polski*	1816	5	1	5	8	4.75

		1542	1583	1649	1795	Average
W. Skorochód Majewski, *O Słowianach…*	1816	8	1	12	13	8.50
O. Kopczyński, *Grammatyka języka polskiego*	1817	16	8	18	21	15.75
J. Mroziński, *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*	1822	7	2	9	13	7.75
M. Jakubowicz, *Grammatyka języka polskiego…*	1823	12	2	14	17	11.25
J. Muczkowski, *Gramatyka języka polskiego*	1825	11	2	13	19	11.25
W. Skorochód Majewski, *Gramatyka mowy starożytnych Skuthów…*	1828	6	2	8	8	6.00
S.J. Borodzicz, *Grammatyka języka polskiego*	1830	9	3	13	16	10.25
Deputacja Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk, *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*	1830	10	2	15	17	11.00
M.F. Marciński, *Gramatyka polska dla Litwinów…*	1833	8	3	9	11	7.75
F. Żochowski, *Części mowy odmieniające się przez przypadki*	1838	6	1	6	7	5.00
K.L. Rewoliński, *Głoskownia czyli grammatyka polska…*	1845	10	2	12	15	9.75
J.N. Deszkiewicz, *Gramatyka języka polskiego*	1846	8	3	12	15	9.50
K. Bronikowski, *Gramatyka języka polskiego…*	1848	9	3	12	15	9.75
H.I. Suchecki, *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi*	1849	8	2	11	18	9.75
E. Rykaczewski, *Gramatyka języka angielskiego zebrana…*	1850	6	1	7	10	6.00
T. Kurhanowicz, *Składnia i pisownia…*	1852	9	1	11	15	9.00
A. Sztochel, *Gramatyka historyczno-krytyczna języka polskiego*	1854	10	2	14	18	11.00
A. Morzycki, *Rys gramatyki języka polskiego*	1857	10	2	12	16	10.00
D.E. Łada Łazowski, *Gramatyka języka polskiego…*	1861	8	0	11	14	8.25
S. Gruszczyński, *Nauka o zdaniu zawierająca rozbiór zdania…*	1861	9	2	12	15	9.5
A. Zdanowicz et al., *Słownik języka polskiego…*	1861	11	4	15	19	12.25
A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego większa*	1863	13	2	14	18	11.75
B. Trzaskowski, *Nauka o pierwiastkach…*	1865	7	0	11	14	8.00
F.K. Malinowski, *Krytyczno-porównawcza gramatyka…*	1869	16	3	15	19	13.25
J. Kamocka, *Praktyczny wykład nauki języka polskiego…*	1870	9	2	12	16	9.75

		1542	1583	1649	1795	Average
F. Czepieliński, *Gramatyka języka polskiego...*	1871–1872	10	3	12	19	11.00
W. Lercel, *Gramatyka języka polskiego...*	1877	8	2	11	12	8.25
A. Małecki, *Gramatyka historyczno-porównawcza...*	1879	14	1	16	18	12.25
J. Maleczyńska, *Mała gramatyka polska rozłożona na pytania...*	1882	9	2	13	17	10.25
B.L. Ożyński, *Skarbiec odkryty bogactwa, piękności...*	1883	8	1	9	11	7.25
J. Karłowicz, *Projekt terminologii językoznawczej polskiej*	1885	3	0	4	6	3.25
A. Jeske, *Gramatyka języka polskiego*	1886	11	3	14	18	11.50
M. Grubecki, *Sravnitelnaya grammatika polskago jazyka...*	1891	6	2	7	11	6.50
Akademia Umiejętności w Krakowie, *Uchwały Akademii...*	1891	8	0	10	12	7.50
A.A. Kryński, *Gramatyka języka polskiego*	1897	9	2	13	16	10.00
A. Krasnowolski, *Systematyczna składnia...*	1897	11	1	13	16	10.25
J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*	1900–1927	16	8	22	28	18.50
J.K. Króliński, *Pisownia polska na podstawie gramatyki...*	1907	6	1	8	9	6.00
F.V. Lorenz, *Praktyczna gramatyka języka portugalskiego*	1907	8	1	12	14	8.75
A.A. Kryński, M.Z. Kryński, *Gramatyka języka polskiego szkolna*	1917	10	2	15	19	11.50
J. Łoś, *Główne przepisy,* [in:] *Pisownia polska ustalona...*	1918	4	0	5	7	4.00
F. Konarski, *Zwięzła gramatyka języka polskiego*	1920	10	2	14	18	11.00
Congress of Polish grammarians, 17 and 18 February 1921	1921	5	1	8	10	6.00
J.K. Króliński, *Polska terminologia gramatyczna...*	1922	7	0	10	12	7.25
K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*	1923	7	2	13	13	8.75
J. Łoś, *Składnia*	1923	4	0	10	10	6.00
J. Łoś, *Fleksja*	1923	13	1	19	19	13.00
S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*	1923	5	0	9	11	6.25
J.M. Rozwadowski, *Historyczna fonetyka czyli głosownia*	1923	5	1	10	9	6.25
H. Ułaszyn, *Słowotwórstwo,* [in:] *Gramatyka języka polskiego*	1923	4	0	5	6	3.75
ZTP "Oświata", *Mała gramatyka języka portugalskiego...*	1924	6	1	10	12	7.25

		1542	1583	1649	1795	Average
J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. II Słowotwórstwo*	1925	9	1	11	13	8.50
J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. III Odmiennia (fleksja) historyczna*	1927	8	1	11	12	8.00
H.K. Gaertner, *Nauka o języku polskim…*	1927	10	0	15	17	10.50
Z. Klemensiewicz, *Gramatyka współczesnej polszczyzny…*	1939	5	1	9	11	6.50
W. Doroszewski (ed.), *Słownik języka polskiego*	1958–1969	3	0	4	3	2.50

The light gray color indicates terms with an average occurrence of 10.00 to 19.99, the dark gray color indicates 20.00 and above.

The highest number of co-occuring terms in the Donatus editions from 1542, 1583, and 1649, as well as the highest average number pertains to the oldest work compared, the dictionary by Bartłomiej of Bydgoszcz. The fact that this author was familiar with the Latin-Polish edition of the Donatus and used it can be seen in the references that he made: *vide Donatum* or *vide Donatum polonicum*. The large number of terms co-occurring between the Donatus editions and this dictionary further confirm this fact (more on this: Pawlicki 2022).

In other grammars from the 16th century and the first half of the 17th century, the number of co-occurring terms is not large, with the exception of Leonhard Culmann's work (1560); it was based to some extent on Donatus's grammar, which explains this slightly higher rate.

On the other hand, works that show a very high number of co-occurring terms are grammars and textbooks from the second half of the 17th century and the 18th century, starting with the German-language grammar of Maciej Gutthäter-Dobracki (1669). Most of the works in this collection are grammars and textbooks designed for the study of foreign languages: a textbook on Italian by Adam Styla (1675), textbooks on French by F. D. Duchênebillot (1699), Bartłomiej Kazimierz Malicki (1700), Stanisław Dąbrowski (1759) and Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774), Johann Christoph Gottsched's German grammar (1766, 1774, although there are noticeably fewer co-occurring terms already in the 1787 and 1794 editions, cf. Chapter V), as well as Nikolai Lyubovich's Russian grammar (1778). A relatively large number of the terms noted in the Donatus editions appear in Walenty Szylarski's grammar (1767, 1770). This may be indicative of the persistence during this period of terminology introduced or disseminated by the Latin-Polish Donatus editions, which is particularly easy to understand in the case of grammars

compiling several languages, whose authors naturally used existing translations of Latin terms.

However, the change had already taken place by the end of the 18th century, when the number of co-occurring terms decreased to a dozen, starting with the works of Onufry Kopczyński (1778, 1780, 1785), which had to do with his introduction of many neologisms, such as *imiesłów* [participle], *przyimek* [preposition], *przymiotnik* [adjective], *rzeczownik* [noun], *spójnik* [conjunction] and *wykrzyknik* [exclamation] (Chapter VII). Nineteenth-century grammars, too, contain at most a dozen or so terms that occur also in the Latin-Polish Donatus editions. It is usually those terms that have become most ingrained in Polish grammatical terminology. They will be described in more detail in the next subsection.

The decline in the number of terms from the Donatus editions in this period was probably related to the fact that Donatus's grammar ceased being used as a Latin textbook in the late 18th century. Moreover, the terms derived from the Donatus were replaced by those created by Kopczyński, as well as others attested earlier (e.g., *zaimek* [pronoun] in Bartłomiej Kazimierz Malicki's work from 1700, *przysłówek* [adverb] in Nałęcz-Moszczeński's work from 1774) and later (e.g., *czasownik* [verb] in Linde's dictionary from 1807, *liczebnik* [numeral] in Jan Muczkowski's work from 1836 [Koronczewski 1961: 54]). Thus, more than a dozen terms from the Donatus editions entered the Polish grammatical terminology, which was crystallizing in the 19th century. A similar situation persisted in the 20th century (and later).

2.2. Collation of terms

To study the impact of terminology from the Donatus editions, it is also important to collate specific terms from these editions and compare them with other Polish grammars, orthographies and dictionaries. Table 3 lists 101 of the 237 terms from the four editions of the Donatus in question that are present in SHTG. The terms in the table are arranged according to the highest number of occurrences in other works included in SHTG. Omitted are terms that appear, not counting the four Donatus editions, in only one work (53) and terms absent from works other than the Donatus editions (83).

Table 3. Terms appearing in the Latin-Polish Donatus editions (as of September 4, 2022)

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
1	numerus	liczba [number]	79					(DonGl/1542)	Kl/1939
2	genus	rodzaj (‘grammatical gender’)	78					(DonGl/1542)	Kl/1939
3	tempus praesens	czas teraźniejszy [present tense]	75					Mącz/1564	Kl/1939
4	genus masculinum	rodzaj męski [masculine gender]	73					DonGl/1542	Dor/1958–1969
5	tempus	czas [tense]	71					(DonGl/1542)	Kl/1939
6	pars orationis	część mowy [part of speech]	68					(DonGl/1542)	Dor/1958–1969
7	nomen	imię [noun]	68					(DonGl/1542)	Dor/1958–1969
8	persona	osoba [person]	68					DonGl/1542	Łoś III/1927
9	verbum	słowo (‘verb’)	68					DonGl/1542	Łoś III/1927
10	persona tertia	osoba trzecia [third person]	67					Don/1649	Kl/1939
11	tempus futurum	czas przyszły [future tense]	63					DonGl/1542	Kl/1939
12	syllaba	sylaba [syllable]	63					Bart/1544	Kl/1939
13	persona prima	osoba pierwsza [first person]	62					Don/1649	Kl/1939
14	nomen proprium	imię własne [proper noun]	60					DonGl/1542	Łoś III/1927
15	verbum	słowo (‘word’)	59					Zab/1514–1515	ZwO/1924
16	tempus praeteritum	czas przeszły [past tense]	57					Bart/1544	Kl/1939
17	gradus	stopień [degree]	54					Bart/1544	Kl/1939
18	nomen appellativum	imię pospolite [common noun]	43					DonGl/1542	Gaert/1927
19	littera	litera (‘sound’)	39					DonGl/1542	Nitsch 1923
20	casus	spadek [case]	32					DonGl/1542	SW/1900–1927
21	diphthongus	dyftong [diphthong]	29					Bart/1544	Dor/1958–1969

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
22	modus	sposób ('mood')	29					Sty/1675	Gaert/1927
23	verbum impersonale	słowo nieosobiste [impersonal verb]	28					Sty/1675	SW/ 1900–1927
24	verbum personale	słowo osobiste [personal verb]	21					Sty/1675	SW/1900–1927
25	adverbium	przysłowie [adverb]	18					Murm/1533	Gaert/1927
26	casus nominativus	spadek mianujący [nominative case]	18					DonGl/1542	Kop/1817
27	casus genetivus	spadek rodzący [genitive case]	18					DonGl/1542	SW/1900–1927
28	modus imperativus	sposób rozkazujący [imperative mood]	18					Kn/1644	Czep/1871–1872
29	numerus pluralis	liczba wielka [plural number]	17					Bart/1544	Gddk/1816
30	casus accusativus	spadek oskarżający [accusative case]	16					DonGl/1542	Kop/1817
31	genus femininum	rodzaj niewieści [feminine gender]	15					DonGl/1542	Mucz/1825
32	casus vocativus	spadek wzywający [vocative case]	15					DonGl/1542	Kop/1817
33	nomen substantivum	imię istotne [substantive noun]	14					Gut/1669	SW/1900–1927
34	casus dativus	spadek dawający [dative case]	14					DonGl/1542	Kop/1817
35	numerus singularis	liczba mała [singular number]	13					Gut/1669	Gddk/1816
36	tempus praeteritum imperfectum	czas przeszły niedoskonały [past continuous tense]	12					Sty/1675	Don/1795

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
37	casus ablativus	spadek odbierający [ablative case]	12	■	■	■	■	DonGl/1542	Kop/1817
38	praepositio	przekładanie [preposition]	11		■	■	■	Bart/1544	Don/1795
39	figura/forma	wyobrażenie [form]	11			■	■	Bart/1544	Łoś II/1925
40	tempus praeteritum perfectum	czas przeszły doskonały [past simple tense]	10			■	■	Don/1649	Don/1795
41	verbum inchoativum	słowo poczynające [inchoative verb]	10	■				DonGl/1542	Łoś II/1925
42	tempus praeteritum plusquamperfectum	czas przeszły więcej niż doskonały [past perfect tense]	9			■	■	Don/1649	Don/1795
43	nomen adiectivum	imię przydatne [adjective]	9				■	Sty/1675	SW/1900–1927
44	verbum passivum	słowo cierpiące [passive verb]	9		■			Bart/1544	Lub/1778
45	modus infinitivus	sposób nieograniczony [infinitive mood]	9				■	Sty/1675	Don/1795
46	accidens	przymiot [attribute]	7				■	Mal/1700	Kr/1917
47	adverbium interrogandi	przysłowie pytania [adverb of question]	7			■		Don/1649	Lub/1778
48	genus	rodzaj ('voice of the verb')	7			■	■	Bart/1544	Don/1795
49	praepositio	przełożenie [preposition]	6	■	■			DonGl/1542	Tr/1764
50	declinatio	skłonienie [declension]	6	■				DonGl/1542	Czep/1871–1872
51	participium	uczestnik [participle]	6		■	■	■	DonCul/1560	SW/1900–1927
52	coniunctio	złączenie [conjunction]	6		■	■	■	Bart/1544	Don/1795
53	significatio	znamionowanie [meaning]	6			■	■	Bart/1544	Rozp./1830
54	genus neutrum	rodzaj oddzielny [neuter gender]	5	■	■	■	■	DonGl/1542	Don/1795

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
55	declinare	skłaniać się [to decline]	5	■				DonGl/1542	Mał/1879
56	casus ablativus	spadek oddalający [ablative case]	5	■	■		■	DonGl/1542	Don/1795
57	coniunctio	złączanie [conjunction]	5			■		Don/1649	SzyPocz/1770
58	tempus praeteritum plusquamperfectum	czas dawno przeszły [past perfect tense]	4			■		Don/1649	Lor/1907
59	tempus praesens	czas niniejszy [present tense]	4	■	■			DonGl/1542	SW/1900–1927
60	qualitas	jakość ('grammatical property')	4			■		Bart/1544	Rozw/1923
61	comparatio	przyrównanie [comparison]	4			■		Bart/1544	Sty/1675
62	adverbium qualitatis	przysłowie jakości [adverb of quality]	4			■		Don/1649	Lub/1778
63	adverbium dubitandi	przysłowie wątpienia [adverb of doubt]	4			■		Don/1649	Lub/1778
64	sententia	sentencja [sentence]	4				■	DonCul/1560	L/1807–1814
65	verbum substantivum	słowo istotne [substantive verb]	4	■		■	■	DonGl/1542	Jak/1823
66	modus imperativus	sposób żądający [imperative mood]	4				■	Duch/1699	Don/1795
67	declinare	staczać się [to decline]	4			■		Bart/1544	SzyPocz/1770
68	figura composita	wyobrażenie złożone [compound form]	4	■		■	■	DonGl/1542	Rozw/1923
69	negatio	zaprzeczenie [negation]	4	■				DonGl/1542	Łoś/1923
70	persona secunda	osoba wtóra [second person]	3			■	■	Don/1649	Don/1795
71	persona	persona [person]	3	■				DonGl/1542	Duch/1699
72	adverbium loci	przysłowie miejsca [adverb of place]	3			■		Don/1649	Gott/1774

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
73	adverbium hortandi	przysłowie napominania [adverb of exhortation]	3					Don/1649	Dąb/1759
74	adverbium similitudinis	przysłowie podobieństwa [adverb of similarity]	3					Don/1649	Lub/1778
75	genus passivum	rodzaj cierpiący [passive gender]	3					Bart/1544	Don/1795
76	genus commune	rodzaj pospolity [common gender]	3						
77	verbum abundans	słowo obfitujące [abundant verb]	3					Mal/1700	Grub/1891
78	interiectio	słowo oddzielne [interjection]	3					Bart/1544	SzyGram/1767
79	modus indicativus	sposób ukazujący [indicative mood]	3					Gut/1669	Don/1795
80	modus subiunctivus	sposób złączający [subjunctive mood]	3					Sty/1675	Don/1795
81	coniugatio	sprzężenie [conjugation]	3					DonGl/1542	Don/1795
82	declinatio	staczanie [declension]	3					DonGl/1542	Don/1795
83	gradus superlativus	stopień przewyższający [superlative degree]	3					Bart/1544	Don/1795
84	gradus comparativus	stopień przyrównający [comparative degree]	3					Bart/1544	Nał/1774
85	interiectio	wdanie [interjection]	3					Bart/1544	Don/1795
86	coniunctio copulativa	złączenie złączające [copulative conjunction]	3					Bart/1544	Don/1649
87	modus	obyczaj [mood]	2					DonGl/1542	Don/1795
88	modus imperativus	obyczaj rozkazujący [imperative mood]	2					DonGl/1542	Don/1649

Item no.	Latin original	Polish term and its modern English equivalent	Number of occurrences	1542	1583	1649	1795	First occurrence	Last occurrence
89	gradus positivus	położony [positive degree]	2					DonGl/1542	Don/1649
90	casus	przypadek ('case')	2					Bart/1544	Don/1795
91	adverbium temporis	przysłowie czasu [adverb of time]	2					Don/1649	Gott/1774
92	adverbium affirmandi	przysłowie potwierdzenia [adverb of affirmation]	2					Don/1649	SzyPocz/1770
93	genus dubium	rodzaj wątpliwy [doubtful gender]	2					Bart/1544	Don/1795
94	genus omne	rodzaj wszelki [every gender]	2					Don/1649	Don/1795
95	verbum medium	słowo śrzednie [middle verb]	2					Mal/1700	Don/1795
96	gradus comparativus	stopień przyrównywający [comparative degree]	2					Gut/1669	Don/1795
97	participium	uczesnik [participle]	2					DonGl/1542	Gott/1766
98	interiectio	wołanie [interjection]	2					DonGl/1542	Jes/1886
99	coniugatio	złączenie ('conjugation')	2					Sty/1675	Don/1795
100	coniunctio expletiva	złączenie wypełniające [expletive conjunction]	2					DonGl/1542	Don/1649
101	significatio passiva	znaczenie cierpiące [passive meaning]	2					Gut/1669	Don/1795

The dark gray color indicates terms that appear directly in a particular Donatus edition.
The light gray color indicates terms that appear only as head words in terms composed of two or more words.

The terms in the table can be divided into two groups:

1. Terms with the highest number of occurrences (from no. 1 to approx. no. 20 on the list).
2. Terms with a medium or low number of occurrences (from approx. no. 20 to no. 101 on the list).

It is difficult to draw a strict line between these sets, but clear differences are observable between them. In the first group, among the 20 or so terms with the highest number of occurrences, the vast majority are attested for the last time in one of the latest works compiled in SHTG, i.e., Witold Doroszewski's dictionary (1958–1969), Zenon Klemensiewicz's grammar (1939) or Jan Łoś's grammar (1927). Almost all of these terms also function in 21st-century Polish linguistics (with the exception of the terms *spadek* 'case' and *słowo* 'verb'). At the same time, most of them were noted in the Donatus edition of 1542; therefore, it can be said about these terms that they were introduced (or possibly: popularized) by the translator of the Donatus editions, and then entered the Polish grammatical terminology to the greatest extent and in the most permanent way. There are 13 of them: *liczba* [number], *rodzaj* [gender], *rodzaj męski* [masculine gender], *czas* [tense], *część mowy* [part of speech], *imię* [noun], *osoba* [person], *słowo* 'verb,' *czas przyszły* [future tense], *imię własne* [proper noun], *imię pospolite* [common noun], *litera* 'sound,' *spadek* 'case.'

Terms that, among these four editions of the Donatus, were not attested until 1649, usually have their first "occurrence" in Bartłomiej of Bydgoszcz's 1544 dictionary. This dictionary, as shown above, shows particular terminological convergence with the Latin-Polish Donatus editions. However, it can be assumed that at least some of these terms were used earlier in an edition of the Donatus unknown to us, dated around 1530 (Łoś 1913: 218; 1915: 133; Pawlicki 2022); in this case, they could also be part of the contribution of the Donatus editions to the development of Polish terminology. There are five of them: *osoba trzecia* [third person], *sylaba* [syllable], *czas przeszły* [past tense], *stopień* [degree], *dyftong* [diphthong].

On the other hand, such contributions are not terms that appear only in the 1795 edition of the Donatus but have already been attested in earlier works included in SHTG, e.g., *czas teraźniejszy* [present tense] (Mącz/1564), *słowo* 'word?' (Zab/1514–1515), *sposób* 'mood' (Sty/1675).

Among the terms with the highest number of occurrences in other grammars were three word borrowings: *sylaba* [syllable], *litera* [letter], *dyftong* [diphthong]. The remaining terms were created based on native words.

While the second group (from about no. 20 to no. 101) includes a wide range (from 2 to 29) of occurrences, these are mostly terms that last appeared:

- in the Donatus edition from 1795 (26: *czas przeszły niedoskonały* [past continuous tense], *przekładanie* [preposition], *czas przeszły doskonały* [past simple tense], *czas przeszły więcej niż doskonały* [past perfect tense], *sposób nieograniczony* [infinitive mood], *rodzaj* 'voice of the verb,' *złączenie* [conjunction], *rodzaj oddzielny* [neuter gender], *spadek oddalający* [ablative case], *sposób żądający* [imperative mood], *osoba wtóra* [second person], *rodzaj cierpiący* [passive gender], *sposób ukazujący* [indicative mood], *sposób złączający* [subjunctive mood], *sprzężenie* [conjugation], *staczanie* [declension], *stopień przewyższający* [superlative degree], *obyczaj* [mood], *przypadek* 'attribute,' *rodzaj wątpliwy* [doubtful gender], *rodzaj wszelki* [every gender], *słowo śrzednie* [middle verb], *stopień przyrównywający* [comparative degree], *wdanie* [interjection], *złączenie* 'conjugation,' *znaczenie cierpiące* [passive meaning])
- in grammars from the second half of the 18th century: the one by Mikołaj Lubowicz from 1778 (*słowo cierpiące* [passive verb], *przysłowie pytania* [adverb of question], *przysłowie jakości* [adverb of quality], *przysłowie wątpienia* [adverb of doubt], *przysłowie podobieństwa* [adverb of similarity]) and the one by Walenty Szylarski from 1770 (*złączanie* [conjunction], *staczać się* [to decline], *przysłowie potwierdzenia* [adverb of affirmation])
- in Onufry Kopczyński's 1817 grammar (*spadek mianujący* [nominative case], *spadek oskarżający* [accusative case], *spadek wzywający* [vocative case], *spadek dawający* [dative case], *spadek odbierający* [ablative case])
- (less frequently) in another grammar from the late 19th century, such as August Jeske's 1886 grammar (*wołanie* [interjection]), or the early 20th century, such as Adam Antoni Kryński's grammar from 1916 (*przymiot* [attribute]).

Thus, these are terms that functioned to a greater or lesser extent in grammatical terminology in the 16th, 17th and 18th centuries, but later went out of use due to the disappearance of Donatus's terminology, Kopczyński's terminology becoming universal, and the crystallization of grammatical terminology.

Among the two-word terms belonging to this group, case names have a relatively high number of occurrences (*spadek mianujący* [nominative case], *spadek rodzący* [genitive case] —18, *spadek oskarżający* [accusative case]—16, *spadek wzywający* [vocative case]—15, *spadek dawający* [dative case]—14, *spadek odbierający* [ablative case]—12), as do terms for numbers (*liczba wielka* [plural number]—17, *liczba mała* [singular number]—13). It can also be seen that

the term *rodzaj niewieści* [feminine gender] enjoyed some popularity (15) until it was supplanted by the term *rodzaj żeński* created by Kopczyński. Less popular, however, was *rodzaj oddzielny* [neuter gender] (5), eventually also supplanted by Kopczyński's *rodzaj nijaki*.

This group, too, can be considered a certain contribution of the Donatus to the development of Polish grammatical terminology, with similar caveats as above: of particular relevance here are terms that we are certain were already recorded in the 1542 edition (e.g., *przysłowie* [adverb], *przełożenie* [preposition], *skłonienie* [declension], *uczesnik* [participle], *wołanie* [interjection], etc.). Less certain, though also likely to be a contribution of the Donatus editions, are the terms noted in the 1583 or 1649 editions (e.g., *liczba wielka* [plural number], *przekładanie* [preposition], *wyobrażenie* [form], *słowo cierpiące* [passive verb], *uczestnik* [participle], *złączenie* [conjunction], *znamionowanie* [meaning]). As in the first group, terms noted only in the 1795 edition and previously appearing in other works cannot be treated as contributions of the Donatus editions to the formation of Polish terminology, e.g., *imię istotne* [substantive noun] (Gut/1558), *czas przeszły niedoskonały* [past continuous tense], *imię przydatne* [adjective], *sposób nieograniczony* [infinitive mood] (Sty/1675).

In the case of the terms omitted from the table under discussion that appear—apart from the Donatus editions—in only one of the grammars in SHTG (53 terms), the majority (31 terms) appear in Bartłomiej of Bydgoszcz's 1544 dictionary, which is another argument in support of the influence of the Donatus editions on that work, but otherwise indicates their rather minor influence on later grammatical terminology. The rest of the terms from this group are present in Culmann's 1560 grammar (*złączenie rozdzielające* [disjunctive conjunction], *litera przedłużona* [prolonged sound], *litera ukrócona* [shortened sound], *rodzaj żaden* [neuter gender], *moc* [intensity]), Lubowicz's 1778 grammar (*sprzężenie pierwsze* [1st conjugation], *sprzężenie wtóre* [2nd conjugation], *słowo doskonałe* [absolute verb], *sprzęgać się* [to conjugate], *spadek mieniący* [nominative case]), Gutthäter-Dobracki's 1668 grammar (*rząd* [case government], *część mowy niestaczająca się* [non-inflectional part of speech], *przyrównywanie* [comparison], *rodzaj mieszany* [mixed gender]), Styla's 1675 grammar (*przysłowie liczby* [adverb of number], *przysłowie wzywania* [adverb of calling]), Malicki's 1700 grammar (*sposób dopuszczający* [subjunctive mood], *sposób mogący* [indicative mood]) and in Trotz's 1764 dictionary (*składanie* [compounding]). With the exception of Culmann's grammar, which is based to some extent on the text of the Medieval Donatus, and thus the occurrence of the terms

is more expected there, the other occurrences, though isolated, may also indicate some vitality of the terms at least in the 17th and 18th centuries.

The last group consists of terms that appear only in the Donatus editions, such as *obyczaj krom osób* [impersonal mood], *głos* 'word,' *nazwisko* 'pronoun,' *rodzaj ptaszy* [common gender], *sprzężenie niejednostajne* [inconsequential conjugation], *rodzaj żaden* [neuter gender]. These terms did not enter Polish grammatical terminology and remained symptomatic only of the Donatus editions.

3. Recapitulation

This chapter examines two aspects relevant to describing the influence of Latin-Polish editions of Donatus's grammar on the development of Polish grammatical terminology. First, an analysis of the terms present in the four editions in question shows that the majority (172 of 237 terms, i.e., about 73%) are new to Polish, including 34 semantic borrowings and 138 structural borrowings. Almost all of the new terms were created from native words. The vast majority refer to the literal meaning of Latin terms.

Second, a comparison of terms from the Donatus editions with other sources included in SHTG shows that more than half of the terms (128 out of 237, i.e., about 54% of terms with at least one co-occurrence, not counting those where this co-occurrence appears only in 16th-century works that were close to the Donatus text, i.e., Bartłomiej of Bydgoszcz's dictionary (cf. Łuczak 2021, Decyk-Zięba 2023a) and Culmann's grammar) appeared to a greater or lesser extent in grammatical writings of the 17th and 18th centuries. Only about 20 terms (13 of which first appear as early as the 1542 edition of the Donatus) have become so ingrained in the literature that their use is not limited to the 19th and 20th centuries, and most of them are still used today. These terms can be considered the most lasting influence of the Donatus editions on Polish grammatical terminology.

List of abbreviations

ACC	accusative form
ADJ	adjective
ADV	adverb
GEN	genitive form
LOC	locative form

NOM	nominative form
NUM	numeral
OPER	metapredictive operator
$PART_{ACT}$	active adjectival participle
$PART_{PASS}$	passive adjectival participle
PL	plural
PRAEP	preposition
PRON	pronoun
SG	singular
SUB	noun

Anna Just
University of Warsaw
e-mail: a.just@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3669-5038

Chapter II

Polish grammatical terminology in the grammars of Maciej Gutthäter-Dobracki: its sources and reception

In the older literature on the subject, the common view is that the core of Polish grammatical terminology was created by Maciej Gutthäter-Dobracki and that he made the first step toward liberating Polish grammar from the influence of Latin by introducing Polish grammatical terminology (cf. Rombowski 1960: 134, Sochacka 1972: 253). This view is all the more surprising given that Dobracki is the author of two grammars of the Polish language written in German and published in the 1660s. However, since the first grammar of the Polish language written in Polish did not appear in print until 1770,[1] while grammars of the Polish language written in foreign languages date back to the 16th century, it seems quite natural that Polish grammatical terms first appeared in foreign-language textbooks for the study of Polish as a foreign language, mostly written by and for foreigners, and were later adopted (or replaced by other terms) by Polish authors of grammars. And yet the origins of Polish grammatical naming are much older and date back to the Middle Ages (cf. Decyk-Zięba 2020b: 60). The first grammatical terms recorded in Polish appeared in 15th- and 16th-century orthographic works[2] and dictionaries.[3] They were also present in the bilingual (Latin-Polish) edition of Aelius Donatus's grammar,[4] which was repeatedly published and used in schools to teach Latin from the 16th until the 18th

[1] This is the work by Walenty Szylarski, *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków, jako łacińskiego, francuskiego, włoskiego i innych ułatwiająca*, published by the Printing House of the Brotherhood of the Holy Trinity in Lviv.

[2] See, e.g., Parkosz/1440 (approx.): 55–79, PolTerm/1921: 89–92, Sekl/1547: A6a-B2, Sekl/1549: A3r-A4v, Murz/1551 (1st ed.): B2r–B3v.

[3] See, e.g., Bart/1544, Mącz/1564 (var. B).

[4] About Donatus's grammar, cf. Chapter I.

century, and in other Latin grammar textbooks.[5] With time, these terms also entered textbooks written in foreign languages for the study of Polish as a foreign language, as well as textbooks written in Polish for the study of *języki cudzoziemskie* [foreign languages]—starting from the 16th century, there was a growing interest in learning them, and in multi-ethnic and/or border areas, even the need and necessity to do so. Since Polish grammatical nomenclature was already present in orthographies, dictionaries, grammars and language textbooks written before 1668, i.e., the year Dobracki's first grammar was published, the following questions arise: Had the Polish terms mentioned in Dobracki's work appeared in earlier sources, and could Dobracki have been familiar with these sources, or did he create the Polish terms appearing in his grammars himself? Aleksander Rombowski established (his findings are also supported by Sochacka) that in his grammars, Dobracki, following the example of Justus Georg Schottel[6] who translated Latin terms into German, gave grammatical terminology in Polish, drawing on the 16th-century Polish tradition (cf. Rombowski 1960: 134). Another belief, concerning the subsequent fate of Dobracki's Polish grammatical nomenclature, is that this terminology was used (directly or indirectly) by 18th-century grammarians: Walenty Szylarski and Onufry Kopczyński, whose terminology, it should be noted, has survived with some changes in Polish grammatical nomenclature until today. It remains to be determined, then, whether Szylarski and Kopczyński actually used Dobracki's Polish grammatical terminology, either directly or indirectly. This issue as well as that of Dobracki's authorship of the Polish grammatical terms he uses can be clarified thanks to the materials collected in the *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG; accessed: 16.11.2023).

1. Dobracki on terminology

Both in *Goniec gramatyki polskiej,* published in 1668, and *Gramatyka polska…,* published a year later, Dobracki uses terminology in national languages: German because of the language of the description, and Polish due to his belief that grammatical terms should be given in national languages. As the grammarian states in the prefaces to both works, this is meant to facilitate learning the Polish language for those unfamiliar with Latin grammar.

[5] For more on this topic, see Chapter VI.

[6] Justus Georg Schottel (1612–1676), German poet and linguist of the Baroque.

However, for the sake of all readers, including those who know Latin, he also provides Latin terms so that, as he writes in the preface, "no one need complain." By introducing grammatical terminology in national languages in his works, the author of *Goniec...* and *Gramatyka polska...* drew criticism from circles that adhered to Latin nomenclature. He fended it off by recalling the argumentation of Schottel, a proponent of using terminology in national languages, who, with regard to his own mother tongue, took the position that German should be spoken of in German and not Greek or Latin (cf. Sch/1663: n.pag.). However, voices in support of grammatical terminology in national languages were not frequently heard for a long time. The attitudes toward its use in language textbooks, and sometimes toward the use of terminology in general, were quite critical. Jerzy Schlag, a preacher and teacher of the Polish language in Silesia, otherwise favorable in his assessment of Dobracki's works, objected to the use of such terms, believing that they served only those who wanted to philosophize in or about language (cf. Schl/1734: n.pag. Preface). Even throughout the 18th century, some grammarians and language textbook authors still advocated using Latin terminology. One of them was Johann Christian Krumbholz, author of a comprehensive German-Polish grammar published in 1790 in Wrocław, who considered Latin terms to be more comprehensible than the invented German ones (cf. Krum/1790: n.pag. Preface).

Although in his discussion of terminology Dobracki does not explicitly mention Polish terminology (unlike the German one), he uses it extensively; moreover, he includes in *Gramatyka polska...* a five-page glossary of grammatical terms "because one cannot learn language or art if one does not understand its terms," as the author states in the preface to his work.

2. Grammar: definition, branches

The Polish equivalent of the Latin term *grammatica* (derived from Greek) in Dobracki's work is *mówienia nauka* [science of speaking]. It is not attested in any other earlier or later work, hence the conclusion that the author must have created it himself. It is possible that the grammarian did so under the influence of Schottel, on whom he modeled his work and after whom he adopted the interpretation of the term. Schottel understood grammar as the study and fluency of speaking and writing correctly in German (cf. Sch/1663: 180); Dobracki defines *mówienia nauka* as the proficient ability to speak and write correctly in Polish. Here, *mówienie* [speaking] should be

understood rather as 'language system' and not necessarily as 'communication, utterance.' Although in their definitions of grammar both Schottel and Dobracki emphasize *mówienie* (speaking) and *pisanie* (writing), thus the use of language, they distinguish four branches in *mówienia nauka* (Dobracki) / *Sprachkunst* (Schottel), namely orthography (phonetics), prosody, etymology (morphology) and syntax, i.e., parts of the language system.

Dobracki calls orthography, which in his works (and those of other 17th-century authors) encompasses spelling and pronunciation of sounds, *pisiemna nauka* [science of writing]. This term is found in this form only in Dobracki's work. It is possible that the author created it under the influence of Grzegorz Knapius, who called orthography *pisania nauka*. Knapius's term appears later—in an identical or slightly modified form—in grammars compiled already after the publication of Dobracki's works, cf. Table 1.

Table 1. Polish terms for orthography

Before 1669	Gut/1669	After 1669
orthographia / pisania nauka: Kn/1621	pisiemna nauka	ortografia znaczy naukę dobrze pisania: Sty/1675
		pisania nauka: Tr/1764
		ortografia / nauka dobrego pisania: Gott/1766
		pisownia / ortografia: Kop/1778, Gott/1787
		pisownia / nauka dobrego pisania: Gott/1794

Another branch of grammar in Dobracki's work is *natężanie słów* / *rymopisarstwo* or, more generally, *słowa natężająca nauka*. He uses these terms to describe prosody, which concerns the syllable length and the art of rhyming. It shows once again the influence of Knapius, in whose work the term *składność mowy* appears alongside the term *natężanie słów*. The term *rymopisarstwo* may have been coined by Dobracki under the influence of Schottel, for whom the German equivalent of Latin/Greek *prosodia* is *Reimkunst*, thus *sztuka rymowania* 'the art of rhyming.' As a search in the sources included in SHTG reveals, neither *natężanie słów* nor *rymopisarstwo*[7] seem to be attested in later grammars, cf. Table 2.

Etymology, which studies parts of speech including elements of word formation and semantics, is called *słowa wykładająca nauka* by Dobracki. The term is not found in earlier grammars and does not appear in later

[7] This word is noted in L/1807–1814 as an equivalent to German *Dichtkunst*. The lexicographer gives examples of usage from Seneca's *Letters* translated by Dawid Zygmunt Pilchowski (1735–1803).

Table 2. Polish terms for prosody

Before 1669	Gut/1669	After 1669
składność mowy: Kn/1621 natężanie słów: Kn/1644	natężanie słów słowa natężająca nauka / rymopisarstwo	prozodia: Mal/1700, Kon/1759, SzyGram/1767 nauka przeciągania / skracania w mowie słów: Gott/1766, Gott/1774 składność: SzyPocz/1770

ones. It is possible that Dobracki followed the example of Jan Mączyński and Knapius, who called this branch of grammar *wykład słów* / *słowa*. Neither Dobracki's term nor the one used by Mączyński and Knapius appear in later grammars, cf. Table 3.

Table 3. Polish terms for etymology (≈ morphology)

Before 1669	Gut/1669	After 1669
wykład słowa: Mącz/1564 etymologia: Rot/1616 wykład słów: Kn/1621 wykład: Kn/1644	słowa wykładająca nauka	etymologia: Mal/1700 etymologia: Gott/1766 etymologia: SzyPocz/1770 wykładanie: Gott/1774 źrzódłosłów: Gott/1794 odmieńnia: Szum/1809

The last branch of grammar (*mówienia nauka*) is syntax (*syntaxis*), which describes the rules of combining words. This is explicitly reflected by the term created for it by Dobracki, namely *słowa złączająca nauka*. Already John Moravus had written about *złączanie słów* [combining words], and also Schottel translates the Greek term *syntaxis* as *Wortfügung*, literally 'joining / combining words.' The term is also attested in Styla's 1675 grammar of Italian. *Złączanie / złączenie słów* was used in the 16th and 17th centuries, but it is no longer noted in 18th-century grammars (cf. Table 4). Dobracki seems to have invented the three-word term and been the only one to use it.

Table 4. Polish terms for syntax

Before 1669	Gut/1669	After 1669
zstawienie słów wespołek: Mącz/1564 sposób złączania / spajania słówek: Mora/1592 składanie słów: Rot/1616	słowa złączająca nauka	złączenie słów: Sty/1675 konstrukcja / zgadzanie terminów: Mal/1700 konstrukcja: Kon/1759 konstrukcja: SzyPocz/1770 położenie słów / konstrukcja: Gott/1762 nauka o zgadzaniu słów: Gott/1766 nauka o zgadzaniu słów: Gott/1774 składnia: Kop/1778 nauka szykowania słów: Mon/1780 składnia / należyte wyrazów ułożenie: Ant/1788 składnia: Gott/1794

2.1. Orthography (*pisiemna nauka*): phonetics and spelling

Dobracki defines orthography (*pisiemna nauka*) as the study of letters and correct spelling, which, in his view, consists in not omitting letters, adding them unnecessarily, changing or rearranging them (cf. Gut/1669: 2–3). Like both the earlier authors and his contemporaries, the grammarian does not distinguish between a sound and a letter and uses the term *litera* in a dual sense: sometimes meaning a character of the alphabet and sometimes a sound. In Dobracki's works, there are only three Polish terms belonging to *pisiemna nauka*, namely *samobrzmiąca litera*, *spółbrzmiąca litera* and *dwójbrzmiąca litera*, denoting a vowel, a consonant and a diphthong, respectively. Only Dobracki uses these terms in this form; before him, authors of orthographies, dictionaries and grammars used Latin terms or created their own, and the term *społubrzmiące* occurring in Mącz/1564 is a calque of the Latin *consonantes*, cf. Table 5. Two of the terms discussed here, namely *samobrzmiąca litera* and *spółbrzmiąca litera*, appear in later grammars until the 18th century, while *dwójbrzmiąca litera* is an ephemera without attestation in other works.

Table 5. Names of selected Polish orthographic terms

Modern English term	Before 1669	Gut/1669	After 1669
vowel	głośne litery: Mącz/1564 głośnik: Sekl/1547	samobrzmiąca litera	litery samobrzmiące: Tr/1764 litery samobrzmiące: Gott/1766
consonant	wespołek brzmiące / społubrzmiące: Mącz/1564 littery nieme (*mutae literae*): Mącz/1564 nieme: Sekl/1547	spółbrzmiąca litera	spół brzmiące / nieme litery: Sty/1675 spółbrzmiące litery: Gott/1766/1771/1774, Lub/1778 głoska spółbrzmiąca: Gott/1794 litery brzmiące: Nał/1774
diphthong	dwojaki ton: Mącz/1564 dwogłośnik: UrsMeth/1592 diphthongus: Rot/1616	dwójbrzmiąca litera	dwugłosek: Gott/1787

2.2. Etymology: parts of speech

For Latin *partes orationis*, Dobracki uses the term *główne części mowy* [main parts of speech]. It is not a term created by him. He simply referred to a multi-word formation that had existed as early as the 16th century and has been

in use ever since, although it had to compete with other, albeit few, terms, cf. Table 6. Dobracki added to the already familiar compound term the modifier *główne* [main], perhaps following Schottel, in whose work the equivalent of Latin *partes orationis* is the term *Hauptstücke der Rede*, literally 'main parts of speech.'

Table 6. Polish terms for Latin *partes orationis*

Before 1669	Gut/1669	After 1669
części mowy: DonGl/1542, Mącz/1564, Mora/1592, Don/1649 części mowy / działy / rozdziały: Bart/1544	główne części mowy	części mowy: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Kon/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Gott/1774, Kop/1778 części dyskursu: Duch/1699, Dąb/1759, Gott/1766

In line with the canon at the time, Dobracki lists eight parts of speech, namely *imię* [noun], *namiestnik* [pronoun], *słowo* [verb], *uczestnik* [participle], *przysłowie* [adverb], *złączenie* [conjunction], *przełożenie* [preposition] and *wdanie* [interjection] as Polish equivalents of Latin *nomen*, *pronomen*, *verbum*, *participium*, *adverbium*, *coniunctio*, *praepositio* and *interiectio*. All the Polish names of parts of speech given by Dobracki have attestations in earlier works so he must have adopted them from other authors. None of these terms is found in the modern grammatical nomenclature of the Polish language. The earlier, contemporary and later works include various terms for parts of speech. The exception is the term *imię*. Table 7 presents a selective listing of Polish part-of-speech names used from the 15th to the early 20th centuries.

Table 7. Polish names of parts of speech

Gut/1669	Other authors
imię [noun]	imię: Bart/1544, Mącz/1564, Mora/1592, Don/1649, Gott/1762, SzyPocz/1770, Gott/1774
namiestnik [pronoun]	zamiona: Bart/1544, namiestnik: Don/1583, Don/1649, namiastek: Don/1542, Bart/1544, Don/1649, zaimek: Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, zamianek / pomocnian / pomocnik: Morz/1857, zaimię: L/1807–1814, namiestnictwo: Sty/1675, Dąb/1759, Tr/1764, imię zaimkowe: Szt/1854
słowo [verb]	słowo: Don/1542, Bart/1544, Sty/1675, Mal/1700, Gott/1762, SzyPocz/1770 → until the 20th century, werbum: Kon/1759, Gott/1762, SzyGram/1767, Dudz/1776, czasowne / czasowe słowo: L/1807–1814, SW/1900–1927, czasownik: L/1807–1814, Bor/1830, Such/1849 → to the present day

Gut/1669	Other authors
uczestnik [participle]	uczestnik: DonCul/1560, Don/1583, Gott/1774, Mon/1780, L/1807–1814, SW/1900–1927, uczestnictwo: Kn/1644, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Lub/1778, partycyp / partycypium: Mal/1700, Gott/1762, Gddk/1816, imiesłów: Kop/1778, Mon/1780, Gott/1787, Cas/1797 → to the present day
przysłowie [adverb]	przysłowie: Don/1542, Bart/1544, Kn/1643, Don/1649, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, SzyPocz/1770 until SW/1900–1927, przysłówek: Nał/1774, Kop/1778 → to the present day, okoliczniak: Prz/1816, dosprawian: Morz/1857
złączenie [conjunction]	złączenie: Bart/1544, Mącz/1560, Don/1583, Dąb/1649, SzyPocz/1770, złączanie: Don/1649, Sty/1675, Duch/1699, Tr/1764, SzyPocz/1770, łączanie: Gott/1766, SzyPocz/1770, Gott/1774, Lub/1778, przyłączenie / przyłączanie: Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, koniunkcja: Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Kon/1759, SzyGram/1767, Dudz/1776, Rozw/1923, łączka: L/1807–1814, złączka: Nał/1774, spójnik: Kop/1780, Mon/1780, Gott/1787, Ant/1788, Gott/1794 → to the present day, uwiąska: DonCul/1560
przełożenie [preposition]	przełożenie: Don/1542, Bart/1544, Sty/1675, Duch/1699, Tr/1764, przekładanie: Bart/1544, Don/1583, Duch/1699, Ern/1759, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, przedsłowie: Dudz/1776, L/1807–1814, SW/1900–1927, prepozycja: Sty/1675, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1762, Tr/1764, SzyGram/1767, Rozw/1923, przedimek: Mon/1780, Szum/1809, Rozp./1830, SWil/1861, przyimek: Kop/1778, Gott/1787, Ant/1788, Gott/1794, L/1807–1814 → to the present day, na przodku chodzące: Bart/1544, przepołożenie: Bart/1544, stosownik: Szum/1809, stosunnik: SWil/1861
wdanie [interjection]	wdanie: Bart/1544, DonCul/1560, Don/1583, Don/1649, Don/1795, wrzucenie: Bart/1544, Mącz/1564, SzyGram/1767, Łaz/1861, wkładanie / wciskanie: Gott/1774, interiekcja: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766, SzyPocz/1770, Gaert/1927, wykrzyknik: Kop/1778, Mon/1780, Gott/1787, Gott/1794 → to the present day, wrzutek: L/1807–1814, podrzucenie: Bart/1544, przerzucenie: Bart/1544, międzyrzut: SW/1900–1927, międzymiot: SW/1900–1927, okrzyknienie: Tr/1764, wrzeszcz: Mon/1780

Following other authors, Dobracki divides *imiona* into *własne* [proper nouns] and *pospolite* [common nouns]. He adopted these terms from earlier works, and it is possible that the Latin-Polish edition of Donatus's grammar was their source, cf. Table 8. Dobracki divides *imiona pospolite* into *istotne* [substantives] and *przydane* [adjectives]. According to SHTG, *imię istotne* and *imię przydane* appear for the first time in Dobracki's work. *Imię istotne* was in use until the end of the 18th century; starting from the 19th century, it appears only in dictionaries, cf. L/1807–1814 and SW/1900–1927, while *imię przydane* has no attestation in other sources. Also, *imię liczebne* to denote a 'numeral' appears for the first time in Dobracki's grammar. The term was

used until the 20th century. In the glossary included in *Gramatyka polska…* (1669), the equivalent of Latin *numeralia* are *liczebne słowa*, but in the descriptive part of the grammar, the numerals are called *liczebne imiona* (in both cases, German *Zahlwörter*).

Table 8. Division of *imiona*

Before 1669	Gut/1669	After 1669
Don/1542, Mącz/1564, Don/1595, Kn/1621, Don/1649	imię własne [proper noun]	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767 → to the present day
Don/1542, Don/1595, Don/1649	imię pospolite [common noun]	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767, SzyPocz/1770 → to the present day
–	imię istotne [substantive]	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Cell/1725, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1766, Don/1795
–	imię przydane [adjective]	–
–	liczebne imiona [numerals]	Tr/1764, Mon/1780, Kop/1783, L/1807–1814, Ryk/1850, Malecz/1882, SW/1900–1927
–	liczebne słowa [numerals]	–

Dobracki divides verbs into two groups: *słowa osobiste* or *słowa personalne* [personal verbs] and *słowa nieosobiste* [impersonal verbs]. All three terms were created by Dobracki; two of them, *słowo osobiste* and *słowo nieosobiste*, were still in use throughout the 19th century.

The author also provides Polish equivalents for the Latin terms *gerundium* and *supinum*. The former is translated as *słowo noszące* [gerund], the latter as *słowo konieczne* [supine verb]. Dobracki adopted both terms from earlier sources, probably from the Latin-Polish edition of Donatus's grammar. After Dobracki, they quickly went out of use. As the sources included in SHTG show, *słowo noszące* was attested in the 18th century in the Polish version of Johann Christoph Gottsched's grammar,[8] while the 1795 edition of Donatus's grammar mentions *konieczny* [supine], cf. Table 9.

[8] Johann Christoph Gottsched (1700–1766), German writer and poet, reformer of literature and language.

Table 9. Polish terms for verb forms

Before 1669	Gut/1669	After 1669
–	słowo osobiste (personale) [personal verb]	Sty/1675, Mal/1700, Tr/1764, Gott/1766, SzyGram/1767, Lub/1778, Mucz/1825, Czep/1871–1872
–	słowo personalne (personale) [personal verb]	–
–	słowo nieosobiste (impersonale) [impersonal verb]	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764, Gott/1787, Gott/1794, Jak/1823, Ryk/1850
Don/1583, Don/1595, Don/1649	słowo noszące (gerundium) [gerund]	Gott/1774
Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649	słowo konieczne (supinum) [supine verb]	Don/1795

2.3. Etymology: grammatical categories

Following the example of Latin grammar, Dobracki assigns properties (Latin *accidentia*) to parts of speech. The grammarian does not give the Polish equivalent of Latin *accidentia*, but instead refers to them using two German terms: *Zufälle* or *Stücke*. One should understand these *accidentia* as properties/characteristics of parts of speech, 'determiners in word analysis' (cf. Solms 1998: 597), which in part correspond to today's grammatical categories.

For the part of speech *imię* [noun], Dobracki gives eight *accidentia*, namely: *ruszanie* (*motio*) [gender inflection], *przyrównywanie* (*comparatio*) [comparison], *rodzaj* (*genus*) [gender], *liczba* (*numerus*) [number], *wyobrażenie* (*figura*) [form], *spadek* (*casus*) [case], *staczanie* (*declinatio*) [declension] and *początek* (*species*) [origin]. For *słowo* [verb], there are *rodzaj* (*genus*) [voice], *czas* (*tempus*) [tense], *sposób* (*modus*) [mood], *sprzężenie* (*coniugatio*) [conjugation], *wyobrażenie* (*figura*) [form], *osoba* (*persona*) [person], *liczba* (*numerus*) [number], *początek* (*species*) [origin].

Apart from *początek*, the Polish terms he uses are noted in the works of earlier authors. *Początek* seems to have been created by Dobracki and is an ephemera found only in his work; it refers to the distinction between the root word and the derivative word. Dobracki probably adopted *przyrównywanie* in the sense of 'comparison' from Knapius's dictionary. The term *ruszanie*, signifying a change in the grammatical gender of nouns, appeared before 1668 in Mączyński's dictionary (1564). Dobracki could have therefore adopted it from there. As the material collected in SHTG shows, the term was not attested in later works. *Wyobrażenie*, which refers to the morphological

structure of words, is noted as early as the 16th century. Dobracki adopted the term, but it did not stay in use, as it is attested only in the later edition of Donatus's Latin grammar (1795). A term with a tradition dating back to the 16th century is *spadek,* which is also Dobracki's name for a case. He calls the voice of the verb *rodzaj,* which is a term known since the 16th century and in use until the end of the 18th century. An equally old term is *czas,* also found in Dobracki's work. The mood is called *sposób* by the author, possibly as an equivalent of German *Weise,* a term found in Schottel's work. *Sprzężenie,* denoting conjugation, *osoba* and *liczba* have been noted since the 16th century and, apart from *sprzężenie,* have permanently entered Polish grammatical nomenclature.

2.3.1. Names of grammatical cases

Dobracki calls grammatical cases *spadki*; *casus rectus* is translated into Polish as *spadek stojący* [nominative case] and *casus obliquus* as *spadek spadający* [oblique case]. An analysis of SHTG sources shows that the term *spadek stojący* is attested only in Dobracki's work, and *spadek spadający* does not appear anywhere else either. The situation is different when it comes to the names of individual cases. Table 10 presents selected earlier and later sources which use the case names found in Dobracki's work and selected alternative names.

The term *spadek mianujący* [nominative case] appeared as early as the 16th century, alongside other alternative names, and was in use until the 20th century.

The terms *spadek rodzący* [genitive case] and *spadek dawający* [dative case] also date back to the 16th century and were used in grammars until the 19th century (*spadek rodzący* even until the 20th century). Dobracki adopted the term *spadek oskarżający* [accusative case] from earlier grammars or dictionaries. The source was probably Donatus's grammar. The term was still in use in the 18th century, but by then it was facing a strong competition from other names. The same can be said of *spadek wzywający* [vocative case] and *spadek odbierający* [ablative case], which were attested as early as the 16th century and were still in use as late as the 19th century, but always alongside alternative terms. The terms *spadek statkowy* (*instrumentalis*) [instrumental case] and *spadek miejscowy* (*localis*) [locative case] were probably created by Dobracki himself. While *spadek statkowy* was only briefly in use, *spadek miejscowy* may have influenced today's term *miejscownik*. Both *spadek statkowy* and *spadek miejscowy* faced fairly strong competition from other terms.

Table 10. Polish names of grammatical cases

Modern English term	Before 1669	Gut/1669	After 1669
nominative case	spadek mianujący: Don/1542, Bart/1544, Mącz/1564, Don/1583, Don/1649, spadek mieniący: Don/1542, Bart/1544, imieniak, mienionek: Bart/1544, mianowaniu służący kształt słów: Kn/1634	spadek mianujący / Nominativus	spadek mianujący: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Ern/1702, Kop/1817, nominatyw: Mal/1700, Dąb/1759, Rozw/1923, mianownik: Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, niezależnik: Mał/1863, przypadek pierwszy: Kop/1778, spadek pierwszy: Ant/1788
genitive case	spadek rodzący: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, pytaniu służący, rodowi służący: Kn/1643, Tr/1764	spadek rodzący / Genitivus	spadek rodzący: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Ern/1702, SW/1900–1927, spadek rodzony: Sty/1675, pytający: Tr/1764, dopełniacz: Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, spadek drugi: Nał/1774, przypadek drugi: Kop/1780, skłonnik czwarty: Desz/1846, przypadek łączący / posiadający: SkorM/1816
dative case	spadek dawający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649, spadek dający, dawanek: Bart/1544, dawaniu służący: Kn/1643	spadek dawający / Dativus	spadek dawający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766, Kop/1817, spadek dający: Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Mon/1780, datyw: Mal/1700, Dąb/1759 to Trz/1865, spadek oddawający: Duch 1699, datywus: Cell/1725, celownik: Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, przypadek trzeci: Kop II/1780, skłonnik trzeci: Desz/1846
accusative case	spadek oskarżający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, obwinianiu służący, oskarżaniu służący: Kn/1643, skarżanek: Bart/1544	spadek oskarża-jący / Accusativus	spadek oskarżający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Gott/1766 to Kop/1817, spadek obwiniający: Tr/1764, akuzatyw: Mal/1700, Dąb/1759, biernik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, spadek czwarty: Nał/1774, spadek skarżący: Ern/1702
vocative case	spadek wzywający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, spadek wołający: Mącz/1564, spadek wzowiący: Don/1542,	spadek wzywający / Vocativus	spadek wzywający: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Gott/1766 to Kop/1817, spadek wołający: Mącz/1564, Sty/1675, Ern/1702, wzywacz: DwBg/1813, Kop/1817, wołacz: Kop/1817, Mucz/1825 →

Modern English term	Before 1669	Gut/1669	After 1669
	wołanek, zowanek: Bart/1544, wzywaniu służący: Kn/1643		to the present day, przypadek siódmy wołający: Morz/1857, przyzywaniu służący: Tr/1764, skłonnik piąty: Desz/1846, spadek piąty: Bor/1830, pozdrawialny spadek: Tr/1764
ablative case	spadek odbierający: Don/1542, Bart/1544, Don/1583, Don/1649, spadek bierzący, oddalonek: Bart/1544, odbieraniu służący: Kn/1643, spadek oddalający: Don/1542, spadek oddzielający: Don/1595	spadek odbierający / Ablativus	spadek odbierający: Sty/1675, Mal/1700, Gott/1766, SzyGram/1767, Kop/1817, spadek odbierający / rozłączający: Sty/1765, spadek odejmujący: Mon/1780, spadek nazywający: SzyPocz/1770, spadek czyniący: Lub/1778, spadek oddalający: Mal/1700
instrumental case	only Latin *casus instrumentalis*	spadek statkowy / Instrumentalis	spadek naczynny: Ern/1702, przypadek szósty: Kop/1780, Gott/1787, ZwO/1924, przypadek pomagalny: Prz/1816, instrumentalis: Mał/1863, Łoś/1923, Rozw/1923, narzędnik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, spadek złączający: Tr/1764, SW/1900–1927, spadek szósty: Bor/1830, skłonnik szósty: Desz/1846, spadek instrumentalny: Mal/1700, przypadek narzędziowy i przyczynny: SkorM/1816
locative case	only Latin *casus locativus*	spadek miejscowy / Localis	spadek miejscowy: Ern/1702, Tr/1764, przypadek siódmy: Kop/1780 to ZwO/1924, localis: Mał/1863, spadek opowiadający: SzyGram/1767, SzyPocz/1770, spadek miejscowiący: SWil/1861, SW/1900–1927, miejscownik: DwBg/1813, Kop/1817, Mucz/1825 → to the present day, spadek objawiający: Lub/1778, spadek przekładalny: Lub/1778, spadek siódmy: Bor/1830, skłonnik siódmy: Desz/1846, przypadek zawierający: SkorM/1816, przypadek przymieszczalny: Prz/1816, przypadek obejmujący: SkorM/1816, przypadek piąty miejscowiący: Morz/1857

2.3.2. Names of degrees of comparison

Dobracki uses two terms to describe the positive degree of an adjective: in the 1668 grammar, it is *pierwszy stopień*, in the 1669 grammar, *stopień prosty*. While the former had already appeared in the 16th century, noted in Mączyński's dictionary, and was in use until the 19th century, the latter seems to have been created by Dobracki and was later attested in only one other source: Linde's dictionary. Both *stopień przyrównywający* [comparative degree] and *stopień przewyższający* [superlative degree] occur in sources much earlier than Dobracki's grammars and are found, albeit sporadically, in later works, cf. Table 11.

Table 11. Polish names of degrees of adjectives and adverbs

Before 1668	Gut/1668, Gut/1669	After 1669
Mącz/1564	pierwszy stopień [positive degree]	Mal/1700, Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770, Gott/1774, Kop II/1780, Kop/1817, Morz/1857, Mroz/1822, Łaz/1861
–	stopień prosty [positive degree]	L/1807–1814
Don/1595, Don/1649	stopień przyrównywający [comparative degree]	Sty/1675, Don/1795
Bart/1544, Don/1583, Don/1595, Don/1649	stopień przewyższający [superlative degree]	Sty/1675, Don/1795

2.3.3. Names of grammatical numbers

To describe the singular number, Dobracki uses the term *mała liczba*, while calling the plural number *wielka liczba*. Both terms appeared as early as the 16th century (e.g., Bart/1544, Mącz/1564, Don/1583, Don/1595) and were in use until the 19th century. To denote a dual number (*numerus dualis*), Dobracki uses the term *dwójkowa liczba*, which, as can be seen from the sources collected in SHTG, is noted for the first time in his works (in both grammars) and is also attested in Trotz's dictionary. Whenever he presents declension and conjugation paradigms in his grammar, the singular is signaled by the following terms: Latin *singulariter*, German *einzelweis*, Polish *w małej liczbie*, while the plural is indicated by Latin *pluraliter*, German *vielweis*, Polish *w wielkiej liczbie*. The first of the Polish terms is found only in Dobracki's grammar, while the second is noted earlier in the 1595 edition of Donatus's grammar.

Table 12. Polish names of grammatical numbers

Before 1669	Gut/1669	After 1669
Don/1595, Don/1649	mała liczba [singular number]	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Dąb/1759, Gott/1766, SzyGram/1767, Gott/1794, Gddk/1816
Bart/1544, Mącz/1564, Don/1595, Don/1649	wielka liczba [plural number]	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, Gott/1766, SzyGram/1767, Nał/1774, Gott/1794, Gddk/1816
–	dwójkowa liczba [dual number]	Tr/1764
–	w małej liczbie [singular number]	–
Don/1595	w wielkiej liczbie [plural number]	–

2.3.4. Names of grammatical genders

In *Gramatyka polska...*, Dobracki lists six grammatical genders for the *imię* [noun] part of speech, namely *męski* [masculine gender], *niewieści* [feminine gender], *oddzielny* [neuter gender], *wszelki* [every gender], *pospolity* [common gender] and *mieszany* [mixed gender]. Except for *rodzaj mieszany*, all the terms date back to the 16th century and occur, albeit with varying frequency, in later works, cf. Table 13. An analysis of SHTG sources shows that the term *rodzaj mieszany* is found only in Dobracki's grammar. It is possible

Table 13. Polish names of grammatical genders

Before 1669	Gut/1669	After 1669
Don/1542, Bart/1544	rodzaj męski (masculinum) [masculine gender]	Sty/1675, Mal/1700, Gott 1766, SzyGram/1767, Nał/1774 → to the present day
Don/1542, Bart/1544, Don/1649	rodzaj niewieści (femininum) [feminine gender]	Sty/1675, Mal/1700, Ern/1702, SzyPocz/1770, Nał/1774, Mon/1780, Mucz/1825
Don/1542, Bart/1544, Don/1649	rodzaj oddzielny (neutrum) [neuter gender]	Sty/1675, Mal/1700, SzyGram/1767, Don/1795
Don/1595, Don/1649	rodzaj wszelki (omne) [every gender]	Lub/1778, Don/1795
Bart/1544, DonCul/1560, Don/1595, Don/1649	rodzaj pospolity (commune) [common gender]	Don/1795
zamieszany: Bart/1544, Don/1595 pomieszany: Mora/1592	rodzaj mieszany (epicoenum vel dubium) [mixed gender]	Don/1795

that it was influenced by the German term *das vermengte Geschlecht*, where the modifier *vermengte* corresponds semantically to the Polish *mieszany* [mixed]. It should be noted, however, that similar terms (*zamieszany*, *pomieszany*) occur in earlier sources and have the same root, only they were formed from prefixed verbs.

2.3.5. *Wyobrażenie* [form] and *początek* [origin]: names

Wyobrażenie (*figura*) [form] and *początek* (*species*) [origin] are both nominal and verbal categories. Speaking of *wyobrażenie*, Dobracki distinguishes *wyobrażenie proste* (*simplex*) [simple form] and *wyobrażenie złożone* (*composita*) [compound form], referring to the morphological structure of a word. The term *wyobrażenie złożone* describes a lexical unit composed of two elements: *sprawiedliwy* [just] vs. *niesprawiedliwy* [unjust]. This bicomponent nature of compound words is emphasized by the other term used by Dobracki to denote *wyobrażenie złożone*, namely German *zweifache / doppelte Gestalt*, which corresponds to Polish *wyobrażenie dwojakie*. This term is attested only in Dobracki's work. *Wyobrażenie proste* and *wyobrażenie złożone* date back to the 16th century and occur until the 19th century. Dobracki adopted these terms from earlier grammars (e.g., Don/1542, Bart/1544, Don/1595, Don/1649).

The *początek* category refers to the division of words into root (*primitiva*) and derivative (*derivativa*) ones. The Polish equivalent of Latin *primitivum* given by Dobracki is *początkowe słowo* [root word], which relates to *początek gruntowny* [root]. The grammarian does not give the Polish equivalent of Latin *derivativum*. *Słowo początkowe* appears for the first time in Dobracki's work, and is later attested in Tr/1764, Gott/1766, Klecz/1767, Gott/1771, Gott/1794, L/1807–1814. *Początek gruntowny*, in turn, was created by Dobracki and is found only in this author's works.

2.3.6. Names of grammatical tenses

Dobracki lists five tenses found in Polish. The term *czas przytomny* which he uses to describe the present tense seems to have been created by him. More than a century later, the term appears again in Nałęcz-Moszczeński's French grammar. Other grammarians use the term *czas teraźniejszy*, which dates back to the second half of the 16th century. Dobracki may have coined the term *czas przytomny* under the influence of German *gegenwärtige Zeit*. The term *czas niemal przeszły* [past continuous tense] (German: *fast vergangene Zeit*), found only in Dobracki's works, is most definitely a calque from German. The same applies to the term *czas przeszły* [past simple tense],

which appears only in Dobracki's work (in the meaning of Latin *perfectum*) and is a calque of German *vergangene Zeit*, as well as the term *czas cale przeszły* [past perfect tense], which also appears only in Dobracki's work and is a translation of German *ganz vergangene Zeit*. Although the term *czas przeszły* appears as early as the 16th century in Bart/1544 and Don/1595, both in the dictionary of Bartłomiej of Bydgoszcz and in Donatus's Latin grammar, it is equivalent to Latin *tempus praeteritum*. Dobracki uses the term *czas przeszły* to refer to perfective verbs. Introducing the 3rd conjugation, he gives as examples: *praesens—gotuję* [I am cooking], *imperfect—gotowałem* [I was cooking], *perfectum—zgotowałem* [I cooked], *plusquamperfectum—zgotowałem był* [I had cooked], *futurum I—będę gotował* [I will be cooking], *futurum II—zgotuję* [I will cook] (cf. Gut/1669: 283–284). In the case of imperfective verbs, the author gives only two forms of past tenses, namely *imperfectum et perfectum* and *plusquamperfectum*, e.g., *imperfectum et perfectum—umiałem* [I knew], *plusquamperfectum—umiałem był* [I had known] (Gut/1669: 235–238).

Dobracki adopted the term *czas przyszły* [future tense] from other sources. It has been attested since the 16th century and is still used today.

Table 14. Polish names of grammatical tenses

Before 1668	Gut/1668, Gut/1669	After 1669
–	czas przytomny (praesens) [present tense]	Nał/1774
–	czas niemal przeszły (imperfectum) [past continuous tense]	–
–	czas przeszły (perfectum) [past simple tense]	–
–	czas cale przeszły (plusquamperfectum) [past perfect tense]	–
Don/1542, Bart/1544, Don/1649	czas przyszły (futurum) [future tense]	Sty/1675, Mal/1700, SzyGram/1767, Nał/1774 → to the present day

2.3.7. Names of grammatical moods

Dobracki uses the term *sposób* to denote a grammatical mood. In Polish, he distinguishes *sposób ukazujący / mianujący / pokazujący* (*indicativus*) [indicative mood], *sposób rozkazujący* (*imperativus*) [imperative mood], *sposób życzący* (*optativus*) [optative mood], *sposób samowładny* (*potentialis*) [potential mood], *sposób złączający* (*coniunctivus*) [subjunctive mood] and *sposób nieokreszony / kończący* (*infinitivus*) [infinitive mood]. Some modifiers

of the compounds, such as *ukazujący*, *złączający*, had been noted before, but Dobracki was the first to combine them with the word *sposób*. The terms *sposób samowładny* and *sposób nieokreszony* appear only in Dobracki's grammars. He gives two German equivalents for *sposób nieokreszony*: *die Weise zu endigen* and *die Weise das Zeitwort zu schliessen*. They can be translated into Polish as *sposób kończący*, and this is the term given by Dobracki as a synonym for *sposób nieokreszony*, which is attested only in his works. The terms *sposób ukazujący*, *sposób złączający* and *sposób życzący* appear for the first time in Dobracki's grammars, with the proviso that two of the three modifiers mentioned (*ukazujący*, *złączający*) occur in earlier grammars, e.g., *obyczaj ukazujący* [indicative mood], *obyczaj złączający* [subjunctive mood] (Bart/1544, Don/1583). Dobracki gives three equivalents for Latin *modus indicativus*: the glossary in *Gramatyka polska…* includes the term *sposób mianujący*, in the main text of *Gramatyka…*, the author uses the term *sposób ukazujący*, while in *Goniec…*, he gives the term *sposób pokazujący*, which appears for the first time in this work, and later is also used by Styla in his grammar of Italian. Only one of the names of moods was adopted by Dobracki from other sources: *sposób rozkazujący*, first attested in Knapius's work.

Table 15. Polish names of grammatical moods

Before 1668	Gut/1668, Gut/1669	After 1669
–	sposób ukazujący (indicativus) [indicative mood]	Sty/1675, Nał/1774, Don/1795
–	sposób mianujący (indicativus) [indicative mood]	–
–	sposób pokazujący (indicativus) [indicative mood]	Sty/1675
Kn/1644	sposób rozkazujący (imperativus) [imperative mood]	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1762, Tr/1764, SzyPocz/1770, Nał/1774, Lub/1778, Czep/1871–1872
–	sposób życzący (optativus) [optative mood]	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Mał/1863, Kras/1897
–	sposób samowładny (potentialis) [potential mood]	–
–	sposób złączający (conjunctivus) [subjunctive mood]	Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770, Gott/1774, Lub/1778
–	sposób nieokreszony (infinitivus) [infinitive mood]	–

2.3.8. Names of *rodzaje słów*, or voices of the verb

The author distinguishes two types of voices of the verb, which he calls *rodzaje słów*: *rodzaj sprawujący* [active voice] and *rodzaj cierpiący* [passive voice]. These are not terms created by Dobracki, but adopted from earlier works; they are attested in only a few of them and did not occur very often in later ones either, cf. Table 16. Various names have been used for voices of the verb, but the greatest variety is observed in works published later than Dobracki's grammars. The active voice was called *rodzaj czyniący* (Mal/1700), *rodzaj działający* (Gott/1774), *gatunek czynny* (Gott/1774), *gatunek czyniący* (Lub/1778), while the passive voice was described using terms such as *gatunek cierpiący* (Gott/1766), *kształt cierpiący* (Gott/1766), *słowo passivum* (Sty/1675).

Table 16. Polish names of voices of the verb

Before 1668	Gut/1668, Gut/1669	After 1669
Bart/1544, Don/1595, Don/1649	rodzaj sprawujący (genus activum) [active voice]	Don/1795
Bart/1544, Don/1595, Don/1649	rodzaj cierpiący (genus passivum) [passive voice]	Dąb/1759, Gott/1774, Don/1795

3. Recapitulation

A total of 88 Polish grammatical terms appear in both Dobracki's grammars, with several being synonyms, such as *liczebne słowa* and *liczebne imiona* [numerals], *słowo osobiste* and *słowo personalne* [personal verb] or *sposób kończący* and *sposób nieokreszony* [infinitive mood]. Despite being a proponent of using terminology in national languages, Dobracki was not consistent in giving Polish terms. He limited himself mainly to terms in German—after all, he wrote his books for Germans learning Polish—and additionally referred to Latin terms. For this reason, Dobracki's textbooks lack Polish equivalents for many of the other grammatical terms. Table 17 lists all Polish terms appearing in *Goniec…* and *Gramatyka polska…*. It also shows which terms were adopted by Dobracki from other sources, which appear only in his grammars and which occur in later works as well.

Table 17. Polish grammatical terms in the glossary in Gut/1669: n.pag.[9]

Term	Before	Gut/1669	After	Comments
mówienia nauka [grammar]		✓		
pisiemna nauka [orthography]		✓		
natężanie słów [prosody]	✓	✓		
rymopisarstwo [prosody]		✓		noted by Linde
słowa wykładająca nauka [etymology]		✓		
słowa złączająca nauka [syntax]		✓		
samobrzmiąca litera [vowel]		✓		
spółbrzmiąca litera [consonant]		✓		
dwójbrzmiąca litera [diphthong]		✓		
główne części mowy [main parts of speech]	✓	✓	✓	*główne* [main] added by Dobracki
imię [noun]	✓	✓	✓	
namiestnik [pronoun]	✓	✓	✓	
słowo [verb]	✓	✓	✓	
uczestnik [participle]	✓	✓	✓	
przysłowie [adverb]	✓	✓	✓	
złączenie [conjunction]	✓	✓	✓	
przełożenie [preposition]	✓	✓	✓	
wdanie [interjection]	✓	✓	✓	
imię własne [proper noun]	✓	✓	✓	
imię pospolite [common noun]	✓	✓	✓	
imię istotne [substantive]		✓	✓	
imię przydane [adjective]		✓		
ruszanie [gender inflection]	✓	✓		
stopień [degree]	✓	✓	✓	
stopień pierwszy [positive degree]	✓	✓	✓	
stopień prosty [positive degree]		✓	✓	only noted by Linde
stopień przyrównywający [comparative degree]	✓	✓	✓	
stopień przewyższający [superlative degree]	✓	✓	✓	

[9] The order of the terms follows that in the glossary in Gut/1669, which is arranged according to the German names; only Polish equivalents are included here. The terms are given in their original spelling except for the grapheme *ſ* (for Polish *s*) and digraph *ß* (for Polish *sz*). The Polish equivalent of Latin *vocativus*, i.e., *spadek wzywający* [vocative case], which was omitted from the original glossary but appears in the main text, has been added. Polish terms appearing in Gut/1668 that were omitted from the glossary in Gut/1669 have also been added.

Term	Before	Gut/1669	After	Comments
przyrównywanie [comparison]	✓	✓	✓	
rodzaj [gender]	✓	✓	✓	
liczba [number]	✓	✓	✓	
wyobrażenie [form]	✓	✓	✓	after Gut/1669 only in Don/1795
spadek [case]	✓	✓	✓	
spadki stojące [nominative cases]		✓		
spadki spadające [oblique cases]		✓		
staczanie [declension]	✓	✓	✓	
początek [origin]		✓		
wizerunek [form]		✓		
mała liczba [singular number]	✓	✓	✓	
dwójkowa liczba [dual number]		✓	✓	
wielka liczba [plural number]	✓	✓	✓	
w małej liczbie [singular number]		✓		
w wielkiej liczbie [plural number]		✓		
męski rodzaj [masculine gender]	✓	✓	✓	
niewieści rodzaj [feminine gender]	✓	✓	✓	
oddzielny rodzaj [neuter gender]	✓	✓	✓	
pospolity rodzaj [common gender]	✓	✓	✓	after Gut/1669 only in Don/1795
wszelki rodzaj [every gender]	✓	✓	✓	after Gut/1669 only in Lub/1779, Don/1795
mieszany rodzaj [mixed gender]		✓	✓	after Gut/1669 only in Don/1795
prawidło [rule]	✓	✓	✓	
liczebne słowa [numerals]		✓		
liczebne imiona [numerals]		✓	✓	
wyobrażenie złożone [compound form]	✓	✓	✓	
wyobrażenie dwojakie [compound form]		✓		
wyobrażenie proste [simple form]	✓	✓	✓	
początkowe słowo (thema) [root word]		✓	✓	
początek gruntowny [root]		✓		
spadek mianujący [nominative case]	✓	✓	✓	
spadek rodzący [genitive case]	✓	✓	✓	
spadek dawający [dative case]	✓	✓	✓	
spadek oskarżający [accusative case]	✓	✓	✓	
spadek wzywający [vocative case]	✓	✓	✓	

Term	Before	Gut/1669	After	Comments
spadek odbierający [ablative case]	✓	✓	✓	
spadek statkowy [instrumental case]		✓		
spadek miejscowy [locative case]		✓	✓	
słowo osobiste [personal verb]		✓	✓	
słowo personalne [personal verb]		✓		
słowo nieosobiste [impersonal verb]		✓	✓	
czas [tense]	✓	✓	✓	
czas przytomny [present tense]		✓	✓	after Gut/1669 only in Nał/1774
czas niemal przeszły [past continuous tense]		✓		
czas przeszły [past simple tense]		✓		
czas cale przeszły [past perfect tense]		✓		
czas przyszły [future tense]	✓	✓	✓	
sposób [mood]		✓	✓	
sposób mianujący [indicative mood]		✓		
sposób ukazujący [indicative mood]		✓	✓	
sposób rozkazujący [imperative mood]	✓	✓	✓	
sposób życzący [optative mood]		✓	✓	
sposób samowładny [potential mood]		✓		
sposób złączający [subjunctive mood]		✓	✓	
sposób kończący [infinitive mood]		✓		
sposób nieokreszony [infinitive mood]		✓		
sprzężenie [conjugation]	✓	✓	✓	
rodzaj sprawujący [active voice]	✓	✓	✓	
rodzaj cierpiący [passive voice]	✓	✓	✓	
rodzaj oddzielny [neuter gender]	✓	✓	✓	
słowa noszące [gerunds]	✓	✓	✓	
słowa konieczne [supine verbs]	✓	✓	✓	

Table 18 collects Polish grammatical terms noted for the first time in Dobracki's grammars. Two-word terms are treated as a whole, regardless of the previous attestation of their components. Presumably, Dobracki retranslated those terms with the help of their German equivalents, or created his own names based on lexically similar terms. The table also indicates which of the terms introduced by Dobracki appear in later works. There are only a dozen of them: sometimes they occur in only one later

publication, sometimes in several, but none of them are part of the Polish grammatical terminology used today.

Table 18. Polish terms first noted in Dobracki's grammars

Gut/1668, Gut/1669	After	Gut/1668, Gut/1669	After
mówienia nauka [grammar]		początkowe słowo (thema) [root word]	✓
pisiemna nauka [orthography]		początek gruntowny [root]	
słowa wykładająca nauka [etymology]		spadek statkowy [instrumental case]	
słowa złączająca nauka [syntax]		spadek miejscowy [locative case]	✓
samobrzmiąca litera [vowel]		słowo osobiste [personal verb]	✓
spółbrzmiąca litera [consonant]		słowo personalne [personal verb]	
dwójbrzmiąca litera [diphthong]		słowo nieosobiste [impersonal verb]	✓
imię istotne [substantive]	✓	czas przytomny [present tense]	✓
imię przydane [adjective]		czas niemal przeszły [past continuous tense]	
stopień prosty [positive degree]	✓	czas przeszły [past simple tense]	
spadek stojący [nominative case]		czas cale przeszły [past perfect tense]	
spadek spadający [oblique case]		sposób [mood]	✓
początek [origin]		sposób mianujący [indicative mood]	
wizerunek [form]		sposób ukazujący [indicative mood]	✓
dwójkowa liczba [dual number]	✓	sposób życzący [optative mood]	✓
w małej liczbie [singular number]		sposób samowładny [potential mood]	
liczebne słowa [numerals]		sposób złączający [subjunctive mood]	✓
liczebne imiona [numerals]	✓	sposób kończący [infinitive mood]	
wyobrażenie dwojakie [compound form]		sposób nieokreszony [infinitive mood]	

In light of the above, the view that Dobracki created the core of Polish grammatical terminology must be revised. Although he did not create it, his contribution to developing and consolidating Polish grammatical terminology in the 17th century is undeniable. He referred to earlier terms, disseminated them and created his own. Admittedly, only a few of the latter were adopted, but there is no doubt that Dobracki strove actively to create Polish grammatical terminology. Those efforts were not facilitated by the circles that regarded the use of Latin terminology as a paragon way of describing language.

Marcin Jakubczyk

Jagiellonian University
e-mail: marcin.jakubczyk@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0002-5112-0315

Chapter III

Polish grammatical terminology in French textbooks (F. D. Duchênebillot, Bartłomiej Kazimierz Malicki, Stanisław Nałęcz-Moszczeński)

1. Introduction

The purpose of this chapter is to discuss Polish grammatical terminology in three selected grammars, the choice of which I justify below: *Nouvelle méthode* [...] *pour apprendre* [...] *à lire, écrire & parler françois* by F. D. Duchênebillot (Duch/1699), *Klucz do języka francuskiego*... by Bartłomiej Kazimierz Malicki (Mal/1700), and *Snadna, gruntowna, obszerna gramatyka francuska*... by Stanisław Nałęcz-Moszczeński (Nał/1774).[1] The works of Duchênebillot[2] and Malicki are the two first (and rival) grammars of French written in Polish;[3] therefore, they must be the starting point for the analysis conducted in this chapter. On the other hand, Moszczeński's voluminous publication (about 780 pages),[4] which appeared more than 70 years later, constitutes a clear basis for comparison, showing the direction in which the discussed terminology developed, including, as Andrzej Koronczewski (1961: 39)

[1] Biographies of Malicki and Moszczeński have been included in SHTG (little is known about Duchênebillot's life).

[2] The gender of the author of *Nouvelle méthode*... is unknown; perhaps the grammar was written by a French nun residing in the Warsaw convent of the Sisters of the Holy Sacrament (cf. Jakubczyk 2018a).

[3] The first French grammar intended for Poles was published in Latin in 1649 in Gdańsk; its author was F. Mesgnien-Meniński (*Grammatica Gallica*...). The next was not published until 1699 (this is the edition of F. D. Duchênebillot's work discussed herein). The characteristics of 17th- and 18th-century grammars of French published in Poland are described by Anna Nikliborc (1961: 151–156).

[4] Some copies of *Snadna* [...] *gramatyka*... (which had only one edition) have an accompanying title page and preface in French (see Nał-franc. 1774), only then followed by a title page and preface in Polish.

notes, its popularization in schools at the time.[5] In addition, *Snadna* [...] *gramatyka...* is also noteworthy because a large percentage of the grammatical terms noted in it are original terms proposed by its author (neologisms).[6] Also important is the fact that this work describes some phenomena (mainly in phonetics, punctuation and syntax) for the first time in the Polish language. Since these three grammars have already been discussed in the literature (with the least written about Moszczeński's work), I will present below only the information that seems necessary for their further analysis. Therefore, I will first outline the range of grammatical issues they include.

Duchênebillot's grammar[7] contains terms relating especially to phonetics and orthography, as well as morphology (parts of speech, morphological categories, inflection patterns). It does not include terms associated with punctuation and word formation. Descriptions of the syntactic properties of certain parts of speech do not, as a rule, introduce the relevant terminology.[8] The possible sources and models for this publication, which was reprinted many times over the course of the 18th century, are unknown (on *Nouvelle méthode...*, see, among others, Jakubczyk 2018a, Koronczewski 1961: 20–21).

Malicki's *Klucz...* is a grammar consisting of three treatises devoted to phonetics and orthography (*O ortografii*), the morphology of inflectional parts of speech (*O etymologii*) and the morphology of non-inflectional parts of speech and syntax (*O syntaksie*). Despite including a separate section on syntax, the work contains only a dozen syntactic terms. It also notes a small number of naming units relating to punctuation and word formation. According to Malicki, his source was the bilingual Latin-French *Nouvelle grammaire françoise...* by M. Mauconduit, published in Paris in 1678. *Klucz...*

---

[5] Koronczewski draws this conclusion on the basis of the preface (*Przemowa*) included in the work in question: "Writing this Grammar in Polish, I use the same Polish Terms that are commonly used in all schools where Languages are taught. Where needed, I have added some new Terms [...]" ("Pisząc Polskim Językiem tę Grammatykę zażywam Mian Polskich tych samych, których zażywaią pospolicie we wszystkich szkołach, w których Językow uczą. Przydałem z potrzeby niektore Miana nowe [...]"; Nał/1774: IV–V). In the following excerpts from the grammars, I maintain the spelling used by their authors (including the use of Antiqua and italics).

[6] At the same time, it is hard to disagree with the opinion of Nikliborc (1961: 169), who writes that Nałęcz-Moszczeński made his work overwhelming by creating many difficult neologisms, which he used inconsistently.

[7] It is de facto a textbook consisting of three main parts: a French grammar, a French-Polish dictionary and a French-Polish phrasebook (Jakubczyk 2018a). In this chapter, I only refer to the part devoted to grammar.

[8] I have excerpted only four terms (see section 6).

had only one official edition (on this printing, see, among others, Jakubczyk 2018b, Koronczewski 1961: 21–23).

Nałęcz-Moszczeński's grammar includes terms relating to phonetics, orthography, punctuation, morphology (parts of speech, morphological categories, inflection patterns) and syntax (although there are no separate chapters on syntax in this work). On the other hand, it lacks word-formation terminology, with a few exceptions.[9] Koronczewski (1961: 40) notes that the author of *Snadna* [...] *gramatyka...* creates many new terms by, among others, using the affix *-ka* in the function of the product of action (e.g., *przekładka* [preposition], *złączka* [conjunction]) or by adding new adjectival terms to existing names (e.g., *imię zbiorne* [collective noun]). In turn, Anna Nikliborc (1961: 169) underscores the originality of the considerations about pronunciation in Moszczeński's work, as he clearly distinguishes between sounds and letters, something that was lacking in the other French grammars published in 18th-century Poland (and which also seems to be missing from the grammars of Polish and languages other than French written at the time). She further states that this author was the first to explain to learners the mechanism of the formation of articulated sounds (Nikliborc 1961: 154). One of the sources cited by Moszczeński is Pierre Restaut's grammar of the French language, first published in Paris in 1730 and reissued many times over the course of the 18th century (I am using the 1756 reedition, cf. Res/1756).[10]

The authors of the three grammars analyzed here introduced their own Polish-language grammatical terms in their works but also referred to existing grammatical terminology which was used to describe both Polish and Latin as well as modern foreign languages (on its formation, see Decyk-Zięba 2020). In the case of the latter, Duchênebillot and Malicki could have only used Polish terms included in Adam Styla's 1675 grammar of Italian (*Grammatica Polono-Italica*), while Moszczeński could have referred to the terms appearing in the publications of the two authors mentioned here, as well as in the Polish editions of *Gramatyka niemiecka...*

---

[9] There are only two terms: *słowa proste* 'verba simplicia' and *słowa złożone* 'composita' (I omit two terms derived from those given here, which relate to the division of verbs into simple and compound).

[10] Writing briefly about Restaut's grammar, Zofia Florczak (1978: 120–121) lists its most important reissues and emphasizes that it was clearly influenced by the Port-Royal grammar published in 1660 (see also Blanco, Bogacki 2014: 232). She also expresses the opinion that the discussed work of Nałęcz-Moszczeński is a translation of Restaut's grammar (Florczak 1978: 121).

by Johann Christoph Gottsched (1762, 1766).[11] The current version of the SHTG database (accessed in December 2023) will allow me to determine, first, whether the naming units appearing in the works analyzed in this chapter had already been noted in Polish (before the publication of these grammars) and, second, whether the new terms attested in these works were used in later sources.[12]

I will first discuss the terms that are used in the studied works to refer generally to language and grammar, and then I will analyze the terminology relating to phonetics and orthography, punctuation, morphology (including parts of speech, morphological categories, as well as word-formation terms) and syntax. As the Polish terms in the three grammars under consideration total about 1,000[13] (including about 185 in Duchênebillot's work, about 380 in Malicki's work and about 440 in Moszczeński's work, see SHTG), I will limit my analysis to a select few: on the one hand, those that appear to be central to particular areas of the 17th- and 18th-century language knowledge, and on the other hand, those that are noted for the first time in these grammars. In the case of new terms (or new meanings given to existing terms) introduced by the mentioned authors, such as *analogia* in Malicki's work[14] ("the foundation of the relationship between the root terms and those

---

[11] According to Koronczewski (1961), until the year *Snadna* [...] *gramatyka...* was published, there had been no other grammars of modern foreign languages (other than French) containing Polish terminology. I omit here, however, the other French grammars of the time discussed by Koronczewski (1961: 24, 37–39), published in 1765, 1766 and 1774, since it does not seem as though Moszczeński could have used them (a comparison of Polish terms recorded in these works and in *Snadna* [...] *gramatyka...*, which I carried out on the basis of Koronczewski's cited monograph, showed that they were not closely related).

[12] I am not considering here the reissues of Duchênebillot's grammar, including the reeditions resulting from the combination of *Nouvelle méthode...* with *Klucz...*, such as *Grammatyka francuska i polska...* from 1759, whose authorship is attributed to Stanisław Dąbrowski (see Jakubczyk 2018a).

[13] This number includes terms that appear in two or three works (therefore, it is actually smaller). The analyzed grammars also contain about 400 French terms and about 50 Latin terms (these calculations are approximate for the same reasons as in the case of the Polish terms). It is worth noting that the set of Polish terms noted in these publications, especially in Malicki's and Moszczeński's works, sometimes far exceeds the number of terms recorded in later grammars, including those from the 19th century (e.g., in Maksymilian Jakubowicz's two-volume *Gramatyka języka polskiego* from 1823).

[14] In the grammar, it appears in the form *ánálogia*. I give all grammatical terms in this chapter in their modernized form (unless I explicitly state otherwise, I do not refer to their forms).

derived from them,"[15] Mal/1700: 24), I will pay special attention to those that were used by later grammarians.[16]

Synonyms of grammatical terms are abundant in the three grammars (hereafter I note only some of them), e.g., *partykuła* ('grammatical morpheme')[17] is used interchangeably with *cząstka* by Duchênebillot; in Malicki's work, *uczestnictwo cierpiące* (equivalent to the Polish passive adjectival participle, French: *participe passé*) has, among others, an equivalent term *wywrotek*, while *znaczki* (1. 'punctuation marks') are also called *postawki* in *Snadna* [...] *gramatyka...*[18] It is worth mentioning that the authors sometimes even propose several synonymous names for a given term.

Before proceeding with the analysis, it is necessary to describe, with reference to what has already been said, the phenomena characteristic for Polish grammatical terminology during the period under study. I will list them here after an article by Ewa Rodek (2012), who has compared selected terms contained in several works from the first half of the 18th century, including *Nouvelle méthode...* and *Klucz...*,[19] and found that many of the units she analyzes were already established (traditional) at the time; in terms of origin, they were mostly Latinisms: formal-semantic borrowings (e.g., *litera* [letter/sound]) or linguistic calques, such as semantic ones (*imię* [noun]). At the same time, there were also a lot of individualized, rare terms, used by only one or two authors. Often, these names occurred in parallel with the established ones (Rodek 2012: 107, 101–102).[20] As evidenced by the material in *Snadna* [...] *gramatyka...*, similar phenomena can also be observed in the second half of the 18th century.

---

[15] "fundámęnt związku, który jest między terminámi originálnymi, i od nich pochodzącymi."

[16] I present a collective list of examples of such new terms that are attested in later sources in the conclusion of this chapter.

[17] A term first noted in Styla's grammar of Italian.

[18] In this grammar, *znaczki* is a polysemous term that also means 2. 'diacritics.' I further denote the various meanings of polysemous words (but not all of them) using Arabic numerals.

[19] The author juxtaposed Polish equivalents of 81 French terms in the dictionary by Pierre Danet and Dymitr Franciszek Kola (1743–1745) with names from the dictionary by Michał Abraham Trotz (1744–1747) and from the two grammars mentioned above (Rodek 2012: 100, 102).

[20] In this chapter, I do not devote attention to the etymology of the terms in question (I remark on their etymology only when it seems necessary).

2. Understanding language and grammar

Only in *Nouvelle méthode…* is there an explicit explanation that *dyskurs* ('language')[21] consists of *frazesy* ('sentences'), which are built of *słowa* ('words') composed of *sylaby* [syllables], which are in turn built of *litery* (1. 'sounds'; 2. 'graphic representations of sounds').[22] On the other hand, the essence of *gramatyka* [grammar] being the knowledge of how to speak and write correctly is indicated in both *Klucz…* and *Snadna* […] *gramatyka…*,[23] but only Malicki mentions its four branches (this division has its origins in Latin grammars—see, for example, Decyk-Zięba 2020: 62): *ortografia* ('spelling and/or pronunciation'), *etymologia* ('study of the inflection, structure and meaning of words'),[24] *syntaxis* ('syntax')[25] and *prozodia*, which "teaches to discern the lengthening and shortening of syllables and to compose verses"[26] (Mal/1700: 10).[27] Also noteworthy in this context are the synonymous terms used by Malicki to describe syntax. In addition to *syntaxis*, he calls this branch of grammar *konstrukcja, zgadzanie (terminów)*.[28]

3. Terminology relating to phonetics and orthography

In both Duchênebillot's and Malicki's grammars, the key term encompassing both orthographic and phonetic phenomena is *litera*. This is because the authors use it to refer to graphic signs on the one hand and sounds on the other. While some attestations of *litera* in these works clearly refer to either one

---

[21] The terms used in Malicki's work in the meaning of 'language' are *język, mowa*, while Moszczeński uses the terms *mowa, dyskurs*.

[22] Among the analyzed grammars, *frazes* was also noted by Malicki (but only in the new meaning of 'idiom'), while the terms *słowo, sylaba, litera* appear in all three works (however, in Moszczeński's work, *litera* is used only in the meaning of 'graphic representation of a sound'). The new polysemous term *frazes* occurs in later sources, such as Gott/1766.

[23] Although Duchênebillot does not use the term *gramatyka*, they use, significantly, the unit *termin gramatycki* ('grammatical term'), later attested in Gottsched's grammar (1762).

[24] In *Snadna* […] *gramatyka…*, the term *etymologia* refers only to the 'origin of a word.'

[25] In the work, this term appears in the form *syntáxys*, and thus constitutes an intermediate unit (not fully assimilated) between Latin and Polish.

[26] "uczy syllab przedłużenie i skrócenié rozeznáwáć, i wiersze komponować."

[27] However, the author of *Klucz…* does not develop the issue of prosody further.

[28] Here, *termin* is a synonym for *słowo* ('word').

or the other of the indicated meanings, others pose interpretive difficulties, as they could refer to both. Here are some examples:

- 'graphic representation of a sound': "The French have the same letters as the Poles apart from *w*, in place of which they use *v*"[29] (Mal/1700: 12)
- 'sound': "u [...] is the most difficult sound for foreigners [...]; for if they pronounce this sound as in their own language, they will reverse the whole meaning and the word will mean something else in pronunciation and something else in writing"[30] (Duch/1699: 17–18)
- 'letter or sound': "Letters/sounds are [...] divided into vowels and consonants"[31] (Mal/1700: 12).

Duchênebillot distinguishes two types of *litery*: (a) *litery (same) przez się brzmiące* ('vowels or vowel sounds')[32] and (b) *litery co wespół z drugą literą brzmią* or *litery co bywszy złączone z inszą literą brzmienie wydają* ('consonants or consonant sounds').[33] Malicki distinguishes, respectively, as hinted at in the above quote, *wokale* [vowels] and *konsony* [consonants] (these terms were first attested in Styla's grammar of Italian; the author of *Klucz*... most likely adopted them from there). He further divides consonants, introducing Polonized Latin terms he created, into *muty* ('consonants other than sonorants or their corresponding letters'; Latin: *consonantes mutae*) and *likwidy* ('sonorants or their corresponding letters'; Latin: *consonantes liquidae*).

Distinguishing *litery* (here only in the sense of 'character of the alphabet') from articulated sounds, Nałęcz-Moszczeński explains that the latter are formed in such a way that *głos łamie się*, i.e., 1. 'is divided into parts as a result of the movement of the vocal organs' (lips, tongue, throat—Nał/1774: 3). Hence, he refers to the articulated sound as *głos łamany* or *głos zwijany*[34] and specifies that one of its parts is a sound called *łamanie głosu*,[35] *zwinienie*

---

[29] "Litery u Fráncuzow są té co i u Polaków okróm *w*, miásto którego óni zážywáją tákiego *v*."

[30] "u [...] jest najtrudniejsza literá cudzoziemcom [...]; bo jeżeli wymowi tę literę ják w swoim języku własnym, to przewroci i odmieni wszystkę signifikácyą, i będzie słowo co inszego znáczyło w pronuncjácyej, á co inszego w pisaniu."

[31] "Litery się [...] dzielą ná wokále i kónsóny."

[32] The same term is used by Malicki (alongside the synonymous *wokale*—see below).

[33] The last two terms, being descriptive definitions of consonants, are not used by other authors.

[34] The French equivalent of these two terms in *Snadna* [...] *gramatyka*... is *son articulé*.

[35] It is a polysemous term in Moszczeński's work; in addition to 1. 'sound,' it can also mean 2. 'the movement and arrangement of the vocal organs during the pronunciation

głosu or *cząstka* (*głosu*). Sounds of speech are divided into *głoski* ('vowels') and *spółgłoski* [consonants] (let us note that these are the first attestations of these two terms in Polish).[36] Consonants are articulated when *głos łamie się* (2. 'the air flowing through the vocal tracts encounters obstructions'),[37] while vowels, on the contrary, are articulated when the voice "does not break [i.e., the air does not encounter any obstructions], but is drawn *steadily* during one movement of the mouth, for the whole time in which one can draw a *Breath* from one's lungs"[38] (Nał/1774: 8). On the other hand, the unit *łamanie tchnięte* denotes the aspirated pronunciation of a consonant (this refers to the French aspirated *h*). It follows that the polysemous term *łamać się*, along with derivational terms (e.g., *łamanie głosu*), is very important in Moszczeński's phonetic thought for describing how speech sounds are formed. Although these neologisms were not adopted by other grammarians (they are not attested in later sources), the attempt to introduce them into the Polish language science can be considered a pioneering one.

Of the new phonetic terms introduced in the analyzed grammars, the following are also worth mentioning:

- in *Nouvelle méthode…*: *elizja* ('omitting the final vowel before a word beginning with a vowel or silent *h*, e.g., l'âme instead of *la âme'—see *élision*, [in:] Dict.AF),[39] *przeciągnąć/przeciągać (się)* (regarding the pronunciation of long vowels), *przedłużenie sylaby* [syllable prolongation][40]
- in *Klucz…*: *głos artykularny* (most likely: 'articulated sound')
- in *Snadna* […] *gramatyka…*: *głoska długa* ('long vowel'), *głoska krótka* ('short vowel').

In turn, I will discuss terms related strictly to spelling on the example of selected diacritical marks. In all the analyzed grammars, the term *apostrof* [apostrophe] is used (as, for example, in French *l'amour*).[41] Dieresis

---

of consonants (in other words, the obstructions encountered by air flowing through the vocal tracts).'

[36] These names also stand for vowel and consonant letters, respectively, in *Snadna* […] *gramatyka…*

[37] Hence, in reference to consonant formation, Moszczeński also uses the term *łamanie głosu* (in the 2nd meaning—see note 35).

[38] "się nie łamie, ale się ciągnie *jednostajnie* za jednym ruszeniem ust, przez ten wszystek czas, w ktorym można *Dech* z płuc wychodzący ciągnąć z siebie."

[39] Malicki and Moszczeński do not note this unit.

[40] The latter two terms appear also in Malicki's work (in addition to *skrócenie sylaby* [syllable shortening]—see quote in section 2). *Snadna* […] *gramatyka…* only includes *przeciągnąć/przeciągać (się)*.

[41] A unit attested for the first time in Styla's grammar.

(e.g., *ü*) is described as *dwie kropki* (Duch/1699, Nał/1774)[42] or *dwa punkta* [1.] (Mal/1700),[43] and a diacritic called *cédille* (ç) is denoted in two works (Duchênebillot does not note it) by the terms *ogonek* (Mal/1700) and *cedka* (Nał/1774), the latter being a neologism created from the written form of the French etymon. As for *akcent* ('diacritic'), only this general name is used for various types of accent in *Nouvelle méthode...*, while the other two grammars have separate terms for them:

- acute accent (French: *accent aigu*): *akcent ostry* (Mal/1700), *akcent prawy* (Nał/1774)
- grave accent (French: *accent grave*): *akcent ciężki* (Mal/1700), *akcent lewy, lewy znaczek* (Nał/1774)
- circumflex (French: *accent circonflexe*): *akcent dachowaty, daszek, akcent obojętny, akcent syrkonfleks*[44] (Mal/1700), *daszek* (Nał/1774).

Almost all of the terms referring to the accent listed here are neologisms,[45] of which only two (*akcent ciężki, daszek*) are attested in later sources. Also of note is the fact that Moszczeński basically did not use the terms used by Malicki.

4. Punctuation terms

As I mentioned, there are no punctuation terms in Duchênebillot's grammar. In Malicki's work, they belong to orthography and are laconically described together with the diacritical marks discussed above. Moszczeński devotes a separate chapter to punctuation marks (immediately following the discussion of orthographic issues), and calls punctuation *rozznaczenie mowy*, indicating that "it is a way of marking places or units of written speech, at which it is necessary to pause in order to distinguish such Units or take a breath while reading"[46] (Nał/1774: 139). I have cited this definition because it innovatively characterizes punctuation by referring not just to prosody (*wytchnienie w czytaniu* [taking a breath while reading]) but also syntax (distinguishing *cząstki mowy pisanej* 'semantically coherent sections of text that include sentences or parts of sentences'). It is significant that Moszczeński also describes most of the punctuation marks in relation to both prosody

[42] In *Snadna* [...] *gramatyka...*, it is a polysemous unit: 1. 'dieresis'; 2. 'colon.'

[43] In the 2nd meaning 'colon' (see section 4).

[44] A borrowing created from the oral form of the French etymon.

[45] With the exception of *akcent ostry*.

[46] "jest to sposob znaczyć miejsca albo cząstki mowy pisanej, przy ktorych trzeba się zatrzymywać, dla roz-rożnienia tychże Cząstek, albo dla wyt[c]hnienia w czytaniu."

and syntax,[47] e.g., *kropka z komą* ('semicolon') is used, among others, "when it is necessary to mark a longer *pause* […],"[48] as well as "to separate Sentences of the same *Rank*"[49] (Nał/1774: 149). However, before the author of *Snadna* […] *gramatyka*… goes on to present the six punctuation marks he mentions (their names are listed in Table 1), in the same chapter he explains syntactic terminology (the sentence and its types as well as parts of the sentence—I elaborate on this in section 6), claiming that "one must first know what the Speech that the French call *phrase* is, and what a Sentence (Période) is"[50] (Nał/1774: 140). Thus, Moszczeński combines punctuation with syntax in a pioneering way, applying this solution for the first time in Poland.[51] It should be noted, however, that the entire concept described here was fully derived, as a comparison has shown, from Restaut's grammar.[52]

Table 1 lists the names of punctuation marks attested in Malicki's and Moszczeński's works.

Table 1. Malicki's and Nałęcz-Moszczeński's punctuation terminology

Modern English term	Modern Polish term	Mal/1700	Nał/1774
period	kropka	kreska[53]	kropka
comma	przecinek	ucinek, koma	koma
colon	dwukropek	dwa punkta	dwie kropki
semicolon	średnik	kreska	kropka z komą[54]
question mark	pytajnik	kreska	znaczek pytania
exclamation mark	wykrzyknik	kreska	znaczek podziwienia

[47] Of later authors, for example, Onufry Kopczyński still characterized punctuation marks referring mainly only to prosody (Podracki 2007: 256–257; cf. also Foremniak 2014: 130–131).

[48] "kiedy trzeba naznaczyć większą *pausę* […]."

[49] "do podzielenia tych Mowieniow albo Frazow ['zdań'—M.J.], ktore do jednego *Rządu* należą."

[50] "trzeba najpierwej wiedzieć co to jest Mowienie, ktore Francuzi nazywają *phrase*, i co to jest Peryod (Période)."

[51] Until now, the first known instance of the science of punctuation being combined with syntax dated back only to the 1830s. Feliks Bentkowski did so in his treatise *O znakach przecinkowych w pismie czyli znakach pisarskich* from 1830 (this work is discussed in detail by Katarzyna Foremniak [2014]).

[52] See chapter *De la ponctuation et de quelques figures dont on se sert en écrivant* (Res/1756: 423–430).

[53] *Kreska* is a polysemous term in *Klucz*… (among others, 1. 'period'; 2. 'question mark'; 3. 'exclamation mark'; 4. 'semicolon').

[54] A calque created by Moszczeński based on the French term he used, *point avec virgule* (modern *point-virgule*).

Most of the listed terms are new (except for three terms found in Moszczeński's work: *kropka, koma, dwie kropki*). Two neologisms introduced by Malicki appear in later sources (*koma, dwa punkta*). In contrast, the new names proposed by Moszczeński, even though they did not enter the grammatical terminology of the time, can be considered consistent with both the previously existing ones (*kropka z komą* in relation to *kropka, koma, dwie kropki*) and those that were not known before (*znaczek* 2. 'punctuation mark' in relation to *znaczek pytania, znaczek podziwienia*).

It is worth mentioning that the parenthesis (bracket) is called *parenteza* in *Snadna* [...] *gramatyka...* (here, only in this sense—see section 6), and this term was adopted by later authors (it is missing from the table because Moszczeński did not consider it a punctuation mark). Meanwhile in *Klucz...*, it is described with the plural name *półmiesiączki*[55] (it is not known whether Malicki treated it as a punctuation mark).

5. Terminology relating to morphology

5.1. Parts of speech

The authors of the analyzed grammars distinguished nine parts of speech,[56] see Table 2.

Table 2. Names of parts of speech in the grammars by Duchênebillot, Malicki and Nałęcz-Moszczeński

Modern English term	Latin term	Duch/1699	Mal/1700	Nał/1774
article	articulus	artykuł	artykuł	artykuł
noun	nomen	imię	imię	imię
pronoun	pronomen	namiestnictwo	zaimek	zaimek
verb	verbum	słowo	słowo	czynosłowo
participle	participium	uczestnictwo	uczestnictwo	uczestnictwo
adverb	adverbium	przysłowie	przysłowie	przysłówek
preposition	praepositio	prepozycja / przekładanie / przełożenie	prepozycja / przekładanie / przełożenie	przekładka

[55] The etymology of this name can be explained as follows: *miesiączek,* diminutive of *miesiąc* ('moon'), *pół miesiączka* (diminutive of 'half-moon'), due to the graphic sign of one of the parentheses resembling the moon in a certain phase.

[56] They modeled their ideas on the Latin grammar, adding also *artykuł* to the eight parts of speech distinguished therein (cf. Decyk-Zięba 2020: 67).

Modern English term	Latin term	Duch/1699	Mal/1700	Nał/1774
conjunction	coniunctio	koniunkcja / złączanie	koniunkcja / przyłączenie / przyłączanie	złączka
interjection	interiectio	interiekcja / wtrącenie / wtrącanie	interiekcja / wtrącenie / wtrącanie	wołanie / zawołanie

A comparison of the terms in Table 2 allows us to conclude that to describe parts of speech, the three grammarians used, for the most part, names that were already established in the Polish language of the time.[57] On the other hand, some of the neologisms introduced in these works deserve to be highlighted because they are still used today (*zaimek*, *przysłówek*). The terminology associated with the divisions or subtypes of the various parts of speech is very extensive, so I will point out only a few selected new units here by way of example.[58]

Klucz… contains two notable terms: *zaimki domyślane* [implied pronouns] and *zaimki oczywiste* [expressed pronouns], which Malicki explains in the following manner: "There are three persons that we Poles indicate with implied or expressed Pronouns […], e.g., (I) am doing, (we) are doing, or I am doing, we are doing […] The French are not free to write words without pronouns"[59] (Mal/1700: 111–112). It is possible to see these neologisms (which do not appear in later sources) as containing syntactic information that not only indicates the obligatory nature of the subject in a French sentence, but also explains that the Polish implied subject (or one connoted by the personal ending of the verb) is not expressed using pronouns—in this case, *zaimki oczywiste*. In turn, *Snadna* […] *gramatyka…* marks the first appearance of the name *artykuł określony* (*article défini*) [definite article] in Polish grammatical terminology, as well as of the term *zaimek nieokreślony* [indefinite pronoun], which is still used today.

---

[57] The units *namiestnictwo*, *prepozycja*, *interiekcja* were most likely adopted by Duchênebillot from Styla's grammar, where they are attested for the first time.

[58] Nor will I discuss in detail the names relating to the inflection of parts of speech (such as *odmieniać się*; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774); I will limit their review here to those describing declension and conjugation. Thus, for example, the terms associated with declension include *deklinowanie* (Duch/1699, followed by Mal/1700), *deklinacja* (Duch/1699), *spadkowanie* (Nał/1774). Conjugation is called, among others, *koniugacja* (Duch/1699, Mal/1700), *sposobienie* (Nał/1774).

[59] "Osób przyrodzénié uformowáło trzy, które Polacy wyrażamy lub z oczywistymi lub domyślánymi Záimkámi. […] náp. robię, robiémy, álbo ja robię my robiémy […]. U Fráncuzów nie mász wolności kłáść słowa bez zaimków."

5.2. Morphological categories

As in the case of parts of speech, the terminology relating to the various nominal and verbal categories in the analyzed grammars is very extensive. All three works include the following categories: *rodzaj* [gender], *liczba* [number], *spadek* ('case'),[60] *osoba* [person], *czas* [tense], *sposób* ('mood').[61] Within them, further divisions are made, e.g., one type of mood mentioned in these grammars is *sposób rozkazujący* ('imperative mood'; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774). Obviously, the authors used here terms that already existed (cf. the aforementioned name for the imperative or, for example, *spadek oskarżający* 'accusative case'; Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774) or created new ones *ad hoc*. The latter were either adopted in later publications (e.g., *sposób skazujący* 'indicative mood'; Duch/1699, then Mal/1700 et al.[62]), or did not appear in any other work besides the one noting them (e.g., *akuzatyw* 'accusative case'; Mal/1700). Here, I will present in more detail some of the names associated with one of the categories mentioned above, namely the tense, using past tenses as an example. This choice can be justified by the pronounced systemic differences between Polish and French in this regard, as it seems important to ascertain what Polish names grammarians used to describe past tenses that do not exist in Polish. It turns out that many of those terms were probably adopted (sometimes in a modified form) from Styla's Italian grammar—in *Nouvelle méthode...* and in *Klucz...*, they are calques of Latin names (most of which were noted for the first time by Styla). The authors also created new calques—modeling them on the existing ones—but it seems that in this case, they also drew on French etymons (this is especially true of *Snadna* [...] *gramatyka...*). Below, I illustrate these phenomena with selected names of some of the past tenses:

- Passé simple
  - Latin: *praeteritum perfectum simplex*; Polish: *czas przeszły doskonały prosty* (Sty/1675 → Duch/1699, Mal/1700)[63]
  - French: *prétérit simple*; Polish: *czas przeszły niezłożony* (Nał/1774)
  - French: *prétérit défini*; Polish: *czas przeszły oznaczony / określony* (Nał/1774)

[60] There were no longer cases in French at the time, of course, but grammars (also those published in France) described them (for example, in sections devoted to articles). This resulted from following the works of Latin grammarians.

[61] Below I discuss other (selected) categories that were not included by all of the authors.

[62] Nałęcz-Moszczeński only uses the term *sposób ukazujący* in this case.

[63] Duchênebillot and Malicki give the then French equivalent: *prétérit parfait simple* (nb. also a calque of the Latin term).

- Passé composé
  - Latin: *praeteritum perfectum compositum*; Polish: *czas przeszły doskonały złożony* (Sty/1675 → Duch/1699), *czas przeszły doskonały składany* (Mal/1700; most likely a modified term introduced by Styla)[64]
  - French: *prétérit indéfini*; Polish: *czas przeszły nieoznaczony / nieokreślony* (Nał/1774)
- Imparfait
  - Latin: *praeteritum imperfectum*; Polish: *czas przeszły niedoskonały* (Sty/1675 → Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774)[65]
- Plus-que-parfait
  - Latin: *plusquamperfectum*; Polish: *czas przeszły więcej niż doskonały*[66] (Duch/1699, Mal/1700, Nał/1774).

As for other morphological categories, additional ones appear only in Malicki's work, including, e.g., *figura* [structure], *postać* [origin], *mocja* [gender inflection] (today, these would belong to word formation—see section 5.3). On the other hand, information about *stopień* [degree] was given only in *Klucz…* and *Snadna* […] *gramatyka…*[67] Malicki was the first among Polish grammarians to use the term *stopień najwyższy* [superlative degree], which is still used today. He also notes the synonymous name *superlatyw*; he describes in a similar way the other two *stopnie przystosowania* [degrees] (calling them interchangeably also *stopnie* and *stopnie stosowania*): *pozytyw* 1. 'positive degree'[68] and *komparatyw* 'comparative degree' (the units *pozytyw* [1., 2.], *komparatyw*, *superlatyw* are neologisms). Moszczeński, on the other hand, calls the individual *stopnie równania* [degrees] as follows: *stopień kładący*, *stopień równający / stopień przyrównający*, *stopień przenoszący*.

It should be added that Malicki uses a separate term for morphological categories (*przymioty*), as does Nałęcz-Moszczeński (*własności*).

---

[64] *Nouvelle méthode…* and *Klucz…* mention the then French equivalent: *prétérit parfait composé* (in French, it was a calque of the Latin term).

[65] It is unclear whether Moszczeński took his cue from the French name (*imparfait*), and from which grammar he may have adopted the term; the same is true of the following unit corresponding to the French *plus-que-parfait*.

[66] The term was first attested in the work *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa…* (Vilnius 1595).

[67] The only term referring to comparison in *Nouvelle méthode…* is *komparować się* ('to be comparable').

[68] In *Klucz…*, the term also means 2. 'locative (in Polish).' In its first sense, this name is later attested in the Danet-Kola dictionary, among others (see *positif*, [in:] Rodek 2012: 111).

5.3. Word formation

Word-formation terminology was basically only noted in Malicki's grammar. He records two basic terms relating to the creation of new words, described by earlier Polish grammarians (see Jefimow 1970: 131), who adopted them from Latin grammars, namely *figura* ('word construction'; Latin: *figura*) and *postać* ('word origin'; Latin: *species*). Malicki distinguishes *figura prosta* ('non-compound word', e.g., French *tendre*),[69] *figura składana* ('word composed of two elements', e.g., French *entendre*) and *figura dwa razy składana* ('word composed of three elements', e.g., French *sous-entendre*). On the other hand, with regard to *postać*, he distinguishes—here in relation to verbs—*słowa oryginalne* ('root verbs'), "not formed from another word, for example, *jeść*"[70] (Mal/1700: 105), and *słowa pochodzące* ('derivative verbs') "for example, *náuczáć* [...] derives from *náuka*"[71] (Mal/1700: 105). It should be noted that the author of *Klucz...* treats the aforementioned terms relating to the structure and origin of words as morphological categories that pertain, as he points out *expressis verbis*, to verbs and adverbs.[72] These units, in his view, are therefore not strictly associated with word formation and do not apply to words in general. Similarly, he considers the word-formation phenomenon called *mocja* ('formation of a derivative by replacing one gender suffix with another,' in *Klucz...*, this term applies mainly to adjectives and participles) to be a morphological category of the relevant parts of speech. It is also worth mentioning that in the grammar under discussion, the synonymous names *derywacja*, *pochodzenie* [derivation] are attested.

6. Syntactic terminology

Duchênebillot notes only four syntactic terms: the aforementioned *frazes* ('sentence'), plus *okoliczności* (some of which are the equivalents of today's adverbials), and two synonymous units to describe a question: *pytanie*, *interrogacja*.

---

[69] All French-language examples of *figury* are taken from *Klucz...*

[70] "z inszégo terminu niepochodzącé, jáko náp. jeść."

[71] "jáko náp. náuczáć [...] pochodzi od nauki."

[72] However, it can be inferred that he also associates *postać* with pronouns, which would be confirmed by the names: *zaimki oryginalne* [root pronouns], *zaimki pochodzące* [derivative pronouns].

There are only about a dozen syntactic terms in Malicki's *Klucz…* Syntax, it should be recalled, is the science of *zgadzanie (terminów)* ('agreement of words'), which refers in this work to both agreement and case government, and therefore the following terms in particular are relevant here: *zgadzać się, część rządząca, część rządzona, rządzić (się)* (the last three units are new). As for the sentence, it is called *sens* (1.)[73] or *period*,[74] while the question is called *sens pytający* or *pytanie* (there are no terms for negative sentences). Of the new syntactic names proposed by Malicki, we can mention especially: *epitet* ('adjectival modifier'), *predykat* ('predicate'), *subiektum* ('subject'), *parenteza* ('parenthesis [sentence]'; it is not used in the sense 'parenthesis [bracket]' until Moszczeński's grammar—cf. section 4). As can be seen, most of the terms used in *Klucz…* are related to syntactic relationships between words, and less to sentences and their structure, which is due to the state of syntactic reflection at that time and earlier (Regina Jefimow [1970: 153–154, 172] writes about this on the basis of 17th-century grammars of the Polish language).

Unlike in *Klucz…*, Polish syntactic terminology in *Snadna* […] *gramatyka…* is rich (also with regard to sentences). However, the terms presented by Nałęcz-Moszczeński include many neologisms, which are sometimes difficult to interpret. It is not uncommon for the author to use several names (including neological ones) to describe the same concept, for example, he lists as many as nine synonymous terms for 'sentence': *propozycja, mówienie, założenie, układ, słów-tok, fraza, zdanie, mowa, sens*.

Moszczeński distinguishes three main types of sentences: *mówienie proste* ('simple sentence'), *mówienie złożone* ('compound sentence'), *mówienie przeplatane* ('compound sentence also containing parentheses [added sentences]'). On the other hand, *period* ('periodic sentence') describes, in his view, individual sentences that are linked with conjunctions so as to convey one single thought. Sentences can consist of the following *cząstki* ('parts of the sentence'):

- 'subject'—*jestota, podjestota, wjestota, rzecz, mianujący spadek czynosłowa*,[75] among others
- 'predicative'—*jakość, przymiot*
- 'predicate'—*sprawa, czynienie*

---

[73] *Sens* (2. 'meaning') is recorded by 17th-century sources, including Duchênebillot's grammar. Moszczeński uses this word in both meanings.

[74] A term first noted in Styla's grammar.

[75] It is a calque of the French term *nominatif du verbe* (lit. 'nominative of a verb'), noted by Moszczeński after Restaut's grammar (see Res/1756: 423–424).

- 'object'[76]—*przedjestota, objestota, rząd, należącość,* among others
  - 'direct object'—*rząd istny / prosty / udzielny, prosta należącość*
  - 'indirect object'—*rząd nieprosty / odnośny, nieprosta należącość*.

All of these new terms denoting types and parts of the sentence were introduced by Nałęcz-Moszczeński (with the exception of the name *period* noted earlier) to describe the phenomena that the Polish science of syntax of the time had not yet systematically characterized.[77] Thus, he had to face the lack of syntactic terminology (he could have used the abovementioned names for the subject and predicate noted by Malicki,[78] but he did not). His terminological inventiveness is therefore to be commended, although at the same time, the terms he proposed are rather peculiar and unstable. In addition, it should be noted that only a few of the units introduced here (e.g., *rzecz, rząd*) are recorded in later sources. This does not change the fact that the description of syntax contained in *Snadna* [...] *gramatyka...* was the first of its kind to be published in Poland (this description, however, is taken directly from Restaut's grammar, which Moszczeński used—see section 4).

Of the other new syntactic terms attested in *Snadna* [...] *gramatyka...*, the following are worth mentioning: *sens twierdzący* ('affirmative sentence'), as well as the equivalents of the contemporary negative sentence: *sens przeczący, mowa nietwierdząca*.

---

[76] In French terminology, this unit has a broader meaning (both contemporarily and historically), as it also includes some Polish modifiers and adverbials (see *complément*, [in:] Dict.AF; cf. also: STFP 1959: 32). Thus, the Polish names given by Moszczeński to describe the object represent this broader understanding of the term (here, without reference to the direct and indirect object).

[77] I came to this conclusion after analyzing terms from a few selected works included in the SHTG database, published in the second half of the 18th century (until the year of publication of *Snadna* [...] *gramatyka...*: Gott/1762, Gott/1766, SzyGram/1767, SzyPocz/1770). As for the first half of the 18th century, I have assumed that the state of syntactic reflection then was the same as in the 17th century (see Jefimow 1970: 153–172). In this regard, I have also drawn on the works by Koronczewski (1961) and Podracki (1982, 2007).

[78] For the record, let us add that these concepts were described in antiquity by Aristotle (see Heinz 1978: 31).

7. Recapitulation

In all the analyzed Polish grammars of French, the largest number of terms should be attributed to morphology (parts of speech and morphological categories); this branch of grammar has been described most thoroughly by the three authors.[79] They also devoted quite a lot of space to phonetics and orthography, while word formation, punctuation and syntax received the least attention (it should be noted, however, that in *Snadna* […] *gramatyka…*, the latter two areas were described somewhat more extensively, and in a novel way). As I have already mentioned (section 1), the authors of the analyzed works both used the stabilized terminology of the time and created neologisms (including neosemantisms), some of which were synonymous with terms that already existed, and others described phenomena that had not yet been named (although they had often been described before, but without giving the relevant terms in Polish)—here, too, the grammarians were eager to use synonyms. It is significant that, as my analysis has shown, many of the new Polish terms they proposed are noted in later sources. Here is a selective list of these naming units (some are still used today):[80]

Neologisms introduced in the analyzed works and used in later sources

- ***Nouvelle méthode…***
  dwie kropki (‘dieresis’)
  elizja [elision]
  frazes (‘sentence’)
  koniunkcja [conjunction]
  przedłużenie sylaby [syllable prolongation]
  sposób skazujący [indicative mood]
  termin gramatycki [grammatical term]

- ***Klucz…***
  akcent ciężki [grave accent]
  analogia [analogy]
  daszek [circumflex]
  epitet [adjectival modifier]
  frazes (‘idiom’)
  koma (‘comma’)
  komparatyw [comparative]
  konstrukcja (‘syntax’)
  mocja [gender inflection]
  ogonek [cedilla]

[79] The same is true of the 17th-century grammars of the Polish language discussed by Jefimow (1970: 173).

[80] In the case of polysemous names, I give only the meanings attested for the first time in the analyzed grammars. I am aware that this list of neologisms is to some extent conventional, as other sources that have recorded these terms earlier may be identified in the future.

parenteza ('parenthesis [sentence]')
pozytyw ('positive degree')
predykat [predicate]
prozodia ('branch of grammar') [prosody]
rządzić (się) [to govern]
stopień najwyższy [superlative degree]
superlatyw [superlative degree]
zaimek [pronoun]

- ***Snadna* [...] *gramatyka...***
głoska ('vowel')
głoska długa ('long vowel')
głoska krótka ('short vowel')
parenteza ('parenthesis [bracket]')
przeczenie [negation]
przymiot ('predicative')
przysłówek [adverb]
rząd ('object')
rzecz ('subject')
spółgłoska [consonant]
stopień przenoszący [superlative degree]
zaimek nieokreślony [indefinite pronoun]
złączka ('conjunction')

The established and new terms attested in the works discussed above have been or could be mostly attributed not only to French but also to other languages presented by grammarians at the time (they are therefore universal). Not many names here refer exclusively to French; these include some neologisms relating mainly to orthography (and to a lesser extent, phonetics) that the authors (especially Duchênebillot and Malicki in the first two grammars written in Polish) had to create to name phenomena characteristic of this language, such as those cited above (section 3): *elizja, dwie kropki* (Duch/1699), *dwa punkta, ogonek, akcent ciężki, daszek* (Mal/1700).

The analysis carried out in this chapter has also shown that a number of Polish terms noted by Duchênebillot on the one hand and by Malicki on the other are most likely derived from Styla's grammar of Italian (this includes some of the units from among those first attested by Styla). In turn, certain names noted in *Nouvelle méthode...* may have been adopted by the translators of Gottsched's grammar (1762, 1766). However, there is no discernible influence of any of the four grammarians mentioned here (including the translators of Gottsched's works) on the terminology used in *Snadna* [...] *gramatyka...*

The terminology included in the examined works, as in many other grammars of the Middle Polish period, underlines the legacy of Latin grammars. These ties are broken to some extent by Moszczeński, who makes use of more recent French grammars, especially the one written by Restaut (see section 1). The latter author, while not fully departing from tradition, evidently refers to the Port-Royal grammar (see Blanco, Bogacki 2014: 232).

The works of Duchênebillot, Malicki and Moszczeński are valuable sources for the history of Polish linguistics, as they clearly demonstrate the gradual development of grammatical metalanguage and, more broadly, the evolution of reflection on language (also relevant in this context are the terminological experiments of the author of *Snadna* […] *gramatyka*…).

Magdalena Zawadzka

University of Warsaw
e-mail: m.zawadzka@uw.edu.pl
ORCID: 0009-0005-6581-8377

Chapter IV

The genesis and evolution of grammatical terminology in the Polish translations of Stanisław Konarski's Latin grammar

The 18th century was a period in which Polish grammatical terminology, which had been appearing regularly in grammars and textbooks since the 16th century, continued to develop, drawing on the achievements from the previous centuries. However, it is still difficult to speak of a coherent and uniform terminological apparatus used in the grammars published at the time, although some terms had already become established mainly under the influence of the repeatedly reissued bilingual version of Aelius Donatus's textbook. Of the grammars and textbooks published at the time that contained Polish grammatical terminology, it is worth mentioning Christoph Cellarius's Latin grammar (1725), *Grammatyka francuska i polska* by Stanisław Dąbrowski (1759), the first Polish translation of Stanisław Konarski's grammar (1759) and the Polish translation of Johann Christoph Gottsched's grammar of German (1771). However, the following two works published in the last third of the 18th century should be considered the most important: *Początki nauk dla narodowej młodzieży…* by Walenty Szylarski (1770), the first complete textbook of the Polish language written in Polish, and the groundbreaking *Grammatyka dla szkół narodowych* by Onufry Kopczyński (1778, 1780, 1783; Decyk-Zięba 2020: 70, cf. Chapter VII).

Nevertheless, before the introduction of terms created by Kopczyński, many of which are still in use today, there had been significant terminological fluctuations. Two clear trends emerged. The first one opted for continuing to use Greek and Latin terminology, which was international and widely understood, while the second one aimed to determine and use native terminology. The historical authors of Polish language grammars who consistently used Latin terms include Mikołaj Volckmar (1612), Jan Karol Woyna (1690) and Franciszek Meniński (1649). They did not mention in their works any of the already existing Polish equivalents of the Latin names, which were

gaining popularity chiefly thanks to the bilingual editions of the Donatus (1595 and following editions). In the 18th century, Jan Moneta (1722) took a similar stance, and Szylarski also declared support for the use of Latin terminology,[1] although he eventually introduced many Polish terms in his own grammar (cf. Chapter VI).

Polish terminology (in addition to Latin and French names) was willingly used in the French language textbooks for Poles by Duchênebillot (1699), Bartłomiej Kazimierz Malicki (1700), Dąbrowski (1759); Adam Styla in his Polish-Italian grammar (1675) and Gottsched in his grammar of German (1766) also used Polish terms. A great advocate of Polish terminology, and to a large extent its creator, was the aforementioned Kopczyński, who introduced many Polish terms still used today (e.g., *imiesłów* [participle], *przyimek* [preposition], *rzeczownik* [noun], *przymiotnik* [adjective], *spójnik* [conjunction], *wykrzyknik* [interjection]).

A very interesting example of the clash of different terminological concepts is *Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum* written by Konarski and its Polish translations. Reissued several times during the next 70 years, until 1829, they underwent successive edits, reflecting the evolution of grammatical terminology of the time. This chapter describes the changes in the terminology used in the translations of Konarski's grammar that occurred in several key areas: branches of grammar; punctuation marks; parts of speech; names of cases, numbers and genders.

1. Konarski's grammar: general characteristics and assumptions

Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum, a grammar textbook for Piarist schools, first appeared in print in 1741. Although every edition was published anonymously, Konarski's authorship was never questioned by researchers due to the mention by Szymon Bielski: "The works written by Stanisław [Konarski] are the following: […] 12th Latin Grammar for the Use of Schools, Warsaw, later repeatedly reissued."[2]

The undoubted popularity of this work is evidenced by the number of editions. From a list included in Karol Estreicher's *Bibliografia polska*, we

[1] He writes about this in the preface to his grammar (SzyPocz/1770: 7).

[2] "Opera a Stanislao edita haec sunt: […] XII Grammatica Latina in usum scholarum in 8vo Vars. 1741 deinde multoties recusa" (Bielski 1812: 66).

learn that the Latin version had nine editions (1741, 1742, 1743, 1748, 1752, 1756, 1763, 1776, 1797), and the Polish one as many as 18 (Vilnius 1759, 1799, 1805, 1814, 1818, 1821, 1826, Warsaw 1772, 1776, 1786, 1801, 1804, 1817 [two editions], Kraków 1819, Berdychiv 1822, Polotsk 1825,[3] ed. alt. by I. Presiowski, Warsaw 1829).[4]

Grammatica… was the primary and only textbook in the first year of Piarist schools (the so-called First School / *Schola parva*)[5] until the introduction of Kopczyński's textbook. Later, it did not lose its popularity either, as evidenced by the number of reissues. Quite concise and written in a clear manner, it was intended to replace the voluminous and intricate *De institutione grammatica libri tres* by Manuel Álvarez and textbooks modeled on it, called *alwary*, which focused mainly on learning by heart and were predominantly used in Jesuit schools (Szyszkowski 1961: 8). In the introduction to the Latin edition, addressed to teachers, Konarski thus described his textbook:

> Nothing was left out except for intricate and unhelpful matters beyond the capabilities of children. Explanations are included in the book; they just need to be translated into the native language. Verbs and nouns in tables that are not expressed in Polish can be easily explained orally. It is necessary to carefully lay out how to use the tables so that young people will return to them again and again later; there is no need to learn them by heart. Understanding and learning Latin will be better served by reading the best Latin books designated for each grade from the very beginning than by feeding students grammar rules[6] (Kon/1756).

---

[3] The 1825 Polotsk edition (Kon/1825) is the only complete translation of Konarski's *Grammatica…* Other editions contain only translations of the two initial parts. There is also an edition from 1930 that is fully in Polish, but it has been edited to such an extent that I have decided, following Estreicher, not to include it here.

[4] See https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/, cf. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, https://gramatyki.uw.edu.pl/book/513.

[5] In the 1756 edition, a list of books needed for each class is included under a letter appealing to parents of students to buy textbooks (cf. Kon/1756: 264–265).

[6] "Nihil omissum est, praeter obscura et inutilia, ad captum puerorum excedentia. Explicatio ipsa est, in linguam tantum patriam verti debet. Verba et nomina in tabulis, quae non sunt Polonice expressa, facile explicando dictabuntur. Usus Tabularum diligenter ostendi duntaxat debet, ut ad has Tabulas, componendo Latine continuo Tyrones recurrerent, consequenter autem, isthaec ediscere supervacaneum est. Optimi aliquot libelli Latini, qui pro quolibet classe designati sunt legendi vel infimis scholis, melius quam regularum farrago, ad intelligendam condiscendamque Latinitatem iuvebunt."

It is worth noting that in Piarist schools, Latin and Polish were not taught separately but as part of one subject, grammar (Szyszkowski 1961: 15). That is why the titles of the first Latin editions of Konarski's *Grammatica…* do not contain the descriptor *Latina*, despite de facto covering nearly exclusively the Latin grammatical system.

Konarski's textbook has a traditional structure. It is divided into four parts corresponding to the different branches of grammar. In the Latin editions (Kon/1741, Kon/1748, Kon/1756), they are titled *Orthographia*, *Ethymologia*,[7] *Syntaxis* and *Prosodia*. *Orthographia* consists of a brief lecture on Latin letters with special emphasis on their spelling but almost no mention of the phonetic aspects (which appear mainly in the paragraph on Polish orthography); it also lists—under the common name *notae orthographicae / notae orthographiae*—punctuation and diacritical marks. The first part of the grammar ends with two rather extensive chapters: one on the most common errors in Latin spelling, *De vitiis orthographiae Latinae*, and the other on Polish orthography, *De orthographia Polonica eiusque vitiis*. In the second part of the textbook, we find information about parts of speech, their divisions and properties; tables to help remember the genders; the comparison of adjectives; paradigms of each declension with many examples and practical tips (for example, how to distinguish the stem of nouns of the 3rd declension); pronouns; types of verbs and their conjugation. As an appendix to the section on etymology, basic information on syntax has been added (syntax of agreement, conversion to passive voice, case government of prepositions, syntax of city names, basic functions of cases and word order in a sentence). The chapter *De Syntaxi sive de Constructione*[8] mainly covers the issues of case government of different parts of speech. Interestingly, only half a page is devoted to dependent clauses, in the section of the text discussing conjunctions. The last part, *Prosodia*, introduces elements of phonetics, such as the division of consonants into *mutae* (*nieme* Sekl/1547, Mącz/1564, Cell/1725) and *liquidae* (*głośne* Cell/1725 = sonorants),[9] describes the natural vowel length of individual syllables, the rules of their lengthening and

[7] The spelling of this word is interesting because it suggests that in Greek, the word is spelled with an θ, and not, as it actually is, with an τ. *Etymologia* is derived from Greek *ἔτυμον* (= root of a word, original meaning); therefore, there should be no aspirate in transcription.

[8] We see here the replacement of the Greek word *syntaxis* with the Latin *constructio*, which resulted in the Polonization *konstrukcja* (starting with Mal/1700), while *syntaksa*, derived from Greek, is mainly noted by authors of dictionaries (Tr/1764, L/1807–1814).

[9] In sources Mącz/1564, Mora/1592, Klecz/1767 *litery głośne* = Latin *vocales*.

shortening, and defines the most important poetic metrical feet, meters and stanzas.

The entire grammatical argument is written in Latin and deals almost exclusively with the language of the Romans, but Konarski's textbook also includes a chapter on Polish orthography and the most common mistakes (*De orthographia Polonica eiusque vitiis*), something one would look for in vain in the earlier Latin grammars. Later, the typology of errors contained in Konarski's textbook will be used by Szylarski (cf. Decyk 2019: 106).

In the section devoted to inflectional paradigms, individual inflectional forms are given in two languages, and references to Polish also appear in the section on syntax.[10] In addition, the textbook includes a Latin-Polish glossary, a selection of Latin maxims (without Polish translations), and the basics of arithmetic (*Elementa numerorum*).[11] Also included as a supplement is *Katechizm Rzymski* [Roman Catechism] written in Polish.

The first editions of Konarski's textbook use exclusively Latin grammatical terminology. It was adopted from the writings of the 4th-century AD grammarians and popularized in Polish literature by the editions of Donatus's grammar. Terms introduced later, referring to categories unknown to ancient grammarians, had also already been attested in earlier grammars. The Latin editions of the textbook do not mention any Polish equivalents of particular terms.

One can imagine the difficulties students faced when starting to learn Latin from a textbook written entirely in a language they did not yet know.[12]

---

[10] For example, "Nomina propria regnorum et provinciarum quomodo ponuntur ad interrogationes ubi? quo? unde? In iisdem casibus, in quibus ponuntur in lingua Polonica" (Kon/1756: 120).

[11] This part not only familiarized students with the basics of mathematics but also introduced in a practical form more detailed issues relating to numerals (e.g., fractions, names of arithmetic operations).

[12] This was pointed out even back then. In his project *O języku łacińskim* [On the Latin language], Antoni Popławski wrote: "All instruction in parochial and public schools should be given in the native language; the beginning books should be written in the same native language; the rules even of the Latin language should be taught in Polish, so that concepts serving to explain things not yet understood by the children would not need to be explained *ignotum per ignotum*" ("Wszystkie nauki w szkołach parafialnych i publicznych powinny być dawane ojczystym językiem, tymże samym i pisane książki początkowe, reguły nawet języka łacińskiego po polsku wykładane być mają, żeby służące do objaśnienia nie rozumianej jeszcze rzeczy od dzieci nie potrzebowały same tłumacza i tłumaczenia *ignotum per ignotum*," A. Popławski, O *rozporządzeniu*

In the excerpt from his letter to teachers quoted above, Konarski points out that all grammatical rules should be explained by the teacher in the pupils' native language, but with Polish terminology not yet stabilized, individual terms may have been explained differently in different schools. Considering the demands of education reform which pushed for an increased role of Polish in teaching, it was only a matter of time before a Polish translation of Konarski's compendium was published.

2. The first Polish translation

The first edition of the partially translated *Grammatyka łacińska* appeared in Warsaw in 1759, with the translation covering only the two initial parts (*Ortografia* and *Etymologia*)[13] with which the students began their learning. Sections relating to more advanced issues, namely syntax and prosody, are left in the original language, as students will have already obtained a basic level of language proficiency by the time they reach them. The content of the Polish version does not correspond one hundred percent to that of the Latin edition. There are changes in the layout of the text, e.g., the definitions of the different branches of grammar are given at the beginning of each section in the Latin version but gathered together in the introductory part in the Polish one. Some issues are omitted—for example, detailed rules on the use of *accentus circumflexus,* present in the Latin editions, are replaced in the translation by the information that using accents is not necessary: "and now it is common for them to write and print without any of these accents"[14] (Kon/1759: 3). The chapter on the errors in Latin spelling has been edited and expanded, and given a clearer structure; the example material has been supplemented and partially changed, and translations of examples have been added. The chapter *De orthographia Polonica eiusque vitiis,* which in the Polish version is titled *O ortografii polskiej,* has also taken a different shape, reflecting the nature of the changes made. Unlike in the Latin version, the focus here is not so much on errors (*vitia*) as on presenting the most important features of Polish orthography and

i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Lit. w marcu 1774 podany, Warsaw 1775, p. 109, quoted after Szyszkowski 1961: 17).

[13] Cf. note 3.

[14] "á teraz pospolicie bez żadnego z tych akcentow piszą i drukują."

the rules associated with it, although information about errors is not completely omitted. As with the chapter on errors in Latin, here too the structure is clearer and the content richer than in the Latin version.

The fundamental problem when translating such works is terminology. In the case of a Latin grammar textbook, it is logical to retain the universal Latin terminology, used in many textbooks of the time. However, while such a solution does not cause difficulties in grammar tables, certain definitions or wherever the nominative case is needed, when the use of a Latin term in a Polish text requires the use of oblique cases, this sometimes becomes troublesome.

The 1759 edition explains grammatical issues in Polish, but the terminology is very strongly influenced by Latin.

Considering the interrelationship between grammatical terminology in the Latin and Polish editions of the grammar, the terms appearing in the translation of the text into Polish can be divided into three groups: 1) Latin terms retained in their original form; 2) Polonized Latin terms; 3) translations of Latin terms.

Untranslated Latin terms belonging to the first group appear in the textbook either in the nominative case, such as when introducing definitions:

> Proper nouns: *Nomina propria*[15] (Kon/1759: 2).
> nouns relating to science or some craft, commonly called *Vocabula technica*[16] (Kon/1759: 2).

or in oblique cases, inflected according to the rules of Latin declension, in a form adapted to the Polish syntax (macaronic text):

> Greek nouns of the 1st declension ending in -as have *Accusativum singularem* ending in -am and -an[17] (Kon/1759: 59).
> Observe that d used to be written in particular at the end of the following words, that is, in the prepositions *apud* and *ad*, in *Relativum qui in genere neutro* and those which consist of it[18] (Kon/1759: 66).

---

[15] "Imiona nazwane: *Nomina propria*."

[16] "imiona do nauki lub kunsztu jakiego należące, które się nazywają pospolicie *Vocabula technica*."

[17] "Nomina greckie pierwszej deklinacyi kończące się na -as mają *Accusativum singularem* na am y na an."

[18] "Obserwuj, iż d pisać się zwykło szczególnie na końcu słow następujących, to jest w prepozycyjach *apud* y *ad*, w *Relativum qui in genere neutro* y które się z niego składają."

> *chłop* is spelled with a p because *in genitivo* we say *chłopa*[19] (Kon/1759: 10).
> What is a *Verbum*? It is a part of speech conjugating *per modos et tempora*, with *Personas* I, you, he, we, you, they[20] (Kon/1759: 13).

Such terms are in principle italicized in print, although there are exceptions, probably as a result of an oversight. Most often, names of numbers, genders, cases and parts of speech (those mostly in the nominative) remain in the Latin form.

The second type of terminology, common not only in Konarski's grammar, are Latin (or Greek) forms given Polish inflection and orthography. Latinisms constitute a significant part of the Polish terms used in the first edition of Konarski's Polish-language grammar. These are mostly oblique cases of terms in Latin (most often in gen. and loc. pl.). Sometimes they are a combination of a Polonized word with a Latin word inflected according to the rules of Latin declension (as already mentioned, this occurs primarily when expressing number or gender):

> At the end of Genitives and Datives *numeri singularis*, as well as Nominatives and Vocatives *pluralis* in the 1st declension, we write the diphthong *ae*[21] (Kon/1759: 4).
> Both ą and ę are written either at the beginning or in the middle of many *Nominatives, Verbs* and *Adverbs*[22] (Kon/1759: 8).
> Thirdly, [we write it] in Tenses ending in *-ąłem, -ą, -ąwszy*, as well as in all gerunds and participles[23] (Kon/1759: 8).
> Are there many Neuter Verbs that do not have Supines?[24] (Kon/1759: 111).

Terms so inflected are sometimes italicized when they are not accompanied by a purely Latin term that requires italics, but most often they are not italicized in the text. It seems that this type of descriptors was considered

---

[19] "*chłop* pisze się przez p, bo *in genitivo* mowi się *chłopa*."

[20] "*Co jest Verbum?* Jest część mowy koniuguiąca się *per modos et tempora* mająca *Personas* ia, ty, on, my, wy, oni."

[21] "Na końcu Genitywow y Datywow *numeri singularis*, tudzież Nominatywow y Wokatywow *pluralis* pierwszey deklinácyi pisze się *ae* dyftong."

[22] "Tak ą iako y ę piszą się iuż to ná początku, iuż we śrzodku wielu *Nominow, Werbow* y *Adwerbiow*."

[23] "Potrzecie, w Temporach kończących się ná *-ąłem, -ą, -ąwszy*, także we wszystkich gerundiach y partycypiach."

[24] "Wiele iest Werbow Neutrow, które Supinow nie máią?"

as a sort of compromise and—despite a wide usage—it did not have many keen proponents. The practice of replacing the Polonized forms used in the first translation of Konarski's *Grammatyka…* with Latin forms in the later editions may support this conclusion, e.g., in the 1759 edition, p. 6 reads: "*Ti* is written in words that are formed from Supine Verbs,"[25] the 1804, 1813, 1819 editions feature *a Supinis Verborum* there, and the 1818, 1825, 1829 editions omit the term *supinum,* giving its descriptive equivalent: "*Ti* is written in nouns that are formed from verbs."[26,27]

The terms noted in Kon/1759 that were formed in this way include: *ablatyw* (ablative case, Latin: *ablativus*), *akkuzatyw* (accusative case, Latin: *accusativus*), *adwerbium* (adverb, Latin: *adverbium*), *adiektywum* (adjective, Latin: *adiectivum*), *deklinacja* (declension, Latin: *declinatio*), *kazus* (case, Latin: *casus*), *komparacja* (comparison, Latin: *comparatio*), *komparatyw* (comparative degree, Latin: *comparativus*), *koniugować się* (to conjugate, Latin: *coniugare*), *konsona* (consonant, Latin: *consonans*), *lokucja* (sentence, Latin: *locutio*), *persona* (grammatical person, Latin: *persona*), *superlatyw* (superlative form, Latin: *superlativus*), *werbum* (verb, Latin: *verbum*), *wokala* (voiced consonant, Latin: *vocalis*).

From the terms given above, the following are attested in earlier grammars: *ablatyw, akuzatyw, superlatyw* (Mal/1700), *konsona, wokala* (Sty/1675, Mal/1700), *adiektyw* (Rot/1616, Mal/1700), *deklinacja* (Mora/1592, Kus/1646, Sty/1675), *kazus* (Mącz/1564, Rot/1616), *persona* (DonGl/1542,[28] Bart/1544, Mora/1592), *komparatyw* (Mal/1700), *koniugować (się)* (Duch/1699, Mal/1700). Only *komparacja, lokucja, werbum* have no prior attestations in the sources collected in the SHTG database.

The third group, sparse in the 1759 edition, consists of Polish terms that are more or less literal translations of the Latin ones. As in the case of the Latinisms, most of them are attested in works by earlier authors.

---

[25] "*Ti* pisze się w słowach, które się formuią z *Supinow Verborum*."

[26] "*Ti* pisze się w imionach od słów pochodzących."

[27] Interestingly, the same problem with Latin terminology can be noticed in the Latin grammars published nowadays. In *Gramatyka opisowa języka łacińskiego* by Jan Wikarjak, Latin terms (always appearing in the nominative case, regardless of the syntactic requirements of the Polish sentence) are interspersed with hybrid words: *w coniunctiwie* (p. 148); *z coniunctiwem* (p. 145); *od positiwu* (p. 31).

[28] The term appears in a grammar published in Kraków in 1542 by Andrzej Glaber of Kobylin, *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones,* which is a literal translation of Donatus's grammar. The last copy of it kept in the Krasiński Library in Warsaw was probably lost during World War II (see Łoś 1925: 205).

Table 1. Polish equivalents of Latin terms in the 1759 edition

Modern English term	Kon/1756	Kon/1759	Previous attestations in SHTG
punctuation and diacritical marks	notae orthographicae	znaki ortograficzne	–
properties, characteristics	accidentia	własności, przymioty	UrsMeth/1592, Mal/1700
noun	nomen	imię	Murm/1533, Mym/1541, Don/1595
mistake, error	vitium	omyłka, błąd	Kn/1621
cardinal numerals	numerale cardinale	liczalne zawiesiste (cf. Latin *cardo* = zawiasy)	–
ordinal numerals	numerale ordinale	liczalne porządkowe (*ordo* = porządek)	–
voice	vox	słowo	Murm/1533, Mym/1541, Kn/1621
speech	oratio	mowa	Mym/1541, Don/1595
part of speech	pars orationis	część mowy	Bart/1544, Mora/1592, Don/1595
tense	tempus	czas	DonGl/1542, Bart/1544, Don/1595

In the first translation of Konarski's textbook, Latin terminology vividly dominates in terms of frequency, and the terms native to Polish appear the least often. Almost all of the terminology used by the translator has already been attested in the Polish nomenclature.

3. The following Polish-language editions

The Polish translation of Konarski's grammar enjoyed great popularity, as evidenced by the number of editions. These, however, were not faithful copies of the rather flawed, we have to admit, 1759 translation. Considering the grammatical terminology present in them, we can divide them into three groups:

1. Editions with the same terminology as in the 1759 edition. These are mainly the two Vilnius editions, published in 1805 and 1814. They are not exact copies of the original since they feature spelling changes: *wokalow* (Kon/1759: 12) / *vocalow* (Kon/1805: 13) and slight omissions, but this does not change the overall picture of the terminology used in them.

2. Editions with double terms, where Latin ones are noted first and Polish ones, which serve an auxiliary function, are given in parentheses;

in addition, there is a tendency to forgo the Polonized Latin terms, either through the return to Latin terminology with retained Latin inflection, or by using some of the Polish terms created or popularized by Kopczyński. There are, for example, translations of case names (consistent with the terms in Don/1595) but limited to oblique cases only, e.g.:

> we spell ą first at the end of the accusative (*Accusativorum*) and ablative cases (*et Ablativorum*) of the singular (*numeri singularis*)[29] (Kon/1813: 10).

This group is represented by the 1804, 1813, 1817, 1819 editions. They are the most diverse; it is difficult to point out close relationships between them, but they have enough in common to allow classifying them together without hesitation.

3. Editions in which the Polish terms used by Kopczyński were adopted as the primary terminology, with Latin names given in parentheses as auxiliary forms. In this group, the changes to the text concern not only terminology but also content (e.g., the list of punctuation and diacritical marks was expanded to include those found in Kopczyński's grammar and their definitions were cited after that grammarian). Such an arrangement of terms appears in editions from the years 1818, 1825 (translation of the whole book), 1826, 1829.

The influence of Kopczyński's textbook on the evolution of grammatical terminology in the translations of Konarski's *Grammatyka...* cannot be overestimated. A separate and very interesting topic is the process of formation of grammatical terminology in Kopczyński's work itself, which we can track thanks to the Latin grammar written by him, preserved in manuscript[30] and never printed. In the next part of the chapter, I will analyze the grammatical terminology in each group of editions, comparing it with the Latin original and terms from Kopczyński's textbook. Where it seems justified (names of cases and parts of speech), the aforementioned manuscript Latin grammar will also be included in the comparison.

---

[29] "ą pisze się naprzód na końcu Oskarżających (*Accusativorum*) i Odbierających (*et Ablativorum*) pojedynczéj liczby (*numeri singularis*)."

[30] In the Polish National Library catalogs, the manuscript is listed under the title *Gramatyka łacińska*, while the title page bears the title *Grammatyka łacińskiego języka przez A. Kopczyńskiego Piara napisana*. It is dated to approx. 1755 – approx. 1795.

4. Branches of grammar

Konarski's textbook features a traditional division of grammar into four branches. In the Latin original and in the first version of the translation, their names were strongly inspired by Greek (cf. Table 2). The first stage of adopting a term was to transliterate it to the Latin alphabet and simplify its spelling (e.g., *ortografia* instead of *orthographia*), or to replace the Latin word *constructio* (*nota bene*, a semantic calque from Greek) with a Polonized *konstrukcja*. Then came the terms used in Kopczyński's textbook (Kop/1780): *pisownia* [orthography], *źrzódłosłów* [etymology], *składnia* [syntax], *iloczas* [prosody],[31] initially as auxiliary to Latin forms and placed in parentheses, and soon thereafter as primary forms (with Latin terms given in parentheses).

Table 2. Names of branches of grammar in each edition of Konarski's and Kopczyński's grammars

Modern English term	**Kon/1741, Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814**	**Kop/1785**	**Kop/2nd half of the 18th century**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1826, Kon/1829**
orthography	orthographia	ortografia	pisownia / ortografia	–	ortografia (pisownia)	pisownia (orthographia)
etymology	ethymologia (sic!)	etymologia	źrzódłosłow	–	etymologia (zrzódłosłów)	źrzódłosłów (etymologia)
syntax	syntaxis (constructio)	syntaxis (co się pospolicie konstrukcją nazywa)	składnia	konstrukcja	syntaxis (składnia)	składnia (syntaxis)
prosody	prosodia	prosodia	iloczas	–	prozodia (iloczas)	iloczas (prosodia)

5. Punctuation and diacritical marks

In the Latin editions of Konarski's textbook (1748, 1756), the term *notae orthographicae* includes both punctuation marks and accents. Their number is also determined—there are 10 of them, which suggests that *accentus acutus*,

[31] Based on an analysis of the sources collected in SHTG (accessed: 4.01.2024), it can be concluded that Kopczyński was the first to use these terms to name the branches of grammar.

gravis and *circumflexus* were treated as a single *nota*. Polish translations do not give a specific number of *notae* because it was subject to fluctuations. Already in the first Polish-language edition (Kon/1759), *znaki ortograficzne* [punctuation marks] and *akcenty* [accents] were distinguished. Contrary to the original version, the 1759 translation did not include the term *apostrophus*. Latin names of marks and accents were retained, as in the editions which I assigned to the second group (1804, 1813, 1817, 1819). In these editions, *znaki* were replaced by *znamiona* used by Kopczyński, but they were still described as *ortograficzne*. Only the last group of editions (1818, 1821 and later) contained Polish names of punctuation marks identical to those found in Kopczyński's textbook; in addition, the list of *znamiona pisarskie* was expanded after Kopczyński to include the quotation mark, cross-reference and separator, and some marks were defined:

> Comma, a mark of a short break in pronunciation[32] (Kon/1825: 5).

or

> Quotation mark, a mark of another's words inserted into the text[33] (Kon/1825: 5).

It is worth noting that in the case of Latin accents, Kopczyński has retained the original nomenclature (*accentus gravis*, *acutus*, *circumflexus*), at the same time treating *znamię prawe*, *znamię lewe* and *daszek* as "marks specific to the Polish language"[34] (Kop/1780: 6). Meanwhile, in editions of Konarski's Piarist grammar, the Polish terms also refer to the Latin language.

Table 3. Names of punctuation and diacritical marks in various editions of Konarski's and Kopczyński's grammars

Modern English term	**Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1826, Kon/1829**
punctuation and diacritical marks	notae orthographicae / notae orthographiae	znaki ortograficzne	znamiona pisarskie	znamiona ortograficzne	znamiona pisarskie
comma	comma	comma	przecinek	comma	przecinek

[32] "Przecinek (comma) znak małego przestanku w wymawianiu."
[33] "Cudzysłów, znak słów cudzych w pismo włożonych."
[34] "znamiona szczególne polszczyźnie."

Modern English term	Kon/1748, Kon/1756	Kon/1759, Kon/1814	Kop/1780	Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819	Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1826, Kon/1829
semicolon	media nota	media nota	śrzednik	media nota	średnik (1825) śrzednik (1829)
colon	duo puncta	duo puncta	dwukropek	duo puncta	dwukropek
full stop	periodus	punctum / periodus	kropka	punctum / periodus	kropka / kres
exclamation mark	exclamatio	exclamationis nota	znak wykrzyknienia	exclamationis nota	znak wykrzyknienia
question mark	interrogatio	interrogationis nota	znak pytania	interrogationis nota	znak pytania
parenthesis	parenthesis	parenthesis	nawias	parenthesis	nawias
hyphen	custodes	signum divisionis	łącznik (custos)	signum divisionis	znak przeniesienia
acute accent	accentus: acutus, gravis, circumflexus	accentus acutus	znamię prawe	accentus acutus	znamię prawe
grave accent		accentus gravis	znamię lewe	accentus gravis	znamię lewe
circumflex		accentus circumflexus	daszek	accentus circumflexus	daszek
apostrophe	apostrophus	–	odcinek	–	odcinek
quotation mark	–	–	cudzysłów	–	cudzysłów
cross-reference	–	–	odsyłacz	–	odsyłacz
separator	–	–	rozdzielnik	–	rozdzielnik

6. Parts of speech

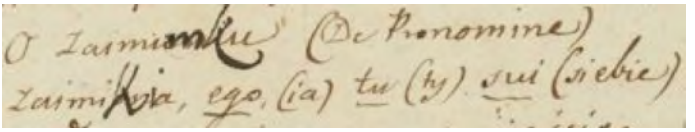
In line with an earlier tradition, Konarski listed eight parts of speech:

> *Are there many parts of Speech?* Eight. *Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Praepositio, Interiectio, Coniuncti*[35] (Kon/1759: 13). *Nomen substantivum* and *adiectivum* are subordinate forms of *nomen* and a result of the *second division*[36] (Kon/1759: 15).

[35] "*Wiele jest części Mowy?* Ośm. *Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Praepositio, Interiectio, Coniuncti*."

[36] "*Nomen substantivum* i *adiectivum* są formami podrzędnymi względem *nomen* i efektem podziału *drugiej dywizyi*."

In the first edition of the translation of Konarski's grammar, the names of parts of speech were very strongly influenced by Latin terminology. They were either fully Latin or Polonized in terms of spelling and inflection: *nomen* (*w nominach*), *pronomen* (*pronominow*), *adwerbium*, *werbum*, *prepozycja*, etc. This may seem strange since Polish terminology in this field was already quite well developed. Already the bilingual edition of the Donatus from 1595 contained the following terms for parts of speech: *imię, namiastek, słowo, przysłowie, uczesnik, złączenie, przekładanie, wdanie* (Don/1595: 3). The names used in later editions of the translation of Konarski's grammar indicated that the terminology had been agreed with Kopczyński's textbook. A very interesting testimony to the early stages of creation of some terms by Kopczyński is the manuscript of his *Grammatyka...*, never published as a separate book, which demonstrates the author's hesitation as to the choice of the terms *pronomen, praepositio, coniunctio, interiectio*. It shows the direct or indirect influence of the translation of Donatus's work (*imię, słowo, przysłowie, złączenie*), while deletions and corrections made on the manuscript are proof of Kopczyński's reflection on the Polish equivalent of the Latin *pronomen* (cf. Table 4).

1. Kopczyński, O. *Grammatyka łacińskiego języka przez A. Kopczyńskiego Piara napisana*, manuscript, National Library of Poland, call no. Rps 6852 II, f. 32[37]

Table 4. Names of parts of speech in various editions of Konarski's grammar and in Kopczyński's work

Modern English term	**Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814,**	**Kop/1780**	**Kop/2nd half of the 18th century**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1829**
noun	nomen	nomen	imię (nomen)	nomen / imię / nazwisko	nomen (imię)	imię (nomen)
noun	nomen substantivum	nomen substantivum / substantyw	imię rzeczowne / rzeczownik (nomen substantivum)	substantivum / nazwisko rzeczy	nomen substantivum (imię rzeczowne)	imię rzeczowne (nomen substantivum)

[37] Later pagination, the page is marked with the no. 45 in the manuscript.

Modern English term	Kon/1748, Kon/1756	Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814,	Kop/1780	Kop/2nd half of the 18th century	Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819	Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1829
adjective	nomen adiectivum	nomen adiectivum / adiektywum	imię przymiotne / przymiotnik (nomen adiectivum)	adiectivum / nazwisko własności	nomen adiectivum (imię przymiotne)	imię przymiotne (nomen adiectivum)
numeral	nomen numerale	nomen numerale / imię liczalne	imię rachunkowe / liczbowe (nomen numerale)	imię rachunkowe	nomen numerale (imię liczbowe)	imię liczbowe (nomen numerale)
pronoun	pronomen	pronomen	zaimek (pronomen)	pronomen / zaimię / zaimek	pronomen (zaimek)	zaimek (pronomen)
participle	participium	participium	imiesłów (participium)	participium	participium (imiesłów)	imiesłów (participium)
verb	verbum	verbum / werbum	słowo (verbum)	verbum / słowo	verbum (słowo)	słowo (verbum)
preposition	praepositio	praepositio / prepozycja	przyimek (praepositio)	praepositio / przekładanie / prepozycja	praepositio (przyimek)	przyimek (praepositio)
adverb	adverbium	adverbium / adwerbium	przysłówek (adverbium)	adverbium / przysłowie	adverbium (przysłówek)	przysłówek (adverbium)
conjunction	coniunctio	coniunctio / koniunkcja	spójnik (coniunctio)	coniunctio / złączenie	conjunctio (spójnik)	spójnik (coniunctio)
interjection	interiectio	interiectio	wykrzyknik (interiectio)	interiectio / wśródrzucenie / interiekcja	interiectio (wykrzyknik)	wykrzyknik (interiectio)

7. Cases, numbers, genders

The changing case names in the various editions of Konarski's grammar allow us to trace the mechanisms of the evolution of the grammatical terminology contained therein. As with other terms, the starting point were the Latin names, which were present in all editions of the textbook, first as the main and then as auxiliary terms. The 1759 translation contains predominantly original terms, while Polonized ones appear there only occasionally.

It seems that the main impulse for the inclusion of the latter were the syntactic characteristics of Polish which required the use of oblique cases. The practice of inflecting Latin terms according to the rules of Latin declension, while common, did not work well, especially when there was a difference in case government between the two languages. Often, to avoid this problem in the case of Polish and Latin prepositions, the entire prepositional phrase was given in Latin, such as *in nominativo, ante genitivum, per accusativum*. A peculiarity in the 1759 edition are occurrences of Latin case names in *neutrum* (*nominativum*, *genitivum*, *dativum*). It is difficult to assess the scale of this phenomenon because the masculine and neuter nouns of Latin 2nd declension have an identical form in acc. sing. The only indisputable examples are those where the case name is accompanied by a neuter modifier or pronoun:

> first, we write ą at the end of Accusatives and Ablatives *numeri singularis* in *generis foeminini* adjectives and substantives with *Nominativum* ending in an a[38] (Kon/1759: 8).[39]
> Q. Which are the Adjectives that do not have regular declension? A. They are as follows: alius, alter, solus, unus, nullus, totus, &c. Q. In which Cases do they not have regular declension? A. In *Genitivum*, where they end in ius, and in *Dativum*, where they end in i[40] (Kon/1759: 69).

In later editions, the Polish-Latin terminology was abandoned in favor of either restoring the Latin one, as for example in the 1804 edition, or introducing Polish forms established by the translation of Donatus's grammar, which were semantic calques of Latin names: *mianujący* [nominative case], *rodzący* [genitive case], *dawający* [dative case], *oskarżający* [accusative case], *odbierający* [ablative case], *wołający* [vocative case].

A late concept, introduced consistently in Polish naming only in Kopczyński's *Grammatyka dla szkół narodowych*, is the numbering of

---

[38] "ą. pisze się naprzód ná końcu Akkuzátywow y Ablatywow *numeri singularis* w adiektywach *generis foeminini* y substantywach máiących *Nominativum* kończące się ná a."

[39] The forms of cases given in *neutrum* in the first translation (*Nominativum*, *Genitivum*, *Dativum*) were corrected in the 1814 Vilnius edition. They were treated as the Latin *accusativus* and the participle was agreed with the masculine gender: "[...] substantives with a nominativum ending in an a" ("[...] substantywach mających nominativum kończącego się na a," Kon/1814: 10), and similarly, in the 1804 edition: "in Substantivis which have a Nominativum ending in an a" ("in Substantivis, które mają Nominativum kończący się na -a").

[40] "P. Które są Adiectiva, które się nie regularnie deklinuią? O. Są następuiące: alius, alter, solus, unus, nullus, totus, &c. P. W których Kazusach nie regularnie się deklinuią? O. W *Genitivum*, które maią na ius. y w *Dativum* które maią na i."

cases.[41] This method was also used in editions of Konarski's *Grammatyka…* published in the 1820s.

Declension is called *declinatio* in Kon/1756, and *przypadkowanie* or *deklinacja* in the Polish translations and Kopczyński's work (Kop/1780).

Table 5. Case names in the grammars by Donatus, Konarski and Kopczyński

Modern English term	**Don/1595**	**Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kop/2nd half of the 18th century**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1829**
case	spadek	casus	casus / kazus	przypadek	spadek	spadek	przypadek
nominative	mianujący	nominativus	nominativus nominatyw	przypadek pierwszy	nominativus (mianujący)	nominativus (spadek mianujący)	przypadek pierwszy (nominativus)
genitive	rodzący	genitivus	genitivus genityw	przypadek drugi	genitivus (rodzący)	genitivus (spadek rodzący)	przypadek drugi (genitivus)
dative	dawający	dativus	dativus datyw	przypadek trzeci	dativus (dawający)	dativus (spadek dawający)	przypadek trzeci (dativus)
accusative	oskarżający	accusativus	accusativus	przypadek czwarty	accusativus (oskarżający)	accusativus (spadek oskarżający)	przypadek czwarty (accusativus)
vocative	wzywający	vocativus	vocativus wokatyw	przypadek piąty	vocativus (wzywający)	vocativus (spadek wzywający)	przypadek piąty (vocativus)
ablative	odbierający	ablativus	ablativus	przypadek szósty	ablativus (odbierający)	ablativus (spadek odbierający)	przypadek szósty (ablativus)

Having discussed the case names appearing in Polish translations of Konarski's grammar, it is now worth noting how number and gender were described. As I have stated previously, the terms describing number

[41] Previously, Knapius's work has shown traces of such an approach (*casus secundus, casus tertius, casus quartus, casus quintus, casus sextus, casus septimus* [Kn/1644: 116]). In Kn/1643, every "numerical" case name is accompanied by a footnote stating that this name is used by the *recentiores,* that is, later authors.

and gender in the 1759 edition are consistently given in Latin and inflected according to the rules of Latin declension, e.g.:

> Which *Nomina* do not have Numerum singularem?[42] (Kon/1759: 76).[43]

Only once does Polish terminology occur here:

> What is Nomen Collectivum? It is one of which a singular number means many[44] (Kon/1759: 15).

Liczba mała [singular number] is first attested in the 1595 translation of the Donatus,[45] and later appears frequently in grammarians' works (Gut/1668, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700, Dąb/1759).

The editions of Konarski's *Grammatyka...* published after 1804 (apart from the 1805 and 1814 Vilnius editions) feature the same terms describing numbers as those used by Kopczyński;[46] at first, they are given in parentheses as translations of the Latin terms, and in the later editions, they become the basic forms.

Table 6. Terms describing numbers in the grammars by Donatus, Konarski and Kopczyński

Modern English term	**Don/1595**	**Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1818, Kon/1821, Kon/1825, Kon/1829**
number	numerus / liczba	numerus	numerus (Polish declension in oblique cases)	liczba	numerus (liczba)	liczba
singular	numerus singularis / mała liczba	numerus singularis	numerus singularis (once: *mała liczba*)	liczba pojedyncza	numerus singularis / liczba pojedyncza	liczba pojedyncza (numerus singularis)
plural	numerus pluralis / wielka liczba	numerus pluralis	numerus pluralis	liczba mnoga	numerus pluralis / liczba mnoga	liczba mnoga (numerus pluralis)

[42] "Ktore są *Nomina*, które nie mają Numerum singularem?"

[43] This example illustrates not only the occurrence of the term but also the syntactic calque from Latin, in which the government of the verb remains unchanged in the negative.

[44] "Co iest Nomen Collectivum? Jest, ktore w liczbie małey wiele rzeczy znaczy."

[45] Cf. the SHTG resources.

[46] It is worth noting that due to the practical nature of Konarski's textbook, it does not take into account the dual number, hence it is not included in our list.

Polish terms for genders began to appear in grammarians' works as early as the 16th century (DonGl/1542, Bart/1544, Don/1595), hence it is all the more surprising that they found their way into the translations of Konarski's textbook rather late. In Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819, the genders are named in Latin, and Polish terms appear only occasionally. It is worth mentioning that the 1804 edition includes *genus dubium*, which is missing from the first translation of Konarski's grammar. This indicates that this edition was consulted with the Latin original, which is also confirmed by the fact that the Polish-Latin terms were replaced with the original Latin ones (in this and subsequent editions belonging to this group). The first editions to use the terminology referring to genders consistent with Kopczyński's textbook were those published after 1820.

Table 7. Terms describing genders in various editions of Konarski's grammar and in Kopczyński's textbook

Modern English term	**Kon/1748, Kon/1756**	**Kon/1759, Kon/1805, Kon/1814**	**Kop/1780**	**Kon/1804, Kon/1813, Kon/1817, Kon/1819**	**Kon/1821, Kon/1825, Kon/1829**
gender	genus	genus	rodzaj	genus (rodzaj)	rodzaj
masculine gender	genus masculinum	genus masculinum	rodzaj męski	genus masculinum (rodzaj męzki)	rodzaj męski (męzki)
feminine gender	genus femininum	genus femininum	rodzaj niewieści	genus femininum	rodzaj żeński
neuter gender	genus neutrum	genus neutrum	rodzaj nijaki	genus neutrum	rodzaj nijaki
common gender	genus commune	genus commune	rodzaj podwójny	genus commune	–
every gender	genus epicoenum	genus epicoenum	rodzaj dwupłcisły (promiscuum, epicoenum)	genus omne	–
doubtful gender	genus dubium	–	–	genus dubium	–

8. Recapitulation

Grammatica ad usum iuventutis Scholarum Piarum by Konarski has traveled a long way from the Latin original to the edition containing fully Polish terminology. It took several decades and featured two landmark events: one was the creation of the first Polish translation in 1759, which admittedly introduced Polish terms in a very tentative and conservative manner, but its imperfections created a challenge that subsequent publishers sought to meet. The second one was the publication of Kopczyński's grammar, which introduced a coherent system of Polish grammatical nomenclature, gradually adopted by the publishers and editors of subsequent editions of Konarski's textbook. The process of adoption of Kopczyński's terms varied across grammar branches. Some terms (e.g., names of punctuation marks or genders) were given in Latin for a long time, and only in late editions were they replaced by terms popularized by Kopczyński. Others (e.g., case names) went through intermediate stages, such as Polonized forms or Latin terms translated literally. Nor can we *a priori* assume that a later edition would incorporate Polish terminology to a greater extent than the previous ones did. Here, an example might be the 1805 and 1814 Vilnius editions which are much closer with regard to the terminology they use to the first translation from 1759 than to the 1805 and 1813 editions that contained more Polish terms.

Anna Just

University of Warsaw
e-mail: a.just@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3669-5038

Chapter V

The role of Johann Christoph Gottsched's grammar in consolidating Polish grammatical terminology

The end of the Middle Ages and the early modern times brought a growing interest in national languages in Europe, although cosmopolitan Latin retained a relatively strong position in many areas of life. At the same time, an important change took place in the perception of national languages, crowned by the efforts of scholars to raise their status, and praise of national languages even became a separate literary genre in the 16th–17th centuries.[1] As interest in national languages grew, so did the need to standardize them, often spurred by a desire to raise their prestige to the level associated with Latin. Aside from individual 15th-century works,[2] large numbers of grammars of European languages were created starting from the 16th century. Modeled on the rules of Latin or Greek grammar, they were initially written mostly in Latin (to make it easier for foreigners to learn the language), often by foreigners and for foreigners. In addition to helping foreigners learn a given language, these grammars were also intended to establish rules for its native speakers (cf. Burke 2009: 139).

The change in the perception of national languages as common *sermo vulgaris*, their increased prestige and gradual entry into areas of public life hitherto dominated by Latin brought a consequent development of the interest in the study of modern languages. While in the medieval era, Latin,

---

[1] For more on this topic, see Burke 2009: 101–102.

[2] For example, the 1440 manuscript *Traktat o ortografii polskiej* by Jakub Parkosz, the rector of the Kraków Academy, or *Gramática de la lengua castellana* by the Spanish humanist Antonio de Nebrija (1441–1522), printed in 1492. The humanist Leon Battista Alberti (1404–1472) wrote in the 1430s or 1440s a grammar of the Italian language, published as late as 1495 (cf. Burke 2009: 145). The early 15th century also saw the creation of an orthographic treatise on the Czech language, entitled *De Ortografia Bohemica*, the authorship of which is attributed to the Czech clergyman Jan Hus (1370–1415).

which had not been used by native speakers since at least the 9th century, acted as a means of communication between multilingual communities, and interest in *języki cudzoziemskie* [foreign languages] was not widespread, starting in the 15th/16th century, with the breaking of the cultural monopoly of Latin, the need and necessity to learn *języki cudzoziemskie* can be observed in Western and Central Europe. This was fostered by economic, political and cultural factors, as well as by direct (daily) contacts between linguistically different communicative communities, and by marriages and dynastic affinities between different countries and nationalities (cf. Cieśla 1958: 41, 1974: 17).

In the Polish lands, as abroad, the study of foreign languages was initially class-based, as it was the privilege of the wealthy nobility and magnates, who learned mainly French, German and Italian (abroad or at home under the guidance of a tutor). The youth of the nobility and bourgeoisie, receiving their education in Jesuit colleges or schools of other faiths with Latin as the language of instruction, did not feel the need to learn foreign languages, while for a nobleman, the ideal of an educated man was a lawyer and orator who quoted classical writers and interspersed his speeches with Latin phrases (cf. Cieśla 1974: 17). In the 16th and 17th centuries, only a handful of schools taught modern languages—mainly in the ethnically mixed areas of Silesia and Pomerania.[3] It was not until the emergence of reformist aspirations in the mid-18th century that the study of modern foreign languages, mainly French and German, was introduced to Polish schools. The study of German predominated in schools supervised by the Commission of National Education, established in 1773, which was dictated by the greater need and usefulness of knowing this language due to trade contacts with Germany (cf. Cieśla 1958: 43–44).

In both the 16th and 17th centuries, there were far fewer grammars of German for foreigners than of French. Although the origins of the grammatical description of German went back to the 15th century, the first (somewhat normative) grammar of German did not appear until the mid-17th century. Earlier attempts to formulate rules for this language were quite unsuccessful, and the existence of its territorial varieties did not help matters. One of the oldest (significant) grammars of the German language, and

[3] An example of such a school is the Protestant academic gymnasium Schönaichianum-Carolatheum in Bytom Odrzański, officially opened in 1616. Students were taught French, English, Italian or Spanish, with German being the language of instruction (cf. Majchrzak 1997: 94).

also the first written in German, is Valentin Ickelsamer's[4] *Teutsche Grammatica* (1534). The author of this elementary grammar, intended for internal use, placed German—in line with the Renaissance praise of national languages and the desire to raise their status—on a par with Latin, Greek and Hebrew. The second half of the 16th century saw the publication of other (smaller or larger) grammatical works, including three grammars of the German language written in Latin. They were of a practical nature, intended mainly for foreigners familiar with Latin, and did not aspire to be complete descriptions of grammar.[5] The most significant 17th-century grammar of the German language was *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* by Justus Schottelius (Cf. Chapter II, note 6), published in Brunswick in 1663. This nearly 1,500-page-long work won acclaim in Germany and was also used abroad. The next major German grammar did not appear until the 18th century. *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst* by Johann Christoph Gottsched (Cf. Chapter II, note 8), published in Leipzig in 1748, saw four subsequent editions while Gottsched was still alive, and its sixth edition was published 10 years after the author's death. This work owed its huge success mainly to the interest of scholars and intellectuals in linguistic correctness. Language users saw in Gottsched's grammar a form of language elevated to the status of literature; after all, the author had modeled it on the works of the most prominent writers of the previous (17th) and current (18th) centuries (cf. Eggers 1986: 311, 317). Literature, therefore, was the practical basis for grammatical norms, and the grammar explained to the reader why authors of literary works used language in a given way. Gottsched's grammar became the yardstick by which all regional differences were measured (cf. Eggers 1986: 317).

This grammar was also popular in Poland and was used for teaching in many schools, although a Polish-language reworking was used instead of the German original. It had as many as 11 editions between 1765 and 1799 (cf. Cieśla 1958: 59). "This grammar, used in Polish schools for a long time, was reprinted many times in various cities with the addition of new conversations and stories" (Bentkowski 1814: 602). The Polish-language editions are not translations of the whole of Gottsched's extensive work but

[4] Valentin Ickelsamer (c. 1500–1547), German grammarian, author of the first grammar of German written in this language.

[5] They are: Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatick oder Sprach-Kunst*, Augsburg 1573; Albert Ölinger, *Vnderricht der Hoch Teutschen Spraach*, Straßburg 1573; Johannes Clajus, *Grammatica Germanicae Linguae*, Leipzig 1578 (cf. Eggers 1986: 199).

of selected parts of the grammar section. This is evident from the comparison of the content and volume of the original and the translations. The first German edition of Gottsched's grammar from 1748 runs to a total of 571 pages, not counting the title page, the page with the dedication and errata at the end. The 28 initial and unnumbered pages contain two prefaces (the first to patrons and friends, the second to the reader), while the actual work fills the subsequent 543 numbered pages. The Polish translations are much shorter. For example, the 1774 edition has 348 pages, while the 1787 edition has only 287. These appear to be more-or-less faithful translations of an abridged version of Gottsched's grammar, which appeared in Leipzig in 1753 titled *Kern der deutschen Sprachkunst aus der ausführlichen Sprachkunst Herrn Professor Gottscheds, zum Gebrauche der Jugend, von ihm selbst ins Kurze gezogen*. This abridged version, the core of German grammar, as the author called it in the title, had as many as eight editions. It cannot be established unequivocally that *Kern der deutschen Sprachkunst* is the basis of the translation—neither the title pages of the grammars nor the prefaces to them, if there are any, indicate this. The prefaces have almost the same wording in all editions. The titles of the Polish editions are also almost identical, at least in their main part, which reads: *Grammatyka niemiecka podług reguł J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiey Professora y Rektora zebrana*. Sometimes the title is accompanied by information on who the work was intended for. Neither the title pages nor the prefaces give the name of the author of the translation. The author-translator thus remains anonymous. There are occasional mentions of the person who collected Gottsched's rules or revised them, nevertheless there is no clear indication that they were also the translator of the work.

Grammatical terms used in the Polish-language editions are extremely important for the study of the development of Polish grammatical terminology since their selection can show which terms were already relatively well established, which were ephemera without attestations in earlier or later terminological resources, and which were created by the author-translator of the Polish-language version and have entered the Polish nomenclature for good. A common view in the older literature on the subject is that each author, or author-translator, created their own terminology, usually translating Greek-Latin terms verbatim (cf. Koronczewski 1955, Cieśla 1958). More recent studies,[6] however, demonstrate the recurrence of terms in works by different authors. The grammatical terminology used in a given

[6] For example, research conducted as part of the *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG; accessed: 31.08.2023) project.

Polish-language edition of Gottsched's grammar can be a clue in determining its author-translator.

The basis for the present analysis are six Polish-language grammars that refer to Gottsched in the title. Four were published in Warsaw (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787, Gott/1794)—three by the Piarist Printing House[7] (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787) and one by Michał Gröll's printing house[8] (Gott/1794). Of the other two, one was published in Vilnius (Gott/1762) by the Academic Printing House,[9] the other (Gott/1774) in Lviv by the printing house of Antoni Piller.[10] Only one of these grammars (Gott/1774) gives on the title page the name of the person who collected (not necessarily translated) Gottsched's rules. It was Fr. Józef Skobera (1735–1788), a former Jesuit, doctor of theology. In 1772, he was transferred from Buda to Lviv, where, as a professor at the University of Lviv, he taught Hebrew (cf. Finkel 1894: 42). However, it is not certain whether he knew German and could have translated Gottsched's grammar himself. Three of these grammars indicate on their title pages for whom they are intended, clearly naming the addressee. Gott/1766 and Gott/1771 were designed for the bachelors—the sons of magnates and wealthy nobility—of the Piarist Collegium Nobilium[11] in Warsaw, while Gott/1774 was designed for the students of the Imperial and Royal Academy in Lviv.[12]

Gott/1766 is supposed to be the oldest Polish-language edition of Gottsched's grammar (cf. Cieśla 1958: 58, Decyk-Zięba 2020: 65). Estreicher (1899: 294) also gave 1766 as the date of the first edition, adding at the same time that according to Bielski,[13] the first edition appeared in 1765. The search

---

[7] The Piarist Printing House was established at the turn of 1682 and 1683 and was operating until ca. 1858.

[8] Michał Gröll (1722–1798), a Warsaw bookseller and printer who moved his printing house from Dresden to Warsaw. Gröll's printing house operated until 1806, when it was auctioned off after the printer's death.

[9] The Academic Printing House in Vilnius operated from 1586 to 1805, when it was sold by the University authorities.

[10] Antoni Piller (?–1780), a Vienna resident who came to Lviv in 1772 and set up a printing house there.

[11] The Piarist Collegium Nobilium in Warsaw was founded in 1740 by the Piarist Stanisław Konarski and existed until 1832.

[12] The Lviv Academy existed from 1758 to 1773. It was later transformed into a high school; in addition, two colleges were established on the basis of the Academy: College of Medicine and College of Catholic Theology. The Lviv Academy was one of the stages in the history of the University of Lviv.

[13] This is probably a reference to Szymon Bielski (1745–1826), Piarist, teacher, publisher and historian.

for this edition, however, was unsuccessful, but it has nevertheless been established that there is an even older Polish-language edition of Gottsched's grammar—the abovementioned Vilnius edition of 1762. Although each edition of Gottsched's grammar differs in some way from the others, Gott/1762 definitely stands out in this regard. Its distinctiveness is apparent already in the title, which states that the work is a translation from Latin. However, it is difficult to determine the basis for the translation. Gottsched's grammar was not translated into Latin until after the author's death, so after 1766 (Eggers 1986: 317). It is likely that the basis for the Polish translation was the Latin translation of the abridged version of Gottsched's grammar mentioned above (the first edition of which was published in 1753).

All of Polish-language editions of Gottsched's grammar have a similar structure, consisting of two main elements: a lecture on German grammar and texts, including reading texts, i.e., Lessing's fables, colloquial conversations used in speaking exercises, and finally Gellert's letters for writing exercises. Some editions are expanded with a short dictionary (Gott/1762, Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794). Neither the texts nor the dictionary appear in the original German version, of course—they were added for the purpose of learning German as a foreign language.

The grammar lecture essentially consists of three parts: orthography, etymology[14] and syntax. Their contents in each edition are naturally similar, although there is no question of identical wording. In terms of the way the grammatical material is presented, Gott/1762 differs the most from other editions. While Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774, Gott/1787 and Gott/1794 clearly distinguish the three aforementioned branches of grammar (divided internally into lower-level units), there is no such tripartite division of content in Gott/1762. The latter work consists of 13 chapters, and while chapters I–III correspond to the section on orthography in the other editions, and chapters IV–VIII to the one on etymology, the following chapters do not constitute a section on syntax similar to the one in the other editions. Instead, they present issues relating both to morphology (chapter XI) and syntax (chapters IX, XII, XIII), cf. Table 1. Chapter X, which concerns abbreviations, cannot be clearly assigned to either orthography, morphology or syntax, so in Table 1 it is marked with a gray background and excluded from the comparison.

[14] At the time, *etymologia* [etymology] was the study of parts of speech, including word formation.

Table 1. Comparison of the division of grammatical material in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

	Gott/1762	**Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794**
I	O pisaniu [On writing]	O ortografii albo o nauce dobrego pisania / O pisowni czyli ortografii [On orthography, or the science of writing well / On spelling, that is, orthography]
II	O Czytaniu i wymawianiu [On Reading and pronouncing]	
III	O długim, lub krótkim Syllab wymawianiu [On the long or short pronunciation of Syllables]	
IV	O Artykułach [On Articles]	O wykładaniu / O Etymologii [On Etymology]
V	O Deklinacyach Substantiwow [On the Declension of Substantives]	
VI	O Adjektywach [On Adjectives]	
VII	O Adiectiwach rzecz podwyższających, abo poniżaiących [On Adjectives that compare things]	
VIII	O Pronominach [On Pronouns]	
IX	O Położeniu słów abo Konstrukcyi [On Syntax]	O składni / O zgadzaniu części mowy / O zgadzaniu części mowy albo o syntaxym [On syntax / On agreeing parts of speech / On agreeing parts of speech, or on syntax]
X	O Abbrewiacyach [On Abbreviations]	
XI	De Verbis et Participiis Abo o Verbach i Partycypiach [De Verbis et Participiis, or on Verbs and Participles]	O wykładaniu / O Etymologii [On Etymology]
XII	O konstructii słów abo Verbów [On the order of words, or Verbs]	O składni / O zgadzaniu części mowy / O zgadzaniu części mowy albo o syntaxym [On syntax / On agreeing parts of speech / On agreeing parts of speech, or on syntax]
XIII	O porządku Grammatyckim Niemieckim abo iakim porządkiem kłaść maią kłaść się słowa [On the German Grammatical order, or in what order words should be placed]	

Despite similar structure and content, Gott/1762 differs from the other editions. This grammar is mostly distinguished by its terminology. Already in the foreword—entitled *Przestroga* [Caution] and quite different from the prefaces in the other editions—the author-translator presents their position on the language of the terminology:

> Since this Grammar is published especially for those who know at least the basics of the Latin language, those who are familiar with Latin grammatical terms, such as Casus, Substantivum, Adiectivum, Positivus, Comparativus, superlativus, Præpositio, Adverbium and so on, to the extent that not only do they not need

> to have them explained in their mother tongue but also such explanation, instead of clarifying, would even obscure things for them, and would give them new, less needed material to learn, as we know from experience; so since we want with this Grammar to cater to everyone, and most of all to those who are not fluent in Latin, we give it in Polish, although using terms common for Latin grammar, following the example of foreign authors[15] (Gott/1762: n.pag.).

It is clear from the words of the author-translator that they do not advocate using terminology in national languages. In both the Middle Ages and the early modern times, the language of the "learned community" or "the mother tongue of the learned" (Burke 2009: 83) was Latin, regarded as an unsurpassed model. As I mentioned, the first grammars of national languages were written in Latin and modeled on Latin grammars. Many 17th-century authors of grammars continued to use Latin terminology, and it was still common in the 18th century as well. It is in this period, the 17th–18th centuries, that we can observe a clear dichotomy in the approach to the language of grammatical terminology. Some saw Latin terminology as an obstacle to mastering the language, based on the assumption that not everyone is familiar with Latin terminology,[16] while others took the position that grammatical terms should be given in Latin.[17]

The interest in national languages as foreign languages and the dispute over language (scholars' Latin or the national language) conducted in the 17th and 18th centuries had a positive influence on the development of Polish grammatical terminology. The efforts of authors or authors-translators to replace Latin terms with Polish ones can be clearly seen in the Polish-language editions of Gottsched's grammar, as will be presented and discussed later in this chapter.

---

[15] "Ponieważ ta Grammatyka wydaie śię osobliwie dla tych, którzy ieśli iuż niedobrze poieli, przynaymniey początki w Łaćińskim języku biorą; á zatym. którym terminy Grammatyckie Łaćińskie, iako to Casus, Substantivum, Adiectivum, Positivus, Comparativus, superlativus, Præpositio, Adverbium i tam daley, tak są iasne i wiadome, iż nie tylko niepotrzebuią, abyśmy Oyczystym językiem one wyłożyli, ale owszem takie tłumaczenie miasto objaśnienia, większąby Im ćiemność sprawiło, i nową á mniey potrzebną do uczenia śię podało materyą, iako samo doświadczenie Nas uczy; więc którzy tą Grammatyką wszystkim, á naybarżiey nie głębokim w Łaćinie dogodźić chcemy, po Polsku ią, z używaniem iednak zwyczaynych Grammatyce Łaćinskiey terminów, naśladując w tym obcych Autorów, do używania podaiem."

[16] For example, Maciej Gutthäter-Dobracki (1625–1681), a translator and teacher of the Polish language in Wrocław.

[17] For example, Johann Christian Krumbholz (1720–1789), a pastor in Bojanowo, author of a grammar of the Polish language written in German.

As I mentioned, three branches of grammar are described in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. The authors-translators use various Polish terms to name these sections. The greatest unanimity concerns the section presenting the letters (sounds) of the German language and the rules of pronunciation and spelling. Only in Gott/1762 this branch does not have a name; the terms appear instead in the titles of subsequent chapters:

pisanie, czytanie i wymawianie, długie i krótkie sylab wymawianie [writing, reading and pronouncing, long and short pronunciation of syllables]: Gott/1762
ortografia, czyli nauka dobrego pisania [orthography, that is, the science of writing well]: Gott/1766
ortografia albo nauka dobrego pisania [orthography, or the science of writing well]: Gott/1771
ortografia albo nauka dobrego pisania [orthography, or the science of writing well]: Gott/1774
pisownia, czyli ortografia [spelling, that is, orthography]: Gott/1787
pisownia albo nauka dobrego pisania [spelling, or the science of writing well]: Gott/1794.

As in the 16th–17th centuries, 18th-century works also do not distinguish between a sound and a letter, and the term *ortografia* encompasses both pronunciation and spelling rules. The Polish translations of Gottsched's grammar most often use the term *nauka dobrego pisania*, which in the works of other authors collected in the SHTG database is attested only in Jan Mączyński's dictionary (1564) in the form *nauka dobrze pisania* as the Polish equivalent of Latin *orthographia*. A similar term is found in the French grammar by Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774): here, the Polish equivalent of the French term *orthographe* is *dobre pisanie*, a term also attested in Mączyński's work (1564).

The section describing parts of speech and their morphological structure is called either *etymologia* or *wykładanie* in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. *Etymologia* is a borrowed Greek-Latin term, while *wykładanie* is attested only in the Polish translations of Gottsched's grammar:

etymologia: Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787
wykładanie: Gott/1774, Gott/1794.

Wykładanie is not a translation of the original German term used by Gottsched: *Wortforschung*, literally 'word analysis.' The term *wykładanie*

corresponds with the earlier terms *wykład słowa* or *słów* (Mącz/1564, Kn/1621, Tr/1764, Klecz/1767) and *słowa wykładająca nauka* (Gut/1669). In the glossary of grammatical terms included in Gott/1794, the term *źrzódłosłów* (as in Kop/1783) was noted as equivalent to the Latin *etymologia*.

To name the third section, on syntax, the authors-translators use either *konstrukcja*, *zgadzanie*, or *składnia*:

położenie słów / konstrukcja: Gott/1762
zgadzanie części mowy: Gott/1766, Gott/1787
zgadzanie części mowy, nauka o zgadzaniu słów: Gott/1771
zgadzanie części mowy / słów zgadzanie: Gott/1774
składnia: Gott/1794.

The term *położenie słów* that occurs in Gott/1762 appears to be an ephemera that has neither earlier nor later attestations, as indicated by the results of the search in the SHTG database. *Położenie słów* is a translation of the Latin term *constructio*, to which the German term *Wortfügung* corresponds. The most common term used to describe modern syntax is *zgadzanie części mowy*, which was attested for the first time in a French grammar (Mal/1700) and was further noted in Dąb/1759 and Gott/1766. It also appeared a year later in Walenty Szylarski's work (1767) where, however, it was not a designation of syntax as a branch of grammar but of one of the syntactic relationships, namely agreement. The term *konstrukcja* has its earliest attestation (in the sense of syntax) in Bartłomiej Kazimierz Malicki's French grammar (1700). Just before Gott/1762, the term was used by Stanisław Konarski in his Latin grammar (1759), published in Vilnius similarly to Gott/1762, and later appeared in another work published in Vilnius: the grammar by Michał Dudziński (1776). In the last third of the 18th century, Onufry Kopczyński (1778, 1780, 1785) also used this term, treating it synonymously with *składnia*, which in turn appeared in Gott/1794. The earliest attestation of *składnia* can be found in Kop/1778, and the term was later noted in Kop/1780 and Kop/1785, as well as the grammar of English for Polish speakers written by Julian Antonowicz (1788). The author-translator of Gott/1794 probably adopted it from Kopczyński's grammars.

In the Polish-language editions of Gottsched's grammar, the terms *konstrukcja*, *zgadzanie* and *składnia* refer to syntactic phenomena in general; *zgadzanie* refers to both agreement and case government, as do *konstrukcja* and *składnia*.

Of the terms naming the three branches of grammar discussed, three seem typical of these works—first, *nauka dobrego pisania*, second, *wykładanie*,

and third, *położenie słów*. The first one occurred almost 200 years earlier in Mącz/1564 as *nauka dobrze pisania* but was then abandoned or supplanted by Greek-Latin *ortografia*; the second one, namely, *wykładanie* denoting the science of parts of speech is attested only in the Polish-language editions of Gottsched's grammar, while the third term, i.e., *położenie słów*, appears only once, in Gott/1762.

Table 2 shows selected terms relating to the orthography of the time that appear in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. In Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774, the term *litera* still refers to both a sound and a character of the alphabet. It is not until Gott/1787 and Gott/1794 that *litera* is replaced by *głoska*, but this definitely does not mean that a clear distinction between a sound and a letter is introduced from now on. In Gott/1787 and Gott/1794, we have *Głoski czyli litery*. Such a dual meaning of the term *głoska* is attested for the first time in Kop/1778 ('speech sound') and Kop/1780 ('character of the alphabet'). Gott/1787 and Gott/1794 mention *samogłoski* [vowels], *spółgłoski* [consonants] and *dwugłoski* [diphthongs], instead of, respectively, *litery samobrzmiące* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), *litery spółbrzmiące* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) and *litery dwugłośne* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774). The first attestations of these terms date from the 1770s: *samogłoska* (Kop/1778), *spółgłoska* (Nał/1774, Kop/1778), *dwugłoska* (Nał/1774, Kop/1778). The authors-translators must therefore have followed either the Nał/1774 grammar or the Kop/1778 and Kop/1780 grammars, in which these terms may have been adopted from the Nał/1774 grammar, which contributed to their consolidation. The Polonized Latin forms *dyftong*, *wokal (vocal)*, *konsonant (consonant)*, *konsona*, which are declined like Polish nouns in the text, occur most often in the oldest translation of Gottsched's grammar—the one whose author-translator asserted that Latin terms are more comprehensible to learners than Polish ones, which was why they decided to use Latin terminology. They were not quite consistent in their approach, as they sometimes intermingled Latin terms with Polish ones, as will be shown later in the chapter. Latin terms, marked with gray background in the table, also appear in other editions of the grammar. They are used sporadically in the description but are given in the list of terms that opens the section on etymology. A two-column index, called either *O Znamionach Grammatycznych* (Gott/1794), *O Terminach Grammatycznych* (Gott/1766, Gott/1771), *O Znakach Grammatycznych* (Gott/1774), or *O Wyrazach Grammatycznych* (Gott/1787), contains Latin terms and their Polish equivalents.

Table 2. Selected terms relating to orthography / phonetics in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish/ Latin term	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
letter	litera	+	+	+	+		
sound	głoska					+	+
diphthong	dwugłoska					+	+
	dyftong	+	+	+			
	dwugłośna litera		+	+	+		
vowel	samogłoska					+	+
	wokal (vocal)	+					
	litera samobrzmiąca		+	+	+		
semivowels	pół samobrzmiące litery			+			
consonant	półgłoska						+
	spółgłoska					+	+
	litera spółbrzmiąca		+	+	+		
	głoska spółbrzmiąca						+
	konsonant (consonant)	+					
	konsona					+	
syllable	sylaba	+	+	+	+	+	
	zgłoska					+	+
to syllabicate	sylabizować / sylabizowanie		+	+	+	+	
	zgłoskowanie						+
vowel	vocalis		+	+	+	+	+
semivowel	semi vocalis			+	+		+
consonant	consonans		+	+	+	+	+
diphthong	diphthongus		+	+	+		+

In the section on orthography (*nauka dobrego pisania*), the authors-translators refer to *znaki* or *znamiona ortograficzne* or *znaki pisownicze*, which they divide into two groups:

znaki ortograficzne: generalne i osobliwe: Gott/1766, Gott/1771
znaki ortograficzne: powszechne i osobliwe: Gott/1774
znamiona ortograficzne: generalne i osobliwe: Gott/1787
znaki pisownicze: powszechne i osobliwe: Gott/1794.

The terms *znaki / znamiona ortograficzne generalne* or *powszechne* and *znaki pisownicze powszechne* encompass punctuation marks, while the terms *znaki / znamiona ortograficzne osobliwe* and *znaki pisownicze osobliwe* refer to diacritics. The first attestation of *znak ortograficzny* appears in Konarski's work (Kon/1759), the second in Gott/1766, and the third in Szylarski's work (SzyGram/1767). *Znamię ortograficzne* occurs for the first time in Gott/1787, and then appears only in Stanisław Jan Borodzicz's work (Bor/1830) as *znamiona ortografijne*. The term *znaki pisownicze*, however, seems to have the first attestation in Gott/1794. The related *znak pisowny* and *znak pisarski* only date from the first half of the 19th century (L/1807–1814, Szum/1809, Desz/1846). The division into *znaki generalne / powszechne* and *osobliwe* seems to only be present in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. Punctuation marks are depicted in the texts of the grammars, and their names appear sporadically, most often in the aforementioned glossaries, which in turn have a varying number of entries—the least extensive is found in Gott/1787.

Table 3 contains excerpted names of punctuation marks. Since Gott/1762 does not give the names of punctuation marks, Table 3 does not include this edition.

Table 3. Names of punctuation marks in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish term	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
colon	dwa punkta	+	+	+		
	dwukropek				+	+
comma	koma	+	+			
	prążek			+		
	przecinek				+	+
semicolon	medianota	+	+			
	półznak			+		+
full stop	punkt	+		+		+
exclamation mark	znak podziwienia / wykrzyknienia	+	+	+		
	znak wykrzyknienia					+
question mark	znak pytania	+	+	+		+

In the Polish-language editions of Gottsched's grammar, only two punctuation marks do not have competing names, namely *punkt* [full stop] and *znak pytania* [question mark]. The term *punkt* in the sense of a punctuation mark

ending a sentence seems to have its first attestation in Tr/1764. The term itself is also attested earlier in Mącz/1564, Kn/1621 and Kn/1644 but does not necessarily denote a mark indicating the end of a declarative sentence. In contrast, *znak pytania* appears for the first time in Gott/1766 and SzyGram/1767. To describe a colon, the 1770s editions of Gottsched's grammar use the term *dwa punkta*, attested first in Mal/1700, then in Dąb/1758 and then in Gott/1766. Gott/1787 and Gott/1794, meanwhile, call it *dwukropek*, a term that is still in use today, noted earlier only in Kop/1778, Kop/1780, Kop/1783, Kop/1785. A semicolon has two names in the Polish-language editions of Gottsched's grammar: the Polonized Latin term *medianota* in Gott/1766 and Gott/1771, and Polish *półznak*, attested only in Gott/1787 and Gott/1784. An exclamation mark, in turn, is described as *znak podziwienia albo wykrzyknienia* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) or more concisely as *znak wykrzyknienia* (Gott/1794). *Znak podziwienia albo wykrzyknienia* occurs only in the translations of Gottsched's grammar. The earliest attestation of *znak wykrzyknienia* appears in Kop/1778, while SzyGram/1767 is the first to note the term *znak podziwienia*. Before Kop/1778 and SzyGram/1767, a form combining both names is attested in Gott/1766. Five Polish-language editions of Gottsched's grammar contain as many as three terms for a comma: the Polonized Latin term *koma* (Gott/1766, Gott/1771), *prążek* (Gott/1774), *przecinek* (Gott/1787, Gott/1794). The Latin borrowing *koma* spelt this way is attested only in Mal/1700, and although it appears in grammatical works until the 20th century (cf. the entry *koma* in SHTG), it is used only in the two older Polish-language editions of Gottsched's grammar. The term *prążek* in Gott/1774 is surprising, but it seems to be an ephemera occurring only in this work. More recent editions of Gottsched's grammar use the term *przecinek*, which first appears in Kop/1778.

The authors-translators refer to language as *dyskurs* (Gott/1766, Gott/1771) or *mowa* (Gott/1774, Gott/1787, Gott/1794) and, by analogy, distinguish within it nine parts called *części dyskursu* or *części mowy*. The excerpted names of the inflectional parts of speech are given in Table 4, while Table 5 presents the non-inflectional ones.

Two terms: *imię* [noun] and *słowo* [verb] occur in all editions, with Gott/1762 also using the Polonized Latin term *werba / verba*. In fact, this edition includes the largest number of Latin terms that have been Polonized (or not), namely, *artykuł, pronomen, partycyp, adverbium, prepozycja, coniunctio, interiectio*. Looking at the above comparison, it is easy to see that Gott/1787 and Gott/1794 diverge terminologically from the earlier editions. This is because they contain terms that are still used today, while Gott/1766,

Table 4. Names of the inflectional parts of speech in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish term	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
article	artykuł	+	+	+			
	znamka				+		
	przedimek					+	+
noun	imię	+	+	+	+	+	+
pronoun	pronomen	+					
	zaimek		+	+	+	+	+
verb	werbum / verbum	+	+	+	+	+	+
	słowo	+	+	+	+	+	+
participle	partycyp	+					
	uczestnictwo		+	+	+		
	imiesłów					+	+

Table 5. Names of the non-inflectional parts of speech in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish term	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
adverb	adverbium	+					
	przysłowie		+	+	+		
	przysłówek					+	+
preposition	prepozycja	+					
	przekładanie		+	+	+		
	przyimek					+	+
conjunction	coniunctio	+					
	łączenie		+	+	+		
	spójnik					+	+
interjection	interiectio	+					
	interiekcja		+	+			
	wkładanie				+		
	wciskanie				+		
	wykrzyknik					+	+

Gott/1771 and Gott/1774 repeat older terms or use terms created by the author-translator. Although *przedimek* as the name for an article has gone out of use, it is attested in other grammars of the period under study, e.g., Kop/1785, Ant/1788, in contrast to *znamka* as the name for an article, which is an ephemera—not the only one, incidentally—in the Gott/1774 edition. Also,

wkładanie and *wciskanie* to describe the interjection only occur in Gott/1774. Interestingly, the term *łączenie* is first attested in Gott/1766. It appears later in SzyPocz/1770 and Lub/1778. *Uczestnictwo*, *przysłowie* and *przekładanie* were supplanted over time by *imiesłów* [participle], *przysłówek* [adverb] and *przyimek* [preposition], respectively. The process of change within the nomenclature, the replacing of one term by another, can already be observed on the example of these few Polish-language editions of Gottsched's grammar. Of the synonymous terms listed in the tables, some no longer appear in more recent editions, others appear in several subsequent editions, and still others replace existing terms.

The same is true in the case of the terms referring to the division of parts of speech. In the classification of the authors-translators of Gottsched's grammar, the part of speech *imię* encompasses nouns and adjectives. Depending on the edition, the noun is called *substantyw*, *imię istotne*, *imię rzeczowne* or *rzeczownik*, while the adjective is designated as *adiektyw*, *imię przydatne*, *imię przymiotne* or *przymiotnik*, cf. Table 6. *Imię rzeczowne* and *rzeczownik* are used interchangeably in Gott/1787 and Gott/1794, as are *imię przymiotne* and *przymiotnik*. According to the SHTG database, both *rzeczownik* and *przymiotnik* have their first attestations in Kop/1778.

Table 6. Terms for nouns and adjectives in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish term	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
noun	substantyw	+					
	imię istotne		+	+	+		
	imię rzeczowne					+	+
	rzeczownik					+	+
adjective	adiektyw	+					
	imię przydatne		+	+	+		
	imię przymiotne					+	+
	przymiotnik					+	+

Within *imiona istotne / imiona rzeczowne / rzeczowniki*, the authors-translators distinguish *nomina propria* and *nomina appellativa*. There are two names for each group: *imię własne* or *imię właściwe* [proper noun] for *nomina propria* and *imię nazywające* or *imię pospolite* [common noun] for *nomina appellativa*. *Imię własne* seems to be more popular than *imię właściwe*. Before Gott/1794, the latter appears in Lub/1778 and Ant/1788. The term *imię*

nazywające occurs for the first time in Sty/1675, then only in Gott/1766, and the last attestation is from 1774: Nał/1774 and Gott/1774. This term is gradually supplanted in the Polish-language editions of Gottsched's grammar by *imię pospolite*, a term known as early as the 16th century and attested earlier in Don/1542, DonCul/1560, Don/1595, Don/1649, Gut/1669, Sty/1675, among others.

Another criterion for dividing nouns is their word-formation structure. The root noun is first called *imię początkowe*, a term attested only in Gott/1766 and later in SzyPocz/1770. Afterwards, it is designated as *imię pierwotne*, noted for the first time in Kop/1778. The authors-translators call the derivative noun *imię pochodzące*, and later, *imię pochodne*. The first attestation of *imię pochodzące* is recorded in Gott/1766; the term later occurs in SzyPocz/1770, then in Gott/1774, Mon/1780 and Gott/1794. *Imię pochodne* first appears in Kop/1778, then in Kop/1780, Mon/1780, and later in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. Mon/1780 and Gott/1794 use both terms to describe derivative nouns.

Table 7. Terms relating to noun division in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Polish term	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
proper noun	imię własne	+	+	+	+	+	
	imię właściwe						+
common noun	imię nazywające		+	+	+		
	imię pospolite					+	+
root noun	imię początkowe		+	+	+		
	imię pierwotne					+	+
derivative noun	imię pochodzące		+	+	+		+
	imię pochodne					+	+
simple noun	imię istne		+	+	+		
	imię niezłożone					+	+
compound noun	imię składane		+	+	+		
	imię złożone					+	+

The last division also takes into account word-formation structure, but this time it concerns simple and compound nouns. The former are called *imiona istne* or *imiona niezłożone*, while the latter are designated as *imiona składane* or *imiona złożone*. *Imiona istne* and *imiona składane* give way over time to *imiona niezłożone* and *imiona złożone*. It is interesting that the terms *imię istne* and *imię składane* are attested only in the Polish translations

of Gottsched's grammar and in Szylarski's work (SzyPocz/1770). The terms *imię niezłożone* and *imię złożone* have more attestations. *Imię złożone* appears as early as Don/1595, then in Don/1649, Kon/1759, Gott/1766, Kop/1778, while *imię niezłożone* is first noted in Kop/1780.

As shown in Table 4, in each of the analyzed grammars, verbs were referred to as *słowa*, although the Polonized Latin term *werba / verba* or the Latin term *verba* were also used. Table 8 presents the names used by the authors-translators for the verbs classified according to the grammatical category used at the time, called *kształt / gatunek słowa* [voice of the verb].

Table 8. Terms relating to verb classification in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Słowa / Verba	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
	Kształt / Gatunek słowa						
active verbs	activa	+					
	działające		+	+	+		
	czynne					+	+
passive verbs	passiva	+					
	cierpiące		+	+	+		
	bierne					+	+
neuter verbs	trzeciego gatunku / kształtu		+	+	+		
	nijakie / nijakiego gatunku					+	+
auxiliary verbs	auxiliarne / auxiliaria	+					
	posiłkujące		+	+	+		+
	posiłkowe					+	
compound verbs	z prepozycyj złożone	+					
	composita	+					
	składane		+	+	+		
	złożone					+	+
simple verbs	istne nieskładane		+	+	+		
	niezłożone					+	+
anomalous verbs	anomala	+					
	zdrożne		+	+	+		
	nieforemne						+
impersonal verbs	impersonalia	+					
	trzeciosobne		+	+	+		+
	nieosobiste					+	

Modern English term	Słowa / Verba	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
personal verbs	osobiste		+	+	+		+
irregular verbs	irregularia	+					
	nieporządkowe		+	+	+		+
	nieforemne					+	+
regular verbs	regularia / porządnie koniugujące się	+					
	porządkowe		+	+	+		+
	foremne					+	+
reflexive verbs	reciproca	+					
	ściągające się		+	+	+		
	zaimkowe						+

Synonymous names are gathered in groups separated by alternating white and gray backgrounds.

The terms relating to verb classification are also very varied. Polonized Latin, or even purely Latin terms predominate in the oldest Polish-language edition of Gottsched's grammar (Gott/1762). The subsequent editions use Polish terms.

The term *słowo działające* [active verb] first occurs in Gott/1766, and is later found only in SzyPocz/1770. In contrast, *słowo czynne* first appears in Kop/1778. *Słowo cierpiące* [passive verb] is already noted by Bart/1544, while the following *słowo bierne* is first used by Kop/1778.

Słowo trzeciego gatunku and *słowo trzeciego kształtu* [neuter verb] are attested only in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. In the original German version, Gottsched gives no such name, but writes about *mittlere Gattung* (lit. intermediate or middle species), where *Gattung* means the voice of the verb. *Słowo trzeciego gatunku* and *słowo trzeciego kształtu*, however, correspond to German *mittlere Gattung* semantically. In contrast, *słowo nijakie* appears for the first time in Kop/1778, and later in Kop/1780. *Słowo posiłkujące* [auxiliary verb] is first noted in a grammar of French (Mal/1700, Dąb/1759) and appears later in Gott/1766, SzyGram/1767 and SzyPocz/1770, while *słowo posiłkowe* has its first attestation in a Russian grammar (Lub/1778) and in Kop/1778, then appears in Kop/1780, Kop/1785. The term *słowo składane* [compound verb] was probably adopted by the author-translator from a French grammar (Mal/1700), while *słowo złożone* first appears in SzyGram/1767. *Słowo istne nieskładane* [simple verb] does not occur in any grammar other than the Polish-language editions of Gottsched's work, unlike *słowo niezłożone*, which has its first attestation in Kop/1778. *Verbum anomalum*

is called *słowo zdrożne* [anomalous verb] in Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774. This term is not attested anywhere else. In Gott/1794, the Polish equivalent is *słowo nieforemne*. *Słowo nieosobiste* [impersonal verb], attested first in Sty/1675, later in Mal/1700, Tr/1764, SzyGram/1767, among others, and also in Kop/1778, competes in the 18th century with the term *słowo trzeciosobne*, noted for the first time in Gott/1766 and later in SzyGram/1767. *Słowo osobiste* [personal verb], first occurring in Sty/1675, had no rival in the 18th century. *Słowo nieporządkowe* [irregular verb] is a term first attested in Gott/1766. Later, it also appears in Lub/1778. *Słowo nieforemne*, synonymous with *słowo nieporządkowe*, does not appear until Kop/1780. Like *słowo nieporządkowe*, also *słowo porządkowe* [regular verb] appears for the first time in Gott/1766, and later, apart from other editions of Gottsched's grammar, it is also noted in Lub/1778. The synonymous *słowo foremne* has its first attestation in Mon/1780. *Słowo ściągające się* [reflexive verb] appears for the first time in Gott/1766, with further attestations in SzyGram/1767 and SzyPocz/1770. There are many indications that this term was used only by Szylarski and the author-translator of Gottsched's grammar. The synonymous *słowo zaimkowe* could have been adopted from Kopczyński's work, as it first appears in Kop/1778.

In the general description of parts of speech that precedes the study of grammar proper, the authors-translators of Gottsched's grammar (except for Gott/1762) synthesize both nominal and verbal grammatical categories.

Case as a grammatical category bears the names *kazus* (Gott/1762), *spadek* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) and later *przypadek* (Gott/1787, Gott/1794) in the grammars in question. The term *przypadek*—in a grammatical context—begins to function in Polish in the 18th century; an older one is *spadek*, which occurs first in Don/1542 and continues to be used until the early 20th century.

Gott/1762 solely gives Latin case names: *nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus*, *ablativus*. In the other editions, Latin names appear only in the lists of terms, while Polish names are used in the description. Table 9 compares the case names occurring in the Polish-language editions of Gottsched's grammar.

The terms *spadek mianujący*, *rodzący*, *dawający*, *oskarżający*, *wzywający* and *odbierający* are first attested in Don/1542, the earliest edition of the Polish version of Aelius Donatus's Latin grammar. Case numbering first appears in Kop/1780, with further attestations in Gott/1787. Case names containing a case number are present in grammars until the 20th century.

The term *rodzaj* [gender] appears in all editions of Gottsched's grammar, as does its Latin equivalent *genus*. *Rodzaj* as a grammatical term is

Table 9. Case names in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Spadek / Przypadek	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
nominative case	mianujący	+	+	+		
	pierwszy				+	+
genitive case	rodzący	+	+	+		
	drugi				+	+
dative case	dawający	+	+	+		
	trzeci				+	+
accusative case	oskarżający	+	+	+		
	czwarty				+	+
vocative case	wzywający	+	+	+		
	piąty				+	+
ablative case	odbierający	+	+	+		
	szósty				+	+

attested as early as Bart/1544. The authors-translators give Latin names for each grammatical gender, but from the Gott/1766 edition onward, Polish names start appearing in the description (they also occur, albeit sporadically, in Gott/1762). Terms used to describe each grammatical gender are shown in Table 10.

Table 10. Names of grammatical genders in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Rodzaj	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
masculine gender	męski	+	+	+	+	+	+
feminine gender	białogłowski	+	+	+	+		
	żeński					+	+
neuter gender	wyłączony	+					
	trzeci		+	+			
	obojętny				+		
	nijaki					+	+
every gender	powszechny	+					

Only *rodzaj męski* [masculine gender] does not have any competing forms. The term first appears in Don/1542. *Rodzaj białogłowski* [feminine gender] (first attested in Sty/1675) is synonymous with *rodzaj niewieści* (first attested in Don/1542), but the latter does not appear in the Polish-language editions of Gottsched's grammar. On the other hand, *rodzaj żeński* dates

back to the second half of the 18th century and first occurs in Kop/1778. The authors-translators of Gottsched's grammar use this term in editions from the 1780s and 1790s. The largest number of synonymic forms were excerpted for the neuter gender, with *rodzaj wyłączony* being an ephemera in Gott/1762. *Rodzaj trzeci* first appears in Gott/1766, then in SzyPocz/1770, then again in Gott/1771 and in the Lub/1778 Russian grammar. It is used only by the authors-translators of Gottsched's grammar, Szylarski and Lubowicz. *Rodzaj obojętny* in the sense of neuter gender appears only in Gott/1774. The term *rodzaj nijaki* has its first attestation in Kop/1778, another in Mon/1780 and again in Kop/1875. The authors-translators of Gott/1787 and Gott/1794 probably adopted it from Kopczyński. Gott/1762 includes yet another term relating to the category of grammatical gender, namely *rodzaj powszechny* [every gender]. It is also the first attestation of this term, with subsequent ones found only in Lub/1778. The author-translator of the 1762 edition of Gottsched's grammar distinguishes four grammatical genders in German, while the other editions mention three. Lubowicz uses the term in reference to Russian, in which he also distinguishes four grammatical genders (of the noun). The author-translator of Gottsched's grammar and Lubowicz use the term *rodzaj powszechny* in the same meaning.

The following terms relating to the grammatical category of number were recorded, cf. Table 11.

Table 11. Terms relating to grammatical number in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Liczba	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
singular number	mała		+	+	+		
	pojedyncza					+	+
plural number	większa	+					
	wielka		+	+	+		
	mnoga					+	+

The presence of the terms *liczba pojedyncza* [singular number] and *liczba mnoga* [plural number] in more recent editions of Gottsched's grammar is not surprising. These editions are distinguished by more modern terminology, and some terms used in them have entered the Polish grammatical nomenclature permanently. *Liczba pojedyncza* first appears in 1765 in Jean-Baptiste de La Borde's textbook on the French language (Koronczewski 1961: 24), then in SzyGram/1767, while *liczba mnoga* is noted in Kop/1778.

Mała liczba first appears in Don/1595 and Don/1649, then in Gut/1669 and Sty/1675. The term was still used in the 19th century. In contrast, *wielka liczba* is noted as early as Bart/1544 and remained in use in the 19th century. *Liczba większa*, however, occurs only in Gott/1762.

Of the grammatical categories of adjectives and adverbs, the authors-translators of Gottsched's grammar mention degrees. They call the comparison process itself *porównanie* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774) and later *stopniowanie* (Gott/1787, Gott/1794). It seems that *stopniowanie* first appears in Kop/1780 and was adopted from Kopczyński by the authors-translators of Gottsched's grammar, while the term *porównanie* to denote comparison seems to have been created by the author-translator of Gott/1766, since it has its first attestation there. The term also appears in SzyGram/1767, SzyPocz/1770 and Lub/1778. In Gott/1762, the process of comparing adjectives is not named, although it is discussed. Degree names are given here in Latin: *positivus*, *comparativus* and *superlativus*. Degree names in the other editions of the grammar are as follows, cf. Table 12.

Table 12. Degree names in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Stopień	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
positive degree	pierwszy	+	+	+		
	pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający	+	+	+		
	pierwszy równy				+	
	równy					+
comparative degree	drugi	+	+	+		
	drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający	+	+	+		
	drugi wyższy				+	
	wyższy					+
superlative degree	trzeci	+	+	+		
	trzeci stopień nadto podwyższający albo poniżający	+	+	+		
	trzeci najwyższy				+	
	najwyższy					+

In Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774, there are two names for each degree: one shorter, the other longer. Interestingly, both the shorter and longer names have their first attestation in Gott/1766, except for *stopień pierwszy*, which first appears in Mącz/1564. The longer names, however, appear only in the Polish translations of Gottsched's grammar. The shorter names are later attested, among others, in SzyGram/1767, SzyPocz/1770. Gott/1787 and Gott/1794 give more recent terms, which the authors-translators probably adopted from Kop/1780.

Another verbal grammatical category discussed in the analyzed grammars is *gatunek, kształt* or *rodzaj słowa*, which denotes the voice of the verb. Gott/1774 uses both *rodzaj słowa* and *kształt słowa*, with the latter term being an ephemera noted only in this work. Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1787 mention *gatunki słów*, while Gott/1794 mentions *gatunki czyli rodzaje słów*. In Polish grammars, *gatunek słów* has its first attestation in SzyPocz/1770, while *rodzaj słów* is an older term, noted as early as Bart/1544. The authors-translators give the following names for the voices of the verb, cf. Table 13.

Table 13. Names of voices of the verb in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
active voice	gat. działający	gat. działający	rodz. / kszt. działający	gat. czynny	gat. / rodz. czynny
passive voice	gat. cierpiący	gat. cierpiący	rodz. / kszt. cierpiący	gat. bierny	gat. / rodz. bierny
neuter voice	gat. trzeci	gat. trzeci	rodz. / kszt. obojętny	gat. nijaki	gat. / rodz. nijaki

There are many indications that the terms *gatunek czynny*, *gatunek bierny*, *gatunek nijaki* do not occur in other authors' works. The earlier term *gatunek działający* has its first attestation in Gott/1766, then appears only in SzyPocz/1770. *Gatunek cierpiący* is first noted in Gott/1766, later in SzyPocz/1770 and Lub/1778, while *gatunek trzeci* appears only in SzyPocz/1770 (apart from Gott/1766 and Gott/1771). *Rodzaj działający / kształt działający* and *rodzaj obojętny / kształt obojętny* are not noted anywhere besides Gott/1774, unlike *rodzaj cierpiący*, which is already attested in Bart/1544. In turn, *kształt cierpiący* is an ephemera in Gott/1774.

The category of grammatical mood is called *sposób* in earlier editions of Gottsched's grammar (Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774); in later editions, it bears the name *tryb* (Gott/1787, Gott/1794). The oldest

Polish-language edition of Gottsched's grammar mainly uses Latin terms to describe the various moods. In addition, it includes two Polish terms—given only once—namely, *sposób rozkazujący* (*imperativus*) [imperative mood] and *sposób żądający* (*optativus*) [optative mood]. Table 14 presents the names of moods in the other editions.

Table 14. Names of grammatical moods in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Gott/1766	Gott/1771	Gott/1774	Gott/1787	Gott/1794
indicative mood	skazujący	skazujący	skazujący	oznajmujący	oznajmujący
imperative mood	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący
subjunctive mood	złączający	złączający	złączający	życzący	złączający
infinitive mood	nieskończony	nieskończony	nieskończony	bezokoliczny	bezokoliczny

The term *sposób rozkazujący* [imperative mood]—in such a configuration—appears for the first time in the German-language grammar of the Polish language, Gut/1669, and is later attested in, among others, Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700. *Tryb rozkazujący* first occurs in Kop/1778. *Sposób skazujący* [indicative mood] has its first attestation in Duch/1699, while *tryb oznajmujący*, in Kop/1778. *Sposób złączający* [subjunctive mood] is another term that appears for the first time in Gut/1669, then in Gott/1766, then in SzyGram/1767. Gott/1787 uses the term *tryb życzący*, which was first used by Kop/1778. *Sposób nieskończony* [infinitive mood] in Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774 seems to come from Sty/1675, a grammar of Italian, and *tryb bezokoliczny* (Gott/1787 and Gott/1794) is another term appearing first in Kop/1778.

Referring to the category of tense, the authors-translators use the terms shown in Table 15.

The term *czas teraźniejszy* [present tense] has been used continuously since Mącz/1564. Also dating from the 16th century is the term *czas przyszły* [future tense], first attested in Don/1542. *Czas przeszły niedoskonały* [past continuous tense] appears first in Sty/1675 and lasts until the end of the 18th century, but by the end of the century, the competing term *czas przeszły niedokonany* (Kop/1780) appears. Also *czas przeszły doskonały* [past simple tense] dates back to the 16th century (Don/1595) and remains in use until the end of the 18th century, but by the end of that century, a newer term appears in Kop/1780, namely, *czas przeszły dokonany*. The same is true of *czas dawno przeszły*

Table 15. Names of tenses in the Polish-language editions of Gottsched's grammar

Modern English term	Czas	Gott/ 1762	Gott/ 1766	Gott/ 1771	Gott/ 1774	Gott/ 1787	Gott/ 1794
present tense	teraźniejszy	+	+	+	+	+	+
past continuous tense	przeszły niedoskonały	+	+	+	+		
	przeszły niedokonany					+	+
past simple tense	przeszły doskonały	+	+	+	+		
	przeszły dokonany					+	+
past perfect tense	dawno przeszły	+					
	przeszły więcej niż doskonały		+	+	+		
	zaprzeszły					+	+
future tense	futurum	+					
	przyszły		+	+	+	+	+

[past perfect tense] (first attested in the 16th century, Don/1595) and *czas przeszły więcej niż doskonały* (first attested in the 16th century, Don/1595), which lasted until the end of the 18th century and were supplanted by *czas zaprzeszły* introduced by Kop/1780.

The Polish-language editions of Gottsched's grammar give different terms for inflection. Conjugation is called *koniugacja* (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787), *związanie* (Gott/1774), *czasowanie* (Gott/1794). The term *koniugowanie* occurs in Gott/1766, and the verb *koniugować* [to conjugate] is already attested in Gott/1762. The term *czasowanie* has its first attestation in Kop/1778 and continues to be used until the 20th century, while *związanie* appears only in Gott/1774.

The term *deklinacja* denoting declension occurs in Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771, Gott/1787. In Gott/1794, however, the term *przypadkowanie* is used, and in Gott/1774, the term *nakłonienie / skłonienie*, attested only in this work. *Przypadkowanie* as a grammatical term occurs for the first time in Kop/1778. The term is still present in grammars published in the first half of the 20th century.

Recapitulation

The analysis of the Polish-language editions of Gottsched's grammar undoubtedly leads to interesting observations about its (actually, its Polish

translations') role in the process of the formation of Polish grammatical terminology. It also illustrates the changes that this terminology underwent after the publication of Kopczyński's grammar (1778, 1780), which "became a compulsory textbook in schools supervised by the Commission of National Education, and was also a model for authors of other school textbooks […], the terminology used by the grammarian was quickly adopted in grammars of other languages written in Polish […]" (Decyk-Zięba 2020: 66). In the space of just 30 years—the earliest and latest editions of Gottsched's grammar were published 32 years apart—a significant change in grammatical nomenclature occurred in the analyzed works. While the terminology in Gott/1762, Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774 follows the terminological tradition from before Kopczyński's grammar, Gott/1787 and Gott/1794 show a shift in favor of newer terms, many of which have survived to this day. With regard to the grammars analyzed in this chapter, the year 1787[18] represents a kind of turning point, as it marks the end of use of many 16th- and 17th-century terms, often clumsy and being linguistic calques from Latin, and the beginning of a new naming convention. A comparative analysis of the terms occurring in these two editions (Gott/1787 and Gott/1794) with the terminology used by earlier authors showed that both editions are the most concordant in this regard with Kopczyński's grammars; the terminology is modernized and adapted to that of the national grammar. The terms that appear in Gott/1787 and Gott/1794 are either first attested in Kopczyński's work or also occur there, for example, *składnia* [syntax], *głoska* [sound], *dwukropek* [colon], *znak wykrzyknienia* [exclamation mark], *przecinek* [comma], *rzeczownik* [noun], *przymiotnik* [adjective], *imię pochodne* [derivative noun], *imię niezłożone* [simple noun], *imię złożone* [compound noun], *słowo czynne* [active verb], *słowo bierne* [passive verb], *słowo nijakie* [neuter verb], *słowo posiłkowe* [auxiliary verb], *stopniowanie* [comparison], *stopień wyższy* [comparative degree], *stopień najwyższy* [superlative degree], *tryb rozkazujący* [imperative mood], *tryb oznajmujący* [indicative mood], *tryb bezokoliczny* [infinitive mood], *czas przeszły niedokonany* [past continuous tense], *czas przeszły dokonany* [past simple tense], *czasowanie* [conjugation], etc. There is no doubt that Kopczyński influenced the terminology in the Polish-language editions

[18] The first Polish-language edition of Gottsched's grammar adapted to the grammars of the Polish language for national schools appeared in 1782, titled *Gramatyka niemiecka podług ustaw J. K. Gottscheda niegdyś sławnego Akademij Lipiskiey Nauczyciela i Rządcy. Zebrana i znowu podług wyrazu znaczeń i pisowni gramatyki elementarney dla Szkół narodowych poprawiona i przedrukowana. W Warszawie 1782. Drukiem i nakładem Michała Grölla księgarza nadwornego J. K. M*. The title itself foretells the changes.

of Gottsched's grammar published in the 1780s and 1790s. The title of Gott/1794 states that the grammar was compiled "according to the words, meanings and spelling of the Elementary Grammar used in National Schools,"[19] of which Kopczyński was the author. While the title of the 1787 edition does not say so, the influence of the grammar for national schools is obvious.

Another interesting observation made during the analysis of terminology concerns a group of terms that are first attested in Gott/1766 and later appear in SzyGram/1767 and/or SzyPocz/1770, for example, *cezura* [caesura], *gatunek działający* [active voice], *gatunek cierpiący* [passive voice], *gatunek trzeci* [neuter voice], *łączenie* [conjunction], *imię początkowe* [root noun], *imię składane* [compound noun], *imię istne* [simple noun], *porównanie* [comparison], *przysłowie zapierania* [adverb of negation], *rodzaj trzeci* [neuter gender], *rodzaj obojętny* [neuter gender], *słowo działające* [active verb], *słowo istne* [simple verb], *słowo ściągające się* [reflexive verb], *słowo trzeciosobne* [impersonal verb], *słowo działające* [active verb], *sposób złączający* [subjunctive mood], *stopień pierwszy* [positive degree], *stopień drugi* [comparative degree], *stopień trzeci* [superlative degree], *stopnie porównania* [degrees of comparison], *termin gramatyczny* [grammatical term]. Szylarski's grammar was the first grammar of the Polish language written in Polish. It was written in 1767, appearing in print—in a revised form—in 1770. The question of the relationship between Gott/1766 and SzyGram/1767 and SzyPocz/1770 remains unanswered for the time being.

An analysis of the terminology in the Polish-language editions of Gottsched's grammar published in the 1760s and 1770s also revealed how this nomenclature was influenced by grammars of foreign languages written in Polish. It has been established that Gott/1766, Gott/1771 and Gott/1774 use terms first attested in Polish-language grammars of Italian (Sty/1675) and French (Mal/1700), and a grammar of Polish written in German (Gut/1669). Sty/1675 is the source of, for example, *imię przydatne* [adjective], *interiekcja* [interjection], *słowo czyniące* [active verb], Gut/1669: *słowo osobiste* [personal verb] and *sposób* [mood], Mal/1700: *konstrukcja* [syntax], *słowo posiłkujące* [auxiliary verb], *słowo składane* [compound verb], *zaimek* [pronoun], *zgadzanie się* [syntax], *dwa punkta* [colon], the Polonized term *koma* [comma].

The Polish-language editions of Gottsched's grammar also repeat old terms, ones that have been around for more than two hundred years, some of which have remained in use to this day. For example, Don/1542 notes *imię*

[19] "podług wyrazów, znaczeń i pisowni Grammatyki Elementarney w Szkołach Narodowych używanej."

własne [proper noun], *rodzaj męski* [masculine gender], *rodzaj oddzielny* [neuter gender], *słowo* [verb], *spadek* [case], *spadek mianujący* [nominative case], *spadek rodzący* [genitive case], *spadek dawający* [dative case], *spadek oskarżający* [accusative case], *spadek wzywający* [vocative case], *spadek odbierający* [ablative case], while the following, among others, are noted in Bart/1544: *rodzaj* [gender], *słowo cierpiące* [passive verb], *stopień* [degree].

Also excerpted were the terms attested only in the Polish-language editions of Gottsched's grammar, such as *wykładanie* [etymology] (Gott/1774, Gott/1794), *znaki pisownicze* [punctuation and diacritical marks] (Gott/1794), *półznak* [semicolon] (Gott/1787, Gott/1794), *prążek* [comma] (Gott/1774), *znamka* [article] (Gott/1774), *wkładanie* [interjection] (Gott/1774), *wciskanie* [interjection] (Gott/1774), *słowo trzeciego kształtu* [neuter verb] (Gott/1774), *słowo zdrożne* [anomalous verb] (Gott/1766, Gott/1774), *rodzaj wyłączony* [neuter gender] (Gott/1762), *liczba większa* [plural number] (Gott/1762), *pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający* [positive degree], *drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający* [comparative degree], *trzeci stopień nadto podwyższający albo poniżający* [superlative degree] (Gott/1766, Gott/1771, Gott/1774), *kształt słowa* [voice of the verb] (Gott/1774), *rodzaj działający / kształt działający* [active voice] (Gott/1774), *rodzaj obojętny / kształt obojętny* [neuter voice] (Gott/1774), *kształt cierpiący* [passive voice] (Gott/1774), *gatunek czynny* [active voice], *gatunek bierny* [passive voice], *gatunek nijaki* [neuter voice] (Gott/1787, Gott/1794), *związanie* (*koniugacja*) [conjugation] (Gott/1774). The largest number of terms which are ephemera appearing only in the Polish-language editions of Gottsched's grammar was observed in Gott/1774.

More recent editions of the analyzed grammars (Gott/1787, Gott/1794) undoubtedly contributed to the consolidation of emerging or transforming Polish grammatical terms, many of which have entered the Polish grammatical terminology permanently. The older editions are clearly grounded in the old tradition, and in Gott/1774, one can see to some extent what Andrzej Koronczewski (1961: 79–80) wrote about: the authors' or authors-translators' ingenuity in creating new terms.

Wanda Decyk-Zięba

University of Warsaw
e-mail: wdecyk@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4301-5491

Chapter VI

Upholding tradition: grammatical terminology in the first grammar of the Polish language written in Polish

In 1765, the Society of Writers in Poland (Towarzystwo Literatów w Polszcze Ustanowione) was established, the purpose of which became the publication of books in Polish. And it was this Society that entrusted Walenty Szylarski, who had proposed writing a grammar of Latin, to write a grammar of Polish. Arranged in the form of questions and answers, *Grammatyka powszechne wszystkim językom i własne polskiemu prawidła w sobie zamykająca…* (1767) did not obtain the Society's approval. Szylarski did not abandon the idea to publish his work; taking into account the critical remarks on his grammar, he thoroughly revised it, shortened it considerably, changed the catechism layout into a lecture and published it in 1770 as *Początki nauk dla młodzieży, czyli Grammatyka języka polskiego ucząca…* (1770) (Decyk-Zięba 2020). It was the first printed grammar of the Polish language written in Polish. Compared to its contemporaries, that is, Stanisław Kleczewski's *O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego. Zdania* (1767) and Michał Dudziński's *Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się w ojczystym języku służących* (1776),[1] it is the most comprehensive description of Polish grammar in the Polish language, and since the manuscript of the grammar has survived, we also have the opportunity to compare the manuscript version with the one that was printed.

1. Szylarski on grammatical terminology

Szylarski probably learned the basic stock of Polish grammatical terms during his school education, and he also used them in his teaching practice.

[1] Dudziński's work was actually a guide to lexicology and grammar, while Kleczewski devoted only two of the book's 12 chapters to linguistic issues, chiefly vocabulary.

He knew French and German, and in the preface to his manuscript grammar, he cites as a model (as yet unsurpassed) the Port-Royal grammar of the Latin language, the grammar of French by Pierre Restaut[2] and the grammar of German by Johann Christoph Gottsched. In the introduction to the printed work, he lists three grammars of the Polish language: Franciszek Meniński's 1749 grammar (he also mentions this author in the manuscript), Jan Karol Woyna's 1762 work[3] and Jan Moneta's 1763 work (Wrocław, Toruń, Leipzig).[4] The first of these grammars was published in Latin, the other two in German. Szylarski based his description on Meniński's grammar and Stanisław Konarski's grammar of the Latin language (which included Polish orthography, as well as a proposal for classifying spelling errors) (Decyk-Zięba 2019).

Szylarski addressed the terminological issues in the preface *Do Czytelnika* [To the Reader] in the printed grammar:

> I have not, however, attempted to use words derived from Greek and adopted from Latinists, that is, transformed from Latin into Polish, to name the various parts and divisions of grammar which are both necessary and appropriate in the teaching of it. In this, I have followed the Germans and the French; the former use purely Latin terms in such cases, while the latter only change the endings of those words to resemble their own; in this way, they make their languages more universal, not shrinking from those words that can be understood and comprehended sooner and by more Nations, People[5] (SzyPocz/1770: [7–8]).

In this statement, Szylarski points out two mechanisms of forming grammatical terminology in modern languages: borrowing Latin terms or creating their native equivalents. He advocated using the first approach, as it facilitates learning and understanding languages. Based on this, we could

---

[2] Szylarski mentioned Restaut's name in the preface to the printed work. The authors of the study *Ludzie oświecenia o języku i stylu* point to Nicolas Beauzée's grammar (Mayenowa [ed.] 1958: 137).

[3] *Kleiner Lustgarten* [...] by Woyna first appeared in print in 1690; a Polish grammar published by the author in Latin in the same year (*Compendiosa linguae Polonicae institutio* [...]) had only one edition.

[4] Moneta's *Enchiridion Polonicum oder Polnisches HandBuch* was first published in 1720.

[5] "Słow jednak, czyli z Greckiego pochodzących à od Łacinnikow używanych, czyli z Łacińskiego na Polskie przekształtowanych, do wyrażania rożnych części i podziałow w uczeniu Grammatyki przypadających i potrzebnych, nie usiłowałem koniecznie szczeremi nazwiskami Polskiemi wykładać, naśladując w tym Niemcow i Francuzow, z ktorych pierwsi do podobnych wyrazow, słow w cale Łacińskich; drudzy na swoje tylko zakończenia przerobionych zażywają; przez co języki swoje czynią powszechniejsze, nie wzdrygając się tych słow, ktore prędzej i od więcej Narodow, Ludzi mogą być pojęte i zrozumiane."

say that Szylarski was a proponent of the internationalization of Latin grammatical terminology. This position is not borne out in practice, however, because in his grammar, he uses Polish grammatical terms, which are usually calques of Latin terms (see below).

In print, Latin terms were distinguished from the Polish ones by a different typeface (Latin: italic, Polish: Antiqua), while in the manuscript, Latin terms were underlined.

The printed grammar has a separate paragraph (SzyPocz/1770: 5–6)[6] devoted to explaining the following *terminy gramatyczne* [grammatical terms]:[7] *deklinacja* [declension], *spadki* [cases], *liczba* [number], *rodzaje* [genders], *artykuł* [article], *stopnie porównania* [degrees of comparison], *koniugacja* [conjugation], *sposoby* [moods], *czasy* [tenses].

2. Grammar: definition, branches

Compared to earlier grammars of the Polish language, Szylarski's work is distinguished by its definition of language: "Language is the expression of thoughts in words,"[8] in which we can clearly observe the influence of French Enlightenment thought. The source of the definition was probably Restaut, as indicated by the content and form of the lecture:

Res/1730: 1–2	**SzyGram/1767: 1**
DEMANDE, U'entendez-vous *par le mot de* Grammaire?	Question. What is Grammar?
RE'SPONSE. J'entendns l'art de parler.	Answer. It is the science of some language.
D. *Qu'est-ce que parler*?	Q. What is language?
R. C'est exprimer ses pensées.	A. Language is the expression of thoughts through words.
D. *De quoi se sert-en pour exprimer ses pensées*?	[deleted text: Q. ~~How does it happen~~ [...] ~~A. Through words~~]
R. On se sert de signes que l'on appelle mots, ou parties du discours, ou parties d'oraison.	
D. *De quoi les mots sont-ils composes*?	Q. *What are words composed of*?
R. Ils sont compose de lettres.	A. Of syllables.[9]

[6] In the manuscript, it corresponds to § III. *O własnościach pierwszych czterech części mowy* [On the features of the first four parts of speech] (SzyGram/1767: 8–13).

[7] Duchênebillot (1699) and Gottsched (1762) call them *terminy grammatyckie*.

[8] "Mowa, jest wyrażenie myśli słowami."

[9] "Pytanie. Co jest Grammatyka?

Onufry Kopczyński later defined *mowa* in his national grammar in the same vein: "Language is an image or sign of thought"[10] (Kop/1780: 10). According to Szylarski, knowing the rules of one's native language (many of which are general, universal) is the key to knowledge, and it also facilitates learning foreign languages. Grammar is a science/art which "teaches how to speak and write well"[11] (SzyPocz/1770: 9). This is also how grammar was defined before Szylarski, cf., for example:

> Grammar, a science that undertakes learning the alphabet, syllables, fonts or streams of words, and all language[12] (Mącz/1564).
> What is GRAMMAR? It is a skill that teaches you to speak well, write well, and pronounce well[13] (Piotr/1634: 3).

Szylarski distinguished four branches of grammar: *ortografia* [orthography], *etymologia* [etymology], *prozodia* [prosody] and *syntaxis / konstrukcja* [syntax]. The names of the branches are proper (formal-semantic) Greek-Latin (*orthographía*, *etymología*, *prosōdía*, *sýntaxis*) and Latin borrowings (*constructio*), all of which have previous attestations before 1767: *ortografia* in Murz/1551, Mącz/1564, Mora/1592, *etymologia*[14] in Rot/1616, Mal/1700, *prozodia* in Mal/1700, *syntaxis* in Rot/1616, *konstrukcja* in Mal/1700, Cell/1725, Kon/1759, Gott/1762.

Odpowiedź. Jest nauka jakiej mowy.
P. Co jest mowa?
O. Jest mowa wyrażenie myśli przez słowa.
[tekst wykreślony: ~~P. Jak się to dzieje~~ [...]
~~O. Przez słowa.]~~
P. *Z czego składają się słowa*?
O. Z sylab."

[10] "Mowa jest obrazem czyli znakiem myśli."

[11] "ucząca dobrze mowić i pisać."

[12] "Grámmátiká, náuká która sie obiera około uczenia obiecádła, sylláb, tćionk, álbo rzekow słow, i wszego języka."

[13] "Quid Est GRAMMATICA? Est ars, quae doces bene loqui, bene scribere, et bene pronuntiare."

[14] Term noted in SPXVI in the meaning of 'explanation of the meaning of the word based on its structure, origin, root,' quotations from the Bible by Szymon Budny, Jakub Wujek and from *Nowy karakter...* by Jan Januszowski. In the last work, the word is given in a different typeface (Antiqua), which is how Latin nomenclature was highlighted.

3. Phonetics and spelling

The information on the pronunciation of sounds is exceedingly sparse, found in the sections on orthography and prosody.[15] In the first section, following the example of Konarski (1759), the author focuses on the orthographic norm and characterizes different types of *błędy przeciw ortografii* [spelling errors]. One of the criteria for determining the correctness of words (or their combinations) is, as in the case of his predecessors (Mącz/1564, Jan/1594), *zwyczaj* [usage].

The basic term for both systems: phonetic and orthographic, which are treated separately today, is *litera* (from Latin *littera*), which since the 15th century has meant both a sound and a written representation of a sound (Sstp). The letters form *sylaby* [syllables]. In the orthographic system, letters are divided into *małe* [lowercase] and *wielkie* [uppercase], *bez znaków* [without accents or diacritics] and *ze znakami* [with accents or diacritics] (they are assigned *kropki* [overdots]—*ż; akcenty* [accents]—*akcent ostry´* [acute accent] and *akcent ciężki* ` [grave accent]; *c* to letters *e* and *a—ę, ą; l* is *przekryślone* [has a stroke]), and in the phonetic system, they are divided into *wokale* [vowels], *konsony* [consonants] and *dyftongi* [diphthongs]. The ordered set of letters is called *alfabet* [alphabet] (same in Kon/1759). Pronunciation is named *pronuncjacja* (Sty/1675, Duch/1699) and *wymawianie* (Murz/1551). The letter that *się zamilcza* [is silent] in pronunciation was *e* (Dąb/1759). Similarly to his predecessors, Szylarski considers the properties of sounds in opposition to Latin (or French[16]): *podobne brzmienie* [similar sound] or *brzmienie własne* [own sound]. The terms used in the grammar refer to:

1) vowel length in pronunciation: *ilkość* / *quantatis* [quantity], *sylaba długa – krótka*[17] *– spólna* [long – short – shared syllable], *z przeciągiem* / *bez przeciągu* [prolonged / not prolonged], *skrócenie* [shortening]
2) aspiration: *aspiratio* / *tchnienie*
3) articulation strength: *z przyciskiem* / *bez przycisku* [stressed / unstressed], *głośno* [loudly]

---

[15] This section in the manuscript also contains terms relating to poetry, such as *cezura* [caesura] and *kadencja* [cadence], which have been replaced in the printed grammar with *zakończenie słowa w pośrzodku* and *składność*.

[16] Cf. "H sounds the same as the French h aspiré, that is, touching each other in pronunciation, just like in the Polish and French word *hardy*" ("H samo tak brzmi, jak Francuskie aspirée, to jest w wymawianiu dotykające się, jako w tym słowie Polskim i Francuskim: hardy"; SzyGram/1767: 29).

[17] Mączyński (1564) wrote about *prętkie* or *długie przynocenie sylab* (in the entry on prosody [*prosodia*]).

4) organs of speech: *zębów językiem dotknąć potrzeba*, (*głośno i*) *otwartemi ustami* [one needs to touch one's teeth with one's tongue, (loudly and) with open mouth].

When describing the acoustic properties of vowels, Szylarski uses names for which it is difficult to find corresponding contemporary terms, despite a long tradition of use: they are ambiguous and imprecise, such as *cienko* i *delikatnie, grubo, grubiej* [thinly and delicately, thickly, more thickly]. Kochanowski (1585 after SPXVI) wrote about *litera cienka* (*k*) and *hruba* (*ch*), Jan/1594 described *cienkie ś* and *grube sz*, Styla (1675: 9) mentioned *litery cienkie* and *rube* (*b* and *p, c* and *g, d* and *t, f* and *u*).

The terms *sylaba długa* [long syllable], *sylaba krótka* [short syllable], *sylaba spólna* [shared syllable] and *litera wielka* [uppercase letter] were not noted in SHTG before 1767. *Litera mała* [lowercase letter] is recorded by SPXVI,[18] while Styla's (1675: 15) grammar of Italian states that syllables "may be pronounced shortly."[19] In the 1759 translation of Konarski's grammar into Polish, *litery mniejsze* and *litery większe* appear. *Przeciąg* is a derivative from *przeciągać* [to prolong], a verb noted in prosodic meaning in Dąb/1759, Gott/1762, Klecz/1767. Other terms were attested in the 15th century: *aspiratio* (Park/1440); 16th century: *akcent* (Jan/1594), *dyftong* (Bart/1544, KochOrt/1592), *sylaba* (Bart/1544, Murz/1551); and 17th century: *akcent ostry* (Kn/1621, 1644), *akcent ciężki* (Mal/1700), *wokala, konsona* (Sty/1675, Mal/1700), *tchnienie, pronuncjacja* (Sty/1675, Duch/1699).

Szylarski treats changes in the phonetic form of words involving the loss of a vowel or syllable (e.g., *ci* → *ć*) as the result of *skrócenie*, or *syncope*.[20] He also uses *figura skrócenia* [shortening device] to explain the alternation in i. pl. of the suffix *-ami* vs. *-mi* (*Xiędzami, Xiężami—Xiędzmi, Xiężmi*: SzyGram/1767: 122).

The difficulty of choosing the right term is evidenced by the few (but nonetheless notable) conjectures made by Szylarski in the manuscript, where he corrected *litera głośna* to *wokala* and *litera współbrzmiąca* to *konsona*. Terminological unification, in turn, is evidenced by the replacement of Polish terms with Latin ones: of the two collateral forms in the

[18] In Jan/1594, *małe i* is in opposition to *y*.

[19] "krotko bywają wymawiane."

[20] It is one of *figury gramatyczne* [grammatical devices] used to explain changes in word forms. "The syncope, a Grammatical device by which words are shortened, occurs not only in Nouns, as stated above, but also in Verbs" ("Syncope figura Grammatyczna, przez ktorą skracają się słowa, ma miejsce nie tylko w Nominach, jak się wyżej rzekło, ale też w Werbach"; SzyGram/1767: 249).

manuscript—*dyftong* and *litera dwugłośna*, and *aspiratio* and *tchnienie*—*dyftong* and *aspiratio* were retained in the printed grammar. The Latin terms noted only in the printed grammar include *acutus* (= acute accent) and *gravis* (= grave accent). In the published version, the spelling of the term *sylaba* (in the manuscript *syllaba*) was Polonized.

3.1. Punctuation marks

The section on orthography ends with a chapter on punctuation marks. The author distinguishes punctuation marks from accents (diacritical marks over letters denoting vowels). He defines punctuation marks as follows: "Punctuation marks are certain strokes or dots that we place not over the letters, like accents, but in between words or next to a certain meaning"[21] (SzyPocz/1770: 25).

Szylarski distinguishes 10 of them. Eight are compound terms: noun + prepositional phrase (*kreska z kropką* [= semicolon]), adjective + noun (*podwójne kreski* / *kreski podwójne* [= quotation marks]), numeral + noun (*dwie kropki* = colon), noun + noun in gen.: *znak podziwienia* (= exclamation mark), *znak pytania* (= question mark), *znak rozdzielenia* (= ... [ellipsis]), *znak złączenia* (= hyphen) and *znak przerwania* (= space). Single-word names include *kreska* (= comma) and *kropka / period* (in this case, the author uses two terms to denote the concept of a full stop). He considers the comma to be the most frequently used character. In one case, he gives the Latin equivalent of the Polish name (*kreska—coma*). There are no differences between the terms used in the manuscript and in the printed grammar.

Until the publication of this grammar (1770), the knowledge of punctuation marks in Polish was patchy. Information on this topic is found in texts on rhetoric[22] and in Latin textbooks, such as those by Jan Ursinus (1592) and Manuel Álvarez (1622, 1766, 1st Pol. ed. 1577). The relationship between rhetoric and punctuation is also attested to by the names of punctuation marks, such as *period*: the sentence and the end of the sentence (full stop), or *comma*: the smallest segment of the sentence and a comma (cf. Tutak 2017: 138).

The change from rhetorical-intonational rules of punctuation to logical-compositional ones was not completed in Poland until the 19th century

[21] "Znaki Ortograficzne są pewne krèski lub kropki, ktore się, nie już nad literami, jak akcenta, lecz między słowami, lub przy zawartym jakim sensie kładą."

[22] On the 16th-century dispute between Jakub Górski and Benedykt Herbest, cf. Foreminiak 2014: 72–80.

(Foremniak 2014: 292). Marcin Jakubczyk's research demonstrates that the first author of a grammar written in Polish who linked, following Restaut's grammar,[23] punctuation and syntax was Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774) (cf. Chapter III).

Kreska in the sense of 'graphic mark' has been noted since the 16th century ('diacritical mark': KochOrt/1592, Jan/1594 and 'punctuation mark': Mącz/1564); the word is probably a derivative of *kresić* / *krysić* 'to draw dashes, lines' (SPXVI). *Kropka*[24] in the sense of 'diacritical mark' is attested in Murz/1551 and Jan/1594; in Knapius's dictionary, it is equivalent to Latin *interpunctio* (a collateral form of *przedział*) (1621) and *punctum* (variation to *punkt w piśmie, kreska*) (1643, 1644). In Szylarski's grammar, *kropka* was used in the present-day meaning of 'punctuation mark placed at the end of a sentence.'

The remaining names include structural calques (*znak rozdzielenia, znak zapytania, znak podziwienia, dwie kropki*) and syntactic derivatives (*kreska z kropką, kreski podwójne* and *znak przerwania, znak złączenia*[25]), while *period* is a Greco-Latin borrowing. Dashes - - were a multifunctional mark; today, the hyphen or the ellipsis are used in this function, and the graphic form of the symbol has also changed.

Textbooks on Latin (cf. Table 1), French (cf. Chapter III) and German (cf. Chapter V) contained information about punctuation marks.

This comparison shows not only the terminological differences that exist between the sources but also the lack of agreement on the number of orthographic marks (6–10) and the treatment of accents: circumflex, grave and acute. Szylarski completes the repertoire of punctuation terms with *podwójne kreski* 'quotation marks'[26] and *kreska* 'hyphen' as a mark indicating a compound word, e.g., *Arcy-Książe*. In the case of *kreska*, he may have been inspired by French grammars, cf. "The *sixth* stroke [i.e., the hyphen] is found written horizontally between letters, indicating that we form one word from many, for example, entre-prendre, entend-il, commence-t-on"[27] (Mal/1700: 11).

---

[23] Restaut (1730: 292) lists *virgule* (,), *point avec la virgule* (;), *deux points* (:), *point* (.), *point interrogatif* (?), *point admiratif* (!).

[24] In Sstp, a discontinuous unit *po kropce* 'in drops, bit by bit, here and there.'

[25] These names are influenced by the shape of the graphic mark or its function.

[26] "It is customary to put quotation marks on the edge of the page, next to the words of others that we cite" ("Podwojne kreski jest zwyczaj kłaść na brzegu karty przy słowach cudzych, które przywodziemy"; SzyPocz/1770: 27); the symbol therefore appeared at the beginning of the quote, not at its end.

[27] "*Szosta* kryská się znájduje pisána powzdłuż między literámi, która jest znákiem, że się z rożnych słów czyni jedno, náp. entre-prendre, entend-il, commence-t-on."

Table 1. Names of punctuation marks in selected grammars

	UrsMeth/1592: 42–44	**Kon/1756: 2**	**Kon/1759: 2–3**[28]	**Álv/1662: 7**	**Álv/1766: 9–10**	**SzyPocz/1770: 25–29, SzyGram/1767: 58–88**
general name / graphic symbol	positurae (interpungendi ratio)	notae ortographicae	znaki ortograficzne	notae	notae	znaki ortograficzne
(,)	I. subdistinctio (Graecè kómma, Latinè incisum, et semipunctum)	comma (1)[29]	comma (1)	comma, seu incisum (1)	comma seu incisum (1)	kreska, po łacinie *coma* (1)
(;)	–	media nota (2)	media nota (2)	–	–	kreska z kropką (3)
(:)	II. media distinctio (Graecè cólon, Latinè membrum)	duo puncta (3)	duo puncta (3)	colon, seu membrum (sic: vel sic;) (2)	colon seu membrum (sic: vel sic;) (2)	dwie kropki (5)[30]

[28] In the Latin edition of 1756, the number of punctuation marks is given as 10. It follows, therefore, that in this edition, *accentus* was treated as a hyperonimic term to *acutus*, *gravis*, *circumflexus*. In the Polish translation, the number of characters was not mentioned; two questions were posed instead: one about punctuation marks (seven), the other about accents (three), and *apostrophus* was omitted.

[29] The numbers in parentheses indicate the order in which the grammar's author listed the terms.

[30] Szylarski links *membrum* to a semicolon: "A stroke with a dot peculiarly tends to be placed where the part of the Sentence that the Latinists call *Membrum*, containing at least one line, finishes; or [...] *for example, It is never worthy to say what indeed is not; it is sometimes worthy to omit what indeed is*" ("Krèska bowiem z kropką tam osobliwie kłaść się zwykła, gdzie się kończy część Periodu, ktorą Łacinnicy nazywają *Membrum*, przynajmniej na wiersz długości zawierająca; albo [...] *np. Nie godzi się nigdy zaprawdę twierdzić, co w samej rzeczy nie jest; godzi się czasem zamilczeć, co jest*"; SzyPocz/1770: 26).

(.)	III. ultima distinctio (Graecè perìodos, Latinè ambitus, circuitus, distinctio, ac disiunctio)	punctum albo periodus (4)	punctum albo periodus (4)	periodus, seu ambitus (3)	periodus seu ambitus (3)	kropka, czyli period (2)
(!)	V. admiratio / admirationis nota	exclamatio (5)	exclamationis nota (5)	admiratio (5)	admiratio (5)	znak podziwienia (6)
(?)	IV. interrogatio / interrrogationis nota	interrogatio (6)	interrogationis nota (6)	interrogatio (4)	interrogatio (4)	znak pytania (7)
( )	VI. parenthesis / parenthesis nota	parenthesis (7)	parenthesis (7)	parenthesis)((6)	parenthesis () (6)	znak przerwania (10)
(--)[31]	–	custodes (8)	signum divisionis (8)	–	–	znak rozdzielenia (8)
(„)	–	–	–	–	–	kreski podwójne (4)
(-)	–	–	–	–	–	znak złączenia (9) / kreska (1767: 55; 1770: 22)
à / á, é	–	acutus à (9)	accentus acutus á	accentus tres (7), acutus é	accentus tres (7), acutus	
	–	accentus gravis è (9)	accentus gravis è	gravis è	gravis	
û ê	–	circumflexus û (9)	accentus circumflexus û	circumflexus ê	circumflexus	
(‘)	–	apostrophus (10)	–	–	–	

[31] It was used to indicate a split word, while a few dashes marked the omission of words (SzyGram/1767: 86–87, SzyPocz/1770: 28).

The hyphen was used to emphasize the structure of compounds like *Modro-oki*, *Miédzy-brwie* in the second part of the *Thesaurus* edition (1643) (Puzynina 1961: 90). It is not considered a punctuation mark today.

The quotation mark („) in the publishing practice of the time was placed on the left margin at the beginning of each line of a quotation.

Szylarski's dependence on Konarski's grammar is indicated by the separation of punctuation marks from accents and by the presence of the Polish equivalents of Latin *punctum* / *periodus* and *signum divisionis*. Introducing the distinction between a semicolon and a colon could be seen as a sign of the influence of French textbooks. In the section on French orthography,[32] Malicki (1700: 12) separately mentions *kryska dziesiąta* (= colon) and *kryska dwunasta* (= semicolon), although in the case of the latter, he notes that "its usage is almost the same as of these two points :"[33] (1700: 12). In Alwar's grammar, the character ":" corresponds to ";". The names *znak podziwienia* and *znak pytania* appear in Gottsched's grammar from 1766.

Szylarski was the first grammarian to introduce Polish names for punctuation marks in such a broad manner.[34] His approach was systematic, as can be seen from the juxtaposition with the contemporaneous Italian system (Foremniak 2014: 125).

4. Parts of speech

Following the earlier grammars, Szylarski lists eight parts of speech and gives their Latin and Polish names.

---

[32] Contrary to what Katarzyna Foremniak (2014: 103) wrote, Malicki does discuss the question of the orthographic norm, but he does it in the description of the French grammar.

[33] "jej używánié jest práwie jedno co i dwu punktów takich."

[34] The terms introduced by Michał Dudziński (1776), in particular *znak zboczenia* (*parethensis*) [parenthesis] and *śrzódznacze* (*media nota*) [semicolon], should be considered independent terminological proposals. Samuel Bogumił Linde included the latter example in his dictionary.

Table 2. Names of parts of speech in Szylarski's grammars in historical perspective

Latin term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)	Today
partes orationis [parts of speech]	części mowy	części mowy	DonGl/1542, Bart/1544	części mowy
nomen [noun]	I. imię / nomen[35]	→[36]	imię: [DonGl/1542],[37] Bart/1544 imię substantivum: Dąb/1759 nomen: Bart/1544	rzeczownik, przymiotnik, liczebnik
pronomen [pronoun]	II. zaimek / pronomen	→	zaimek: Mal/1700, Dąb/1759, Tr/1764 pronomen: DonGl/1542, Sty/1675, Cell/1725, Dąb/1759, Kon/1759	zaimek
verbum [verb]	III. słowo / verbum[38]	→	słowo: DonGl/1542, Bart/1544, DonCul/1560 verbum: Park/1440, Sty/1675, Kon/1759, Gott/1762	czasownik
participium [participle]	IV. uczestnictwo / participium[39]	uczestnictwo	uczestnictwo: Kn/1644, Sty/1675, Duch/1699 participium: DonGl/1542, Sty/1675, Duch/1699	–[40]
praepositio [preposition]	V. przekładanie / prepozycja	przekładanie	przekładanie: Bart/1544, Don/1583 prepozycja: Sty/1675, Duch/1699 praepositio: Park/1440	przyimek

[35] *Nomina* included: *substantiva* (= nouns), *adiectiva* (= adjectives) and *numeralia* (= numerals). Szylarski treats numerals (*imiona / adiektywa liczajne*) as adjectives (*imiona przydatne / adiektywa*). The information about numerals did not appear in the printed grammar. The term *imię liczajne* appears in SzyPocz/1770 once, in the section on syntax. The names *imiona istotne* and *imiona przydatne*, which have 17th-century attestations in SHTG, occur only in the manuscript, while the printed grammar contains collateral terms—hybrid forms: *imię adiectivum* and *imię substantivum* (both noted in Dąb/1759).

[36] The arrow indicates that the term used in SzyGram/1767 also appears in SzyPocz/1770.

[37] The brackets indicate that the name is noted as a component of a multi-word term.

[38] As a component of terminological compound words (*verbum poczynające* 'inchoative verb,' *verbum uczęszczające* 'frequentative verb').

[39] As a component of terminological compound words (*participium czasu teraźniejszego*).

[40] Almost to the end of the 19th century, the participle was considered by many grammarians to be a separate part of speech (Czelakowska 2010: 159–160). The status of the particle as a separate part of speech was not fully defined in the 19th century (Zagórski 1981: 112).

Latin term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)	Today
adverbium [adverb]	VI. przysłowie	→	przysłowie: DonGl/1542, Bart/1544, Don/1583 adverbium: Murm/1533	przysłówek
coniunctio [conjunction]	VII. złączenie / złączanie / koniunkcja / partykuła	łączenie / złączanie	złączenie: Bart/1544, DonCul/1560, Don/1583 złączanie: Sty/1675, Duch/1699 łączenie: Gott/1766 koniunkcja: Duch/1699 coniunctio: Bart/1544	spójnik
interiectio [interjection]	VIII. wrzucenie / interiekcja	interiekcja	wrzucenie: Bart/1544 interiekcja: Sty/1675, Duch/1699 interiectio: Park/1440	wykrzyknik

Among the terms used by Szylarski are those noted in sources from the 16th century: *imię, słowo, przekładanie, przysłowie, wrzucenie, złączenie*; the 17th century: *interiekcja, koniunkcja, prepozycja, uczestnictwo, zaimek, złączanie*; and the 18th century: *łączenie*. In the history of the Polish language, eight terms competed to be the equivalent of Latin *coniunctio*. They were all formed on the basis of *-łączyć* [to join]: from the motivating verb (*łączenie, łączka*: L/1807–1814, *łącznik*: Gddk/1816) and from prefix verbs, both perfective (*złączenie*: Bart/1544, *przyłączenie*: Mal/1700) and imperfective (*złączanie, przyłączanie*: Mal/1700, also *złączka*: Nał/1774).

The author's attitude to terms borrowed from Latin is ambiguous. On the one hand, the Latinisms *prepozycja, koniunkcja* or *verbum* and *participium* as components of compound terms did not appear in the printed grammar; on the other hand, the printed version included *interiekcja* instead of *wrzucenie*. All the names of parts of speech have been attested before. The fact that the names of parts of speech as noted by Szylarski were established during this period is evidenced by their concordance with the names of *części dyskursu* in Gottsched's 1766 grammar (the German grammar lists *artykuł* 'article' as the first part of speech, *przekładanie* is found after *przysłowie*).

When describing adverbs, the author uses different naming strategies in the manuscript and different ones in the printed grammar. In the former case, he explains their meaning, cf.:

Adverbs serving to [...] Affirm, Yes, that's correct, indeed [...][41]

[41] "Przysłowia służące do [...] Potwierdzenia Tak, tak jest, zaiste [...]."

Adverbs serving to describe [...] Quantity, Much, many, a lot [...][42] (SzyGram/1767: 382–383).[43]

In the latter case, he gives the Polish equivalent of the Latin term: *przysłowie potwierdzenia* (*adverbium affirmandi*) [adverb of affirmation], *przysłowie ilkości* (*adverbium quantitatis*) [adverb of quantity]. The first of these terms has a 16th-century attestation (Don/1595); the other is a neologism coined by the author. In the translation of Gottsched's grammar (1766), their equivalents are *przysłowie przyświadczenia* and *przysłowie wielość znaczące / wielości*.

5. Grammatical categories

Szylarski does not give the general name of the grammatical categories (Latin *accidentia*) in the printed grammar, but in the manuscript, he includes among the properties of inflectional parts of speech (*własności części mowy*) the following: *spadek* [case], *rodzaj* [gender], *sposób* [mood], *czas* [tense], *osoba* [person] and *liczba* [number] (SzyGram/1767: 8–13). Considering the detailed descriptions of parts of speech and the glossary of grammatical terms provided in the printed grammar (SzyPocz/1770: 5–6), their list can be expanded to include *komparacja* [comparison], *deklinacja* [declension] and *koniugacja* [conjugation], as well as *gatunki słów* [voices of the verb].

5.1. *Spadek*, or case

The names of grammatical cases given by Szylarski had been in use since the 16th century, adopted primarily from Aelius Donatus's grammar. These were structural calques[44] from Latin.

---

[42] "Przysłowia służące do [...] Ilkości Wiele, siła, dużo [...]."

[43] He retains this approach when describing interjections, cf. "The following *Interjections* are used to express merriment: *cha, cha, cha*; *hej, hoj, vivat, vivat*. To express sorrow and grief: *à, ach*! *och*!" ("Do wyrażenia wesołości służą następujące *Interjekcye*: *cha, cha, cha*; *hej, hoj, vivat, vivat*. Do smutku i żalu: *à, ach*! *och*!"; SzyPocz/1770: 97). In Gott/1766: *interiekcje radości / uskarżania się*.

[44] Due to the limited space, I am only signaling the issues related to the formation of two- or more-word names.

Table 3. Case names in Szylarski's grammars in historical perspective

Latin term (Men/1649, Woy/1690)	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	First attestations (in SHTG)	Today
casus [case]	kazus / spadek	spadek	casus: Mącz/1564, Rot/1616 kazus: Kn/1621 spadek: DonGl/1542, Bart/1544	przypadek
nominativus [nominative]	mianujący	→	DonGl/1542, Bart/1544	mianownik
genetivus [genitive]	rodzący	→	DonGl/1542, Bart/1544	dopełniacz
dativus [dative]	dawający	→	DonGl/1542, Bart/1544	celownik
accusativus [accusative]	oskarżający	→	DonGl/1542, Bart/1544	biernik
vocativus [vocative]	wołający wzywający	wołający	wołający: Mącz/1564, Sty/1675 wzywający: DonGl/1542, Bart/1544	wołacz
ablativus [ablative]	odbierający	nazywający	odbierający: DonGl/1542	narzędnik
ultimus [locative]	opowiadający	→	–	miejscownik

The terms *nazywający*[45] and *opowiadający* were modeled after already existing names, which formally were participles. While covering the verbs governing *spadek nazywający* (*bawię się gospodarstwem, polowaniem, naukami* [I dabble in farming, hunting, science]), Szylarski separately lists collocations with names of tools (*piszę piórem* [I write with a pen]) and body parts (*kręcę głową* [I shake my head]) (SzyPocz/1770: 108–109). The neologism *opowiadający* is justified by the questions this case answers: about whom? about what?[46]

The printed grammar did not include the following forms present in the manuscript: *casus* / *kazus* and *wzywający* (*spadek* and *wołający* were used instead).

---

[45] In the sources collected in SHTG, *nazywający* is the equivalent of Latin *nomen appellativum* (Kn/1643, Tr/1764) and Russian *именительный* (*падеж*) (Kurh/1852).

[46] Cf. Russian *сказательный падеж*, which Mikołaj Lubowicz (1778) translated as *objawiający*.

5.2. *Staczanie*, or declension

Imię, zaimek and *uczestnictwo odmieniają się przez spadki*, or *naginają, nachylają i staczają* [Noun, pronoun and participle inflect by cases], i.e., "as we say, borrowing from Latin"[47] (SzyGram/1767: 9), *się deklinują* [they decline]. *Naginać* (*się*) in the sense of 'inflect by cases' is not noted in earlier sources, while *staczać się* (Bart/1544, Don/1595), *odmieniać się* (Mącz/1564), *deklinować się* (Rot/1616), *nachylać* (Mal/1700) have previous attestations. *Odmienianie* (exceptionally *zginanie*[48]) *imion* [noun inflection] is called *staczanie* / *naginanie* / *deklinacja*. The SHTG database does not record previous uses of the terms: *naginać się, naginanie* and *zginanie*, while *staczanie* (along with *skłonienie*) occurs in Glaber's *Reguły gramatyczne…* (DonGl/1542). *Naginać* (*się*), *naginanie* and *zginanie* did not make it into the printed grammar.

The ending ('inflectional ending; word ending') is called *terminacja* / *skończenie* in the manuscript and *zakończenie* / *skończenie* in the printed grammar. All terms have prior attestations in SHTG sources: *terminacja* in the 16th century (Mora/1592, later Rot/1616), *zakończenie* (Mal/1700) and *skończenie* (Sty/1675) in the 17th century.

In declension, the base form of nouns is *thema*,[49] "Nominative case, that is, the base form of the word"[50] (SzyGram/1767: 91, information omitted in the printed grammar).

5.3. Gender

The terms *rodzaj męski* [masculine gender], *rodzaj oddzielny* [neuter gender] and *rodzaj niewieści* [feminine gender] used by Szylarski in the manuscript originated in the 16th century. Their source was Donatus's grammar (although the order of the components of the phrase varied). *Rodzaj oddzielny* [lit. separate gender] probably seemed semantically inexpressive to the author, as he

---

[47] "jak mowiemy z Łacińskiego."

[48] Cf. "Since this book leads to getting to know the language in depth, as well as the similar inflection of endings of different words through declension and conjugation" ("Ta także książka jako prowadząca do gruntownego przeniknienia języka, tudzież dająca poznawać podobne rożnych słow w terminacyach zginanie osobliwie przez deklinacye i koniugacye"; SzyGram/1767: 469).

[49] In this meaning, see *thema*, e.g., in Dobr/1699, Rot/1616. Cf. also "Thema item apud Grammaticos origo in Verbo vel Nomine, à qua tempora, modi, personae, casus, derivata. composita descendunt. sic recentiores. Varzo Originem appellat" (Kn/1644).

[50] "spadek Mianujący, czyli początek słowa."

replaced it in the printed version of his work with *rodzaj trzeci* [lit. third gender] and *rodzaj ani męski, ani niewieści* [lit. neither masculine nor feminine gender].[51] The term *rodzaj trzeci* occurs in the translation of Gottsched's grammar (1766).

5.4. Number

In the printed version of the grammar, only the terms *liczba pojedyncza* [singular number] and *liczba wielka* [plural number] are attested. In the manuscript, the collateral form of *liczba pojedyncza* is *liczba mała* (with a syntax change: *mała liczba*). The forms noted in the 16th century include *wielka liczba* (Mącz/1564, Don/1583, 1595), *wielga* (Bart/1544) and *mała liczba* (Don/1595) / *jedna liczba* (Bart/1544). A new term, recorded since 1765, is *liczba pojedyncza* (cf. Chapter II). In Gott/1766, an older form appears: *mała liczba*.

5.5. *Porównanie*, or comparison

Table 4. Names of degrees of comparison in Szylarski's grammars compared to earlier grammars

Latin term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)
comparatio [comparison]	komparacja / porównanie / porównywanie	porównanie	komparacja: Kon/1759 porównanie: Gott/1766
gradus [degree]	stopień / gradus[52]	stopień	stopień: Bart/1544 gradus: Tr/1764
positivus [positive]	ani podwyższający, ani poniżający / pierwszy stopień	→ / →	pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający / pierwszy stopień[53] / pierwszy stopień: Gott/1766 pierwszy stopień: Mącz/1564, Gut/1668, Mal/1700

[51] *Genus neutrum—oddzielne* / *ani męskie, ani niewieście*: Bart/1544.

[52] Borrowed term. Following the modern nomenclature, the examples of compared adjectives given in the manuscript: *wysoki – niski*, *wyższy – niższy* and *najwyższy – najniższy* [tall – short, taller – shorter, tallest – shortest] have erroneously been treated as degree names (Decyk-Zięba 2020: 165). In the published grammar, the author changed them to other examples: *piękny – piękniejszy – najpiękniejszy* [beautiful – more beautiful – most beautiful], *szpetny – szpetniejszy – najszpetniejszy* [ugly – uglier – ugliest].

[53] In the glossary of grammatical terms, it is given as an equivalent of Latin *positivus* (under the *gradus comparationis* entry).

Latin term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)
comparativus [comparative]	drugi stopień / podwyższający albo poniżający	→ / trochę podwyższający, trochę poniżający	drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający / drugi stopień: Gott/1766
superlativus [superlative]	trzeci stopień / nad wszystkie przenoszący albo poniżający	→ / nad wszystko podwyższający lub poniżający	trzeci stopień nadto podwyższający albo nadto poniżający / trzeci stopień: Gott/1766

There is evident parallelism in nomenclature between the terms in Szylarski's grammar and in the Polish edition of Gottsched's grammar of German (1766). Slight differences occur in the composition of multi-word terminological compounds. The printed version of Szylarski's grammar did not include the terms *gradus* nor *komparacja*.

5.6. Tense

Szylarski uses the familiar 16th- and 17th-century names of tenses, namely *czas teraźniejszy* [present continuous tense], *czas przeszły niedoskonały* [past continuous tense], *czas przeszły doskonały* [past simple tense], *czas przeszły więcej jak doskonały* [past perfect tense] and *czas przyszły* [future tense]. He enriches Polish grammatical nomenclature by adding two terms (given the differences in how the future tense is formed): *czas przyszły nieskładany* [future simple tense] and *czas przyszły składany* [future continuous tense]; the first one is the equivalent of Latin *futurum simplex / perfectum*, the second one, of *futurum secundum / imperfectum*. In later sources, they will become *czas przyszły złożony* (Gddk/1816—1st ed. 1784, Kop/1817) and *czas przyszły niezłożony* (Ant/1788), also called *prosty* (Dor/1958–1969). The names *czas kondycjonalny teraźniejszy I* and *II* [present continuous conditional tense and present conditional tense] and *czas kondycjonalny przeszły I* and *II* [past continuous conditional tense and past conditional tense] appear only in the manuscript, probably under the influence of Restaut's French grammar.[54]

[54] In French: *conditionnel présent* 'present conditional mood' and *conditionnel passé* 'past conditional mood.'

Table 5. Names of tenses in Szylarski's grammar compared to earlier grammars

Latin, French term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)
tempus: Men/1649 [tense]	czas	→	DonGl/1542, Bart/1544
tempus praeteritum: Men/1649 [past tense]	czas przeszły	→	Bart/1544, Don/1595
praeteritum perfectum (cum casu...): Men/1649 [past simple tense]	czas przeszły doskonały (ja przeczytałem [I read])[55]	→	Don/1595, 1649
praeteritum imperfectum: Men/1649 [past continuous tense]	czas przeszły niedoskonały[56] (ja czytałem [I was reading])	→	Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700
praeteritum plusquam perfectum: Men/1649 [past perfect tense]	czas przeszły więcej niż doskonały (ja przeczytałem był [I had read])	→	Don/1595, 1649
tempus futurum: Men/1649 [future tense]	czas przyszły	→	DonGl/1542 Bart/1544
futurum secundum / simplex / perfectum: Men/1649 [future simple tense]	czas przyszły nieskładany (ja przeczytam [I will read])	→	–
futurum primum / circumscriptum / imperfectum: Men/1649 [future continuous tense]	czas przyszły składany (ja będę czytał [I will be reading])	→	–
tempus praesens: Men/1649 [present continuous tense]	czas teraźniejszy (ja czytam [I am reading])	→	Mącz/1564, Mora/1592
[conditional tense]	czas kondycjonalny	–	–
conditionnel présent: Res/1730: 83, 84 [present continuous conditional tense]	czas kondycjonalny teraźniejszy I (ja czytałbym [I would be reading])	–	conditionnel présent / czas teraźniejszy warunkowy: Nał/1774
[present conditional tense]	czas kondycjonalny teraźniejszy II (ja przeczytałbym [I would read])	–	–

[55] Following the Latin model, since the 16th century, the aspectual opposition has been presented as an opposition of grammatical tenses for the imperfect and perfect verb (*czytałem* [I was reading]: past continuous tense, *przeczytałem* [I read]: past simple tense).

[56] Once in the printed grammar, probably as an error, the name of the tense is given as *czas przeszły nieskończony* (SzyPocz/1770: 70); it should be *czas przeszły niedoskonały*.

Latin, French term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)
conditionnel passé: Res/1730: 83, 86 [past continuous conditional tense]	czas kondycjonalny przeszły I (ja czytałbym był [I would have been reading])	–	conditionnel passé / czas warunkowy przeszły: Nał/1774
[past conditional tense]	czas kondycjonalny przeszły II (ja przeczytałbym był [I would have read])	–	drugi czas przeszły warunkowy: Nał/1774

The names of the tenses as given by Szylarski have attestations in the 16th century (*czas teraźniejszy, czas przyszły, czas przeszły, czas przeszły doskonały*) and the 17th century (*czas przeszły niedoskonały*). The source of the terms is the Latin-Polish edition of the Donatus.

5.7. *Sposób*, or mood

Szylarski's predecessors adopted six moods after Latin grammar (e.g., Stat/1568: *indicativus, imperativus, optativus, subiunctivus, infinitivus, potentialis*); the indicative (*indicativus*) and imperative (*imperativus*) moods were understood as they are currently. For other forms, the Polish name corresponding to the Latin one was determined on the basis of examples translated from Latin. For example, Meniński intuitively considered optative mood (*optativus*) and subjunctive mood (*coniunctivus*) together, while he did not include the potential mood (*potentialis*). The corresponding particles-conjunctions became mood indicators: *bodaj, aby, jak, skoro, choć, chociaż, jeśli, gdy, kiedy* (Jefimow 1970: 112). The infinitive was treated as one of the moods and was thought to have temporal and gender properties; for example, Meniński gave two forms: perfective (*infinitivus perfectus—zrozumieć*) and imperfective (*infinitivus imperfectus—rozumieć*). Szylarski based his set of moods on formal and semantic criteria:

> To understand the differences between Moods, we need to note that in all these Conjugations nothing is added to the Indicative Mood; to the subjunctive mood, we add the following conjunctions: *gdyż by*. To *gdyż,* in the first person, we add the syllable *em,* and in the second, the syllable *eś* [...] Using the Imperative Mood, we express an order, advice or a request [...] Because of this, this Mood does not have a first person nor the past tense [...] The infinitive mood is thus called as it does not apply to any particular person but can serve any one of them [...] it

ends with the letter *ć* with an accent, or the syllable *dz*, for example, *ścigać, biedz*[57] (SzyPocz/1770: 77).

Table 6. Names of moods in Szylarski's grammar compared to earlier grammars

Latin term	SzyGram/1767	SzyPocz/1770	First attestations (in SHTG)
modus [mood]	sposób	→	Gut/1669, Sty/1675, Tr/1764, Gott/1766
modus indicativus [indicative mood]	sposób skazujący	→	Duch/1699, Mal/1700, Tr/1764, Gott/1766
modus imperativus [imperative mood]	sposób rozkazujący	→	Gut/1668, Tr/1764, Gott/1766
modus coniunctivus [subjunctive mood]	sposób złączający	→	Gut/1668, Gut/1669, Gott/1766
modus infinitivus [infinitive mood]	sposób nieograniczony	→ / sposób nieskończony	nieograniczony: Sty/1675, Duch/1699, Mal/1700 nieskończony: Sty/1675, Mal/1700, Gott/1766

Szylarski adopts the naming of moods from his predecessors and adds in the printed version of his work another name for the infinitive, already known from other grammars: *sposób nieskończony*.

5.8. Person

Like his predecessors, Szylarski distinguishes *osoba pierwsza* [first person], "one who speaks" (I, we), *druga / wtora* [second person], "to whom one speaks" (you), and *trzecia* [third person], "about whom one speaks" (he / she / it, they) (SzyGram/1767: 198). The names of the first and third persons as given by Szylarski are attested in SHTG from the 16th century (Don/1595). In the case of the second person singular, there are differences between the manuscript and the printed version; in the latter, the author uses only one

[57] "Dla pojęcia rożności między Sposobami, uważać potrzeba, iż w tych wszystkich Koniugacyach do Sposobu Skazującego nic się nie dodaje; do złączającego dodają się te złączania: *gdyż by*. Do *gdyż* w pierwszej osobie przyłącza się sylaba *em*, w drugiej, sylaba *eś* [...] Przez Sposob Roskazujący, wyraża się roskaz, rada lub prośba [...] Dla tego ten Sposob ani pierwszej osoby, ani czasu przeszłego nie ma [...] Sposob nieograniczony ztąd się nazywa, iż do żadnej w szczegulności osoby nie ściąga się, lecz każdej służyć może [...] kończy się na literę *ć* z akcentem, albo na sylabę *dz*, jako *ścigać, biedz*."

term, *druga osoba,* which is a newer, more recent term compared to *wtora osoba*. In the sources included in SHTG, *druga osoba* has been noted for the first time only at the end of the 17th century, in French textbooks (Duch/1699, Mal/1700); it also occurs in the translation of Gottsched's grammar (1766). *Wtora osoba / osoba wtora* appears as equivalent to Latin *secunda persona / persona secunda* in the 1595 bilingual edition of the Donatus.[58]

5.9. *Staczanie,* or conjugation

"[*O*]*dmienianie*[59] [inflecting] the verb to show moods, tenses, persons, the singular or plural number"[60] (SzyGram/1767) is called *koniugacja* or *staczanie* [conjugation]; the verb *odmienia się* [inflects], that is, *się koniuguje* or *stacza się* [conjugates]. The terms *staczanie* and *staczać się* (in reference to the verb) appear only in the manuscript. The former was noted earlier in the 1595 edition of Donatus's grammar, the latter in Styla's grammar (1675), while *koniugować się* appeared previously in Duchênebillot's textbook (1699).

In the formation of verbs, the stem (*thema*), or *czas początkowy*, is the present tense in the indicative mood, "from which the conjugation begins"[61] (SzyGram/1767: 260, information omitted in the printed grammar).[62]

5.10. *Gatunki,* or *rodzaje słowa* [voices of the verb]

Like his predecessors, Szylarski understands *gatunek słowa* [voice of the verb] as the ability to distinguish between the action and state of the verb. Grammarians were unaware of the difference between the meaning of the verb and its conjugation by voice. Mikołaj Volckmar listed three voices of the verb (*activum*, *passivum* and *neutrum;* a specific form of the verb was

---

[58] As these examples demonstrate, the order of the components of the terminological compound word was not yet stabilized.

[59] As an exception: *zginanie*. Cf. note 48.

[60] "[*O*]*dmienianie* słowa [czasownika] przez sposoby, czasy, osoby w jednej lub obojej liczbie."

[61] "od ktorego poczyna się koniugacya."

[62] Cf. Woy/1690, Dąb/1759 (also: Jefimow 1970: 119–120). Kopczyński argues against such an understanding of the *thema* of the verbs: "Taking the first person singular of the present tense of the indicative mood as the stem, or *thema*, we would run into several unresolvable difficulties" ("Dając za źrzódło, czyli *thema* formóm naszym piérwszą osobę liczby pojedynczéj czasu teraźniejszégo trybu oznajmującégo, wpadlibyśmy w kilka niewywikłanych trudności"; Kop II/1780: 175).

assigned to each type), while Meniński added *reciprocum* (reflexive: *śmieje się*), *absolutum* (simple: *idę*) as well as *inchoativa*, *frequentativa*, *primitiva* and *meditativa* (Jefimow 1970: 109). Szylarski's manuscript includes five voices of the verb, while in the printed version, the author, like most grammarians, gives the names of three. It should be mentioned that none of these names have lasted to this day. Replacing the terms *rodzaj* and *słowo oddzielne* with *gatunek* in the printed grammar shows the desire for precision in meaning.

Table 7. Names of voices of the verb (*genera verborum*) in Szylarski's grammars compared to earlier grammars

Latin term	SzyGram/ 1767	SzyPocz/ 1770	First attestations (in SHTG)
genus verbi [voice of the verb]	rodzaj / gatunki werbow	gatunki słów	rodzaj: Bart/1544 rodzaj słów: Don/1595 gatunek słów: Gott/1766
verbum activum [active verb]	słowo czyniące	gatunek działający / słowo czyniące – działające	słowo czyniące: Sty/1675, Duch/1699, Gott/1766 gatunek działający / słowo działające: Gott/1766
verbum passivum [passive verb]	słowo cierpiące	gatunek cierpiący / słowo cierpiące	słowo cierpiące: Bart/1544, Don/1583 gatunek cierpiący: Gott/1766
verbum neutrum [neuter verb]	słowo oddzielne	gatunek ani działający, ani cierpiący / gatunek trzeci	słowo oddzielne: Bart/1544, Don/1583 gatunek trzeci / słowo trzeciego gatunku: Gott/1766
verbum reciprocum [reflexive verb]	słowo ściągające (się)	–[63]	słowo ściągające się: Gott/1766
verbum auxuliare [auxiliary verb]	słowo posiłkujące	–[64]	słowo posiłkujące: Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766

Of note is the terminological correspondence between Szylarski's grammar and the Polish edition of Gottsched's grammar (1776).

[63] Not mentioned in the printed grammar among *gatunki słowa*.
[64] Not mentioned in the printed grammar among *gatunki słowa*.

6. *Imię istne* [simple noun] vs. *składane* [compound noun]

There are not many terms relating to word formation in Szylarski's grammar. *Słowa / imiona* can be *składane / składające się / złożone* [compound nouns], as opposed to *pojedyncze, początkowe, istne* [simple nouns]. The former *pochodzą od* [derive from] the latter, differing from them in *prepozycja / przekładanie / słówko* [preposition]. Diminutive names are called *diminutiva* (thus in Mal/1700, Gott/1762). Some of these terms appear only in the manuscript, such as *słowo pojedyncze*, *prepozycja* and *słówko*, some only in the printed grammar, for example, *słowo / imię istne*.

With the exception of *słowo składające (się)* and *słówko*, all terms have been noted in previous sources: *słowo początkowe* (Gut/1669, Tr/1764), *słowo złożone* (Klecz/1767),[65] *słowo składane* (Mal/1700), *imię złożone* (Don/1595, Kon/1759), *pojedyncze słowo* (Tr/1764), *imię / słowo istne* (Gott/1766), *imię składane* (Gott/1766), *pochodzić* (*od…*) (Mącz/1564, Don/1595), *przekładanie* (Bart/1544), *prepozycja* (Gott/1762).

7. *Konstrukcja* [syntax], or "the correct ordering of words in speech"

Szylarski distinguishes two types of syntactic relationships: *zgadzanie / konstrukcja zgadzania* [agreement] and *rządzenie / konstrukcja rządzenia* [case government]. These terms correspond to *constructio concordantiae* and *constructio regiminis* from Konarski's grammar (1759). Unlike his predecessors (Mal/1700, Dąb/1759, Gott/1766), for whom *zgadzanie* and *konstrukcja* (= syntax) were parallel terms, the author of this grammar applies the former only to agreement. "*Syntaxis* in Greek, *konstrukcya* from Latin, is the correct ordering of words in speech, which can be done twofold; either by agreement with each other or by the government of ones by the others"[66] (SzyPocz/1770: 98).[67] When discussing conjunctions, Szylarski makes a note of their order, or

[65] Koronczewski (1961: 25) cites Cellarius's grammar (1725) as the source with the first attestation of the term. In fact, in this work, it appears in the form *słówko złożone*.

[66] "*Syntaxis* po Grecku, z Łacińskiego *konstrukcya* jest dobre złożenie słow w mowie, co sie staje dwojakim sposobem; albo przez zgadzanie się z sobą, albo przez rządzenie jednych drugiemi."

[67] There is no basis for treating *zgadzanie słów* as a parallel term for *konstrukcja*, as done by Koronczewski (1961: 37).

porządek koniunkcji (SzyGram/1767) / *złączań* (SzyPocz/1770).[68] There are grounds to think that *konstrukcja* concerned the level of grammatical organization (syntax), while *sens / period*[69] (= sentence) referred to the level of thought (logic):

> Since this book leads to getting to know the language in depth, as well as the similar inflection of endings of different words through declension and conjugation and, lastly, the manner in which words as well as whole sentences are variably inflected by various rules of syntax, it will be a significant material for choosing cadences[70] (SzyGram/1767: 469).

With regard to *syntaxis*, grammarians focused their attention until the 18th century on syntactic relationships between words. In their description, Szylarski, like his predecessors, uses morphological terminology, such as "The verb should agree with the Nominative Case or the Vocative Case in these two things: in person and in number, that is, the verb should be in the same person and number as the Nominative Case or Vocative Case, *e.g., GOD created everything. O man, remember the final things*"[71] (SzyPocz/1770: 100).

---

[68] In DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595 and 1649, Gut/1669, *ordo*, meaning *rząd* [case government], is one of the *accidens* of a conjunction (*ordo coniunctionum*). Using this category, the following conjunctions were distinguished: *coniunctiones praepositivae* (DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595, 1649, Gut/1699), i.e., *złączenie przekładane* [prepositional conjunction] (Don/1542, 1595, 1649), *postpositivae* (Mora/1592) / *subiunctivae* (DonCul/1560, Don/1595, 1649, Gut/1699), i.e., *przydane* [postpositional conjunction] (Don 1595, 1649), and *communes* (DonCul/1560, Mora/1592, Don/1595, 1649, Gut/1699) / *indifferentes* (Mora/1592), or *pospolite* [ordinary conjunction] (Don/1595, 1649). Cellarius (1725) devoted a separate paragraph to *porządek konstrukcji* (syntactical order, Latin: *ordo constructionis*).

[69] Cf. "A Period, i.e., a sentence, ends beautifully with the future continuous tense of the infinitive mood, ex.: The blessed shall forever be rejoicing with God" ("Czasem przyszłym składanym z nieograniczonego sposobu pięknie się kończy Period czyli sens jaki, nap: Błogosławieni wiecznie z Bogiem cieszyć się będą"; SzyGram/1767: 270).

[70] "Ta także książka jako prowadząca do gruntownego przeniknienia języka, tudzież dająca poznawać podobne rożnych słow w terminacyach zginanie osobliwie przez deklinacye i koniugacye, na ostatek sposob rożnie odmienienia słow, owszem i sensow całych przez rożne reguły konstrukcyi, znacznym do przybierania kadencyi posiłkiem będzie."

[71] "Słowo zgadzać się powinno z Spadkiem Mianującym, lub Wzywającym w tych dwoch rzeczach: w osobie i w liczbie, to jest: iż słowo powinno się kłaść w tej samej osobie i liczbie, co spadek Mianujący lub Wzywający, *np.: BOG stworzył wszystko. Pomnii człowiecze na ostateczne rzeczy*."

8. Recapitulation

A comparison of the grammatical terminology used by Szylarski in the manuscript and printed versions of his grammar with that used by earlier grammarians shows that the author of the first grammar written in Polish is upholding the grammatical tradition. This tradition was started with the publication of the Latin-Polish edition of Donatus's grammar, in which we have de facto two terminological systems, Latin and Polish, but they are based in the conceptual system of Latin grammar. The popularity of this work contributed to the dissemination of the terms contained in it; not only were particular terms adopted from it but also naming conventions (most often, Polish terms were calques of the Latin ones). The authors of later grammars followed the path laid out by the bilingual Donatus. Szylarski exhibited terminological conservatism, in spite of the research he conducted, which is evidenced by the conjectures he made in the manuscript, or the terminological differences between the manuscript and printed versions of his grammar. Therefore, we would be justified in saying that Szylarski's grammar closes the first stage of the formation of Polish grammatical terminology, which began with the publication of the Latin-Polish edition of Donatus's grammar.

If we exclude such periphrases as *interiekcja do grożenia* (*adverbium hortandi*) [adverb of exhortation], which would not have been noted in earlier sources, there are about a dozen terminological neologisms in Szylarski's printed grammar. They include semantic (*sylaba* 'digraph'), word-forming (*przeciąg*) and syntactic neologisms (*kreski podwójne*), as well as structural calques, e.g., *dwie kropki* (*duo puncta*), *imię liczajne* (*nomen numerale*).

Although sparse, some examples prove that Szylarski aimed to unify the nomenclature (*staczanie*, *naginanie*, *koniugacja*: SzyGram/1767 → *koniugacja*: SzyPocz/1770) and limit the number of borrowings in favor of native terms (*kazus* / *spadek*: SzyGram/1767 → *spadek*: SzyPocz/1770; *prepozycja* / *przekładanie*: SzyGram/1767 → *przekładanie*: SzyPocz/1770).[72] There is evidence that he attached importance to making terms unambiguous (*gatunek*, *rodzaj*:

[72] A special case of this naming strategy—which should also be seen in the broader context of the fight against macaronisms—is the avoidance of using terminological compound words that included Latin terms, present in the manuscript. Except for *imię substantivum* [noun] and *imię adiectivum* [adjective], designations that were heterogeneous in terms of origin did not make it into print, including *adiektywa liczajne* [numerals], *participium czasu przeszłego / teraźniejszego—cierpiącego / czyniącego znaczenia* [past / present participle—passive / active], and *verbum osobiste / nieosobiste* [personal / impersonal verb]. Instead, collateral compound words containing native terms were

SzyGram/1767 → *gatunek*: SzyPocz/1770; *zgadzanie* 'agreement': SzyGram/1767, SzyPocz/1770) and saw the need to modernize the nomenclature (*wtora osoba / druga osoba*: SzyGram/1767 → *druga osoba*: SzyPocz/1770; *liczba mała / pojedyncza*: SzyGram/1767 → *liczba pojedyncza*: SzyPocz/1770). In the printed grammar, the author abandoned some new terminological proposals that deviated from contemporary usage (cf. *naginanie*, *zginanie*, *naginać* [*się*]), while keeping others (cf. *opowiadający*).

Undertaking the effort to write this grammar, Szylarski may have realized the need to build a quasi-comprehensive, closed and coherent set of terms, in which the lower-level categories would be subordinate to higher-level categories. It had to be done also for the sake of the addressee of the grammar: the terms were meant to be understandable, and the knowledge of the easier terms was to facilitate understanding of the more difficult ones.[73] The most extensive section of grammatical terminology related to inflection, and it was also used in the description of syntactic constructions (the sentence is described in the section on conjunctions). The information given about punctuation marks should be considered comprehensive. There are only a few terms relating to phonetics (and imprecise ones at that) and word formation.

The reference plane for Polish terms was Latin terminology. This was the norm at the time due to the multilingual circulation of scientific information (Biniewicz 2002: 221, 223).[74] Latin terms in Szylarski's grammars may occur as the only designations,[75] or they may be confronted with native terms or be parallels for them, that is, they belong either to the Latin terminological system or to the Polish one. Terms preceded by the phrases *po łacinie* [in Latin], *co zowią* [which they call] and/or those which are graphically

---

used: *imię liczajne*, *uczestnictwo czasu przeszłego / teraźniejszego—znaczenia cierpiącego / czyniącego* and *słowo osobiste / trzeciosobne*.

[73] "To start with, let the student only learn to recognize personal verbs; after that, it is easier to [grasp] impersonal verbs as well, with no need to trouble the youngster with further explanations, he will grasp it himself later" ("Z początku niech się tylko wprawi uczeń do oznania słow osobistych, łatwiej potym można i trzeciosobne, ani wyższą explikacyą zatrudniać młodego, której potym sam dojdzie"; SzyGram/1767: 219).

[74] According to the SHTG database (accessed: 15.09.2023), there were 43 Latin and 340 Polish terms in SzyGram/1767, while in SzyPocz/1770—27 Latin and 260 Polish terms.

[75] Cf. "*Caution*, I. The Polish language abounds more than others in feminine nouns, which are used for children of this gender as terms of endearment, called *Diminutiva* after Latin" ("*Przestroga*, I. w Imiona niewieście, ktoremi dzieci tej płci przez pieszczenie zwać się zwykły, od Łacinnikow *Diminutiva*, nad insze języki obfituje język Polski"; SzyPocz/1770: 36).

distinguished[76] are considered quotations. Parallel forms are usually preceded by conjunctions *albo* [or] and *czyli* [that is], are sometimes graphically distinguished and may retain partially Latin features (phonetic, inflectional and syntactic),[77] cf. *adiectivum—adiectiva* / *adiektywa*, *adiektywow*, *adiektywach*[78] and *substantivum—substantive* / *substantyw*, *substantywow*, *substantywami*.[79] Indicators of the relationship between terms may be different in the manuscript than in the printed grammar, which also hinders separating the two planes on which the names functioned.[80]

As for the concordance of the terms used by Szylarski with those found in Styla's grammar of Italian[81] and Dobracki's work (Rombowski 1960: 134), it can be explained by a common source of terminology, i.e., the Latin-Polish

---

[76] "Quantity of Syllables, called *quantitas* in Latin" ("Ilkość Sylab po Łacinie zwana *quantitas*"; SzyPocz/1770: 110), "Adverb, *Adverbium* in Latin" ("Przysłowie po Łacinie Adverbium"; SzyGram/1767: 380).

[77] For this reason, their status in the text is not completely obvious: whether they are quotations, interjections or borrowings. For borrowings in specialized lexis, cf., e.g., Biniewicz 2002: 47–54; Szczaus 2013: 21–24.

[78] Cf. in SzyGram/1767: "When should capital letters be used? [...] for example, Grammatyka, Deklinacye, Konjugacye, Substantivum, Adjectivum" ("Gdzie się powinny pisać wielkie litery? [...] nap: Grammatyka, Deklinacye, Konjugacye, Substantivum, Adjectivum"; pp. 33–34), "Latin Adjectives ending in i belong here" ("Tu należą Adjectiva na i Łacińskie kończące się"; p. 169), "Do Adjectives have many Declensions?" ("Adjektywa wiele mają Deklinacyi?"; p. 161), "the same should be understood about Adjectives" ("toż samo rozumieć potrzeba o Adjektywach"; p. 387), "as all Adjectives do" ("zwyczajem wszystkich Adjektywow"; p. 426).

[79] The form *substantyw* (*imię substantyw własne*), as reconstructed by Koronczewski (1961: 36), was not used by Szylarski. Cf. "A *Substantive Noun* may be proper or common. A *proper* noun is one that refers to a particular person or thing, like *Lech, Polska*" ("Samo *Substantivum* insze jest własne, insze pospolite. *Własne* jest, ktore jednej właśnie osobie lub rzeczy służy, jako: *Lech, Polska*"; SzyPocz/1770: 31).

[80] Cf. "What are the eight parts of speech? A. Noun, that is Nomen, Pronoun, that is Pronomen" ("Ktore są te ośm części mowy? O. Imie czyli Nomen, Zaimek Pronomen"; SzyGram/1767: 7), "Speech is divided into eight parts. I. Noun, *Nomen* in Latin, is a name of something, e.g., *Niebo*. II Pronoun, *Pronomen*" ("Mowa dzieli się na ośm części. I. Imie, po Łacinie *Nomen*, jest nazwisko jakiej rzeczy, *np: Niebo*. II. Zaimek, *Pronomen*"; SzyPocz/1770: 4).

[81] Cf. "The textbook is a sort of a replica of textbooks already known; therefore, after the 'Orthography' chapter comes the chapter on 'Etymology,' that is, a set of word inflections grouped by their endings, then 'Syntaxis' (relationships between words) and 'Prosody,' that is, the science of poetic meters and mistakes made. Szylarski introduced Polish terminology (*imię, słowo, uczestnictwo, spadki, sposoby*), known from the grammars by J. Ursinus (1598) or A. Styla (1675)" (Wiśniewska 2009: 322).

edition of Donatus's grammar, although it cannot be ruled out that in some cases, the authors of the grammars applied the same pattern of transposing Latin terms (or those from modern languages) into Polish independently of each other. The process of freeing the knowledge of the Polish language from the categories of Latin grammar was gradual.

What attracts interest is the parallelism between the names used in the translation of Gottsched's grammar and in Szylarski's grammar (cf. also Chapter V). Especially noteworthy are terms that, in light of the material collected in SHTG, were not noted in earlier sources, such as *rodzaj trzeci* [neuter gender], *gatunki słów* [voices of the verb], *imię składane* [compound noun], *słowo ściągające się* [reflexive verb] or *słowo trzeciosobne* (impersonal verb, Latin: *verbum impersonale*). Based on the latter term, Szylarski creates new designations: *słowo trzeciosobne działające* (*verbum impersonale activum*) [impersonal active verb] and *słowo trzeciosobne cierpiące* (*passivum*) [impersonal passive verb], which remain in a hyponymic relation to *słowo trzeciosobne* and in differential relation to each other. They are not based on *słowo nieosobiste*, a term with a long tradition of use (Dobr/1699, Sty/1675, Mal/1700) that Szylarski was familiar with; in SzyGram/1767, it was given as a parallel term for *słowo trzeciosobne* (it was not recorded in the printed grammar).

Szylarski mentions being familiar with Gottsched's grammar in *Przemowa* [Preface] to the manuscript version of his grammar. Similarities in terminology would indicate his familiarity with the 1766 edition and may also be the evidence of a consensus among Polish users of the time on grammatical nomenclature. This consensus will be shattered by Kopczyński.

Monika Kresa

University of Warsaw
e-mail: monika.kresa@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8673-1098

Chapter VII

Continuity and change: the process of forming Polish grammatical terminology by Onufry Kopczyński

A series of grammatical works by Onufry Kopczyński, written at the turn of the 18th and 19th centuries, opened a new era in the history of the Polish literature on the subject. Regardless of one's attitude to the Enlightenment Piarist's views and grammatical theories, all those who spoke about language and grammar after him referred to his works, either due to being inspired by them and imitating them, or by way of contestation. That disagreement about his proposals existed already in the Enlightenment is evidenced, for example, by Irena Stasiewicz-Jasiukowa's article entitled *Potępienie i aplauz (walka o gramatykę O. Kopczyńskiego w dobie Oświecenia)* (Stasiewicz-Jasiukowa 1985).

Despite the critical remarks that have appeared over the years, Kopczyński's influence on the formation of Polish grammatical terminology is undeniable. Even though not all the terms functioning today can be attributed to him, there is no doubt that the language we currently use to describe the Polish grammatical system was shaped by Kopczyński's proposals (at least on the lexical plane).

The *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG) provides an opportunity to consider these proposals in a broader context, and although the topic of Kopczyński's works and the grammatical terminology he created has already been covered in many studies (cf. below), it is worth looking at his proposition from the perspective of a certain process that led to the final crystallization of the terminology in question.

1. Research objectives

The question of Kopczyński's contribution to the creation of Polish grammatical terminology appears already in the first monographic study on the Piarist's grammar:

> Kopczyński's immeasurable contribution will forever be the creation of Polish names not only for the following parts of speech: *imiesłów—participium* [participle], in which case he adds that the Polish name is clearer than the Latin one; *przyimek—praepositio* [preposition] (a better name than the Latin one); *przysłówek—adverbium* [adverb]; *spójnik—conjunctio* [conjunction]; *wykrzyknik—interjectio* [interjection], but also for punctuation marks (Kopko 1909: 8).

Teresa Skubalanka (1957: 241) claims that "of the approximately 260 major grammatical terms he uses, only 60 have been adopted [by Kopczyński] from earlier grammars." These estimates were based on a comparison of Kopczyński's grammar with selected earlier works, i.e., those by Andrzej Glaber, Christoph Cellarius, Stanisław Konarski, Stanisław Dąbrowski, Stanisław Nałęcz-Moszczeński, Walenty Szylarski, Maciej Dobracki and Stanisław Kleczewski. The researcher also adds that in order to verify the originality of the Piarist's terminological proposals, she "has reviewed the dictionaries by Troc and Linde" (Skubalanka 1957: 241).

Skubalanka set herself the task of analyzing Kopczyński's grammatical terminology with regard to its innovativeness, the ways in which it was created and its functionality. The conclusions she reached, in their general wording, can certainly be repeated after more than 60 years since her study was published. Thanks to SHTG, however, it is possible to supplement these conclusions and answer anew the question about the sources and novelty of Kopczyński's terminological proposals, i.e., to identify those terms that the grammarian repeats after his predecessors, those that he creates to fill in the gaps in the nomenclature, and those whose creation breaks with the prevailing terminological practice.

Moreover, a comparison of Kopczyński's various works allows us to examine how his terminological vocabulary was shaped: to observe the choices he made when trying to describe the Polish grammatical system with the help of specialized vocabulary that he created anew or partially adopted from his predecessors.

2. Methods and sources

The analysis conducted for the purpose of this chapter encompassed the grammatical terminology used by Kopczyński in all three parts of the so-called "national grammar" (Kop/1778, Kop/1780, Kop/1783), *Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony* (Kop/1785) and the grammar published posthumously (Kop/1817). The fact that the works of

the Enlightenment grammarian, when analyzed together, constitute a certain whole and allow us to draw conclusions about the evolution of grammatical terminology and the author's views on issues of language and its description is evidenced, for example, by the erroneous statement by the abovequoted Piotr Kopko (1909: 9): "Only Kopczyński's promise to invent case names remained unfulfilled." In fact, the author's proposals for case names—which, incidentally, we still use today—appeared on an exclusive basis only in his last grammatical work (published already after Kopczyński's death).

In order to answer the question about the continuity and novelty of the Enlightenment Piarist's grammatical terminology, the material excerpted from the aforementioned works was compared with Polish-language terms used by his predecessors, primarily: Aelius Donatus (Don/1595), Grzegorz Knapius (Kn/1621), Maciej Gutthäter-Dobracki (Gut/1668, Gut/1669), Bartłomiej Kazimierz Malicki (Mal/1700), Christoph Cellarius (Cell/1725), Johann Christoph Gottsched (Gott/1762), Michał Abraham Trotz (Tr/1764) and Walenty Szylarski (SzyPocz/1770). In addition, some quotations from other works listed in the bibliography and included in SHTG were also used.

3. Terminological tradition in Onufry Kopczyński's grammars

Researchers analyzing Kopczyński's works have repeatedly pointed to Western philosophical inspirations of his grammatical thought.[1] In fact, the grammarian himself did not deny that influence, invoking *expressis verbis* the figures of Plato, Aristotle, Bacon, Descartes, Locke or Condillac (Kop/1785: 6). During his trip around Europe, he also had the opportunity to learn about the ideas of the French grammarians who continued the tradition of the Port-Royal grammar (Gniadek 1957).

Undoubtedly (since he was planning to create a large dictionary of the Polish language), Kopczyński also analyzed the dictionaries by Knapius (Kn/1621) and Trotz (Tr/1764) very carefully.

The author of the grammars also admitted to having read the works of his predecessors (which he did not rate very highly), i.e., Franciszek Meniński, Piotr Stojeński and Jan Karol Woyna (Kop/1785: 21). However, it is worth noting that none of these grammars could have been a direct source

[1] Cf., among others, Kopko 1909, Skubalanka 1957, Florczak 1978, Stasiewicz-Jasiukowa 1983, Czelakowska 2006, Kresa 2018.

of grammatical terminology for him since they were all written in a foreign language (French or Latin). Thus, Kopczyński, who recognized the need for a Polish-language terminological apparatus, could only create calques or translate certain structures. However, these structures had already become so firmly established in the European grammatical discourse that it would be difficult to tie them specifically to the grammars mentioned. It is significant (in terms of sources and inspiration) that Kopczyński did not mention reading Szylarski's grammar, published in 1770:

> As for Szylarski's 1770 grammar ([published] in Lviv), which [Kopczyński] does not mention anywhere, it is my opinion that Kopczyński was familiar with this grammar written in Polish, as I show further in my dissertation, but looked down on it, considering it incomplete and **full of foreignness, especially with regard to grammatical terminology** [emphasis—M.K.] (Kopko 1909: 5).

Comparative research leads to the conclusion that it is difficult to address this contention based on the grammatical terminology used by both authors. Most of the terms common to Szylarski's grammar and Kopczyński's work also appear in other earlier studies. It is possible that Kopczyński adopted the terms *przeciąg* [prolongation] (SzyPocz/1770: 111, Kop/1778: 6) or *znak pytania* [question mark] (SzyPocz/1770: 28, Kop/1778: 5) from Szylarski, but even these have also appeared in other texts (Lub/1778, Gott/1762), although it is uncertain whether Kopczyński knew and read those works. Instead, as Kopko (1909) points out, he became familiar with the terminology emerging in Slavic languages; the grammarian himself, however, gave neither the titles of his readings nor their authors.

Despite Kopczyński's undoubted contribution to the formation of Polish grammatical terminology, it should be clearly emphasized that this terminology was not created in a vacuum. Research by Skubalanka (1957: 242–243) shows that the terms that Kopczyński adopted from the grammatical discourse that had been forming (indirectly in Polish as well) since the 16th century included:

a. *akcent* [accent], *kropka* [full stop], *period* [full stop], *znak pytania* [question mark] (orthography)
b. *dwugłoska* [diphthong], *głoska* [sound], *spółgłoska* [consonant], *ściśniona* [raised], *wymawianie* [pronunciation] (phonetics)
c. *części mowy* [parts of speech], *imię* [noun], *imię liczebne pospolite* [numeral], *przypadek* [case], *przysłówek* [adverb], *słowo* [verb], *zaimek* [pronoun], *zaimek osobisty* [personal pronoun], *zaimek ukazujący* [demonstrative pronoun], *zaimek względny* [relative pronoun], *wyraz niezłożony* [simple word], *wyraz złożony* [compound word], *liczba*

pojedyncza [singular number], *rodzaj męski* [masculine gender], *stopień wyższy* [comparative degree], *stopień najwyższy* [superlative degree], *przypadek pierwszy* [nominative case], *przypadek drugi* [dative case], *słowo bierne* [passive verb], *słowo czynne* [active verb], *czas* [tense], *czas przeszły* [past tense], *czas przyszły* [future tense], *czas teraźniejszy* [present tense], *tryb łączący* [subjunctive mood], *tryb rozkazujący* [imperative mood], *tryb życzący* [optative mood], *osoba* [person], *słowo posiłkowe* [auxiliary verb] (morphology)

d. *okres* [sentence], *rząd* [case government] (syntax).

An analysis of the data collected in SHTG leads to the conclusion that the following terms should be added to this list:

a. *abrewiacja* [abbreviation], *alfabet* [alphabet], *daszek* [circumflex], *figura* [figure], *kształt* [form], *ortografia* [orthography] (orthography)
b. *aspiracja* [aspiration], *brzmienie* [sound of sth], *dyftong* [diphthong], *dźwięk* [sound], *e długie* [long e], *e krótkie* [short e], *e otwarte* [open e], *prozodia* [prosody], *przeciąg* [prolongation], *przeciągnąć* [to prolong] (phonetics)
c. *deklinacja* [declension], *deklinować się* [to decline], *forma* [form], *imię złożone* [compound noun], *odmiana* [inflection], *rządzić* [to govern], *rodzaj niewieści* [feminine gender], *dawający* [dative], *mianujący* [nominative], *odbierający* [ablative], *oskarżający* [accusative], *rodzący* [genitive], *wzywający* [vocative] (morphology)
d. *zgadzać się* [to agree], *zdanie* [sentence] (syntax)
e. *błąd* [error], *cudzoziemczyzna* [foreignness], *dykcjonarz* [dictionary], *etymologia* [etymology], *gramatyka* [grammar], *imię obce* [foreign noun], *imię pospolite* [common noun], *imię własne* [proper noun], *język* [language], *język ojczysty* [mother tongue], *mowa* [language], *mowa cudzoziemska* [foreign language], *prawidło* [rule], *sens* [meaning], *słownik* [dictionary], *znaczenie* [meaning], *znaczyć* [to mean] (other linguistic terms).

Expanding the list of works excerpted for comparison also makes it possible to verify the findings of Skubalanka, who attributed such a term as *cudzoziemczyzna* to Kopczyński. Determining its authorship is complicated by the fact that Kopczyński used it in at least two different (though related) meanings:

1. "Foreignness is a foreign way in one or more words, contrary to the national way"[2] (Kop/1780: 19).

[2] "Cudzoziemczyzna, jest zwyczaj cudzoziemski, w jednym lub kilku wyrazach, zwyczajowi narodowemu przeciwny."

2. "The familiarity of one nation with another is an obvious and unfailing cause of the variety occurring in languages. This variety resulting from foreign languages influencing the mother tongue is called Foreignness"[3] (Kop/1783: 169).

So, on the one hand, Kopczyński defines *cudzoziemczyzna* as the general influence of foreign languages, which we can equate with lexical borrowings, and on the other, as the influence of foreign language patterns on the inflection of native words. Kopczyński was the first to use this term in the latter sense (it is important in his conceptual grid: it refers to one of the grammatical forms), but in the former meaning, it appears also in Trotz's dictionary, where it is translated using French *des mots étrangers* ("foreign words") and German *ausländische* ("foreign") (Tr/1764: 164).

An analysis of the terms that Kopczyński adopted from the works of his predecessors leads to the conclusion that this common set consists primarily of terms that have been functioning in grammatical discourse for centuries, e.g., *głos* 'sound' (already noted by Jakub Parkosz). Terms such as *język, mowa, gramatyka* appear in various texts, not only of strictly linguistic nature. On the other hand, terms such as *czas, rodzaj, osoba* or *imię* constitute a kind of terminological universe in the 18th century; they are so firmly embedded in tradition that it would be difficult (and unnecessary) to create their equivalents.

This set of common terms includes both neosemantisms (semantic calques), such as *imię, czas, rodzaj*, and the results of phonetic-graphic-morphological adaptation processes, such as *ortografia, prozodia, deklinacja*.

It is worth noting that most of these terms (e.g., *czas, osoba, imię, słowo, rodzaj, liczba, mowa, błąd, brzmienie*) also function (in a different or similar sense) in colloquial language (i.e., outside of grammatical discourse), which may (but need not) also determine how they were embedded in works focusing on language.

Much rarer in this common set are subordinate terms, such as case names: *dawający, mianujący, odbierający, oskarżający, rodzący, wzywający*, noted in works by Donatus (Don/1595), Malicki (Mal/1700) or Dobracki (Gut/1669), most of which were not adopted by later grammarians and have not survived to the present day.

---

[3] "Obcowanie jednego narodu z drugim oczywistą i niezawodną jest przyczyną zachodzącej w językach odmiany. Odmiana ta z cudzoziemskich języków w język ojczysty wpływająca, nazywa się Cudzoziemczyzną."

4. Novelty = variantivity

The formation of Polish grammatical terminology took place over several centuries, and although Kopczyński's works may seem revolutionary in this context, the terminology he created and used also underwent a kind of evolution. That his grammars reflect a certain process, rather than its result, is evidenced by the fact that even with regard to terminology already functioning in the Polish grammatical discourse, the texts of the 18th-century Piarist include synonyms. He uses the following terms as equivalents of each other:

a. foreign noun—*imię obce*: "*Dom* (from Latin *domus*) [...] Such Nouns are called Foreign Nouns (*peregrina*), that is, adopted from a foreign language into Polish"[4] (Kop/1778: 23) and *imię cudzoziemskie*: "And thus native nouns ending in m are of masculine gender, like *dom*; and foreign names, like *ministerium*, will be of the gender they were of in the foreign language"[5] (Kop/1780: 13)
b. common noun—*imię pospolite*: "Such Nouns are called Common Nouns (*apellativa*), for they signify many things of one kind"[6] (Kop/1778: 20) and *wyraz pospolity*: "Proper Nouns, e.g., *Rzym Roma*, and Common Nouns, e.g., *miasto urbs*"[7] (Kop/1783: 2)
c. numeral—*imię rachunkowe*: "Such Nouns are called Numerals (*numeralia*)"[8] (Kop/1778: 24) and *imię liczebne*: "And it is peculiar to our language that when Numerals two, three, four occur before Nouns, they agree with them like other Adjectives, e.g., *dwa szeląg*i, *trzy grosze*, *cztery talery*"[9] (Kop/1783: 177).

Sometimes this terminological rivalry plays out between a lexeme adapted from Latin (*reguła*, understood as a linguistic rule) and its native counterpart (*prawidło*, also understood as a linguistic rule): "In a dozen years, unified rules, based on thorough principles and taught in all schools

[4] "Dom (z Łacińskiego *domus*) [...] Takie Imiona zowią się Obce (peregrina) to jest z cudzoziemskiego języka do Polskiego przybrane."

[5] "Tak imiona swojskie zakończone na m, są rodzaju męskiego, np. dom; toć imiona cudzoziemskie, które będą innego rodzaju np. ministerium będą rodzaju tego, którego były w języku cudzoziemskim."

[6] "Takie Imiona zowią się Pospolite (*apellativa*), bo znaczą wiele rzeczy jednegoż gatunku."

[7] "Wyrazy Szczególne np. Rzym Roma, i Pospolite np. miasto urbs."

[8] "Takie Imiona zowią się Rachunkowe (numeralia)."

[9] "I to w naszym języku osobliwa, że te Imiona liczebne dwa, trzy, cztery, gdy się kładą przed Rzeczownikami; zgadzają się z niemi, jako insze Przymiotniki, np. dwa szelągi, trzy grosze, cztery talery."

in a unified manner, must improve and establish the way of spelling, which until now has not always been homogeneous and precise"[10] (Kop/1780: 215), "In this testimony, we see the inherent rule that spelling should agree with pronunciation"[11] (Kop/1778: 34).

Other such synonymous pairs include:

a. diphthong—*dyftong* and *dwugłoska*: "I do not omit either the Two-Vowel or Three-Vowel Sounds, i.e., Polish Diphthongs"[12] (Kop/1785: 42)
b. sentence—*okres* and *period*: "Rhetoricians call the complete, or whole, thought a Sentence"[13] (Kop/1783: 152).

Since *Gramatyka dla szkół narodowych* was, by design and due to teaching needs, a Polish-Latin grammar, the comparative method became the starting point of Kopczyński's grammatical thought. And although he wrote his textbooks in Polish, he also referred to Latin terminology in the original, unadapted form, as he himself explained in the preface to the 1785 *Układ gramatyki*:

> Those who are used to foreign words will not be offended by novelty as much as by the work needed to learn new words. But having discovered with time that these words are more understandable and also better express the meaning than foreign ones, they will respect and love the mother tongue over foreign languages. To make it easier for them to understand and memorize the new words, the old foreign word will be given next to the new native one[14] (Kop/1785: 27).

Latin terms are thus used primarily as cross-references or synonymous definitions to make reading the text easier for students (and teachers) accustomed to Latin terminology. A Latinism serves sometimes as a starting point, e.g., "*Comma*, obacz [see] Przecinek" (Kop/1778: 1), and sometimes as an explanation for the Polish term being introduced, e.g., "Where the

---

[10] "Jednostajne reguły na gruntownych zasadach stawiane, jednostajnie po wszystkich szkołach uczone, muszą za lat kilkanaście polepszyć i ustanowić, dotąd niejednostajny i nie we wszystkim dokładny pisania sposób."

[11] "W tem świadectwie widzimy przyrodzone prawidło, że pisanie zgadzać się powinno z wymawianiem."

[12] "Nie zamilczam i o Dwugłoskach lub Trójgłoskach, czyli Dyftongach Polskich."

[13] "Myśl całkowita czyli zupełna zowie się u Retorów Okresem czyli Periodem."

[14] "Ci, którzy do obcych przyzwyczajeni są wyrazów, nie tak nowością obrażać się będą, jako pracą w nauczeniu się nowych wyrazów. Z czasem poznawszy, że te wyrazy są i zrozumialsze, i prawdziwiej niż w cudzoziemczyźnie rzecz znaczące; szacować bardziej i kochać będą nad cudzoziemskie ojczysty język. Dla ułatwienia im pracy w rozumieniu i spamiętaniu nowych wyrazów, położy się stary cudzoziemski wyraz przy nowym ojczystym."

voice stops evenly, i.e., it is neither raised nor lowered, there we should write a Comma"[15] (Kop/1780: 242).

While the Latin terms that are used, as it were, as quotations are the result of a conscious decision and a consistently applied didactic method, the inconsistency in the use of lexemes derived from Latin but adapted to Polish vs. Kopczyński's own terms provides further evidence of the evolution (also within his works) of grammatical terminology.

A large number of terminological neologisms introduced by the Piarist are indeed native equivalents of borrowed terms; some of them have already been functioning in texts for centuries. This clash of two linguistic elements demonstrates conscious work and a pragmatic approach to his own proposals.

This is evidenced by the fact that throughout the years 1778–1816, Kopczyński synonymously used terms such as:

a. orthography—*ortografia* (in use from the 16th century) and *pisownia*: "Let us pay special attention to Spelling, or Polish and Latin Orthography"[16] (Kop/1780: 31)
b. abbreviation—*abrewiacja* (in use from the 17th century) and *skrócenie*: "Finally, abbreviations, that is, written abbreviations, both of sounds and numbers"[17] (Kop/1785: 42) or *skoropis*: "In manuscripts and first printings, there were more abbreviations than there are today"[18] (Kop/1817: 20)
c. aspiration—*aspiracja* (in use from the 16th century): "C, when placed before h, e.g., *chłop*, has no sound of its own, but it makes the breath or aspiration stronger than h itself, e.g., *choina* (tree) *hojna* (generous)"[19] (Kop/1817: 17) and *przydech*: "The pharyngeal consonants include the dual aspiration (*aspiratio*), one weaker, *h*, the other stronger, *ch*, e.g., *hałas, chęć*"[20] (Kop/1783: 23)
d. syllable, syllabication—*sylaba* (in use from the 16th century), *sylabizowanie* (in use from the 18th century) and *zgłoska*, *zgłoskowanie*:

---

[15] "Kędy głos przestaje równo, to jest ani się podnosi, ani spuszcza; tam się ma pisać Przecinek (*Comma*)."

[16] "Dajmy osobliwą baczność na Pisownią czyli Ortografią polską i łacińską."

[17] "Skrócenia na koniec, czyli abbrewiiacje piśmienne, tak głoskowe jak liczbowe."

[18] "W rękopismach i pierwszych drukach, więcej niż dzisiaj bywało skoropisów."

[19] "C, gdy kładzie się przed h, np. chłop, nie ma swego dźwięku, ale dech albo aspiracją czyni mocniejszą niż samo h, np. choina (drzewo) hojna (szczodra)."

[20] "Do [spółgłosek] gardłowych należy dwoisty przydech (*aspiratio*), jeden słabszy *h*, drugi mocniejszy *ch*, np. *hałas, chęć*."

"I consider further how Sounds combine with each other to make Syllables and give certain and easy Rules of proper Syllabication"[21] (Kop/1785: 42)

e. to decline—*deklinować się* (in use from the 17th century): "A word that declines according to one of the noun forms is called a regular word"[22] (Kop/1778: 39) and *przypadkować się*: "also those that only decline by cases in the plural, e.g., *akta, pakta*"[23] (Kop/1780: 42)
f. to conjugate—*koniugować* (in use from the 17th century) and *czasować*: "They also lack a separate Form for Neuter Verbs, and such Verbs commonly conjugate in the Active Form"[24] (Kop/1785: 64)
g. etymology—*etymologia* (in use from the 17th century) and *źrzódłosłów*: "The examples are followed by the Etymology of each name of the four parts"[25] (Kop/1785: 53).

The tendency to eradicate Latin borrowings from Polish grammatical terminology exemplifies Kopczyński's practical implementation of his views on language, which today we would call linguistic nationalism. However, they are the result not only of the Piarist's personal convictions but also of the difficult political situation of the Republic of Poland in the second half of the 18th century. Thus, Kopczyński's most important grammatical work was guided from the beginning by the goal of proving the richness and sufficiency of Polish also in the area of describing its linguistic system:

> Having started writing a Grammar, which is a Science not at all new to this country, in Polish, will I find in my mother tongue the words proper to this Science? Not having found them, I must do one of two things, that is, either use foreign words in a Polish text, or create completely new ones. Mixing several languages into one makes speech very funny and Babylon-like and is a sign of either infertility of the language or laziness of the Writer[26] (Kop/1785: 26).

---

[21] "Uważam dalej Głoski, ile się z sobą łączą do zrobienia Zgłoski czyli Syllaby i daję pewne a łatwe Prawidła dobrego Zgłoskowania czyli Sylabizowania."

[22] "Który wyraz deklinuje się według jednej z form rzeczownych nazywa się foremny."

[23] "także te które się tylko w liczbie mnogiej przypadkują, np. *akta, pakta*."

[24] "Na Słowa Nijakié braknie im także osobnej Formy, a takie Słowa czasować czyli koniugować pospolicie zwykli na Formę Czynną."

[25] "Po przykładach idzie Źrzódłosłów czyli Etymologia każdego nazwiska tych czterech części."

[26] "Pisząc już Gramatykę po polsku, jako nową wcale dla kraju Naukę; znajdęż w ojczystym języku wyrazy tej Nauce właściwe? Nie znalazłszy, jedno ze dwojga robić mi trzeba, to jest: albo używać w piśmie polskiem wyrazów cudzoziemskich, albo nowe wcale tworzyć. Mieszanina kilku języków w jeden, śmieszną bardzo i Babilońską czyni mowę, i znakiem jest albo niepłodności w języku, albo lenistwa w Pisarzu."

To avoid this peculiar terminological amalgam, Kopczyński therefore created native equivalents of the borrowed words. However, in addition to the described pairs—where one element is an ingrained term adapted to Polish and the other is Kopczyński's own native equivalent—he also gives competing native terms in his works. The rivalry of such lexemes (or constituents of multi-word lexical units) is evident, among others, in the synonymy of the adjectives defining the base terms *rodzaj* or *imię*, e.g.:

a. proper noun—*imię własne* (in use from the 16th century): "for the knowledge of proper Nouns, mountains, rivers, winds, months [...]"[27] (Kop/1783: 74) and *imię szczególne*: "All proper Nouns, that is, meaning only a particular thing, only have a singular number"[28] (Kop/1780: 31)
b. numeral—*imię liczebne* (in use from the 17th century): "And it is peculiar [...] that when Numerals two, three, four occur before Nouns, they agree with them"[29] (Kop/1783: 177) and *imię liczbowe* (Kop/1783: 31)
c. feminine gender—*rodzaj niewieści* (in use from the 16th century) and *rodzaj żeński*: "The nouns daughter, granddaughter, cow, vixen are of feminine gender"[30] (Kop/1780: 2).

Quite a lot of variantivity and terminological synonymy is observed in Kopczyński's texts with regard to case names. He used the general term *przypadek*, discussed earlier, and derivative forms with an ordinal numeral, such as *przypadek pierwszy* [first case], *przypadek drugi* [second case] (Kop/1778).

It was only in the work published posthumously that proper case names appeared; those names are still used today in both school didactics and scientific grammatical discourse. Predicates specifying the term *spadek* 'case' in other grammarians' works occur in Kopczyński's posthumous grammar as anti-examples and are a manifestation of an unambiguous break with the naming convention established by Donatus (Don/1595), Malicki (Mal/1700) and Dobracki (Gut/1668):

> We shall not call these cases using Latin terms *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus*, nor translate them literally into Polish: *mianujący, rodzący, dawający, oskarżający, wzywający, odbierający* as these names

[27] "na poznanie Imion własnych, gór, rzek, wiatrów, miesięcy [...]."

[28] "Nie mają tylko liczbę pojedynczą wszystkie Imiona szczególne, to jest jedynę tylko rzecz znaczące."

[29] "I to w naszym języku osobliwa, że te Imiona liczebne dwa, trzy, cztery, gdy się kładą przed Rzeczownikami; zgadzają się z niemi."

[30] "Rzeczowniki córka, wnuczka, krowa, liszka są rodzaju żeńskiego, czyli niewieściego."

> do not mean what they should mean, but we shall call them: 1. *mianownik*, 2. *dopełniacz*, 3. *celownik*, 4. *biernik*, 5. *wołacz*, 6. *narzędnik*, 7. *miejscownik*[31] (Kop/1817: 53).

Skubalanka (1957: 244) rightly notes that a good portion of the grammarian's terms are the result of a tendency toward economization: "Kopczyński's new terms are shorter and handier to use." The analysis of case names also proves that Kopczyński had a keen linguistic sense and was able to choose appropriate linguistic means so that the terms, first, referred to something concrete (that is why he abandoned abstract ordinal numerals, i.e., *przypadek pierwszy*) and, second, were in line with the nature of the Polish language system. It was probably for this reason that he (more or less consciously) formed masculine nouns by adding the suffixes *-ik/-nik* (or *-acz*), which are used in Polish to identify concrete referents. Their opposite are genetic adjectival participles, which, especially if stripped of their terminological point of reference *spadek*, do not have systemic equivalents in the function of naming objects or phenomena in colloquial language. Because of the adjectival inflection, they are also longer in oblique cases than Kopczyński's proposals.

The Polish case names he introduced also demonstrate his deep etymological reflection on each of the terms he created. On more than one occasion (presumably also for didactic purposes), the author explained the origin of his new formations, such as "The dative inflects words according to the third case when their intention answers the questions: to whom? why? what?"[32] (Kop/1817: 173); "Quotation mark, a mark of another's words inserted into the text"[33] (Kop/1778: 5).

Kopczyński's inconsistency with regard to terminology is due not only to the rivalry between existing terms (usually foreign) and those proposed by him. Sometimes the author chooses one of the two names that he has introduced himself, which results in the crystallization of a set of grammatical terms, for example:

---

[31] "Nie nazywamy tych przypadków po łacinie *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus*, ani przełożenemi po polsku słownie: *mianujący, rodzący, dawający, oskarżający, wzywający, odbierający*: bo te nazwiska nie znaczą, co znaczyć powinny: ale nazwiemy je: 1. mianownik, 2. dopełniacz. 3. celownik. 4. biernik. 5. wołacz. 6. narzędnik. 7. miejscownik."

[32] "Celownik wyzywa do trzeciego przypadku wyrazy odpowiadające dążeniu do swojego celu czyli zamiaru na pytanie komu? czemu?, jakiemu?"

[33] "Cudzysłow, znak słów cudzych w pismo włożonych."

a. adding accents—*znamionowanie, akcentowanie*: "I bring up the need for Adding accents to Polish Sounds"[34] (Kop/1785: 42) and *kreskowanie*: "Because of this, there is less work when writing, and the reasons for adding accents to vowels remain the same"[35] (Kop/1780: 220)
b. quotation mark—*cudzysłów*: "Quotation mark, a mark of another's words inserted into the text"[36] (Kop/1778: 5) and *cudzymów*: "Quotation mark, a new name for one of the punctuation marks which shows that another's speech is quoted"[37] (Kop/1778: 2).

It also happens that the cause of the indecision is not so much the choice between two different terms but the form resulting from the word-formation model used to create the derivative. An example of this are the forms denoting a participle—*imiesłów*: "Participle, (Participium), e.g., *urodzony, natus*"[38] (Kop/1778: 9) and *imiosłów*: "The nature, division and properties of Participles"[39] (Kop/1817: 105).

5. Novelty = change

Most of the terms proposed by Kopczyński were created by Polonizing Latin names which had not been adapted (or had been adapted only partially) to the Polish language. Such forms include, for example:

a. past perfect tense—*czas zaprzeszły*: "Past perfect tense: (*plus quám perfectum*): You had been"[40] (Kop/1778: 52); before Kopczyński: *tempus plusquamperfectum* (Sty/1675, Gott/1762, Gut/1669)
b. quantity—*iloczas*: "Quantity, a new word, *Quantitas* means quantity in Latin, that is, the length or shortness of time needed to pronounce a Syllable"[41] (Kop/1778: 3); before Kopczyński: *quantitas* (Cell/1725, SzyPocz/1770) or *ilkość* (SzyPocz/1770)

---

[34] "wnoszę konieczną potrzebę Znamionowania czyli z Akcentowania Głosek Polskich."
[35] "Przez tę odmianę, umniejsza się pracy piszącym, a przyczyny kreskowania samogłosek, nieporuszone zostają."
[36] "Cudzysłów, znak słów cudzych w pismo włożonych."
[37] "Cudzymów, Nowe nazwisko jednego ze znamion pisarskich, pokazujące przytoczenie cudzej mowy."
[38] "Imiesłow, (*Participium*), np. urodzony, *natus*."
[39] "Natura, podział i własności Imiosłowu."
[40] "*Czas zaprzeszły*: (*plus quám perfectum*): Byłeś był."
[41] "Iloczas, Wyraz nowy, po Łacinie, *Quantitas* znaczy ilość, to jest długość lub krótkość czasu, który się łoży na wymówienie Sylaby."

c. colon—*dwukropek*: "Colon, a new word translated from Latin (*duo puncta*)"[42] (Kop/1778: 2); before Kopczyński: *duo puncta* and *dwa punkty* (Mal/1700), *dwie kropki* (SzyPocz/1770)
d. parenthesis—*nawias*: "Parenthesis, (*Parenthĕsis*), a mark of pronouncing in a lower tone that which was inserted between brackets"[43] (Kop/1778: 5); before Kopczyński: *parenthesis* (Kn/1621), *parenteza* (Nał/1774)
e. sentence—*okres*: "Rhetoricians call the complete, or whole, thought a Sentence"[44] (Kop/1783: 152); before Kopczyński: only *period* (Mal/1700, Cell/1725, Tr/1764, SzyPocz/1770).

The set of terms introduced by Kopczyński also includes those that were created to fill a gap in the nomenclature, i.e., whenever earlier grammatical works did not contain any terminological proposals for the concepts and processes that Kopczyński described, such as:

a. part of a sentence—*część zdania*: "Noun, Adjective and Verb, the three parts of a sentence, corresponding to the three parts of a thought"[45] (Kop/1783: 150)
b. affixing—*dodatnia*: "To affix is to add a sound to a word or a word to a speech"[46] (Kop/1780: 18)
c. hyphen—*łącznik*: "The hyphen, at the end of the line where the whole word could not fit"[47] (Kop/1780: 50)[48]
d. cross-reference—*odsyłacz*: "(1) or (a) or (*) Cross-reference, a mark of the footnote located on the side or at the bottom to which the reader is referred"[49] (Kop/1778: 5).

Yet another group of terms encompassed those that had been created by Kopczyński even though he was aware that Polish equivalents of Latin terms already existed in the literature. As an analysis of the data collected in SHTG proves, these were not terminological ephemera but forms noted in at least a few works predating Kopczyński's grammar. Thus, the 18th-century

---

[42] "Dwukropek, Wyraz nowy przełożony z Łacińskiego (*duo puncta*)."
[43] "Nawias, (*Parenthĕsis*), znak wymówienia niższym tonem, tego co między laseczki wtrącono."
[44] "Myśl całkowitá czyli zupełná zowie się u Retorów Okresem czyli Periodem."
[45] "Rzeczownik, Przymiot i Słowo, trzy części zdania, odpowiadające trzem częściom myśli."
[46] "Dodatnia, jest dodanie głoski do jakiego wyrazu, albo wyrazu jakiego do mowy."
[47] "Łącznik, na końcu wiersza, gdzie się cały wyraz spisać nie mógł."
[48] In a different place (Kop/1778: 5), Kopczyński provided the Latin equivalent of the hyphen, *custos*; however, it was not noted in any of the earlier texts collected in SHTG.
[49] "(1) lub (a) lub (*) Odsyłacz, znak położonego na boku, lub na dole przypisu, do którego czytelnik odsyła się."

grammarian consciously broke with the terminological tradition of his predecessors, in most cases so successfully that in modern grammatical discourse, we use Kopczyński's proposals rather than the earlier terms. Examples of such terms include case names:

a. *mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, wołacz* (Kop/1817: 53), previously, e.g.: *spadek mianujący, spadek rodzący, spadek dawający, spadek oskarżający, spadek wzywający* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669, Mal/1700, Tr/1764, SzyPocz/1770)
b. *narzędnik* (Kop/1817: 53), previously: *spadek złączający* (Tr/1764)
c. *miejscownik* (Kop/1817: 53), previously: *spadek miejscowy* (Gut/1669, Tr/1764), *spadek pokładający* (Mal/1700).

Case names are not the only terms that Kopczyński introduced instead of the Polish-language terms that had been functioning in the literature. Other proposals of this type include:

d. participle—*imiesłów* (Kop/1778: 9), previously: *uczestnictwo* (Kn/1621, Mal/1700) or *uczestnik* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669)
e. adjective—*imię przymiotne, przymiotnik*: "Such Nouns are called Adjectival (*adjectiva*), or Adjectives for short"[50] (Kop/1778: 25), previously: *imię przydatne* (Sty/1675, Tr/1764, Gott/1762) or *imię przyrzutne* (Mal/1700, Cell/1725, Tr/1764)
f. *przedimek* ('article'): "They resort, but not in the best way, to the Article"[51] (Kop/1785: 70), previously: *artykuł* (Kn/1621, Mal/1700, Cell/1725, Tr/1764)
g. overdot—*przycisk*: "Overdot, a mark of pronouncing a Consonant softly, *ż*, for example, *każ, straż*"[52] (Kop/1778: 5), previously, e.g.: *kropka* (Kn/1621, Tr/1764, SzyPocz/1770)
h. feminine gender—*rodzaj żeński*: "The nouns daughter, granddaughter, cow, vixen are of feminine gender, because they mean female sex"[53] (Kop/1780: 1–2), previously, e.g.: *rodzaj niewieści* (Don/1595, Gut/1668, Gut/1669, Mal/1700, SzyPocz/1770)
i. syllable—*zgłoska*: "Each Polish poem can have from four to thirteen syllables"[54] (Kop/1783: 88), previously: *sylaba* (Murz/1551, Don/1595, Mal/1700, Tr/1764)

---

[50] "Takie Imiona zowie się Przymiotne (*adjectiva*) albo krócej Przymiotniki."

[51] "Uciekają się, ale nie najlepiej do Przedimku czyli Artykułu."

[52] "Przycisk, znak wymawiania z przyciskiem Konsony, *ż*, np. *każ, straż*."

[53] "Rzeczowniki córka, wnuczka, krowa, liszka, są rodzaju żeńskiego, czyli niewieściego, bo znaczą płeć żeńską, rodzaj niewieści."

[54] "Każdy wiersz Polski może mieć od czterech aż do trzynastu zgłosek."

j. accent—*znamię*: "There are at most twenty-four sounds, and at most a few accents, that the human voice can express in a clear and precise manner as a sign of all ideas in thought"[55] (Kop/1783: 31), previously: *akcent* (Jan/1594, Sty/1675, Mal/1700, Cell/1725) or *znak* (Jan/1594, Sty/1675, SzyPocz/1770).

Some of the terms that had been in use before the publication of Kopczyński's grammar (such as the case names discussed earlier) were long, analytical, and thus impractical, while others (such as *uczestnik* or *uczestnictwo*) were unsuccessful calques from Latin. They would require a radical specialization of meaning to become established; Kopczyński's proposals triumph over them thanks to their semantic (they are not polysemous) and etymological clarity (*imiesłów*: "partly a noun, partly a verb"), which his predecessors' proposals lack. Sometimes the terms introduced by Kopczyński determine subsequent changes, at the root of which lies the need for clarity: since the grammarian started using *kropka* to refer to a punctuation mark [full stop], he had to invent another term for the diacritical mark [overdot].

Also interesting is the change of the name of the feminine gender from *niewieści* to *żeński*, which Kopczyński did not explain anywhere explicitly. A point in favor of the 18th-century Piarist's proposal would probably be its economy (using two syllables instead of three). It is certainly not the only one, nor even the most important. Perhaps, once again, Kopczyński was concerned with semantic clarity: a review of Samuel Bogumił Linde's dictionary (L/1807–1814) reveals that the adjective *niewieści* has a much wider range of collocability (*animusz niewieści, czółko niewieście, głowa niewieścia, czepiec niewieści, choroba niewieścia*) than the adjective *żeński* (apart from *rodzaj*, primarily: *płeć żeńska*) and thus shows less terminological potential. This potential was possibly also weakened by the synonymy observed in this grammatical category: in addition to *rodzaj niewieści*, the feminine gender was called in the literature *rodzaj niewieśny* (Nał/1774) or *białogłowski* (Sty/1675, Gott/1762, Lub/1778).

Time has proven Kopczyński's proposal to be well chosen, which was undoubtedly influenced by stylistic changes concerning the use of nouns describing a woman: *niewiasta* and *białogłowa*. For a modern user of the language, the term *rodzaj niewieści* is undoubtedly less clear and more archaic compared to *rodzaj żeński*.

---

[55] "Głosek bowiem najwięcej dwadzieścia cztery, i kilka najwięcej przygłosek czyli znamion, malują dokładnie i zrozumiale wszelki głos ludzki, jako znak wszelakich wyobrażeń w myśli."

6. Recapitulation

A comparative study of Kopczyński's five works leads to the conclusion that the introduction of Polish terminology into the 18th-century grammatical discourse was a rather lengthy process, and the author himself treated his terms as proposals. They were not revolutionary, although based on an analysis of the grammars of the Enlightenment Piarist, it can be stated that his arguments very often had a persuasive function.

Referring to SHTG in the study of Kopczyński's grammatical terminology does not significantly alter Skubalanka's findings. However, due to the fact that the researcher does not cite all the innovative (in her opinion) terms coined by the Enlightenment Piarist, it is difficult to provide detailed figures concerning frequency with regard to the terms the grammarian did not include. Instead, the data collected in SHTG made it possible to show his terminology against the broader historical background of the Polish grammatical terminology that had been forming since the 15th century.

It is worth noting that Kopczyński's terminological proposal presents him as a linguistic pragmatist and didactician, rather than a theorist and lexicographer. He did not include a glossary of grammatical terms in any of his works, which could be evidence of just such a purely theoretical approach to terminology. Kopczyński did not create a list of terms functioning in a vacuum; he immediately tested them in practice: not only theoretical and linguistic but also, and perhaps above all, didactic. It is precisely this practice that shows that creating and consolidating Polish grammatical terminology is a process which cannot be revolutionary in nature.

When introducing new terms, Kopczyński almost always referred to their Latin origins, their adaptations used in the Polish language or their traditionally established Polish equivalents. A holistic look at his texts reveals the grammarian's internal struggle, as he is torn between the terminological tradition in which he himself grew up and the need (or even necessity) for change. This conflict must have been particularly sharp in the final years of his activity, when the need to fight for the purity of the language—which was no longer threatened by natural influences from foreign languages but by politically imposed ones—came to the fore:

> After the partitions, during the period of so-called pseudo-classicism, Kopczyński changes his favorable attitude toward new names, which he expresses in the treatise *Poprawa błędów w ustnej i pisanej mowie polskiej* (Warsaw 1806). The author criticizes newly created words, listing quite a number of philosophical terms, e.g.,

> *badalny, organizomy, przedmiot, subiektowi, obręb, wszechwzględy,* among incorrect neologisms (Skubalanka 1957: 240).

It is worth noting, however, that by the time Kopczyński was completing his synthesizing grammar of the Polish language, the terms he proposed were already backed by several decades of tradition, reinforced by numerous reissues of school grammars and successive generations of students trained on them. It seems that it was these numerous reissues or perhaps Kopczyński's "anointing" by the Commission of National Education that contributed to the consolidation of Polish grammatical terminology as he proposed it.

However, such a thesis posed unequivocally is an unjust oversimplification. Kopczyński's terminological proposals would not stand a chance of being adopted had they not been the result of conscious, painstaking work backed by years of reading and analysis and had they not (after all) been embedded in the tradition of the grammatical discourse evolving since the 16th century. Indeed, most of Kopczyński's linguistic inventions meet the criteria for modern evaluation of neologisms. When creating them, Kopczyński seemed to ask himself whether his proposed terms filled lexical gaps, and whether they were economical, aesthetic and in line with the national criterion. This deep reflection also on the public reception and future of his proposals is evidenced by the words of the already quoted preface:

> However, pondering on this sentence, I foresee the greatest storm breaking over the new words; the examples of all centuries tell me this. Whoever will not be able to rebuke things will rebuke and ridicule the words, exposing them to mockery by mistranslating them, and by making up new ones, of which Grammar would not dream. After all, new words will grow old with time; for all words must once have been new[56] (Kop/1785: 26).

The core curriculum in effect today assumes that Polish schoolchildren should learn the basic names of the parts of speech in fourth grade, and although Polish grammatical terminology has been evolving since the 18th century and will continue to evolve, whether we like it or not, when speaking on linguistic topics, we speak the language invented by Kopczyński.

---

[56] "Zastanawiając się jednak nad tem zdaniem, przewiduję największą burzą na nowe słowa: bo mię uczą tego przykłady wszystkich wieków. Kto rzeczy nie będzie mógł poganić, ganić i wyśmiewać będzie słowa, wystawiając je na szyderstwo przez trefne ich tłumaczenie, i przez zmyślanie nowych, o których się Grammatyce śnić nie będzie. Wszakże nowe słowa się z czasem i zestarzeją: bo wszystkie wyrazy musiały być kiedyś nowe."

Izabela Stąpor

University of Warsaw
e-mail: izabelastapor@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7543-6218

Chapter VIII

At the origin of scientific linguistics: terminology in Antoni Małecki's grammars (1863 and 1879)

In the 19th century, a new, historical view of the world around man and his language came to the fore in global science. A tendency to adopt a diachronic perspective appeared in the study of languages, which had hitherto remained within the confines of synchronic linguistics (cf. Heinz 1979: 34–36). This led to the emergence of new research methods and historical-comparative grammar as a separate discipline. Franz Bopp, who was the first to use morphological analysis in his research, is considered the founder of comparative grammar of Indo-European languages. Linguists began to study the origins of Indo-European languages and the affinities between them, relying primarily on source materials. Johann Grimm, August Schleicher and Franz von Miklosich wrote some of the most important works on the subject. The 19th century also saw the birth of Wilhelm von Humboldt's theory on the "national spirit" (*Volksgeist*), which is a subjective way of seeing reality that can influence language, giving it a certain inner form (*innere Sprachform*).

Until the 1860s, Polish 19th-century grammars belonged to the realm of traditional, classical language science and focused on the science of sounds (combining knowledge of phonetics and orthography) and the science of words (in which issues concerning inflection were mixed with those relating to word formation). Syntax was very often overlooked; if it did appear in grammars, it contained elements of rhetoric or stylistics rather than the actual subject matter (Skarżyński 2001: 22). As Halina Rybicka-Nowacka points out, following Stanisław Urbańczyk, this was due to extra-linguistic factors, one of which was a "peculiarly understood patriotism" consisting of an unwillingness to use the scientific achievements of the countries responsible for the partitions of Poland (Rybicka-Nowacka 1990: 29, Urbańczyk 1993). The lack of scientific centers and universities conducting research on the Polish language, as well as the fact that Polish grammarians were

scattered in different countries and their studies were often characterized by amateurism probably also played a significant role.

The historical-comparative methodology appeared in Polish linguistics fairly late: with the publication of Antoni Małecki's grammar in 1863, i.e., at a time when the Neogrammarian school was being born in Leipzig, composed of many outstanding Indo-European researchers, such as August Leskien.[1]

Małecki's first grammar (1863) was, without a doubt, a pioneering and inspiring work. It was soon followed by other studies that used the historical-comparative method, such as those by Bronisław Trzaskowski, Franciszek Ksawery Malinowski and Henryk Suchecki.[2] Małecki himself is described by Urbańczyk as "the most outstanding figure among the innovative grammarians" (Urbańczyk 1993: 84), as well as a "semi-dilettante" (Urbańczyk 1993: 118). For, not being a historian of language and applying for the position of professor of language and literature at the University of Lviv, he had to acquire the appropriate linguistic qualifications. He obtained them (upon recommendation from Minister Leopold von Thun) at the University of Vienna, where he attended Miklosich's[3] courses in Old Church Slavonic language and historical-comparative grammar. He began lecturing in Lviv in 1856[4] and published *Gramatyka języka polskiego większa* in 1863.

One can see in this work the influence of Romantic thought in European linguistics; the author refers to the *duch języka* (spirit of language) which was understood as a set of characteristics of individual national languages: "For the spirit inherent in every language differs in many respects from the spirit of other languages. If, therefore, we adopt in our own language the modes of expression which, although proper in foreign languages, are

---

[1] "For when truly scientific linguistics were only just starting to emerge in our country, in German, and therefore in European, linguistics, the era of the Neogrammarians had already begun, followed by a reaction to it in the form of the psychological trend" (Skarżyński 2001: 14).

[2] Cf. Rybicka-Nowacka 1990: 29–30.

[3] Urbańczyk 1993: 84–85. Cf. Lesiakowski 2014: 27–35. On Małecki's biography, cf. gramatyki.uw.edu.pl.

[4] Małecki mentions Miklosich's role in the introduction: "The preparation of this work (especially with regard to the Science of Forms, and for the most part also Etymology) was immensely aided by the learned and respectable works of the most distinguished scholar of Slavic philology to date, Professor Franciszek Miklosich" ("Znamienitą z tej strony pomocą do ułożenia tego dzieła (w zakresie zwłaszcza Nauki o Formach, i po większej części także w Etymologii) były uczone i szacowne prace najznakomitszego po dziś dzień badacza filologii słowiańskiej, profesora Franciszka Miklosicha"; Mał/1863: V).

foreign or even contrary to the spirit of our own, then we stain and spoil the language"[5] (Mał/1863: 1).

Małecki drew on Miklosich's views but still remained under the influence of the tradition evoking Walenty Szylarski and Onufry Kopczyński (Rudnicki 1921, Skarżyński 1994, Skarżyński 2001).[6]

Małecki's grammar was judged favorably by contemporary and later Polish language scholars precisely because of its methodological innovativeness (Nitsch 1960, Klemensiewicz 1974).[7] His "thorough knowledge of universal and comparative grammar" (Boczyliński 1863: 524) was appreciated. Bronisław Bieńkowski (1901: 162) notes that its appearance "had an epochal significance," resulting in "an upheaval in the study of the mother tongue." Back in the 20th century, Aleksander Brückner (1913: 693) wrote that "no Polish grammar of the future will ever achieve the merit, the importance that have been assigned to *Małecki*." Adam Kryński stresses that "no Polish grammar has earned the same recognition as Małecki's work" (Urbańczyk 1993: 87). Commenting on its value, Vatroslav Jagić states (with some reservations) that Małecki's work is "the best of what has been written on the individual Slavic languages" (Urbańczyk 1993: 87). Unfortunately, the shortcomings mentioned by Jagić were not eliminated in the subsequent editions of this popular grammar.

In 1879, Małecki undertook another ambitious task and wrote *Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego*, an extensive two-volume work in which he developed his views on the history of changes in the Polish language. Unfortunately, this study—considered an extended version of *Gramatyka większa*[8]—was declared as scientifically misguided (Kryński 1880ab) and is often overlooked or only mentioned briefly in contemporary works.[9]

---

[5] "Duch bowiem każdemu językowi właściwy różni się tém samém w wielu względach od ducha innych języków. Jeżeli zatem przyjmujemy w własnej mowie sposoby wyrażenia się takie, które dobre są wprawdzie w językach obcych, ale obce lub wręcz przeciwne duchowi naszego, wtedy kazimy i psujemy mowę."

[6] As Mirosław Skarżyński (2001: 22) points out, even in the 1863 grammar, Małecki included a chapter on orthography.

[7] The grammar "for schools," however, was still reissued and recommended as a school textbook, until finally Jan Rozwadowski published an article in "Język Polski" (vol. 6, 1921: 22–27) entitled *Trzynaste wydanie szkodliwego podręcznika*, in which he pointed out many embarrassing errors and concluded: "Małecki's school grammar should be banned and not recommended or even permitted" (Urbańczyk 1993: 117). Cf. Skarżyński 2001: 36.

[8] This was the opinion of Adam Kryński, Irena Bajerowa and Salomea Szlifersztejnowa, who explicitly writes that the 1879 grammar was the second edition of the 1863 work.

[9] Cf. Lesiakowski 2014. The grammar was never reissued.

The main criticism centered on the author's lack of knowledge of modern linguistics and his dogmatism in judgments. Małecki admittedly mentions in his grammar the works of Jan Baudouin de Courtenay (p. 71),[10] Alexander Vostokov, Schleicher and Bopp (with whom he disagrees), Lucjan Malinowski, Otto Bóthlingk, Wilhelm Paul Corssen and, of course, Miklosich (to whom he refers frequently, cf. pp. 73, 121, 106). However, he ignores the latest developments in linguistics, challenges established views and repeats erroneous theories from the earlier grammar.[11]

The two grammars authored by Małecki and his opinions on the development and state of the Polish language in the 19th century have been analyzed in some detail (Kryński 1880ab, Lesiakowski 2014). This chapter will not describe Małecki's contribution—significant though it may be—to the development of modern linguistics; instead, it will show the importance of both grammars for the dissemination and development of Polish grammatical terminology. The 1863 grammar contained about 900 grammatical terms, while the two-volume 1879 study contained about 1,500. Polish linguistic nomenclature dominates in both Mał/1863 and Mał/1879 (76% and 85%[12] of all terms, respectively, are Polish or Polonized names), but the author also refers to Latin (19% and 12% of all terms) and German terminology (about 7% and 4% of all terms). He usually does so when a phenomenon is new and has not previously been described in Polish grammars. Małecki's naming strategy consists of explaining the Polish term and giving the corresponding Latin (and/or German) terms in parentheses:

> By **stem** (thema, Stamm), we mean the part of the word that remains unchanged during the inflection that the word undergoes in declension or conjugation[13] (Mał/1863: 56).

---

[10] Małecki published *Gramatyka historyczno-porównawcza* in 1879, so eight years after the publication of Baudouin's study *O drevne-polskom jazyke*. It would be difficult to find two more contrasting works: on the one hand, we have a study that is backward with regard to the method it uses, the way it explains individual facts, as well as familiarity with literature, while on the other hand, we have a well-thought-out book that is in line with the latest achievements of Slavic studies (Urbańczyk 1993: 116).

[11] Because of Małecki's authority, and perhaps also on account of his earlier contributions, the criticism of the work did not start until after the author's death. Kryński (1880, vol. I–II) wrote a detailed review of the book; see also Urbańczyk 1993: 116–117.

[12] Data from SHTG current as of September 4, 2023.

[13] "Przez **źródłosłów** (thema, Stamm) rozumiemy tę część wyrazu, która w nim pozostaje wśród wszelkich odmian, jakim wyraz podlega w deklinacyi lub koniugayi."

> By **stem** (thema, Stamm), we mean the first part of a verb, composed of one or more syllables, that remains unchanged in all or at least half of all conjugation forms, being the root of the entire word[14] (Mał/1879, vol. I: 270).
> Moreover, persons, animals and things can be of different **gender** (genus). There are three grammatical genders in our language: **masculine** (masculinum), **feminine** (femininum) and **neuter** (neutrum)[15] (Mał/1863: 54, Mał/1879, vol. I: 163).
> These movable and changeable units always constitute the second, that is, the final half of the verb form and are divided [...] B) into **linking vowels** (Bindelaut, Bindevokal)[16] (Mał/1863: 141).

Only twice was a foreign term noted without a corresponding Polish term:

> Relatively the most of these indications are maintained in the Lithuanian perf., which is true and the closest to the original perfectum, not some loose "aoristus" or some "specifically Lithuanian newfangled preterit" (**Neubildung**) that current experts in the matter claim it to be[17] (Mał/1879, vol. II: 212).
> Actually, the *a* in this word is not a **Wurzelvocal** at all but an addition, sometimes a linking vowel or an affix belonging to *bam,* and hence the shortness of this vowel[18] (Mał/1879, vol. II: 127).

Many of the terms used by Małecki have become established in Polish nomenclature, while others have been disseminated and permanently introduced into descriptions of the Polish language thanks to him. Still others have not been adopted as part of the terminology for various reasons.

The SHTG data show that Małecki's grammar used an existing Polish terminological system which drew on both the Latin tradition and Kopczyński's national grammar. The origins of those terms are presented in other chapters of this book (cf. Chapters I, VI, VII). In addition to them, there are terms that

---

[14] "Przez **temat** (thema, Stamm) albo inaczéj źródłosłów rozumiemy owę pierwszą, z jednéj albo i z kilku zgłosek złożoną część danego czasownika, która w nim pozostaje wśród wszystkich, albo przynajmniéj wśród połowy odmian konjugacyjnych, jako rdzeń całego wyrazu, niezmienną i nieruchomą."

[15] "Skądinąd różnią się między sobą osoby, zwierzęta i rzeczy po względem **rodzaju** (genus). Trzy są rodzaje gramatyczne w języku naszym: **męski** (masculinum), **żeński** (femininum), i **nijaki** (neutrum)."

[16] "Te ruchome i zmienne części stanowią zawsze drugą czyli końcową połowę formy czasownika, i dzielą się: [...] B) na **spójki** (Bindelaut, Bindevokal)."

[17] "Najwięcéj takich wskazówek stósunkowo zachowało litewskie perf., które jest prawdziwe i to ze wszystkich najbliższe pierwotności perfectum, a nie jakiś tam luźny 'aoristus' albo jakieś 'specyalnie litewskie praeteritum najświeższéj daty' (**Neubildung**), za jakie je ogłaszają tegocześni specyaliści tego przedmiotu."

[18] "Otóż właśnie nie było to *a* w tém słowie wcale **Wurzelvocal**, ale naleciałością, czasem wstawką, albo cząstką do *bam* należną itd. i stąd to krótkość téj samogłoski."

refer to previously unknown processes which have not been described in the linguistic literature. The purpose of this chapter is to show Małecki's contribution to the development of Polish terminology and to present the ways in which foreign names functioned in descriptions of the Polish language.

1. New Polish terms in Małecki's grammars

1.1. A new look at the language and its description

Researchers unanimously agree that Małecki's grammar was, considering the time and the standing of Polish science, an insightful and innovative work. Its author uses the methods of comparative grammar in his research and refers to the history of Polish and other European languages. Already in the preface to Mał/1863, he introduces, as opposed to *gramatyka powszechna* [universal grammar], the terms *gramatyka jednego tylko języka* [grammar of only one language] (p. 2) and *gramatyka porównawcza* [comparative grammar] (pp. 10, 32, 75). Terms such as *historia języka* [history of language] (Mał/1863: 79, Mał/1879, vol. I: 3), *językowa historia* [language history] (Mał/1879, vol. I: 3), *historyzm* [historicism] (Mał/1879, vol. I: 39) point to new areas in language research. The terms *gramatyka historyczno-porównawcza*[19] [historical-comparative grammar] and *teoria języka* [theory of language] also appear in Mał/1879, vol. I (p. 3). *Językowa tendencja* [language tendency] appears for the first time in Mał/1879, vol. I (p. 374), but it is more commonly referred to as *dążność języka* (Mał/1863: 88, Mał/1879, vol. I: 447).

Małecki uses in his grammars terms that have become established in Polish linguistic nomenclature, although they do not necessarily carry the same meaning today, for example, he uses *filologia porównawcza, mownictwo porównawcze* and *lingwistyka porównawcza* in the same sense as *językoznawstwo porównawcze* [comparative linguistics]. He refers to the history of Polish grammatical knowledge and is familiar with the works of Jakub Parkosz, Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan, Grzegorz Knapski or the aforementioned Kopczyński (Mał/1863: 41). He presents a proposal for the periodization of "Slavic history," distinguishing the following intervals which he calls epochs:

1. The epoch of Slavicdom[20] which is still united with Lithuania.
2. The epoch of Slavicdom which has already separated from Lithuania but in itself still constitutes a unity.

[19] Although only in the title of the textbook (Mał/1879, vol. I: 3).

[20] Interchangeably, he also uses the term "letto-Slavic epoch" (Mał/1879, vol. I: 109).

3. The epoch of its division into 4 already roughly outlined districts.
4. The epoch of phonetic stagnation in some districts and further progression of this process in others[21] (Mał/1879, vol. I: 108–109).

First and foremost, the author addresses the hitherto undescribed issues of *rodzina językowa* [linguistic family] (Mał/1879, vol. I: 191) and *rodzina wyrazów* [word family] (Mał/1879, vol. I: 191). According to Małecki, the relationship between words of one family is also genealogical, so to speak; he distinguishes *wyrazy pierwotne* [root words] and *wyrazy pochodne* [derivative words], *formacje drugiej linii* and *formacje trzeciej linii* [lit. formations of the second and third line].

As Zygmunt Zagórski (1981: 8) points out, Małecki is aware of the distinction between oral speech and language, as evidenced by the following passage:

> Similarly, also in language, it is not enough to speak well and correctly: it is also necessary, after all, to comprehend what is the function that we perform when speaking; to feel, in all expressions and effusions, always on certain ground and to know the reason why only this and not other manner of speaking is logical in general and only proper in the language being spoken. One without the other is almost always an impossibility. Only those who have pondered on the word and looked into its inner secrets wield its power[22] (Mał/1879, vol. I: 2).

Despite this awareness, Małecki uses the terms *mowa* [speech] and *język* [language] interchangeably in both Mał/1863 (e.g., p. 1) and Mał/1879 (vol. I, e.g., pp. 2, 3). "Our language—in its very essence one and always the same—is either oral speech or written speech, according to whether we give our thoughts to others by speaking directly to them or through writing"[23] (Mał/1879, vol. II: 499).

---

[21] "1. Epoka Słowiaństwa stanowiącego jeszcze jednotę z Litewszczyzną.
2. Epoka Słowiaństwa od Litewszczyzny już oddzielonego, lecz w sobie jeszcze stanowiącego jedność.
3. Epoka jego rozpadu na 4 już z grubsza nakreślone poszczególne dzielnice.
4. Epoka zastoju fonetycznego w jednych, a daléj postępującego tego procesu w drugich dzielnicach."

[22] "Tak samo też i w języku, nie dość jest dobrze i poprawnie mówić: trzeba przecież i pojmować, jaka to funkcja, którą przemawiając spełniamy – we wszystkich zwrotach i porywach czuć się zawsze na pewnym gruncie i znać powód, dlaczego takie tylko a nie inne mówienie jest w ogólności logicznem, a w tym języku, którym się mówi, jedynie należytém. Jedno bez drugiego jest prawie zawsze niepodobieństwem. Potęgą słowa tylko ten włada, kto się nad niém zastanawiał i zajrzał w jego wewnętrzne tajniki."

[23] "Mowa nasza—w saméj istocie jedna i zawsze ta sama—jest ustną mową albo pisaną, wedle tego czy drugim udzielamy myśli naszych wprost do nich przemawiając, czy też za pośrednictwem pisma."

1.2. Grammar: definition and branches

Małecki recognizes that the primary task of grammar as a science is "to discover and explain the most important principles of the Polish language, namely, to demonstrate the rules by which words in our language are formed, modified, inflected into various forms and finally combined into sentences"[24] (Mał/1863: 2). As Zagórski (1981: 20) emphasizes, this was a new approach because it not only described language but also explained the rules governing it and studied the causes of the changes taking place.

In the 1879 grammar, Małecki introduces the term *działy nauki języka* [branches of grammar], having previously called them *części gramatyki*: "§. 5. The complete grammar comprises the following major branches of language science: 1, Phonetics [...]; 2, Morphology [...]; 3, Etymology [...]; 4, The science of Particles; 5, Syntax [...]. All this is complemented by 6, Orthography"[25] (Mał/1879, vol. I: 5–6).

Table 1. Compilation of the names of branches of language science in Małecki's grammars[26]

Contemporary branch	Names of branches according to Małecki	Branch-related terms that appear in both grammars[27]
fonetyka [phonetics]	fonetyzm, głosownia	konsonantyzm, ustrój fonetyczny, wokalizm, żywioł samogłoskowy, żywioł spółgłoskowy
fleksja [inflection]	fleksja, morfologia, nauka o formach	fleksja werbalna, ustrój werbalny, żywioł koniugacyjny
słowotwórstwo [word formation]	etymologia, słoworód, słowotwórstwo	żywioł słoworodny

[24] "odkrycie i wyjaśnienie najważniejszych zasad języka polskiego, a mianowicie wykazanie praw, na mocy których wyrazy w języku naszym powstają, przetwarzają się, naginają, na najrozmaitsze formy, i na koniec łączą w zdania."

[25] "§. 5. Gramatyka całkowita obejmuje następujące główne działy nauki języka: 1, Głosownią [...]; 2, Morfologią czyli Flexyą [...]; 3, Etymologią [...]; 4, Naukę o Partykułach; 5, Składnią [...]. Dodatkowo uzupełnia to wszystko jeszcze 6, Ortografia."

[26] The order of the branches in the table corresponds to the order adopted by Małecki in his grammars. The terms in each column are arranged alphabetically. The gray color indicates branches that were distinguished by the author but are not considered part of language science today or are not treated separately within it (for example, the science of particles).

[27] These terms do not encompass all of the phenomena that occur in each branch (e.g., there is *fleksja werbalna* [verbal inflection] but no *fleksja nominalna* [nominal inflection]), and they do not always appear in the chapters devoted to a particular branch. They do, however, indicate that Małecki was using (even if not in all aspects) modern linguistic terminology, as evidenced by the terms *konsonantyzm* or *wokalizm*.

Contemporary branch	Names of branches according to Małecki	Branch-related terms that appear in both grammars
–	nauka o partykułach[28] (branch of science dealing with non-inflectional parts of speech, which are "incapable of inflection"), o częściach mowy nieodmiennych	
składnia [syntax]	nauka o zdaniu, składnia	składnia zgody, składnia rządu
ortografia [orthography]	grafika (in Mał/1879), ortografia, pisownia	pisownia etymologiczna, pisownia fonetyczna, pisownia historyczna
interpunkcja [punctuation]	przecinkowanie, interpunkcja	
–	wierszowanie	

The terms present in Małecki's works testify to the fact that even at the end of the 19th century, the names of branches of linguistics were not yet stabilized. The author uses different terms interchangeably, e.g., terms *fonetyzm* and *głosownia*, terms *fleksja, nauka o formach* and *morfologia*, terms *etymologia, słoworód* and *słowotwórstwo*. He also considers spelling and punctuation to be branches of grammar, and in Mał/1863, he includes an appendix *O wierszowaniu* [On rhyming].

1.3. Phonetics (*głosownia*)

When describing the phonetic system of the Polish language, Małecki uses terms already established in Polish, although, especially in the 1879 grammar, he often creates new terms to make the concept easier to understand and to eliminate the ambiguity of names found in earlier descriptions of the Polish language. He explains his reasons for abandoning some terms and introducing new ones in a footnote: "I could not retain the names hitherto given to these hard-to-determine consonants: palatal, resounding, accented, etc., which were given to them for lack of anything better. Whether my term, too, will not draw a rebuke—that is, of course, another question"[29] (Mał/1879, vol. I: 36).

[28] It is quite surprising that the author singles out this branch and describes it in a separate chapter in both Mał/1863 and Mał/1879.

[29] "Nazwy dotychczasowe tych nader trudnych do zdeterminowania spółgłosek: podniebienne, szumne, przyciskowe itd. jakie im nadawano w braku czego lepszego—było mi niepodobno zatrzymać. Czy i moja nazwa naganie nie ulegnie—to oczywiście inne pytanie."

Małecki presents the division of consonants in the 1879 grammar, although the rules he adopts are inconsistent. Taking into account the origin of consonants, he distinguishes *spółgłoski pierwotne* [primary consonants] and *spółgłoski pochodne* [derivative consonants] (formed from primary ones as a result of, for example, palatalization). According to the place of articulation, he distinguishes *spółgłoski gardłowe* [pharyngeal consonants], *spółgłoski podniebienne* [palatal consonants], *spółgłoski zębowe* [dental consonants] and *spółgłoski wargowe* [labial consonants]. With regard to articulatory features, the consonants are divided into *spółgłoski nieme* (i.e., consonants proper) and *spółgłoski płynne* (nowadays, semivowels).[30] Małecki presents the division of consonants in a table (see Table 2).

Table 2. "Table of Polish consonants" by Małecki (Mał/1879, vol. I: 55)

	Zetknięcie		Przymknięcie				
	mocne	słabe	mocne	słabe	nosowe	płynne	
1. Gardłowe	k	g	ch	h			
2. Podniebienne	k'	g'	(ch')	j			
3. Zęb. syczące grube	cz	ż, dż	sz	ż			
4. Zęb. syczące ostre	c	dz	s	z			
5. Zębowe twarde	t	d	*	*	n		
6. Zęb. pieszczotliwe	ć	dź	ś	ź	ń		
7. Wargowe twarde	p	b	f	w	m		
8. Wargowe miękkie	p'	b'	f'	w'	m'		
9. Płynne twarde						r	ł
10. Płynne miękkie						r'	l

Particularly noteworthy is Małecki's inclusion of the criterion of the manner of articulation of sounds (how closely the speech organs approach one another). Noticing *zetknięcia* [contact] and *przymknięcia* [constriction] of *mowne narzędzia* [speech organs] allowed him to distinguish *spółgłoski*

[30] Andrzej Lesiakowski (2014: 50–68) gives a detailed description of the phonetic system in Mał/1863.

zwarte (*eksplozyjne*) [plosive consonants] and *spółgłoski otworzyste, przewiewne, przesmykowe* [fricative consonants]. On the other hand, despite what Andrzej Koronczewski (1961: 69) claims, Małecki's grammars do not include the terms *spółgłoska zetknięta, przytknięta* [fricative consonant], and instead of *spółgłoska pieszczona* [palatal consonant], the term *spółgłoska pieszczotliwa* is used (Mał/1879, vol. I: 57).

Małecki uses varied terms to refer to phonetic processes and phenomena. A phonetic phenomenon is called *zjawisko fonetyczne* or *zjawisko głosowe*; a phonetic process is described as *proces fonetyczny* or *proces fonetyzmu*. Designations for phonetic change include *przemiana fonetyczna, przeobrażenie, przemiana, przejście*, while *upodobnienie dźwiękowe* denotes phonetic assimilation. The author introduces and popularizes such terms as *prawo fonetyczne* (also *prawidło fonetyczne*) [phonetic rule], *prawo językowe* (*prawo języka, prawo głosowniowe*) [language rule], *przyczyna fonetyczna* (*przyczyna głosowniowa*) [phonetic cause], *różnica fonetyczna* [phonetic difference], *różnica iloczasowa* [vowel length difference], *warianta* [variant], *zasada fonetyczna* (*zasada głosowni, zasada głosowniowa*) [phonetic rule]. Also, according to SHTG, Małecki's works were the first to use the following terms: *jer, jor* [yer], *konsonantyzować się* [to consonantize], *kontrakcja* [vowel contraction], *nazalizacja* and *nazalizować się* [nasalization, to nasalize], *przemiana fonetyczna* [phonetic change], *przestawka* [metathesis], *rozziew* [hiatus], *spiranta* [fricative], *substytucja* and *substytut* [substitution, substitute], *wokalizacja* and *wokalizować się* [vocalization, to vocalize].

The rare and obscure terms include those that refer to historical processes not described in earlier grammars. Here the author makes use of literature in German, and the influence of Miklosich[31] is very apparent.

In the 1863 grammar, Małecki writes about *pochylenie samogłoski* [raising vowel articulation], *natężenie brzmienia samogłoski, zwątlenie natężenia samogłoski* (Lechitic umlaut), and, in addition, *postąpienie samogłoski* and *zejście*

[31] Małecki often references Miklosich's studies in his grammars, particularly in Mał/1879. It is evident that he had access to works printed after 1863. On p. 200, he notes: "For more on this, see Miklosich's Vergleichende Lautlehre, p. 73" ("Więcej o tem obacz w Miklosicha Vergleichende Lautlehre str. 73"), "Dr Miklosich has listed many such Old Slavic words on pp. 261ff. of his Altsloven. Lautlehre, published in 1878, together with sufficient evidence, which I see no need to cite here after him" ("Wielki zasób takich wyrazów starosowiańskich zestawił Dr. Miklosich na str. 261 i n. swojej w r. 1878 wyd. Altsloven. Lautlehre, wraz z dowodami dostatecznymi, których tu za nim nie widzę żadnej potrzeby przytaczać"; Mał/1879, vol. II: 52).

czyli osłabienie się samogłoski (Proto-Indo-European apophony).[32] Another term meaning both apophony and umlaut, *pokrok*, appears in Mał/1879.

1.4. Inflection and word formation

Morphological terminology and the process of its formation is perhaps the best-described issue in Polish studies. One of the researchers who has analyzed it in detail is Anna Czelakowska (2010, 2018). The author points out that "the vast majority of the terms such as *fleksja* [inflection], *słowotwórstwo* [word formation], *morfologia* [morphology], *odmiana* [inflection], *wyraz* [word], *temat* [stem], *końcówka* [inflectional ending], *rodzaj* [gender], *liczba* [number], *przypadek* [case] (and names of particular cases), *deklinacja* [declension], *koniugacja* [conjugation] and *rdzeń* [root], *przyrostek*, *sufiks* [suffix], *prefiks* [prefix] and others were established in the 19th and early 20th century" (Czelakowska 2018: 288; see also Urbańczyk 1993, Zagórski 1981).

Researchers emphasize that it was Małecki who introduced the concept and term *formy wyrazu* [word forms] (data from SHTG show that this term had already appeared earlier in SkorM/1828, Sier/1838). He also popularized the terms *końcówka* [inflectional ending], *czasownik* [verb], *temat* [stem], as well as the term *słowotwórstwo* [word formation], which he separated from inflection. Moreover, he disseminated the term *strona* [voice (of the verb)] introduced by Suchecki (Skarżyński 2001: 156–157, Szlifersztejnowa 1969: 38) and the expressions *czas względny*[33] [relative tense] and *czas bezwzględny* [absolute tense] (Skarżyński 2001: 156–157). He also systematized Polish grammatical moods, distinguishing only three, with subtypes within the perfect mood (Skarżyński 2001: 200). According to data from SHTG, Małecki's grammar was the first to feature compound terms that are, for the most part, still used in language description today: *czasownik nijaki* [neuter verb] and *czasownik zwrotny* [reflexive verb], *deklinacja męska*, *żeńska* and *nijaka* [masculine, feminine and neuter declension], *deklinacja przymiotnikowa*, *rzeczowna*, *zaimkowa* [adjectival, nominal, pronominal declension], *deklinacja złożona* [compound declension], *forma bezokolicznikowa*, *nieosobowa*, *pluralna*, *werbalna* [infinitive, impersonal, plural, verbal form], *forma złożona* [compound form], *indyferentyzm rodzajowy* [gender neutrality], *końcówka*

[32] For a detailed description of the phonetic system in Mał/1863, see Lesiakowski 2014: 69–80.

[33] According to the data from SHTG (accessed: 5.02.2024), the term *czas względny* appeared for the first time in Mucz/1825.

analogiczna, nominalna, pluralna, przeniesiona, zredukowana [analogous, nominal, plural, transferred, reduced suffix], *rodzaj nieżywotny* and *żywotny* [inanimate and animate gender]. These are mostly calques of German or Latin terms that functioned in German-language studies of the time (and were used by Miklosich, among others), cf., for example, *reflexives Verb, nominale Declination, pronominale Declination, zusammengesetzte Declination, Infinitivform, Pluralform, Verbalform, zusammengesetzte Form, plural Endung*.

Throughout the 19th century and at the beginning of the 20th century, however, there was no consistency in the use of terms denoting "word endings" in the inflectional vs. word-forming sense. Also, in Małecki's work, the term *przyrostek* is used in reference to both inflection and word formation.

1.5. Syntax

The definition of a sentence, i.e., the basis of syntax as a science, remained throughout the 19th century inextricably linked to logic. In his grammars, Małecki equates it, as did Kopczyński, with a judgment (cf. Rybicka-Nowacka 1990: 31–32).

Jerzy Podracki has pointed out that the grammarian was the first to use the term *objaśniające dodatki przynależne rzeczownikowi* [additional elements describing a noun], which gives grounds to consider him the creator of the modern concept of a modifier. He also created the Polish term (*przydawka*), although he used it in a narrower sense than today:

> His classification uses wholly syntactic terms:
> 1) *przydawka* = *przydawka przymiotna* [adjectival modifier]
> 2) *dopełniacz* = *przydawka dopełniaczowa* [genitive modifier]
> 3) *dopowiedzenie* = *apozycja* [apposition]
> 4) *określenie przyimkowe* = *przydawka przyimkowa* [prepositional modifier] (Podracki 1982: 122–123).

The adverbial and the grammatical object are combined only in the chapter title: *objaśniające dodatki należące do przymiotnika* [additional elements describing an adjective] and *objaśniające dodatki odnośne do słowa* [additional elements describing a verb]; they are discussed in detail separately. Małecki bases his argument on semantic opposition, so he is actually talking about the degree of semantic connectivity or different types of semantic and syntactic connotation, which should be considered forerunning views as regards Polish syntax (Podracki 1982: 153–154). The term *szyk przestawny* [inversion] appears for the first time in Małecki's grammar.

2. Latin terms in Małecki's grammars

Until the 18th century, Latin terminology was the primary and most important source of linguistic nomenclature for European languages, including Polish (see Chapter I). Along with Kopczyński's grammar, which was adopted as a textbook in the Polish education system, familiar-sounding terms such as *mianownik* [nominative], *biernik* [accusative], *zaimek* [pronoun] or *przypadkowanie* [inflection by case] and *osobowanie* [inflection by person] became established in Polish.

Polish terms (which are often calques of Latin terms, cf. Chapters I and VII) had both proponents and opponents. Among the latter was Małecki, who criticized the terms created by Kopczyński, calling them ridiculous:

> The name *Mianownik* [nominative] does not mean anything. It is just a mere translation of the empty Latin name Nominativus[34] (Mał/1863: 287).
> Some of Kopczynski's terms should also be called downright clumsy, e.g., *celownik* in the sense of the dative[35] (Mał/1879, vol. I: 166).
> To give, therefore, the name *celownik* to the dative is quite the same as calling a hunter, for example, a hare, and a hare, a shooter...[36] (Mał/1879, vol. I: 166).

It is possible that Małecki's aversion to Polish case names was influenced by German nomenclature, which included Germanized Latin names (cf. German *Nominativ*, *Dativ*, *Genitiv*, etc.). His main argument for the use of Latin names was that they were not associated with common Polish words, such as *biernik* or *celownik* (Mał/1879, vol. I: 166). In his grammars, he only uses "Latin and numeral declension nomenclatures"[37] (Mał/1879, vol. I: 167). Nevertheless, he notes that he also uses in his grammars the terms proposed by Kopczyński: "but in a different sense than before, that is, in the sense of the particular aspects of a given case into which Syntax must distinguish them"[38] (Mał/1879, vol. I: 166).

Particularly noteworthy are the terms described by Małecki as "Latin." These are case names (and other terms) that actually have a Latin form

---

[34] "Nazwa Mianownik nic nie wypowiada. Jest to tylko czczy przekład czczéj łacińskiéj nazwy Nominativus."

[35] "Niektóre nazwy Kopczyńskiego nazwać też trzeba wręcz niezdarnymi, np. celownik w znaczeniu datiwu."

[36] "Nazywać przeto dativus celownikiem, zupełnie na to samo wychodzi, jak kiedyby kto myśliwego nazywał np. zającem, a zająca strzelcem..."

[37] "łacińskie i liczebne nomenklatury deklinacyjne."

[38] "wszelako w inném jak dotąd znaczeniu, to jest w znaczeniu poszczególnych tylko odcieni tego albo owego przypadka, na jakie je musi rozróżniać Składnia."

(together with Latin spelling) in the nominative: *nominativus, genitivus / genetivus, dativus, accusativus, instrumentalis, locativus* and *vocativus*.[39] Nevertheless, in oblique cases, these words inflect and take on endings typical of the Polish masculine declension (after dropping the Latin *-us*), e.g., *nominatiwu* (not *nominatiwusa*), *nominatiwem* (not *nominatiwusem*), *nominatiwie* (not *nominatiwusie*), *nominatiwy* (and not *nominativa*, as in other grammars). It is difficult to consider these terms as Latin because their inflection and spelling are Polish. Neither can they be described as completely Polonized since they always took the Latin form in the nominative, and there were grammars which noted forms such as: *akuzatyw* (Mal/1700, Dąb/1759), *adiektyw* (Mal/1700, Dąb/1759), *wokatyw* (Mal/1700). Neither of Małecki's grammars recorded the forms *nominatyw, nominatywus*.

The names used by Małecki should rather be treated as "hybrid terms" belonging to two languages, i.e., as Polish forms with a Latin nominative form.[40] The author himself is aware of the "disadvantages" of his proposal, and in Mał/1879, he explains his decision thus:

> Scientific terminology, in almost every subject, makes abundant use of foreign words, which, being used only in this narrow sense, have so far become only partially Polonized. Thus, for example, the words genitivus, conjunctivus, optativus, diftong, participium, aoristus, etc. are also used in this work, and in further forms or cases, "diftongowy, participialny, genitiwu, w optatiwie, z infinitiwem" [...]; moreover, in the case of, for example, "genitivus" and "w genitiwie," there is a discrepancy in the use of v and w; finally, "w genitiwie" is itself an inconsistency because the Latin syllable *ti* is put next to the Polish *wie*. I also feel these disadvantages very vividly, and yet this solution seems to me a lesser evil. After all, we cannot write "dyftąg" or "partycypium, genitywus" (as this is not how we pronounce these words, and besides, we would then have to write *kątęt, kątętować się*) [...]. This may appear motley, but there is always this kind of trouble with adopted words[41] (Mał/1879, vol. II: 530).

---

[39] Abbreviations are also often used to denote the nominative, e.g., *nomin.*, *nominat.* Forms with Polish spelling, such as *nominatiwus*, occur incidentally and should rather be considered a misprint (Mał/1879, vol. I: 471).

[40] In SHTG, terms of this type are treated as belonging to two languages, Latin and Polish.

[41] "Terminologia naukowa, w każdym prawie przedmiocie, obficie się posługuje wyrazami obcymi, które w tym ciasnym tylko będąc używane zakresie, właśnie przeto mało się dotąd i w części tylko spolszczyły. Tak np. użyto i w niniejszém dziele wyrazów genitivus, conjunctivus, optativus, diftong, participium, aoristus itd. a w dalszych formach albo skłonnikach 'diftongowy, participialny, genitiwu, w optatiwie, z infinitiwem' [...]; nadto między np. 'genitivus' a w 'genitiwie' zachodzi sprzeczność co do tego v i w, na koniec i samo to w 'genitiwie' jest już w sobie niekonsekwencyą, dając zgłoskę ti

This phenomenon was not new; grammarians had already used Latin terms inflected according to the Polish rules of declension (cf. Chapter IV: 319–321). However, it was only in Małecki's grammars that it took place on such a large scale and was applied without exception. I have juxtaposed the "Latin-Polish" terms with their equivalents in Małecki's grammars (and other grammars published earlier and later) in Table 3.

Table 3. Latin-Polish terms in Małecki's grammars compared to earlier and later grammars

Modern English term	Earlier	Mał/1863	Mał/1879	Later
accusative case	Fook/1768, Dudz/1776	accusativus	accusativus	Nitsch/1923, Rozw/1923[42]
adjective	Cell/1725, SzyGram/1767, Fook/1768, SzyPocz/1770, Dudz/1776	przymiotnik	adiectivum	
aorist		aoristus / aorystus	aoristus / aorystus	
causative		–	causativum	
comparative	Cell/1725	comparativus	comparativus	
subjunctive mood	Cell/1725, Szum/1809	tryb idealny	coniunctivus	
dative case	Fook/1768	dativus	dativus	
deponent verb		deponens	deponens	
deverbal word		–	deverbativum	
frequentative verb		słowo częstotliwe	frequentativum	
future tense		czas przyszły	futurum	
genitive case	Fook/1768	genitivus	genetivus	
imperative mood	Jan/1594 (?)[43]	imperativus	imperativus	Nitsch/1923, Łoś III/1927

z łacińska, a wie obok niéj z polska. Czuję i ja bardzo żywo te wszystkie niedogodności, a jednak zdaje mi się, że to jeszcze ze wszystkiego złego najmniejsze. Boć np. 'dyftąg' albo 'partycypium, genitywus' napisać przecie nie można (tak tego bowiem nie wymawiamy, zresztą, należałoby już wtedy pisać i kątęt, kątętować się) […]. Jest to co prawda pstrocizna, lecz z wyrazami przyswojonymi zawsze będą takie kłopoty."

[42] In Rozwadowski's and Kazimierz Nitsch's studies, the nominative form is always abbreviated, but in oblique cases, the terms inflect according to Polish declension rules (cf., for example, the entry *imperfectum* in SHTG).

[43] *The Dictionary of the 16th-century Polish Language* treats *imperativus* in the work of Jan Januszowski as a Polonized term. However, its notation (in italics) suggests that Januszowski considered it a Latin word.

Modern English term	Earlier	Mał/1863	Mał/1879	Later
past continuous tense		imperfectum	imperfectum	SW/1900–1927, ŁośFl/1923
indicative mood	Cell/1725	tryb oznajmujący	indicativus	Ułasz/1923
infinitive mood	Dudz/1776, Trz/1865	infinitivus	infinitivus	Uchw.AU/1891, Rozw/1923, Łoś III/1927
instrumental case		instrumentalis	instrumentalis	ŁośFl/1923, Rozw/1923
iterative verb		–	iterativum	Ułasz/1923, Rozw/1923
locative case		localis	locativus	
		przypadek siódmy	locativus	
nominative case	Fook/1768	nominativus	nominativus	Uchw.AU/1891
optative mood		optativus	optativus	
participle	Fook/1768	participium	participium	
partitive case		partitivus	partitivus	
perfect tense		–	perfectum	ŁośFl/1923, Łoś III/1927
preterit		praeteritum	praeteritum	
positive degree	Rot/1616	stopień równy	positivus	
superlative degree		stopień najwyższy	superlativus	
supine verb	Sty/1675, Kon/1759, SkorM/1816, Trz/1865	supinum	supinum	ŁośFl/1923, Łoś II/1925, Łoś III/1927
vocative case		vocativus	vocativus	

As the compilation shows, terms with mixed inflection occurred in grammars as early as the 17th and 18th centuries but as they were still rare in that period, this phenomenon deviated from the norm rather than constituted it. In Małecki's grammars, this practice is remarkably consistent and, thanks to the volume of both grammars, confirmed by numerous examples illustrating the different inflectional forms of a term. One can also note a trend: an increase (albeit slight) in the number of terms with "mixed" inflection in Mał/1879. Some of them have corresponding Polish terms in Mał/1863, which may indicate that in the first grammar, the author uses them intuitively, while in the second, he clearly defines the principles of the functioning

of Latin-Polish terms in the text (he does not put them in parentheses and inflects them according to Polish declension rules), cf.:

> In Latin, the words in question govern the double accusative and the double nominative (following the rules of simple syntactic agreement)[44] (Mał/1863: 321). When they finally desired differences, then the locative gave to the dative this *jem* combined with *u* (*jem-u*) as an ending in the third case (borrowed from the nominal dative *panu* and *stadu*)[45] (Mał/1879, vol. I: 462).

The interchangeable use of Polish terms and those with "mixed" inflection became accepted in grammatical description and was adopted in their grammars by Kazimierz Nitsch, Jan Rozwadowski, Henryk Ułaszyn and Jan Łoś. Forms of this type are also used today (cf. the entry *Ablativus* in the *Encyclopedia of General Linguistics*: "A[blativus] has many different functions. In Latin, it took over some of them from the abandoned instrumental case"[46] [EJO 1993: 13]).

Małecki's proposal, however, did not find any supporters among his contemporaries. One of its staunchest opponents was Jan Karłowicz, who expressed his opinion on the use of the "mixed system" in 1885 in "Prace Filologiczne":

> Some use a mixed system: some of the terms are Polonized, while others are foreign and used in crudo. In the latest Kraków publications, for example, we see the following nomenclature: "Niektóre masculina z nomin. na -a." "W znaczeniu vocativu, accusativu." "Nominativus w funkcyi innych przypadków." "Formy genetivu." "W genetivie." "Uważa formę tę za adjectivum." "Partic. praeter. pass., nomin. sing. masc." "Predykatywnie." "Attrybuty." "Feminina, masculina, neutra." "Podług deklinacyi rzeczownikowej występuje ten imiesłów (= ten im. występuje) jak nominativus lub accusativus." "Pl. accus. w znaczeniu nom. adj. Podług deklinacyi rzeczownikowej." "Verbum substantivum." "Praesens tematu." "Aorystus" (!). "Inne słowa. Temat praesentis. Słowo kl. II. suf. -ne- praes. 3 sg." "Praeteritum złożone zawsze z praes. verbi subst." And all this in a Polish book alongside purely Polish terms: *samogłoski nosowe, pierwiastki, końcówki, ściągnięcie,* etc. One wants to ask why the people who write this way make an exception for some terms and not for others? Why do they not write, e.g., *attributa* when they write *masculina*? Why do they not write, e.g., *declinatii substantivialnej,* praesens *thematu, aoristus, thema* praesentis, praeteritum złożone z praes. *verbu* subst., w *pluralu,* w *singularze,* w *dualu, konsonanty nazalne, radices,* etc.? It seems to me that one should be

---

[44] "W łacinie rządzą rzeczone słowa podwójnym accusatiwem i podwójnym nominatiwem (na mocy zasad prostej składni zgody)."

[45] "Kiedy nareszcie i tym się także zachciało różniczek, wtedy locativus dał datiwowi to *jem* połączone z *u* (*jem-u*) jako mniemaną końcówką IIIgo przyp. (zapożyczoną od rzeczownego datiwu *panu* i *stadu*)."

[46] "A[blativus] pełni wiele różnych funkcji. W łac. część z nich przejął po utraconych instrumentalu."

> consistent and adopt a fixed rule: if we are to speak and write using Latin terms, we should do it in all cases and in a logical manner (KarłT/1885: 103).

And although the quote refers to "Kraków publications" (not those published in Lviv like Małecki's grammars), there is no doubt that Karłowicz has Małecki's works in mind. None of the three grammars published in Kraków at the time matches Karłowicz's description. These were the grammars by Władysław Lercel (clearly influenced by Małecki's study), Bożydar L. Ożyński, who, however, did not use Latin terms, and Bronisław Trzaskowski, who used them but did it rarely. Thus, all the data points to the works of Małecki, especially since they include the Polish terms mentioned by Karłowicz: *samogłoski nosowe*, *pierwiastki*, *końcówki*, *ściągnięcie*.[47] The final proof may be criticizing the grammar for imitating Miklosich, whose student Małecki was:

> I confess that I am appalled (and I know many other people are as well) by the macaronism *redivivus*. It seems to me like going backwards a few decades, a voluntary and unjustified relinquishing of acquired and earned rights, a reckless renunciation of scientific achievements, a blind imitation of Miklosich, who, after all, wrote in German and under completely different conditions (KarłT/1885: 104).

In addition to the Latin terms mentioned above, Małecki sometimes also creates terminological compounds (combinations) that are composed of Latin-Polish terms (see Table 4).

Table 4. Terminological compounds including Latin terms in Małecki's grammars

Compound	Mał/1863	Mał/1879
ablativus przy comparatiwie	+	+
ablativus przy słowach arcendi	+	+
imiesłów perfecti	participium perfecti passivi	+
konstrukcja ad sensum	–	+
konstrukcja esse z datiwem	+	+
participium bierne czasu przeszłego	imiesłów bierny czasu przeszłego	+

It is clear that in Mał/1879, Latin-Polish constructions are more frequent, as are terms with mixed (Latin-Polish) inflection. For Małecki (and probably for many scholars of the time), Latin was the natural language of science.

[47] Mał/1879 was criticized by Kryński already in 1880. In a lengthy review, he points out the vagueness of the terms *pierwiastek* [root], *końcówka* [inflectional ending] and *ściągnięcie* [contraction] (Kryński 1880b: 111–128). He also speaks unfavorably of the Latin case names used by Małecki (Kryński 1880a: 483–494).

Common knowledge of Latin and a lack of consistency in the adaptation of terms led to the creation of formations like *ablativus przy słowach arcendi*.

3. German terms in Małecki's grammars and the corresponding Polish terms

As I have already stressed, Małecki is influenced by German linguistics and the works of Miklosich. He often uses German terms to describe linguistic phenomena, albeit not as often as Latin ones. In Małecki's grammars, German terminology is employed differently than Latin terminology. It always appears in parentheses as a synonym for the Polish term (often accompanied by the Latin term). There are no German-Polish terms in Mał/1863 or Mał/1879 similar to the Latin-Polish *nominativus, genetivus* or *dativus*.

Data from SHTG prove that the author referred to German names when a term had not yet become established in Polish nomenclature and several collateral forms denoting the same concept were in use, or when a term (as well as the phenomenon it defined) was new. Material from the grammars also proves that many of the terms proposed by Małecki had their origins in German linguistic terminology. Therefore, in this part of the chapter, I will present the ways in which German terms function in Małecki's studies and the corresponding Polish terms.

The first group consists of German terms which are equivalents of Polish terms that were already known and had been noted in other grammars. They are mainly morphological and syntactic. Terms from other areas, such as *nicht-Silbe-bildend* 'non-syllabic' (in Mał/1879: 'diphthong "i"'), *Zeitwort* 'verb' and *Fragepartikel* 'interrogative particle' (in Mał/1863, Mał/1879: 'interrogative adverb'), occur incidentally. Several of these are related to punctuation and were attested only in Mał/1863 (see Table 5).

Table 5. German punctuation terms in Małecki's grammars and their corresponding Polish terms compared to earlier and later grammars

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
quotation marks	**Anführungszeichen** / cudzysłów	–	cudzysłów: Kop/1778 et al.
exclamation mark	**Ausrufungszeichen** / wykrzyknik / znak wykrzyknienia	–	wykrzyknik: Szum/1809 et al. znak wykrzyknienia: Kop/1778 et al.

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
question mark	**Fragezeichen** / znak zapytania	–	znak zapytania: L/1807–1814 et al.
dash	**Gedankenstrich** / myślnik	–	myślnik: Mucz/1825 et al.
parenthesis	**Parenthese** / nawias	–	nawias: Kop/1778 et al.
hyphen	**Trennungszeichen** / łącznik	–	łącznik: Mucz/1825 et al.

German terms are indicated in bold.

German terms relating to morphology and corresponding Polish terms form one of the largest groups (see Table 6).

Table 6. German morphological terms in Małecki's grammars and their corresponding Polish terms compared to earlier and later grammars

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
word formation	**Wortableitung** / etymologia / słoworód	**Wortbildungslehre** / etymologia / słoworód / słowotwórstwo	etymologia: Rot/1616 et al. słoworód: Kop/1783 et al. słowotwórstwo: Malin/1869–1870
root word	**Wurzelwort** / wyraz pierwotny		wyraz pierwotny: Kop/1780 et al.
derivative word	**abgeleitetes Wort** / wyraz pochodny	**abgeleitetes Wort** / pochodnik	wyraz pochodny: Kop/1780 et al. pochodnik: Desz/1846 et al.
stem / root	**Stamm** / pierwiastek / rdzeń / temat / źródłosłów	**Stamm** / osnowa / pień	pierwiastek: Kn/1644 et al.; osnowa: SkorM/1816 et al.; pień: Such/1849 et al.; rdzeń: Such/1849 et al.; temat: Kop/1780 et al.; źródłosłów: SkorM/1816 et al.
linking vowel	**Bindevokal** / spójka	**Zwischensilbe** / spójka / sylaba pośrednia	spójka: Such/1849 et al.
infix	**Bindelaut** / spójka	**Klassenvocal** / **Stammbildungssuffix** / **Thematischer Vokal** / spójka	spójka: Such/1849 et al.
inflectional ending	**Endung** / zakończenie / przyrostek	**Endung** / zakończenie / przyrostek / końcówka	zakończenie: from Mal/1700 et al. przyrostek: Bor/1830, Sier/1838 końcówka: Such/1849 et al.

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
relative tense	**relative Zeitform** / czas względny	–	czas względny: Mucz/1825, Kras/1897, Szob/1923
comparison	**Steigerung** / stopniowanie		stopniowanie: Kop/1778 et al.
absolute comparison	**absolute Steigerung** / stopniowanie bezwzględne		stopniowanie bezwzględne: Żoch/1838 et al.
relative comparison	**vergleichende Steigerung** / stopniowanie stosunkowe porównawcze		stopniowanie stosunkowe porównawcze: Morz/1857 et al.

German terms are indicated in bold.

The table shows that many German terms have more than one corresponding term in Polish grammars; Małecki himself often uses several Polish names interchangeably, e.g., *wyraz pochodny* and *pochodnik* to denote a derivative word or *pierwiastek, rdzeń, temat, źródłosłów, osnowa* and *pień* as designations for a stem or root. The variability of German terminology is also high, which may indicate that morphological nomenclature in other languages lacks stability as well.

German syntactic terms and their Polish equivalents are an equally numerous group (see Table 7).

Table 7. German syntactic terms in Małecki's grammars and their corresponding Polish terms compared to earlier and later grammars

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
sentence	**Satz** / zdanie		zdanie: from Kn/1621 et al.
subject	**Subjekt** / podmiot	**Subjekt** / podmiot / subiekt	podmiot / subiekt: Mucz/1825 et al.
simple clause	**einfacher Satz** / zdanie pojedyncze		zdanie pojedyncze: Mucz/1825 et al.
compound clause	**zusammengesetzter Satz** / zdanie złożone		zdanie złożone: Jak/1823, vol. I et al.
contracted clause	**zusammengezogener Satz** / zdanie ściągnięte		zdanie ściągnięte: from Rew/1845 et al.
parenthetical clause	**eingeschalteter Satz** / zdanie wtrącone / zdanie nawiasowe		zdanie wtrącone: Morz/1857 et al. zdanie nawiasowe: Mucz/1825 et al.
coordinate clause	**koordinierter Satz** / zdanie współrzędne		zdanie współrzędne: Łaz/1861 et al.
copulative clause	**kopulatives Satzverhältnis** / zwyczajne zdanie współrzędne		zdanie łączne: Such/1849, Jes/1886, Kras/1897
simple clause	**nackter Satz** / zdanie gołe		zdanie gołe: Gr/1861, Jes/1886

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	In earlier and later grammars
compound clause	**entwickelter Satz** / zdanie rozwinięte		zdanie rozwinięte: Jak/1823, vol. I et al.
independent clause	**Hauptsatz** / zdanie główne		zdanie główne: Mucz/1825 et al.
dependent clause	**abhängiger Satz** / zdanie zależne		zdanie zależne: Gr/1861 et al.
subordinate clause	**Nebensatz** / zdanie poboczne / zdanie podrzędne		zdanie poboczne: from Mucz/1825 et al. zdanie podrzędne: Rew/1845 et al.
	subordinierter Satz / zdanie poboczne / zdanie podrzędne		zdanie poboczne: Mucz/1825 et al. zdanie podrzędne: Rew/1845 et al.
accusative and infinitive clause	**regierter Satz** / zdanie rządzone		zdanie rządzone: Mucz/1825, Rew/1845, Kras/1897
relative clause	**Relativsatz** / zdanie względne		zdanie względne: Such/1849 et al.
causal clause	**kausaler Nebensatz** / zdanie przyczynowe		zdanie przyczynowe: Rew/1845 et al.
conditional clause	**konditionaler Nebensatz** / zdanie warunkowe		zdanie warunkowe: Such/1849 i in.
comparative clause	**vergleichender Nebensatz** / zdanie porównawcze		zdanie porównawcze: Łaz/1861, Lerc/1877, Jes/1886, Kras/1897
antecedent clause	**Vordersatz** / zdanie poprzednie		zdanie poprzednie: Gr/1861, Jes/1886, ZwO/1924 poprzednik: Rew/1845 et al.
consequent clause	**Nachsatz** / zdanie następne		zdanie następne: Gr/1861, Jes/1886 następnik: Rew/1845 i in.
word order	**Wortfolge** / szyk wyrazów / składnia szyku	**Wortfolge** / szyk wyrazów	szyk wyrazów: Kn/1644 et al. składnia szyku: Kop/1783

German terms are indicated in bold.

It can be noted that German syntactic terms already had Polish equivalents at the time Małecki's grammars were written. For the most part, however, these names were only attested in grammars from the 19th century (Mucz/1825, Rew/1845, Such/1849, Gr/1861 and others), which may indicate (although the authors of the grammars do not mention it) that they were based on German and not Latin terms. This is evidenced, for example, by the lexical borrowing *subiekt* (cf. earlier Polish *subiektum*) or structural calques *zdanie gołe*, *zdanie pojedyncze*, *zdanie rozwinięte*, *zdanie poboczne* and *zdanie podrzędne*.

The materials collected in SHTG show that Małecki's grammars contain many German terms, even when the corresponding Polish terms were already well known and widespread in other grammars. This clearly

demonstrates that in the 19th century, German began to supplant Latin in descriptions of the grammatical system, and Polish grammarians increasingly referred to German terminology, cf.:

> And since […] comparative grammar distinguishes not only sounds but also other grammatical units in the composition and structure of words, when explaining the phonetic rules, we involuntarily came across the grammatical units of which words are composed, which include *pierwiastek* (etymon, radix, German Wurzel) [root], *pień* or *temat* (thema, Stamm) [stem], *nagłos* (praefixum, Vorsylbe) [prefix], *pogłos* (afformativum, affixum, Nachsylbe, Wortbildungssuffix) [suffix], *końcówka* (suffixum, Biegungssuffix or Endung) [inflectional ending], *spójka* (Bindevocal) [infix], *nasuwka* (prothesis, Vorschlag), *wsuwka* (epenthesis, Einschiebsel), *zasuwka* (epithesis or paragoge), etc.[48] (Malin/1869–1870, book 3: 267).
> I use the term *wstawka* [linking vowel] to denote what comparative grammar commonly calls either *spójka* (Bindelaut, Bindevocal) or *cecha trybowa* (Moduscharacter). And I also called it so, after others, in my Grammar of 1863[49] (Mał/1879, vol. I: 277).
> *Bindevocal* spójka (KarłT/1885: 106).

The data summarized in the above tables also show that at the end of the 19th century, there was no stability in the use of terms stem / root (*temat*, also referred to as *pierwiastek, rdzeń, źródłosłów*, *osnowa*, *pień*) or suffix / inflectional ending (*przyrostek* and *końcówka*, used interchangeably alongside the term *zakończenie*). The term *spójka*, which refers to the German *Bindevokal, Bindelaut, Zwischensilbe, thematischer Vokal, Stammbildungssuffix,* remains ambiguous. Different names denoting word formation (*etymologia*, *słoworód*, *słowotwórstwo*) are still used interchangeably.

The second group of German terms in Mał/1863 and Mał/1879 are those with corresponding Polish names introduced by Małecki. Some of them are calques of German (and Latin) terms, while others are neologisms (cf. *spółgłoska przewiewna* [fricative consonant]) that he created himself or under the influence of yet other languages, such as Czech, for example,

---

[48] "A ponieważ […] gramatyka porównáwczá prócz głosek odróżniá w składzie i budowie wyrazów i inne gramatyczne cząstki składowe wyrazów, przeto wyjáśniając prawa głosowe głosek, musieliśmy się mimowolnie spotykać z dopiéro rzeczonemi gramatycznemi cząstkami w skład wyrazów wchodzącemi, jakiemi są pierwiastek (etymon, radix, niemieckie Wurzel), pień czyli temat (thema, Stamm), nagłos (praefixum, Vorsylbe), pogłos (affirmativum, affixum, Nachsylbe, Wortbildungssuffix), końcówka (suffixum, Biegungssuffix albo Endung), spójka (Bindevocal), nasuwka (prothesis, Vorschlag), wsuwka (epenthesis, Einschiebsel), zasuwka (epithesis lub paragoge) itd."

[49] "Nazywam wstawką to, co powszechnie gramatyka porównawcza zowie w pewnych razach spójką (Bindelaut, Bindevocal), w innych zaś cechą trybową (Moduscharacter). I ja także za drugimi tak to nazywałem w mojej Gramat. z r. 1863."

pokrok [umlaut / apophony]. Some of them have been adopted and still function today as grammatical terms, while others have been abandoned.

Table 8 presents terms that first appeared in the description of the Polish language in Małecki's grammars (both or one of them) and were adopted by later linguists. Their equivalents appearing in other grammars (including earlier ones) are given in the last column.

Table 8. German terms and their corresponding Polish terms introduced by Małecki compared to earlier and later grammars

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	Terms in other grammars
WORD FORMATION			
root	Verbalwurzel / **pierwiastek słowny**	Verbalwurzel / **pierwiastek słowny** / pierwiastek werbalny	**pierwiastek słowny**: Malin/1869–1870 pierwiastek czasowny: Trz/1865 pierwiastek czasownika: Trz/1865, Łoś II/1925
pronominal root	Pronominalwurzel / **pierwiastek zaimkowy**		**pierwiastek zaimkowy**: Trz/1865, Malin/1869–1870, Szob/1923, pierwiastek zaimka: Trz/1865
prefix	Vorsilbe / **przybranka**	Vorsilbe / nawiązka	**przybranka:** Trz/1865, Lerc/1877, Jes/1886, Uchw.AU/1891, Kras/1897, SW/1900–1927, przedrostek: KarłT/1885, Kr/1897, SW/1900–1927 et al.
infix	Bindelaut / spójka	Bindelaut / wstawka / **augment**	**augment**: Dor/1958–1969
SYNTAX			
direct object	das nähere Objekt / biernik / przedmiot	das nähere Objekt / biernik / przedmiot / objekt / **obiekt bliższy**	**obiekt bliższy**: ŁośFl/1923, Łoś II/1925 biernik: Morz/1857, Gr/1861, Lerc/1877 objekt: Rew/1845 et al. przedmiot: Jak/1823, vol. I et al.
adversative clause	adversatives Satzverhältnis / **zdanie współrzędne przeciwstawne**		**zdanie współrzędne przeciwstawne**: Kras/1897, Kr/1917, PolTerm/1921, Król/1922, Szob/1923
resultative clause	kausales Satzverhältnis / **zdania współrzędne wynikowe**		**zdania współrzędne wynikowe:** Kras/1897, Kr/1917, Szob/1923 zdanie wynikowe: Jes/1886, SW/1900–1927, ŁośFl/1923
concessive clause	konzessiver Nebensatz / **zdania przyzwolone**		**zdania przyzwolone**: Kras/1897, ŁośFl/1923 zdanie ustępcze: Kras/1897, ŁośFl/1923
consecutive clause	Konsekutivsatz / **zdanie skutkowe**		**zdanie skutkowe**: Jes/1886, Kras/1897, Kon/1920, ŁośFl/1923

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	Terms in other grammars
descriptive clause	umschreibender Nebensatz / **zdanie opisowe**		
indirect question	abhängiger Fragesatz / **pytanie zawisłe**		**pytanie zawisłe**: Lerc/1877, Jes/1886, pytanie zależne: Gr/1861, Kras/1897, Lerc/1877, Łaz/1861, ŁośFl/1923
OTHER			
two-vowel sound with a "j"	präjerierter Vokal / **dwugłoska jotowa**	präjerierter Vokal / syllaby ja, jo, ju, ją, ję	**dwugłoska jotowa**: Kr/1897
absolute tense	absolute Zeitform / **czas bezwzględny**	–	**czas bezwzględny**: Szob/1923
bracket	Klammer / **klamra**	–	**klamra**: SW/1900–1927 others: nawias

The Polish terms that first appeared in Małecki's grammars are indicated in bold.

Most terms relate to syntax. These include terminological compounds: *pytanie zawisłe, zdanie współrzędne przeciwstawne, zdania współrzędne wynikowe, zdania przyzwolone, zdanie skutkowe, obiekt bliższy, zdanie opisowe,* which—for the most part—are structural calques of German terms, which in turn were replicas of Latin terms.

The word-formation terms are either calques of German terms (e.g., *pierwiastek zaimkowy*, *pierwiastek słowny*, *pierwiastek werbalny*) or Małecki's innovative proposals, e.g., *wstawka*, *przybranka*, *nawiązka*; sometimes, they are borrowings, such as *augment* (from German *Augment,* which came from Latin *augmentum*).

German borrowings include the term *klamra* to denote brackets, not attested in earlier works.

The term *czas bezwzględny* must be considered a calque, while the proposal *dwugłoska jotowa* and the corresponding designation in Mał/1879 *syllaby ja, jo, ju, ją, ję* (previously treated as diphthongs) should be regarded as occasional and unstable formations.

The last group consists of German terms and corresponding Polish terms created by Małecki, which, however, have not been adopted in Polish and are often attested only in his grammars, and even there they occur sporadically.

Table 9. German terms and corresponding Polish terms introduced by Małecki which are not attested in later sources

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	Equivalents in other grammars
onset	–	Anlaut / **pierwotka poczynająca**	nagłos: Malin/1869–1870, Oż/1883, KarłT/1885 et al.
coda	–	Auslaut / **pierwotka nakrawędna**	wygłos: Such/1849 pogłos: Malin/1869–1870, KarłT/1885
diphthong	–	konsonantischer Diphthong / **dyftong spółgłoskowy**	
	Doppellaut / dwugłoska	Doppellaut / **dyftong spółgłoskowy**	dwugłoska: from Nał/1774
compensatory lengthening	–	Ersatzdehnung / **długość zgłosek kompensacyjna**	wzdłużenie nagrodne: KarłT/1885 wzdłużenie zastępcze: Rozw/1923
normal word order	gemeine Wortfolge / **szyk normalny** / prosty	gemeine Wortfolge / szyk prosty	szyk prosty: Such/1849 et al.
phonetics	Lautlehre / głosownia	Lautlehre / **fonetyzm**	głosownia: Morz/1857 et al. fonetyka: Kr/1897
lenition	Lautschwächung / zwątlenie samogłoski / **zejście** / **osłabienie się samogłosek**	Lautschwächung / **pokrok wsteczny**	zwątlenie samogłoski: Łaz/1861, Czep/1871–1872, KarłT/1885, Jes/1886
fortition	Lautsteigerung / postąpienie samogłoski	Lautsteigerung / **pokrok postępowy** / **pokrok** / **pokraczanie samogłoski**	postąpienie: Trz/1865, Malin/1869–1870 stężenie: Trz/1865
linking vowel	Moduscharakter / **cecha trybowa**	Moduscharakter / **wstawka**	
neologism	–	Neubildung[50]	
primary root	–	primäre Wurzel / **pierwiastek oryginalny** / **zarodowy** / **prototypowy**	pierwiastek pierwotny: Ułasz/1923

[50] No Polish term. Małecki translates *Neubildung* as "(praeteritum) najświeższéj daty" [newfangled preterit] (Mał/1879, vol. II: 212). The term *nowotwór* was first noted in SW/1900–1927.

Modern English term	Mał/1863	Mał/1879	Equivalents in other grammars
secondary root	–	sekundäre Wurzel / **pierwiastek wtórny / przerobny / wzmocniony**	
monophthong "i"	–	Silbebildend / **i samoistne**	
word formation	–	Stammbildungslehre / **tematoród** / słowotwórstwo	słoworód: Kop/1783 et al. nauka słoworodna: Kop/1783 et al. słowotwórstwo: Malin/1869–1870 et al.
umlaut	Umlaut / zwątlenie samogłoski	Umlaut / zwątlenie samogłoski / **pokrok wsteczny / odwątlenie / zejście samogłoski / osłabienie samogłoski**	zwątlenie samogłoski: Łaz/1861, Czep/1871–1872, KarłT/1885, Jes/1886, Kr/1897
spurious diphthong	–	unechter Diphthong	
root	Wurzel / pierwiastek	Wurzel / pierwiastek, **zawiązek**	pierwiastek: Mroz/1822 i in. korzeń: Malin/1869–1870 etymon: Dor/1958–1969
thematic vowel	–	Wurzelvokal[51]	

The Polish terms that appeared only in Małecki's grammars are indicated in bold.

The data collected in Table 9 show that the number of German terms and new, often highly original, corresponding Polish terms created by Małecki increased in the 1879 grammar. They mainly concern phonetic phenomena, such as, e.g.: *pokrok, pokrok wsteczny*, *pokrok postępowy*, *pokraczanie samogłoski* (to denote umlaut and apophony). They include also terms relating to word formation (*pierwiastek oryginalny, zarodowy, prototypowy*) and syntax (*szyk normalny*).

4. Recapitulation

Małecki's contribution to the development of Polish linguistic nomenclature can be considered significant and important. An analysis of the data proves that Małecki was the creator (or promoter) of many Polish terms which we

[51] Małecki uses only the German term (Mał/1879, vol. II: 127).

still use today, e.g., *rodzina wyrazów, przestawka, przydawka, substytucja*. At the same time, a comparison of the material from Mał/1863 and Mał/1879 suggests that in the later grammar, the author more frequently uses Latin terms (with Latin-Polish inflection). This applies both to the use of Latin terms already established in modern languages (e.g., case names) and of internationalisms such as *deklinacja*, *koniugacja*. The German terms usually appear as quotations, placed in parentheses next to the corresponding Polish terms (which are often calques of the German ones). We can thus see that German was indeed the source of the Polish morphological and syntactic nomenclature proposed by Małecki.

Małecki's grammars open a preliminary stage in the stabilization of modern Polish linguistic terminology. There is still much variation and not enough precision (for instance, in the names relating to phonetics, morphology and syntax), but this is still due to a lack of understanding of some linguistic phenomena (like distinguishing apophony from umlaut). This terminology will crystallize in the next century.

Aleksandra Żurek-Huszcz

University of Warsaw
e-mail: aleksandra.zurek@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-0377-2236

Chapter IX

Grammatical terminology of the late 19th and early 20th centuries: Adam Antoni Kryński—Stanisław Szober

The purpose of the chapter is to discuss the development of grammatical terminology in the late 19th and early 20th centuries based on two textbooks. The first is Adam Antoni Kryński's *Gramatyka języka polskiego* of 1897, which "was a kind of wonder for the educated public" (Nitsch 1960: 178) and was "an undoubted breakthrough in our grammatical writing" (Urbańczyk 1993: 100). The second is Stanisław Szober's 1923 *Gramatyka języka polskiego*, which was called "the best and most comprehensive descriptive grammar textbook to date" as late as 1951 (Lehr-Spławiński 1951: 494). Terms attested in sources noted in SHTG (accessed: 5.12.2023) and in the work of Andrzej Koronczewski (1961) serve as the background for the analysis, and chief among them is the terminology adopted at the congress of Polish grammarians (PolTerm/1921). It was held on February 17 and 18, 1921, and was attended by prominent linguists of the time, including Stanisław Szober, Jan Łoś, Kazimierz Nitsch and Jan Rozwadowski.

1. Grammar: definition, branches

In Kr/1897, *gramatyka* [grammar] is defined as 'the study of the properties of a given language both in oral speech and in writing.' The author notes its two tasks: *praktyczne* [practical], which "gives […] rules on how a certain language should be spoken and written,"[1] and *teoretyczne*, *naukowe* [theoretical, scientific], "consisting in explaining the origins and development of the properties that a language possesses"[2] (Kr/1897: 10–11). In Szob/1923, the

[1] "podaje […] przepisy, jak pewnym językiem mówić i pisać należy."

[2] "polegające na wyjaśnieniu początku i rozwoju właściwości, jakie dany język posiada."

definition of *gramatyka* is not given, even though the author uses this name: in the title of the work and, several times, in the text itself. The subject of his book is "a lecture on the grammatical properties of modern literary Polish"[3] (Szob/1923: V). The lecture is scientific, sometimes supplemented by information of a historical-linguistic nature, although some parts can be used also for practical purposes, e.g., tables of declensions and conjugations.

The term *gramatyka* was also attested in PolTerm/1921. Kr/1897 and PolTerm/1921 further note the name *terminologia gramatyczna* [grammatical terminology].

According to Kryński and Szober,[4] grammar is divided into phonetics, morphology (inflection and word formation) and syntax. However, there is no chapter on word formation and syntax in Kr/1897. Some issues relating to the former are covered in other chapters, while information on the latter is not included at all.[5] Kryński added instead a chapter on spelling, which he considered "a necessary supplement to the theoretical part"[6] (Kr/1897: II). This selection of content may indicate that the practical task of grammar was more important to Kryński than its scientific function.

In PolTerm/1921 and Szob/1923, we also find *semantyka* [semantics], otherwise known as *nauka o znaczeniu wyrazów* [science of word meaning]: this encompasses the division of words into parts of speech.

2. Phonetics

2.1. Phonetics and its branches

Of particular note is *psychofonetyka* [psychophonetics], a term attested in Szob/1923 but not found in the other sources noted in SHTG nor in Koronczewski's work (1961). Szober, presumably drawing on the achievements of the Kazan School created by Jan Baudouin de Courtenay and Mikołaj Kruszewski, considers *psychofonetyka* to be a science that "has as its object of consideration not the sounds but their mental

[3] "wykład właściwości gramatycznych współczesnej polszczyzny literackiej."

[4] The division of grammar into branches is not explicitly presented in Szob/1923, but the author's views can be inferred from the content and structure of the work.

[5] Word formation was singled out in a separate chapter in this author's school grammar (Kr/1908), and a chapter on syntax, authored by Mirosław Zbigniew Kryński, son of Adam Antoni, was included in the second edition of this grammar (Kr/1913).

[6] "niezbędne uzupełnienie części teoretycznej."

equivalents"[7] (Szob/1923: 33). Here, the author writes about the functional value of sounds (*wartość funkcjonalna*), which arises from a certain image of them (*wyobrażenie*) and is the opposite of their articulatory and auditory values (*wartości wymawianiowo-słuchowe*). The chapter on psychophonetics is thus "the first systematic and consistent description of morphophonology in grammars of the Polish language" (Czelakowska 2010: 74). This demonstrates the innovativeness of Szober's approach, as he has incorporated the latest developments in linguistic thought into his work.[8]

The names of branches of phonetics noted in Szob/1923 are compound terms composed of the noun *głosownia* [phonetics] and an adjective: *głosownia opisowa* [descriptive phonetics], *głosownia funkcjonalna* [functional phonetics] and *głosownia historyczna* [historical phonetics]. They are not attested in earlier sources (cf. Table 1).

Table 1. Phonetics and its branches in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
phonetics	głosownia / fonologia / fonetyka	nauka o głoskach	nauka o głoskach / głosownia	głosownia: Morz/1857 fonetyka: Malin/1869–1870 fonologia: Czep/1871–1872 nauka o głoskach: Szt/1854
descriptive phonetics	–	głosownia opisowa / fonetyka	–	głosownia opisowa: Szob/1923 fonetyka: Malin/1869–1870
functional phonetics / psycho-phonetics	–	głosownia funkcjonalna / psychofonetyka	–	głosownia funkcjonalna: Szob/1923 psychofonetyka: Szob/1923
historical phonetics	–	głosownia historyczna	–	głosownia historyczna: Szob/1923

2.2. Division of sounds

In Kr/1897 and Szob/1923, the name *głoska* is noted in the sense of 'speech sound,' and the distinction between sounds and letters is clear and consistent. *Głoska* in the sense of both 'single meaning, sound of a word' and 'letter,

[7] "ma za przedmiot swoich rozważań nie głoski, lecz ich odpowiedniki psychiczne."

[8] The name *fonologia* [phonology] was already functioning in Polish grammatical terminology; however, it was initially understood as a synonym for *fonetyka* [phonetics]: such use not only in Kr/1897 but also, for example, in SW/1900–1927.

mark' is still noted by SW/1900–1927, although the latter meaning is tagged with the qualifier "!", which denotes "a word to be avoided."

The term *dźwięk*, attested in both works, is synonymous with *głoska* [sound] in Kr/1897, and with *samogłoska* [vowel] in Szob/1923. Both authors consistently use the names *samogłoska* and *spółgłoska* [consonant]; synonymous terms: *dźwięk*, *ton* (Szob/1923) and *szmer* (Kr/1897 and Szob/1923), respectively, are used only at the beginning of the argument (cf. Table 2).

Table 2. *Głoska*, *samogłoska* and *spółgłoska* in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
sound	głoska / dźwięk	głoska	głoska, dźwięk	głoska: Kop/1780 dźwięk: Murz/1551
vowel	samogłoska	samogłoska / dźwięk / ton	samogłoska	samogłoska: Kop/1778 ton: Mącz/1564
consonant	spółgłoska / szmer	spółgłoska / szmer	spółgłoska	spółgłoska: Nał/1774 szmer: Jes/1886

2.2.1. Vowels

The term *samogłoska ustno-nosowa* [oral-nasal vowel] used by Kryński is only attested in Kr/1897 and Kr/1917 among the sources collected in SHTG, while the names *samogłoska ustna* [oral vowel] and *samogłoska otwarta* [open vowel], noted in Kr/1897, appear earlier only in Łaz/1848 (cf. Table 3). From a review of the material in SHTG, it appears that the other designations relating to vowels were already well established.

Table 3. Names of vowel types in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
oral	czysta / ustna	czysta	czysta	ustna: Malin/1869–1870 czysta: Szum/1809
nasal	ustno-nosowa / nosowa	nosowa	nosowa	nosowa: Kop/1780 ustno-nosowa: Kr/1897
open	jasna / otwarta	jasna	jasna	jasna: Kop/1780 otwarta: Łaz/1848[9]
close	pochylona / ścieśniona	pochylona / ścieśniona	pochylona	pochylona: Mał/1863 ściśniona: Kop/1780

[9] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 57–58. In SHTG, the term is first noted in Malin/1869–1870. Although Prz/1816 mentions *samogłoski jaśniejsze* and *ciemniejsze*, this does not seem to correspond to the division into open and close vowels.

2.2.2. Consonants

Larger discrepancies can be seen in the description of consonants (cf. Table 4). The names *spółgłoska średnio-językowa* [palatal consonant], *spółgłoska przedniojęzykowa* [coronal consonant] and *spółgłoska tylnio-językowa* [dorsal consonant] that appear in Kr/1897 have not previously been attested in SHTG sources. Szob/1923 also notes terms that do not occur in other sources: *spółgłoska średniojęzykowo-podniebienna* [palatal consonant], *uśredniojęzykowiona* [palatal consonant] and *spółgłoska tylnojęzykowo-miękkopodniebienna* [velar consonant]. In addition, *spółgłoska dwuwargowa* [bilabial consonant] is previously attested only in Szob/1914–1916. It is worth noting that Szober did not use the designations *spółgłoska chwilowa* [occlusive] and *spółgłoska trwała* [continuant], which in PolTerm/1921 refer to hypernyms for, respectively, *spółgłoski zwarte* [plosive consonants] and *spółgłoski zwarto-szczelinowe* [affricates], and *spółgłoski szczelinowe* [fricatives] and *spółgłoski półotwarte* [semivowels]. The term *spółgłoska półotwarta*, noted in Szob/1923, was attested in Szob/1914–1916, and *spółgłoska czysta* [oral consonant], in PolTerm/1921.

Table 4. Names of consonant types in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
voiced	dźwięczna / głośna / earlier słaba	dźwięczna / słaba	dźwięczna	dźwięczna: Trz/1861[10] głośna: KarłT/1885 słaba: Mroz/1822
voiceless	bezdźwięczna / cicha / earlier mocna	bezdźwięczna / mocna	bezdźwięczna	bezdźwięczna: Trz/1861[11] cicha: KarłT/1885 mocna: Mroz/1822
oral	–	czysta	czysta	PolTerm/1921
nasal	nosowa	nosowa	nosowa	SkorM/1816
hard	twarda	twarda	twarda	Cell/1725
palatal	miękka / średnio-językowa / podniebienna	miękka (including średniojęzykowa / średniojęzykowo-podniebienna and uśredniojęzykowiona)	miękka / średnio-językowa	miękka: Kop/1780 średnio-językowa: Kr/1897 podniebienna: Mroz/1822 średniojęzykowo-podniebienna: Szob/1923 uśredniojęzykowiona: Szob/1923

[10] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 68. In SHTG, the term is first noted in a later work by Trzaskowski: Trz/1865.

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
labial	wargowa	dwuwargowa / wargowa	wargowa	wargowa: Kop/1783 dwuwargowa: Szob/1914–1916[12]
labio-dental	wargowo-zębowa	wargowo-zębowa	wargowo-zębowa	Rozp/1830
coronal	przednio-językowa / zębowa	przedniojęzykowa (including zębowa and dziąsłowa)	przedniojęzy-kowa (inclu-ding zębowa and dziąsłowa)	przednio-językowa: Kr/1897
dorsal	tylnio-językowa / gardłowa	tylnojęzykowo-miękkopod-niebienna / tylno-językowa	tylno-językowa	tylnio-językowa: Kr/1897 tylno-językowa: SW/1900–1927 gardłowa: Kop/1783 tylnojęzykowo-miękkopodniebienna: Szob/1923
occlusive	–	–	chwilowa	Żoch/1838 (= zwarta)
plosive	–	zwarta	zwarta	Mał/1879
affricate	–	zwarto-szczelinowa	zwarto-szczelinowa	StZ/1907[13]
continuant	–	–	trwała	Such/1848[14] (= szczelinowa)
fricative	–	szczelinowa	szczelinowa	StZ/1907[15]
semivowel	–	półotwarta	półotwarta	Szob/1914–1916[16]

3. Morphology

3.1. Morphology and its branches

In the sense of 'inflection and word formation,' the term *morfologia* was attested earlier in Trz/1865; in other works, it only referred to inflection. As Anna Czelakowska (2018: 291) points out, the use of *morfologia* as we

[11] In SHTG, the term is first noted in Oż/1883.

[12] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 74–75. In SHTG, the term is first noted in a later work by Szober: Szob/1923.

[13] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 73. In SHTG, the term is first noted in Kr/1917.

[14] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 58–59. In SHTG, the term is first noted in the second edition of Suchecki's textbook: Such/1849.

[15] In SHTG, the term is first noted in SW/1900–1927.

[16] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.

understand it today became common in Polish grammatical terminology precisely thanks to Kr/1897. This term does not appear in Szob/1923 nor PolTerm/1921, although Szob/1923 includes a compound name with the adjective *morfologiczny*: *cząstka morfologiczna* [morpheme]. The term *fleksja* [inflection] does not occur in Szob/1923 either; however, the work mentions, for example, *budowa fleksyjna* [inflectional structure] and *cząstki fleksyjne* [inflectional units]. The compound names used in Szob/1923, composed of the noun *nauka* [science] and a prepositional phrase, i.e., *nauka o odmianie wyrazów* [science of word inflection], *nauka o budowie wyrazów* [science of word building] and *nauka o znaczeniu wyrazów* [science of word meaning], were attested earlier in PolTerm/1921. The terms *etymologia* and *słoworód* in the sense of 'word formation' are still noted in Kr/1897 (in the course of the argument, the author uses only the name *etymologia*), while in Szob/1923 and PolTerm/1921, the more recent *słowotwórstwo* is attested.

Table 5. Names of morphology and its branches in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
morphology	morfologia	–	–	Trz/1865
inflection	fleksja / nauka o odmianach	nauka o odmianie wyrazów	fleksja / nauka o odmianie wyrazów	fleksja:[17] Mał/1863 nauka o odmianach: Lerc/1877 nauka o odmianie wyrazów: PolTerm/1921
word formation	etymologia / słoworód	słowotwórstwo / nauka o budowie wyrazów	słowotwórstwo / nauka o budowie wyrazów	etymologia: Rot/1616 słoworód: Kop/1783 słowotwórstwo: Malin/1869–1870 nauka o budowie wyrazów: PolTerm/1921
semantics	–	semantyka / nauka o znaczeniu wyrazów	semantyka / nauka o znaczeniu wyrazów	semantyka: SW/1900–1921 nauka o znaczeniu wyrazów: PolTerm/1921

3.2. Parts of speech

As can be seen from a review of the material in SHTG, names of parts of speech were already very well established (cf. Table 6). The only exception is

[17] As *flexya*.

partykuła [particle]: it was not attested in Kr/1897[18] but was used, synonymously with the term *wyrazek*, by PolTerm/1921 and Szob/1923; *wyrazek* had not previously occurred. Kr/1897 still features *słowo* as a designation for a verb, which is "sometimes called" *czasownik*; in Szob/1923 and PolTerm/1921, only the newer name *czasownik* is used.

Table 6. Names of parts of speech in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
noun	rzeczownik	rzeczownik	rzeczownik	Kop/1778
adjective	przymiotnik	przymiotnik	przymiotnik	Kop/1778
pronoun	zaimek	zaimek	zaimek	Mal/1700
numeral	liczebnik	liczebnik	liczebnik	Desz/1846
verb	słowo / czasownik	czasownik	czasownik	słowo: DonGl/1542 czasownik: L/1807–1814
adverb	przysłówek	przysłówek	przysłówek	Nał/1774
preposition	przyimek	przyimek	przyimek	Kop/1778
conjunction	spójnik	spójnik	spójnik	Kop/1778
interjection	wykrzyknik	wykrzyknik	wykrzyknik	Kop/1778
particle	–	partykuła / wyrazek	partykuła / wyrazek	partykuła: Sty/1675[19] wyrazek: PolTerm/1921

In both Kr/1897 and Szob/1923, parts of speech are divided into *nieodmienne* [non-inflectional] and *odmienne* [inflectional]. Different parts of speech undergo *deklinacja* [declension] or *koniugacja* [conjugation]. In Kr/1897, four declensions of nouns are distinguished and named with consecutive numbers; Szob/1923 and PolTerm/1921 mention *deklinacja męska* [masculine declension], *deklinacja żeńska* [feminine declension], *deklinacja nijaka* [neuter declension] and *deklinacja mieszana* [mixed declension]. The term *deklinacja mieszana*, denoting nominal-adjectival declension, is previously attested in Jes/1886.

In Kr/1897, the name *stopniowanie opisowe* (otherwise known as *omowne*) is used to refer to periphrastic comparison, while inflectional comparison

[18] Kryński listed nine parts of speech but did not include among them the participle, or *przyrostek*, as it was called at the time. He does mention *przyrostki*: *by* (e.g., *chociażby*) and *że* (e.g., the bygone *jenże*, *jąż*) in some parts of his grammar; this term, however, refers to 'suffixes' or 'inflectional endings.'

[19] The particle (*przyrostek*) was first distinguished as a separate part of speech in Łaz/1848 (see, for example, Czelakowska 2009: 74, Skarżyński 2001: 70).

is simply called *stopniowanie*. The terms *stopniowanie proste* and *stopniowanie opisowe* are noted by Szob/1923 and PolTerm/1921; both works also include *stopniowanie względne* [relative comparison] and *stopniowanie bezwzględne* [absolute comparison]. *Stopniowanie proste* was not noted in sources before Szob/1914–1916, while the other designations were attested from the 19th century onward.

Szob/1923 and PolTerm/1921 also note the terms *wyraz samodzielny* [content word] and *wyraz niesamodzielny* [function word] (word without lexical meaning). This is a division created by Szober and first described in his 1914–1916 grammar (cf. Łoś 1919: 11, Czelakowska 2009: 72, Koronczewski 1961).

Terms referring to the subdivision of individual parts of speech have mostly been used before. The exceptions are the names *zaimek przysłowny* [adverbial pronoun] and *liczebnik ilościowy* [cardinal numeral] attested in Szob/1923: *zaimek przysłowny* was noted earlier in PolTerm/1921, while *liczebnik ilościowy* was attested in Malecz/1822, and then only in PolTerm/1921.

3.3. Inflection

3.3.1. Inflectional structure of a word

The designations used to describe the inflectional structure of a word have long been present in Polish grammatical terminology (cf. Table 7). Thanks to Szober (later also Klemensiewicz), *temat* [stem] became widespread as a term relating to inflection (Czelakowska 2018: 295); earlier grammars also used it in reference to the formation of a word. A novelty was *przyrostek fleksyjny* [inflectional ending], unattested in sources before Szob/1914–1916.

Table 7. Terms relating to the inflectional structure of a word in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
stem	osnowa / temat	osnowa / temat	osnowa / temat	osnowa: SkorM/1816 temat: Kop/1780
inflectional ending	końcówka / zakończenie wyrazu	przyrostek fleksyjny / końcówka	przyrostek fleksyjny / końcówka	końcówka: Rozp/1830 zakończenie wyrazu: Kop/1783 przyrostek fleksyjny: Szob/1914–1916[20]

[20] According to SHTG, the term was first noted in PolTerm/1921.

3.3.2. Nominal categories

In both grammars, the nominal categories are *case* [przypadek], *liczba* [number] and *rodzaj* [gender].

3.3.2.1. Case

Kr/1897 uses Polish names of cases, while in Szob/1923 (also in PolTerm/1921), Latin terms function alongside the Polish ones (cf. Table 8). Szober gives them only when discussing the topic of cases, while in the course of the argument, he solely uses Polish names.

Table 8. Case names in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
nominative	mianownik	mianownik / nominativus	mianownik / nominativus	mianownik: Kop/1817 nominativus: Park/1440
genitive	dopełniacz	dopełniacz / genitivus	dopełniacz / genetivus	dopełniacz: Kop/1817 genitivus: Murm/1533 genetivus: Mał/1879
dative	celownik	celownik / dativus	celownik / dativus	celownik: Kop/1817 dativus: Bart/1544
accusative	biernik	biernik / accusativus	biernik / accusativus	biernik: DwBg/1813 accusativus: Park/1440
instrumental	narzędnik	narzędnik / instrumentalis	narzędnik / instrumentalis	narzędnik: DwBg/1813 instrumentalis: Vol/1612
locative	miejscownik	miejscownik / locativus	miejscownik / locativus	miejscownik: DwBg/1813 locativus: Szum/1809
vocative	wołacz	wołacz[21]	wołacz / vocativus	wołacz: Kop/1817 vocativus: Bart/1544

3.3.2.2. Number

Both authors use three long-established terms to name the types of grammatical number: *liczba pojedyncza* [singular number], *liczba mnoga* [plural number] and *liczba podwójna* [dual number], which is treated as a bygone phenomenon.

---

[21] The status of the vocative in Szob/1923 is not entirely clear. The author describes inflection with regard to syntax, and since the vocative does not enter into syntactic relationships, it is not, in his view, "actually a case" (Szob/1923: 161). Szober, however, is not consistent in his further description: already on the next page, he writes that "each noun has seven declension forms." It is unclear whether *forma deklinacyjna* [declension form] is the same as *przypadek* [case] here; certain passages in the work suggest that this concept is a hypernym of *przypadek*. In this approach, the noun would have thus seven declension forms and six cases.

3.3.2.3. Gender

In Szob/1923, a clear distinction is made between *rodzaj naturalny* [natural gender] and *rodzaj gramatyczny* [grammatical gender]; the term *rodzaj naturalny* was not noted earlier (cf. Table 9). In the plural, the author distinguishes *rodzaj męskoosobowy* [virile gender] (previously noted only in Łoś/1918) and *rodzaj rzeczowy* [non-virile gender] (attested earlier). PolTerm/1921 does not include the names *rodzaj męskoosobowy* and *rodzaj rzeczowy*; instead, the authors write about *odmiana męskoosobowa* [virile inflection] and *odmiana rzeczowa* [non-virile inflection].

Table 9. Terms relating to gender in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
natural	–	rodzaj naturalny	–	Szob/1923
grammatical	–	rodzaj gramatyczny	–	Szt/1854
masculine	męski	męski	męski	DonGl/1542
feminine	żeński	żeński	żeński	Kop/1780
neuter	nijaki	nijaki	nijaki	Kop/1778
virile	–	męskoosobowy	–	Łoś/1918
non-virile	–	rzeczowy	–	Ryk/1850

3.3.3. Verbal categories

The verbal categories distinguished in Kr/1897 and Szob/1923 are *osoba* [person], *liczba* [number], *czas* [tense], *tryb* [mood] and *strona* [voice]. These grammars do not yet include the term *aspekt* [aspect]. Kryński calls the perfect and imperfect forms of a verb *dokonana i niedokonana postać słowa*, while Szober writes about *dokonany i niedokonany rodzaj czynności*.

The category of person did not cause grammarians any difficulties: already the oldest descriptions indicated the existence of *osoba pierwsza* [first person], *osoba druga* [second person] and *osoba trzecia* [third person]. I have discussed the category of number in the section on the nominal categories, so the following description will include only the tense, mood and voice.

3.3.3.1. Tense

The future tense in Kr/1897 (cf. Table 10) is divided into *czas przyszły złożony* [future continuous] (in Szob/1923, it corresponds to *czas przyszły niedokonany*) and *czas przyszły niezłożony* [future simple] (in Szob/1923: *dokonany*). Neither of the authors gives analogous terms referring to the past tense. Szob/1923 distinguishes moreover *czas współczesny* [concurrent tense] and

czas uprzedni [antecedent tense], which are "proper to participles";[22] according to SHTG, both terms are noted later only in Gaert/1927.

Table 10. Names of tenses in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
present	teraźniejszy	teraźniejszy	teraźniejszy	Mącz/1564
future	przyszły	przyszły	przyszły	DonGl/1542
future continuous	złożony	niedokonany	–	złożony: Gddk/1816 niedokonany: Kop/1778
future simple	niezłożony	dokonany	–	niezłożony: Ant/1788 dokonany: Kop/1778
past	przeszły	przeszły	przeszły	Bart/1544
past perfect	zaprzeszły	zaprzeszły	zaprzeszły	Kop/1778
concurrent	–	współczesny	–	Szob/1923
antecedent	–	uprzedni	–	Kras/1897

In Kr/1897, we further find information about the past tenses used in old Polish. These are *czas przeszły trwały*, or *imperfectum* [past continuous tense], *czas przeszły chwilowy*, or *aoryst* [aorist] (also listed in Szob/1923). Kryński also notes that the past tense could occur in a descriptive form; it then consisted of the auxiliary word *być* [to be] and past active participle.

3.3.3.2. Mood

Kr/1897, following the example of earlier authors, distinguishes *tryb bezokoliczny* [infinitive mood], also called *bezokolicznik*; PolTerm/1921 and Szob/1923 exclude *bezokolicznik* from the category of moods (cf. Table 11). *Tryb orzekający* [indicative mood], attested in Szob/1923, was previously noted in PolTerm/1921.

Table 11. Names of moods in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
infinitive	bezokoliczny / bezokolicznik	–	–	bezokoliczny: Kop/1778 bezokolicznik: Mał/1879
indicative	oznajmujący	orzekający	orzekający	oznajmujący: Kop/1778 orzekający: PolTerm/1921

[22] Szober gives only one sentence as an example of these tenses: *Przesiedziawszy całą noc w górach, będziemy oglądali wschodzące słońce* [Having spent the night in the mountains, we shall be watching the rising sun] (Szob/1923: 251).

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
conditional	warunkowy	przypuszczający	przypuszczający	warunkowy: SkorM/1816 przypuszczający: Mał/1863
imperative	rozkazujący / rozkaźnik	rozkazujący	rozkazujący	rozkazujący: Kop/1778 rozkaźnik: KarłT/1885

The entries in Kr/1897 also include *tryb życzący* (*optativus*) [optative mood]; it has, however, been omitted from the table because Kryński mentions it not as a mood found in contemporary Polish but as an Indo-European source of the imperative mood.

3.3.3.3. Voice

In Kr/1897, *strona* [voice of the verb] is described in the chapter on inflection; it is also listed among inflectional terms in PolTerm/1921. Szob/1923, however, treats it as a word-formation category.

Both Kr/1897 and Szob/1923 distinguish three types of voice: *strona czynna* [active voice], *strona bierna* [passive voice] and *strona zwrotna* [reflexive voice], all noted since the 19th century. Tracing the evolution of both authors' views on this category leads to interesting conclusions. In his 1914–1916 grammar, Szober identifies as many as four voices: *strona czynna*, *strona bierna, strona zwrotna* and *strona wzajemna* [reciprocal voice], which refers to a situation when "the subject performs an action or is in a state of being and at the same time suffers the effects of the same action or state of being on the part of others"[23] (1914–1916, pt. 3: 48). In the second edition of Kryński's grammar (1900), the forms of *strona zwrotna* are incorporated into the active voice; this approach was later followed in the school grammar (cf. Kr/1917).

3.4. Word formation

Word-formation terms are already well established, though variant (see Table 12). The name *wrostek* [infix], attested in PolTerm/1921 and Szob/1923, does not appear in Kr/1897. This may be due to the superficial description of word formation in Kr/1897; however, the name is also absent from Kr/1917, in which a separate chapter is devoted to word formation (*etymologia*). In PolTerm/1921 and Szob/1923, the lack of precision in the naming of

[23] "podmiot wykonywa czynność lub ulega stanowi i jednocześnie doznaje skutków takiej samej czynności lub takiego samego stanu ze strony innych osób."

inflectional endings and word-forming suffixes,[24] characteristic of the 19th and early 20th centuries, is well demonstrated (cf. Czelakowska 2018: 293). Both morphemes are called *przyrostki—przyrostki fleksyjne* and *przyrostki słowotwórcze*, respectively—and *przyrostek słowotwórczy* is also referred to simply as *przyrostek* (without a modifier).

Table 12. Terms relating to word formation in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
root	pierwiastek / rdzeń / pień	pierwiastek / rdzeń	pierwiastek / rdzeń	pierwiastek: Kn/1644 rdzeń: Such/1848[25] pień: Such/1848[26]
prefix	przedrostek	przedrostek	przedrostek	KarłT/1855
suffix	przyrostek	przyrostek (słowotwórczy)	przyrostek (słowotwórczy)	przyrostek: Kop/1783 przyrostek słowotwórczy: Szob/1914–1916[27]
infix	–	wrostek	wrostek	Trz/1865

The designations *wyraz nierozwinięty* and *wyraz rozwinięty* (cf. Table 13) attested in Szob/1923, which refer to root and derivative words, were previously noted in Szob/1914–1916. The names *zrost* and *zestawienie* used by Szober with regard to compounds, as well as *wyraz rdzenny*, synonymous with *wyraz nierozwinięty*, also originated in the 20th century.

Table 13. Names of types of words according to word structure in Kr/1897 and Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
simple word	wyraz pojedyńczy	wyraz prosty	wyraz prosty	wyraz pojedynczy: Szum/1809 wyraz prosty: SkorM/1816
compound word	wyraz złożony	wyraz złożony	wyraz złożony	Kop/1780
root word	–	wyraz nierozwinięty / rdzenny	wyraz nierozwinięty / rdzenny	wyraz nierozwinięty: Szob/1914–1916[28] wyraz rdzenny: PolTerm/1921

[24] Marek Stachowski (2018) demonstrates that also today, the term *przyrostek* (*sufiks*) [suffix] may be used both in the context of word formation and inflection.

[25] In SHTG, the term is first noted in the second edition of this textbook: Such/1849.

[26] In SHTG, the term is first noted in the second edition of this textbook: Such/1849.

[27] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.

[28] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.

Modern English term	Kr/1897	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
derivative word	–	wyraz rozwinięty	wyraz rozwinięty	Szob/1914–1916[29]
compound	–	zrost	zrost	StZ/1907[30]
	–	złożenie	złożenie (właściwe)	Tr/1764
	–	zestawienie	zestawienie	StZ/1907[31]

4. Syntax

Since syntax is not included in Kr/1897, the following discussion concerns the terms used in Szob/1923.

4.1. Parts of a sentence

In Szob/1923, a certain novelty is the term *okolicznik* [adverbial], not attested before PolTerm/1921 (cf. Table 14). The names given by Szober for the other parts of a sentence have been in use since the 19th century.

Table 14. Names of parts of a sentence in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
subject	podmiot	podmiot	Mucz/1825
predicate	orzeczenie	orzeczenie	Mucz/1836[32]
modifier	przydawka / dopowiedzenie	przydawka / dopowiedzenie	przydawka: Morz/1857 dopowiedzenie: Mał/1863
object	przedmiot / obiekt	przedmiot	przedmiot: Jak/1823 obiekt: Rew/1845
adverbial	okolicznik	okolicznik	PolTerm/1921

4.1.1. Grammatical subject

The term *podmiot logiczno-gramatyczny* [logical-grammatical subject] was not noted before Szob/1923 (cf. Table 15). Jerzy Podracki attributes to Szober the designations *podmiot rozwinięty* [complete subject] and *podmiot nierozwinięty*

[29] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[30] In SHTG, the term is first noted in Kr/1917.
[31] In SHTG, the term is first noted in Kr/1917.
[32] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 54–55. In SHTG, the term is first noted in Such/1849.

[simple subject], as well as *podmiot zasadniczy* [simple subject], which were used in Szob/1923 (Podracki 1982: 92); all three were previously attested in Szob/1914–1916. *Zasada podmiotu* [simple subject] is also a term introduced by Szober.

Table 15. Names of types of subject in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
grammatical	gramatyczny	–	Kras/1897
logical	logiczny	–	Łaz/1861
logical-grammatical	logiczno-gramatyczny	–	Szob/1923
simple	nierozwinięty	nierozwinięty	Szob/1914–1916[33]
complete	rozwinięty	rozwinięty	Szob/1914–1916[34]
simple	zasadniczy / zasada podmiotu	zasadniczy	podmiot zasadniczy: Szob/1914/1916[35] zasada podmiotu: Szob/1914–1916[36]

4.1.2. Predicate

The terms *orzeczenie rozwinięte* [complete predicate], *orzeczenie nierozwinięte, orzeczenie zasadnicze* and *zasada orzeczenia* [all three referring to the simple predicate] were created by Szober (cf. Table 16); the term *orzeczenie imienne* [predicate nominative] also dates to the 20th century. Other designations relating to the predicate have been functioning in Polish grammatical terminology since the 19th century.

Table 16. Names of types of predicate in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
simple predicate	czasownikowe	czasownikowe	Jes/1886
predicate nominative	imienne	imienne	Kon/1920
linking verb	–	łącznik	Mucz/1825
predicative expression	orzecznik	orzecznik	Such/1849

[33] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[34] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[35] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[36] In SHTG, the term is first noted in Szob/1923.

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
simple predicate	nierozwinięte	nierozwinięte	Szob/1914–1916[37]
complete predicate	rozwinięte	rozwinięte	Szob/1914–1916[38]
simple predicate	zasadnicze / zasada orzeczenia	zasadnicze	orzeczenie zasadnicze: Szob/1914–1916[39] zasada orzeczenia: Szob/1914–1916[40]

4.1.3. Modifier

The designations *przydawka dopełniaczowa* [genitive modifier], *przydawka okolicznikowa* [adverbial modifier] and *przydawka przyimkowa* [prepositional modifier] noted in Szob/1923 were not attested before (cf. Table 17). *Przydawka rzeczowna* [nominal modifier] and *przydawka przymiotna* [adjectival modifier], although noted earlier, were relatively new in Polish grammatical terminology in Szober's time.

Table 17. Names of types of modifiers in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
nominal	rzeczowna	–	Kras/1897
adjectival	przymiotna	–	Mał/1879
prepositional	przyimkowa	–	Szob/1923
genitive	dopełniaczowa	–	Szob/1923
adverbial	okolicznikowa	–	Szob/1923

4.1.4. Object (*przedmiot*)

Przedmiot bliższy cząstkowy [partial direct object] and *przedmiot ujemny* [deleted object] were not noted before Szob/1923 (cf. Table 18), but in Kras/1897, terms formed with another superordinate unit were attested: *dopełnienie bliższe cząstkowe* [partial direct object] and *dopełnienie bliższe ujemne* [deleted direct object].

Table 18. Names of types of object (*przedmiot*) in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
direct	bliższy	bliższy	Mucz/1825
indirect	dalszy	dalszy	Mucz/1825

[37] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[38] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[39] In SHTG, the term is first noted in PolTerm/1921.
[40] In SHTG, the term is first noted in Szob/1923.

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
partial direct	bliższy cząstkowy	–	Szob/1923
deleted	ujemny	–	Szob/1923

4.1.5. Adverbial

The terms *okolicznik stopnia i miary* [adverbial of measure] and *okolicznik porównawczy* [adverbial of comparison] attested in Szob/1923 were not noted previously (cf. Table 19). *Okolicznik czasu* [adverbial of time], *okolicznik miejsca* [adverbial of place] and *okolicznik sposobu* [adverbial of manner] were earlier attested in PolTerm/1921,[41] while *okolicznik celu* [adverbial of purpose] and *okolicznik przyczyny* [adverbial of reason] were attested in Król/1922. Thus, these were new designations; as I pointed out earlier, the very name *okolicznik* was not recorded until PolTerm/1921.

Table 19. Names of types of adverbials in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
adverbial of time	czasu	czasu	PolTerm/1921
adverbial of place	miejsca	miejsca	PolTerm/1921
adverbial of manner	sposobu	sposobu	PolTerm/1921
adverbial of purpose	celu	–	Król/1922
adverbial of reason	przyczyny	–	Król/1922
adverbial of measure	stopnia i miary	–	Szob/1923
adverbial of comparison	porównawczy	–	Szob/1923

4.2. Relationships between words in a sentence

In Szob/1923, the terms *związek współrzędny* [coordination] and *związek podrzędny* [subordination], previously noted only in PolTerm/1921, were attested (cf. Table 20). A novelty in grammatical terminology was *związek przynależności* [= a situation when units are related semantically and not formally] attested in Szob/1923, called *przynależność* in PolTerm/1921. The names *zgoda* [agreement] and *rząd* [case government] functioned as early as the 18th century; however, the designation *związek zgody* was not recorded before Szob/1923. *Związek rządu* has a 19th-century origin.

[41] PolTerm/1921 gives only examples of adverbials, as indicated by the ellipsis: "adverbial (of place, of time, of manner...)" (PolTerm/1921: 91). The fact that other adverbials were also recognized is evidenced by the terms relating to types of adverbial clauses which are listed further on.

Table 20. Names of relationships between words in a sentence in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
coordination	współrzędny	współrzędny	PolTerm/1921
subordination	podrzędny	podrzędny	PolTerm/1921
agreement	zgoda / związek zgody	zgoda	zgoda: Kop/1778 związek zgody: Szob/1923
case government	związek rządu	rząd	rząd: Nał/1774[42] związek rządu: Kras/1897
–	związek przynależności	przynależność	przynależność: PolTerm/1921 związek przynależności: Szob/1923

4.3. Types of sentences

The designations *zdanie pojedyncze* (*rozwinięte* and *nierozwinięte*) [simple sentence (with or without modifiers)] and *zdanie złożone* [= not a simple sentence] attested in Szob/1923 have been present in Polish grammatical terminology since the first half of the 19th century (cf. Table 21). The names *zdanie złożone współrzędnie* [compound sentence] and *zdanie złożone podrzędnie* [complex sentence] were first attested in the early 20th century, but in the 19th century, the terms *zdanie współrzędne* [independent clause] (noted since Łaz/1861) and *zdanie podrzędne* [subordinate clause] (noted since Rew/1845) were in use.

Table 21. Names of sentence types in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
simple sentence	pojedyncze	–	Mucz/1825
simple sentence with modifiers	rozwinięte	–	Jak/1823
simple sentence without modifiers	nierozwinięte	–	Jak/1823
–	złożone	złożone	Jak/1823
compound sentence	współrzędnie	współrzędnie	Kr/1917
complex sentence	podrzędnie	podrzędnie	PolTerm/1921

In Szob/1923, compound and complex sentences are divided, based on their formal structure, into *spójnikowe* [= connected with a conjunction] and *łączności bezpośredniej* [= connected without a conjunction]. The former

[42] Gut/1669 notes *rząd* in the sense of 'order of conjunctions' (*ordo coniunctionum*).

term was attested earlier in Kras/1897, while the latter is noted only in Szob/1923; PolTerm/1921 calls such sentences *zdania bezspójnikowe*, otherwise *niepołączone*.

4.3.1. Compound sentences

The names of the types of compound sentences were mostly already well established (cf. Table 22).

Table 22. Names of compound sentence types in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
copulative sentence	łączne	łączne	Such/1848[43]
adversative sentence	przeciwstawne	przeciwstawne	Mał/1863
resultative sentence	wynikowe	–	Mał/1863

4.3.2. Complex sentences

The designations *zdanie nadrzędne / zdanie główne* [independent clause] and *zdanie podrzędne / zdanie poboczne* [subordinate clause] used in Szob/1923 have been attested since the 19th century, while several new terms relating to types of complex sentences appeared in the 20th century (cf. Table 23). Among the SHTG sources, *zdanie podmiotowe pytające* [subjective question clause] is attested only in Szob/1923, while *zdanie przydawkowe* [attributive clause] was noted earlier in PolTerm/1921.

Table 23. Names of complex sentence types in Szob/1923 compared to other sources in SHTG

Modern English term	Szob/1923	PolTerm/1921	First attestation in SHTG
subjective clause	podmiotowe	podmiotowe	Łaz/1861, Gr/1861[44]
relative clause	względne	–	Kras/1897
question clause	pytające	–	Szob/1923
predicative clause	orzecznikowe	orzecznikowe	Kras/1897
adjectival clause	przymiotne	–	Kurh/1852
noun clause	rzeczowne	–	Kurh/1852
descriptive clause	określające	określeniowe	określające: Łaz/1848[45] określeniowe: PolTerm/1921
objective clause	przedmiotowe	przedmiotowe	Mucz/1825
attributive clause	przydawkowe	przydawkowe	PolTerm/1921
adverbial clause	okolicznikowe	okolicznikowe	Król/1922

[43] In SHTG, the term is first noted in the second edition of this textbook: Such/1849.
[44] Material from this item is given after Koronczewski 1961: 68–69.
[45] In SHTG, the term is first noted in Kurh/1852.

The emergence of the term *okolicznik* [adverbial] and its division into types led to the creation of designations for different types of adverbial clauses: *miejsca* [of place], *czasu* [of time], *sposobu* [of manner], *stopnia* [of degree], *celu* [of purpose] and *przyczyny* [of reason] (Szob/1923, PolTerm/1921). Also attested in PolTerm/1921 are adverbial clauses not noted in Szob/1923: *skutku* [of effect], *przyzwolenia* [of concession] and *warunku* [of condition].[46]

5. Recapitulation

Polish grammatical terminology of the late 19th and early 20th centuries was already established to a large extent, and the names used in both Kr/1897 and Szob/1923 largely corresponded to the designations attested in earlier sources. The juxtaposition of terms occurring in the two works, however, shows a significant evolution of grammatical terminology, resulting from the development of linguistic thought in Poland (and elsewhere).

Phonetic terms not attested in Kr/1897 and/or earlier works but noted in Szob/1923 include, e.g., *psychofonetyka* (or *głosownia funkcjonalna*) [psychophonetics (functional phonetics)], *głosownia opisowa* [descriptive phonetics], *głosownia historyczna* [historical phonetics], *spółgłoska dwuwargowa* [bilabial consonant], *spółgłoska zwarto-szczelinowa* [affricate], *spółgłoska szczelinowa* [fricative] and *spółgłoska półotwarta* [semivowel]. New names relating to morphology include compound terms: *nauka o odmianie wyrazów* [science of word inflection], *nauka o budowie wyrazów* [science of word building] and *nauka o znaczeniu wyrazów* [science of word meaning], as well as *wyraz samodzielny* [content word] and *wyraz niesamodzielny* [function word], *wyraz nierozwinięty* (*rdzenny*) [root word] and *wyraz rozwinięty* [derivative word], *przyrostek fleksyjny* [inflectional ending] (in Kr/1897, it is still called in the old manner: *końcówka* or *zakończenie wyrazu*), *przyrostek słowotwórczy* [word-formation suffix], *rodzaj męskoosobowy* [virile gender], *zrost* and *zestawienie* [both meaning a compound]. The terminology relating to syntax developed the most, although not all designations became embedded in the Polish grammar. *Okolicznik* [adverbial] and its types were introduced, as were *podmiot* [subject], *orzeczenie rozwinięte* [complete predicate], *orzeczenie nierozwinięte* [simple predicate], *orzeczenie zasadnicze* [simple predicate],

[46] Although *zdania przyzwalające* [adverbial clauses of concession] and *zdania warunkowe* [adverbial clauses of condition] are attested in Szob/1923, Szober does not treat them as adverbial clauses.

orzeczenie imienne [predicate nominative], *związek współrzędny* [coordination], *związek podrzędny* [subordination], *związek zgody* [agreement], *związek przynależności* [= a situation when units are related semantically and not formally], *zdanie złożone współrzędnie* [compound sentence], *zdanie złożone podrzędnie* [complex sentence] (including *przydawkowe* [attributive clause] and *okolicznikowe* [adverbial clause]).

Only a few terms are attested in Kr/1897 but not recorded in Szob/1923. These include designations of branches of grammar, which Szober defines using descriptive names composed of the noun *nauka* [science] and a prepositional phrase, such as *nauka o odmianie wyrazów* [science of word inflection].

By the beginning of the 20th century, some previously attested collateral forms had disappeared, indicating that the terminology was stabilizing. In Kr/1897, *samogłoska ustno-nosowa* is a term synonymous to *samogłoska nosowa* [nasal vowel], while Szob/1923 only notes *samogłoska nosowa*; Kr/1897 mentions *samogłoska jasna* [open vowel], otherwise *otwarta*, while Szob/1923 features only *jasna*; in Kr/1897, the verb is described as *słowo* that is "sometimes called" *czasownik*, while Szob/1923 calls it *czasownik*. In Szob/1923, the newer *słowotwórstwo* [word formation] replaces the older names still noted in Kr/1897: *etymologia* and *słoworód*.

In addition, some naming conventions became common, and existing terms were used to create new ones (e.g., *głosownia opisowa* [descriptive phonetics], *głosownia funkcjonalna* [functional phonetics], *głosownia historyczna* [historical phonetics]). Latin names went out of use; Szob/1923 gives only Latin case names collateral to the Polish ones, but they are not used in the argument.

A significant role in the process of creating Polish grammatical terminology of the early 20th century was played by the congress of grammarians, at which "the canon of Polish grammatical terminology was established" (Czelakowska 2018: 288), among other things, by sanctioning new terms created at the beginning of the 20th century. Many of them were introduced by Szober and are first attested in Szob/1914–1916. These designations include *przyrostek słowotwórczy* [word-formation suffix], *wyraz rozwinięty* [derivative word] and *wyraz nierozwinięty* [root word], *podmiot rozwinięty* [complete subject], *podmiot nierozwinięty* [simple subject] and *podmiot zasadniczy* [simple subject], *orzeczenie rozwinięte* [complete predicate], *orzeczenie nierozwinięte* [simple predicate] and *orzeczenie zasadnicze* [simple predicate], *zasada podmiotu* [simple subject] and *zasada orzeczenia* [simple predicate].

Conclusion

Authors of historical grammars and lexicographers were aware that grammatical nomenclature stood apart from general lexis. Special glossaries used to be added to grammatical works. The oldest known such collection of grammatical terms was compiled by Bartłomiej of Bydgoszcz (1544) (Łuczak 2021). The authors of the first grammars of the Polish language modeled its description on Latin grammar, also adopting the latter's terminological system. Writers of subsequent grammars, in which Polish grammatical nomenclature was included, either drew on the terminology in use at the time or proposed designations that more accurately described given concepts, often utilizing existing naming conventions. Grammarians expressed different attitudes toward terminology: some advocated national terminology (comprehensible to users of the language), while others were proponents of Latin terminology, which was due to the dominant role that Latin played in European culture virtually until the Enlightenment. The multilingual circulation of scientific information resulted in juxtaposing native terms with Latin ones. They influenced the development of Polish grammatical terminology relating to modern languages (Italian, German or French); one of the reasons for this was that categories that did not occur in Polish had to be named. The drive to nationalize terminology, to standardize and codify it, as well as the development of linguistics—the emergence of new areas of research, the use of new methodologies to study the nature and structure of language—caused changes in the conceptual grid of linguistic knowledge and, as a result, also in its terminological system. The changes concerned not only the definitions of terms and their reference to the concepts they described but also their place in the terminological system, i.e., their relations to other terms. Initially, the knowledge of terminology served to facilitate the study of foreign languages and later of the Polish language;

next, it proved that Polish was a language of science; and finally—but only from the second half of the 19th century—it allowed scholars to explore the secrets of linguistics. General language dictionaries show which terms have become determinologized.

The work of fundamental significance for the development of Polish terminology was the bilingual (Latin-Polish) version of Aelius Donatus's grammar, most likely translated by Franciszek Mymer. The textbook was very popular (subsequent editions were published and used in school teaching from the 16th to the end of the 18th century). The Polish grammatical terms that it contained referred to the description of Latin grammar, but because the work provided Polish equivalents of Latin exemplars, the terms also related to the Polish language. The primary way of adapting Latin terms to Polish was to translate them; first grammatical terms were semantic and structural calques from Latin (cf. Chapter I).

The role played by the bilingual version of Donatus's grammar in the formation of Polish grammatical terminology until the 18th century had been underestimated, not least because scholars limited their studies to terms from the lost editions of the grammar from 1542 and 1583. This perspective was changed by the preserved 1595 edition. The study of the reception of Donatus's work has also benefitted from research on Polish lexis, including the grammatical terminology in the dictionary of Bartłomiej of Bydgoszcz from 1544 (cf. Chapters I, II, IV, VI).

The main contribution of Maciej Gutthäter-Dobracki to the development and consolidation of Polish grammatical nomenclature lies not in creating Polish terminology, as researchers were inclined to believe, but rather in popularizing it. The author drew on older terms, disseminated them and also created his own, few of which appear in later works; moreover, he promoted Polish grammatical terminology, although those efforts were not facilitated by the circles that regarded the use of Latin terminology as a paragon way of describing language (cf. Chapter II).

The grammars of the French language written by F. D. Duchênebillot, Bartłomiej K. Malicki and Stanisław Nałęcz-Moszczeński clearly show the gradual development of grammatical metalanguage and, more broadly, the evolution of reflection on language. An analysis of the material reveals that some of the terms used by Duchênebillot and Malicki come from Adam Styla's grammar of Italian (1675). In turn, certain names noted in Duchênebillot's grammar may have been adopted by the translators of Johann Christoph Gottsched's grammar (1762, 1766). The terminological legacy of Latin grammars is rejected to some extent by Nałęcz-Moszczeński,

who uses more recent French grammars, especially the work of Pierre Restaut which refers to the Port-Royal grammar (Chapter III).

There are clear naming parallels between the Polish translations of Gottsched's grammar of German and the aforementioned Styla's grammar, as well as those by Malicki and Dobracki. This contradicts the view present in the older literature on the subject that each author, or author-translator, created their own terminology, usually translating Greek-Latin terms verbatim (Chapter V). It is interesting to note the similarities in terminology between Walenty Szylarski's grammar and the Polish translation of Gottsched's 1766 grammar. This may indicate both the existence of a naming consensus at the time and Szylarski's familiarity with this translation of Gottsched's work. Szylarski, despite presenting himself as a proponent of Latin terminology, made extensive use of traditional terminology, known from earlier grammars (by Donatus, Styla) (Chapters I, V, VI).

Onufry Kopczyński was the grammarian who broke with the terminological tradition and included new proposals in his textbooks. He had created such a coherent, unambiguous terminological system that the new proposals that appeared in the 19th century had no chance of becoming widespread. School education played a major role in popularizing grammatical terminology. Reissues of textbooks for learning German (Chapter V) and Latin (Chapter IV) were adapted to the rules of the national grammar. It should be emphasized, however, that the linguistic change introduced by Kopczyński, despite its seemingly revolutionary character, was the result of an evolutionary clash between the "old" and the "new" (as evidenced not only by the comparison of terms from the national grammar and the grammar published posthumously but also by his grammar of Latin which has been preserved in manuscript form [Chapter IV]). Nor did it emerge in a terminological vacuum: it was created in a spirit of respect for the past, the language and its users (see Chapter VII).

Developed according to a new methodology (historical-comparative), Antoni Małecki's grammars include both the terms already established in the Polish language and new ones that refer to processes previously unknown and not described in the linguistic literature. Many of the names proposed by Małecki had their origins in German linguistic terminology. The author raised the issue of the "inconvenience" of using Latin terms, which was due to the dissonance between the nominative form, identical to the Latin one, and the Polonized forms of oblique cases (in 1885, Jan Karłowicz called this naming strategy a "mixed system") (Chapter VIII).

Polish grammatical terminology of the late 19th and early 20th centuries was already established to a large extent, and most of the names used by Adam Antoni Kryński and Stanisław Szober had earlier attestations. Some collateral forms fell out of use, indicating the stabilization of nomenclature. New terms relating to phonetics, word formation and syntax appeared. In both grammars, Latin terms occurred sporadically. A significant role in the process of creating Polish grammatical terminology at the beginning of the 20th century was played by the congress of grammarians (1921), at which the canon of Polish grammatical terminology was established for the purposes of education; it included, among other things, the new terms proposed by Szober (Chapter IX).

The presented review of the terminological systems of various authors, spanning from the 16th to the 20th century and including the most important positions within the mainstream of the development of grammatical terminology, allows us to distinguish two periods of the formation of Polish grammatical terminology. The first one begins with the publication of the bilingual edition of Donatus's grammar (about 1530) and lasts until the 1770s when Szylarski's grammar, the first grammar of the Polish language written in Polish, was published; the second opens with the printing of the first grammar textbook for national schools by Kopczyński in 1778 and closes with the publication of Szober's academic grammar (1923). The first period is characterized by variability of terms and their variant nature, predominance of linguistic calques, small number of terms relating to syntax and word formation, as well as large number of terms describing concepts from the area of inflection and orthography/phonetics. In the second period, term variantivity persists, but the basic terms—relating to divisions of parts of speech and grammatical categories—are established, and the terminology of syntax, word formation and phonetics is expanded.

Les contextes de la formation de la terminologie grammaticale polonaise (XV–XX siècles)

Résumé

Les auteurs des grammaires anciennes et les lexicographes faisaient comprendre qu'il existe une distinction entre la nomenclature grammaticale et le lexique commun. Ils annexaient aux ouvrages grammaticaux des recueils spéciaux avec les termes grammaticaux. Le plus ancien recueil des termes grammaticaux connu a été rédigé par Bartłomiej de Bydgoszcz (1544). Les auteurs des premières grammaires de la langue polonaise alignaient la description du polonais sur la grammaire du latin dont ils adoptaient, par la même occasion, le système terminologique. Les auteurs des grammaires ultérieures, qui employaient la nomenclature grammaticale polonaise, ont pu soit utiliser la terminologie propre à l'époque, soit proposer des appellations plus adéquates aux concepts, souvent en ayant recours aux procédés existants de formation des mots. Les grammairiens avaient des approches variées par rapport à la terminologie : certains se prononçaient en faveur de la terminologie domestique (compréhensible pour les locuteurs), d'autres de la terminologie latine, ce qui se justifiait par le rôle dominant du latin dans la culture européenne pratiquement jusqu'aux Lumières. Dans le contexte de la circulation de l'information scientifique plurilingue, les termes nationaux étaient mis en parallèle avec les termes latins. Ce phénomène a marqué le développement de la terminologie polonaise de grammaires des langues modernes (de l'italien, de l'allemand ou du français), notamment dans la mesure où il fallait nommer les catégories grammaticales étrangères à la langue polonaise. La poussée vers la domestication (nationale) de la terminologie, vers sa normalisation et sa codification, ainsi que le développement de la linguistique – à savoir l'émergence de nouveaux domaines de recherche et le recours à de nouvelles méthodologies pour étudier la nature et la structure de la langue – ont entraîné des changements dans la grille des notions linguistiques, ce qui s'est traduit par de nouvelles modifications dans le système terminologique. Il ne s'agit pas seulement des définitions des termes, de leurs relations aux concepts, mais aussi de leur place dans le système terminologique, c'est-à-dire des relations des termes entre eux. Au départ, la connaissance de la terminologie servait à faciliter l'apprentissage de la langue étrangère donnée, puis celui du polonais, puis elle a témoigné du fait que la langue polonaise est devenue langue de la science et, enfin, mais seulement à partir de la seconde moitié du XIXe siècle, elle a permis d'explorer les rouages de la linguistique. Les dictionnaires de la langue générale fournissent des informations sur les termes qui ont été déterminologisés.

L'ouvrage d'une importance fondamentale pour le développement de la terminologie polonaise fut la version bilingue (latin-polonais) de la grammaire d'Aelius Donatus, traduite très probablement par Franciszek Mymer. Le manuel a connu une grande popularité (il a été publié et utilisé dans l'enseignement scolaire à partir du XVIe jusqu'à la fin du XVIIIe siècle) et les termes grammaticaux polonais qu'il employait se référaient à la description de la grammaire du latin, mais aussi, grâce aux équivalents polonais des exempla latins, à la langue polonaise. La principale façon d'adapter les termes latins au polonais était leur traduction : les premiers termes grammaticaux étaient des calques sémantiques et structurels du latin (cf. chapitre I).

Le rôle de la version bilingue de la grammaire de Donatus dans le développement de la terminologie grammaticale polonaise a été, jusqu'au XVIIIe siècle, sous-estimé, notamment en raison de se limiter aux informations sur les termes issus des éditions perdues de la grammaire de 1542 et de 1583. Cette perspective a changé grâce à l'édition préservée de 1595. Les études sur le lexique polonais, y compris sur la terminologie grammaticale utilisée dans le dictionnaire de Bartłomiej de Bydgoszcz (1544), ont également contribué à enrichir les recherches sur la réception de l'œuvre de Donatus (cf. chapitres I, II, IV, VI).

La contribution de Maciej Gutthäter-Dobracki au développement et à la consolidation de la nomenclature grammaticale polonaise réside plutôt dans le fait qu'il a vulgarisé la terminologie polonaise, mais pas nécessairement – ce que les chercheurs ont eu tendance à croire – dans la création de celle-ci. L'auteur reprenait des termes plus anciens, les divulguait, en créait aussi lui-même, dont on trouve seulement peu de traces dans les œuvres ultérieures, et promouvait la terminologie grammaticale polonaise, même si ces efforts n'étaient pas vraiment soutenus par le milieu qui considérait la manière latine de décrire la langue et la terminologie latine comme le modèle sans égal (cf. chapitre II).

Les grammaires de la langue française de F. D. Duchênebillot, de Bartłomiej K. Malicki et de Stanisław Nałęcz-Moszczeński font clairement apparaître le développement progressif d'un métalangage grammatical et, en général, l'évolution de la pensée sur la langue. L'analyse des matériaux révèle que certains des termes utilisés par Duchênebillot et par Malicki proviennent de la grammaire italienne d'Adam Styla (1675). Certains noms figurant dans la grammaire de Duchênebillot, quant à celle-ci, ont peut-être été repris par les traducteurs de la grammaire de Johann Christoph Gottsched (1762, 1766). L'héritage terminologique des grammaires latines a été, en quelque sorte, rompu par Nałęcz-Moszczeński qui se sert de grammaires françaises plus récentes, notamment des travaux de Pierre Restaut se réfèrant à la grammaire de Port-Royal (chapitre III).

Les parallèles nomenclaturaux entre les traductions en polonais de la grammaire allemande de Gottsched et de la grammaire de Styla déjà mentionnée, ainsi que celles de Malicki et de Dobracki, sont évidentes, ce qui contredit en quelque sorte l'opinion qui prévalait dans la littérature plus ancienne sur le sujet selon laquelle chaque auteur, ou auteur-traducteur, aurait inventé sa propre terminologie en traduisant le plus souvent les termes gréco-latins de manière littérale (chapitre V). Il est intéressant de remarquer les similitudes terminologiques entre la grammaire de Walenty Szylarski et la version polonaise de la grammaire de Gottsched de 1766, ce qui pourrait témoigner à la fois d'un consensus sur la nomenclature existant à l'époque mais également du fait que l'auteur de la grammaire polonaise connaissait la traduction de l'œuvre de Gottsched. Bien qu'il se soit présenté comme un défenseur de la terminologie latine, Szylarski recourait

largement à la terminologie traditionnelle qui provenait de grammaires antérieures (Donat, Styla) (chapitres I, V, VI).

Le grammairien qui a rompu avec la tradition terminologique et qui a introduit de nouvelles propositions dans ses manuels est Onufry Kopczyński. Il a créé un système terminologique tellement cohérent et univoque que les propositions originales qui ont été formulées après, au cours du XIXe siècle, n'ont eu aucune chance d'être acceptées. L'école a joué un rôle majeur dans la diffusion de la terminologie grammaticale. Les rééditions des manuels de l'allemand (chapitre V) ou du latin (chapitre IV) étaient adaptées à la grammaire nationale. Il convient toutefois de souligner que le changement opéré par Kopczyński, malgré son caractère apparemment révolutionnaire sur le plan linguistique, était le résultat d'une évolution progressive d'un face à face entre l'« ancien » et le « nouveau » (comme en témoigne non seulement la comparaison des termes entre la grammaire nationale et sa grammaire posthume, mais aussi avec la grammaire latine dont il est l'auteur, qui reste sous forme manuscrite [chapitre IV]). Le changement ne s'est pas non plus développé dans un vide terminologique : il a été créé dans un esprit de respect du passé, de la langue et de ses utilisateurs (cf. chapitre VII).

Les grammaires d'Antoni Małecki, rédigées selon la nouvelle méthodologie (historico-comparative), comprennent à la fois des termes déjà bien établis dans la langue polonaise ainsi que de nouveaux termes qui se réfèrent à des processus jusqu'alors inconnus et non décrits dans les ouvrages linguistiques. Beaucoup de termes proposés par Małecki trouvent leur origine dans la terminologie linguistique allemande. L'auteur a relevé l'« inconvénient » occasionné par le recours aux termes latins à cause de la discordance entre la forme du nominatif, qui est égale à la forme latine, et les formes polonisées des cas obliques (Jan Karłowicz a qualifié cette stratégie nominative en 1885 d'un « système mixte ») **(**chapitre VIII).

La terminologie grammaticale polonaise de la fin du XIXe siècle et du début du XXe était déjà largement établie, les noms utilisés par Adam Antoni Kryński et Stanisław Szober ayant pour la plupart des attestations antérieures. Certaines variantes de formes sont désormais tombées en désuétude, ce qui témoigne de la stabilisation sur le plan des dénominations. De nouveaux termes relatifs à la phonétique, à la formation des mots et à la syntaxe étaient successivement ajoutés. Des termes latins apparaissaient de manière ponctuelle aussi bien dans la grammaire de Kryński que dans celle de Szober. Le congrès des grammairiens (de 1921) a joué un rôle important dans le processus de formation de la terminologie grammaticale polonaise au début du XXe siècle. Lors de ce congrès, pour les besoins de l'enseignement, un modèle de la terminologie grammaticale polonaise a été adopté, incluant, entre autres, les nouveaux termes proposés par Szober (chapitre IX).

La présente étude des systèmes terminologiques de différents auteurs du XVIe au XXe siècle, qui prend en compte les positions les plus importantes s'inscrivant dans le mouvement principal du développement de la terminologie grammaticale, a permis de distinguer deux périodes de la formation de la terminologie grammaticale polonaise : la première a pour point de départ la publication de la grammaire bilingue de Donat (vers 1530) et s'étend jusqu'aux années 1870 ; la seconde commence en 1778, c'est-à-dire avec l'apparition du premier manuel de grammaire destiné aux écoles nationales de Kopczyński, et s'achève avec la publication de la grammaire académique de Szober (1923). La première période se caractérise par la variabilité des termes, leur flexibilité, par une nette prédominance des calques linguistiques, par un petit nombre de termes

relatifs à la syntaxe et à la formation des mots, ainsi que par un grand nombre de termes relatifs à la flexion et à l'orthographe/phonétique. Au cours de la deuxième période, la variabilité des termes persiste, mais les termes de base concernant les divisions des parties du discours et les catégories grammaticales deviennent stables et la terminologie de la syntaxe, de la formation des mots et de la phonétique s'enrichit.

(tłum. Cezary Węgliński)

Kontexte der Entwicklung polnischer grammatischer Terminologie

Zusammenfassung

Die Autoren der älteren Grammatiken und Lexikographen waren sich der Besonderheit der grammatischen Terminologie gegenüber der allgemeinen Lexik bewusst. Spezielle Listen grammatischer Termini wurden den grammatischen Werken beigefügt. Die älteste bekannte Sammlung grammatischer Termini wurde von Bartłomiej von Bydgoszcz (1544) zusammengestellt. Die Autoren der ersten Grammatiken der polnischen Sprache orientierten sich bei der Beschreibung des Polnischen an der lateinischen Grammatik und übernahmen auch deren Terminologie. Die Autoren der nachfolgenden Grammatiken, in denen die polnische grammatische Terminologie berücksichtigt wurde, konnten die damals verwendete Terminologie nutzen oder adäquatere Benennungen für die Begriffe vorschlagen, wobei sie häufig bestehende Benennungsschemata einsetzten. Die Grammatiker vertraten unterschiedliche Haltungen zur Terminologie – einige befürworteten die Terminologie in den Volkssprachen (die für die Sprachbenutzer verständlich war), andere die lateinische Terminologie, was auf die dominierende Rolle des Lateinischen in der europäischen Kultur praktisch bis zur Aufklärung zurückzuführen ist. In einer Situation, in der wissenschaftliche Inhalte in mehreren Sprachen zirkulierten, standen einheimische und lateinische Begriffe nebeneinander. Dies blieb bei der Entwicklung der polnischen grammatischen Terminologie, die zur Beschreibung moderner Sprachen wie Italienisch, Deutsch oder Französisch verwendet wurde, nicht ohne Folgen, z. B. bei den dem Polnischen fremden Kategorien, die es zu benennen galt. Das Streben nach Herausbildung einer volkssprachlichen Terminologie, ihrer Normierung und Kodifizierung sowie die Entwicklung der Sprachwissenschaft – die Entstehung neuer Forschungsgebiete, die Anwendung neuer Methoden zur Erforschung des Wesens und der Struktur der Sprache – haben zu Veränderungen im begrifflichen Raster des Wissens über Sprache geführt, was wiederum Veränderungen im terminologischen System zur Folge hatte. Dabei geht es nicht nur um die Definitionen der Termini, ihre Beziehungen zu Begriffen, sondern auch um ihren Platz im terminologischen System, d. h. ihre Beziehungen zu anderen Termini. Ursprünglich sollte die Kenntnis der Terminologie das Erlernen einer Fremdsprache, später auch des Polnischen, erleichtern, dann das Polnische als Wissenschaftssprache bestätigen und schließlich – aber erst seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – das Eindringen in die Geheimnisse der Sprachwissenschaft ermöglichen. Die allgemeinsprachlichen Wörterbücher geben Auskunft darüber, welche grammatischen Fachwörter schon zum allgemeinsprachlichen Wortgut wurden.

Ein Werk von grundlegender Bedeutung für die Entwicklung der polnischen Terminologie war die zweisprachige (lateinisch-polnische) Ausgabe der Grammatik von Aelius Donatus, vermutlich übersetzt von Franciszek Mymer. Das Lehrbuch erfreute sich großer Beliebtheit (es wurde vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts veröffentlicht und im Schulunterricht verwendet), und die darin enthaltenen polnischen grammatischen Begriffe bezogen sich auf die Beschreibung der lateinischen Grammatik, aber auch auf die polnische Sprache, indem sie polnische Entsprechungen für lateinische Beispiele anboten. Die Anpassung der lateinischen Termini an die polnische Sprache erfolgte in erster Linie durch Übersetzung. Die ersten Grammatikbegriffe stellen semantische und strukturelle Lehnübersetzungen aus dem Lateinischen dar (vgl. Kap. I).

Die Rolle der zweisprachigen Ausgabe der Grammatik von Donatus für die Herausbildung der polnischen grammatischen Terminologie bis ins 18. Jahrhundert hinein wurde unterschätzt, nicht zuletzt wegen der Beschränkung auf Informationen zu Termini aus den verlorenen Ausgaben der Grammatik von 1542 und 1583. Diese Sichtweise änderte sich mit der überlieferten Ausgabe von 1595. Eine neue Qualität erhielt die Erforschung der Donatus-Rezeption auch durch das Studium der polnischen Lexik, einschließlich der grammatischen Terminologie im Wörterbuch von Bartłomiej von Bydgoszcz (1544) (vgl. Kapitel I, II, IV, VI).

Die Verdienste von Maciej Gutthäter-Dobracki um die Entwicklung und Festigung der polnischen grammatischen Terminologie liegen eher in der Popularisierung der polnischen Terminologie und nicht unbedingt – wie die Forschung zu sehen geneigt war – in ihrer Prägung. Er benutzte ältere Termini, popularisierte sie, schuf eigene Termini, von denen in neueren Werken nur noch wenige zu finden sind, und förderte die polnische grammatische Terminologie, auch wenn diese Bemühungen nicht von einem Umfeld unterstützt wurden, das die lateinische Art der Sprachbeschreibung und die lateinische Terminologie als unübertroffenes Vorbild ansah (vgl. Kapitel II).

Die Grammatiken der französischen Sprache von F.D. Duchênebillot, Bartłomiej K. Malicki und Stanisław Nałęcz-Moszczeński zeigen deutlich die allmähliche Entwicklung der grammatischen Metasprache und im weiteren Sinne die Entwicklung des Nachdenkens über Sprache. Die Analyse des Materials zeigt, dass einige der von Duchênebillot und Malicki verwendeten Begriffe aus der italienischen Grammatik von Adam Styla (1675) stammen. Bestimmte Begriffe aus Duchênebillot Grammatik wiederum könnten von den Übersetzern der Grammatik von Johann Christoph Gottsched (1762, 1766) übernommen worden sein. Das terminologische Erbe der lateinischen Grammatiken wird von Nałęcz-Moszczeński bis zu einem gewissen Grad überwunden, indem er neuere französische Grammatiken verwendet, insbesondere das Werk von Pierre Restaut, der sich seinerseits auf die Grammatik von Port-Royal bezieht (vgl. Kap. III).

Die terminologischen Parallelen zwischen den polnischen Übersetzungen der deutschen Grammatik von Gottsched und der oben erwähnten Grammatik von Styla, auch zwischen den Grammatiken von Malicki und Dobracki sind offensichtlich. Dies widerspricht in gewisser Weise der in der älteren Fachliteratur vorherrschenden Auffassung, dass jeder Autor bzw. Autor-Übersetzer seine eigene Terminologie schuf, indem er griechisch-lateinische Begriffe meist wörtlich übersetzte (Kapitel V). Interessant sind die terminologischen Übereinstimmungen zwischen Walenty Szylarskis Grammatik und der polnischen Übersetzung von Gottscheds Grammatik aus dem Jahr 1766, was sowohl auf den terminologischen Konsens der Zeit als auch auf die Vertrautheit des Autors mit

dieser polnischen Übersetzung von Gottscheds Grammatik hinweisen könnte. Obwohl Szylarski als Befürworter der lateinischen Terminologie auftritt, verwendet er ausgiebig die traditionelle Terminologie, die aus früheren Grammatiken (Donatus, Styla) bekannt ist (Kapitel I, V, VI).

Der Grammatiker, der mit der terminologischen Tradition brach und neue Vorschläge in seine Lehrbücher aufnahm, war Onufry Kopczyński. Er schuf ein terminologisches System, das so kohärent und eindeutig war, dass die originellen Vorschläge des 19. Jahrhunderts keine Chance hatten, sich durchzusetzen. Eine entscheidende Rolle bei der Verbreitung der grammatischen Terminologie spielte die Schule. Neuauflagen von Lehrbüchern für Deutsch (Kap. V) oder Latein (Kap. IV) wurden an Kopczyńskis „Polnische Grammatik für Nationalschulen" angepasst. Es muss jedoch betont werden, dass die von Kopczyński vorgenommenen Änderungen trotz ihres scheinbar sprachrevolutionären Charakters das Ergebnis eines evolutionären Zusammenstoßens von „Alt" und „Neu" waren (was nicht nur durch den Vergleich der Termini in seiner „Polnischen Grammatik für Nationalschulen" und seiner posthum erschienenen Grammatik, sondern auch durch die aus seiner Feder stammende, handschriftlich erhaltene lateinische Grammatik [Kap. IV] belegt wird). Sie ist auch nicht in einem terminologischen Vakuum entstanden, sondern im Geiste des Respekts vor der Vergangenheit, vor der Sprache und ihren Benutzern (vgl. Kap. VII).

Die Grammatiken von Antoni Małecki, die nach einer neuen Methodik (historisch-vergleichend) erarbeitet wurden, enthielten sowohl in der polnischen Sprache bereits etablierte als auch neue Termini, die sich auf bisher unbekannte und in der sprachwissenschaftlichen Literatur nicht beschriebene Prozesse bezogen. Viele der von Małecki vorgeschlagenen Termini haben ihren Ursprung in der deutschen linguistischen Terminologie. Małecki wies auf die „Unbequemlichkeit" der Verwendung lateinischer Begriffe hin, die sich aus der Dissonanz zwischen der mit dem Lateinischen identischen Nominativform und den polonisierten Formen der obliquen Kasus ergebe (Jan Karłowicz nannte diese Benennungsstrategie 1885 ein „gemischtes System") (Kap. VIII).

Die polnische grammatische Terminologie des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts war bereits weitgehend etabliert, und die von Adam Antoni Kryński und Stanisław Szober verwendeten Termini waren größtenteils schon früher belegt. Einige Nebenformen waren nicht mehr gebräuchlich, was die Stabilisierung in der Begriffsbildung widerspiegelt. Neue Termini aus den Bereichen Phonetik, Wortbildung und Syntax sind hinzugekommen. Vereinzelt tauchen in beiden Grammatiken lateinische Termini auf. Eine wichtige Rolle im Prozess der Terminologiebildung zu Beginn des 20. Jahrhunderts spielte der Kongress der Grammatiker (1921), auf dem – für Schulzwecke – ein Kanon der polnischen grammatischen Terminologie festgelegt wurde, der u. a. die von Szober vorgeschlagenen neuen Termini enthielt (Kap. IX).

Der vorgestellte Überblick über die terminologischen Systeme verschiedener Autoren vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, der die wichtigsten Positionen innerhalb der Hauptströmung der Entwicklung der grammatischen Terminologie berücksichtigt, erlaubt es, zwei Perioden in der Entwicklung der polnischen grammatischen Terminologie zu unterscheiden: Die erste beginnt mit der Veröffentlichung der zweisprachigen Grammatik von Donatus (ca. 1530) und dauert bis in die 1870er Jahre, bis zur Veröffentlichung der Grammatik von Szylarski, der ersten auf Polnisch geschriebenen Grammatik der polnischen Sprache. Die zweite Periode beginnt 1778 mit dem Erscheinen des ersten Grammatikbuches für die Nationalschulen von Kopczyński und endet mit der

Veröffentlichung der akademischen Grammatik von Szober (1923). Charakteristisch für die erste Periode sind die terminologische Variabilität, die Instabilität der Termini, die deutliche Dominanz der Lehnübersetzungen, die geringe Zahl der Termini aus dem Bereich der Syntax und der Wortbildung, die große Zahl der Termini aus dem Bereich der Flexion und der Orthographie/Phonetik. In der zweiten Periode bleibt die terminologische Variantenvielfalt zwar weiterhin bestehen, aber die Grundbegriffe der Wortartenklassifikation und der grammatischen Kategorien werden festgelegt und die Terminologie der Syntax, der Wortbildung und der Phonetik erweitert.

Bibliografia / Bibliography

Źródła* / Primary sources**

Gramatyki i ortografie / Grammars and ortographies

Álv/1662: **Álvarez, M. 1662. *De institutione grammatica,* A. Piotrkowczyk – Wdowa i Dziedzice, Kraków.**

Álv/1766: **Álvarez, M. 1766. *De institutione grammatica,* Druk. Colegii Societatis Jesu, Braniewo.**

Ant/1788: Antonowicz, J. 1788. *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka,* Drukarnia Nadworna JKMci i P. K. Edu, Warszawa.

Ba/1808: **Bandtkie, J.S. 1808. *Polnische Grammatik für Deutsche, welche die polnische Sprache gründlich erlernen wollen, nebst einem kleinen etymologischen Wörterbuche,* W.G. Korn, Wrocław.**

BdC/1915: Baudouin de Courtenay, J. 1915. *Charakterystyka psychologiczna języka polskiego,* [w:] J. Łoś, J. Rozwadowski, A. Brückner, J. Baudouin de Courtenay, T. Benni. *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich,* cz. 1, Akademia Umiejętności, Kraków.

Bor/1830: Borodzicz, S.J. 1830. *Grammatyka języka polskiego,* Drukarnia Pijarów, Wilno.

Br/1848: Bronikowski, K. 1848. *Gramatyka języka polskiego podług nowego układu,* L. Martinet, Paryż.

Cas/1797: Cassius, J.L. 1797. *Lehrgebäude der polnischen Sprachlehre, mit acht Tabellen der Declinationen un Conjugationen zum Unterricht für Deutsche,* F. Maurer, Berlin.

Cell/1725: Cellarius, Ch. 1725. *Ułacniona grammatyka łacińska, to jest krotka lecz oraz i dostateczna języka łacińskiego nauka,* J.D. Zänker, Królewiec.

Czep/1871–1872: Czepieliński, F. 1871–1872. *Gramatyka języka polskiego praktyczno-teoretyczna, ułożona według programatu obowiązującego dla szkół Królestwa Polskiego. Kurs I,* I. Krokoszyński, Warszawa.

---

* Pogrubionym drukiem wyróżniono dzieła nieuwzględnione w źródłach do SHTG.

** Works not included in the sources of SHTG are marked in bold.

Dąb/1759: Dąbrowski, S. 1759. *Grammatyka francuska i polska, albo sposób najskuteczniejszy do nauczenia się tak Polakowi francuskiego, jako też Francuzowi polskiego języka, dla wygody uczących się*, Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Warszawa.

Desz/1846: Deszkiewicz, J.N. 1846. *Gramatyka języka polskiego*, F. Skielski, Rzeszów.

Don/1583: Donatus, Æ. 1583. *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa. Una cum traductione Polonica* [za: W. Nehring, *Eine unbekannte Ausgabe des Donatus mit polnischer Übersetzung*, „Archiv für slavische Philologie" V, 1881, s. 466–468].

Don/1595: Donatus, Æ. 1595. *Aelii Donati vetustissimi grammatici elementa unà cum traductione polonica, nunc primum correpta et illustrata*, J. Karcan, Wilno.

Don/1649: Donatus, Æ. 1649. *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum traductione polonica*, S. Bertutowic, Kraków.

Don/1795: Donatus, Æ. 1795. *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum Explicatione polonica nunc primum in moliorem et faciliorem methodum reducta novisque sententiis illustrata*, J. Maj, Kraków.

DonCul/1560: Culmann, L. 1560. *Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo partibus orationis Methodus, Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata*, M. Siebeneicher, Kraków.

DonGl/1542: Glaber A. z Kobylina, 1542. *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones* [za: J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. 2, Lwów 1925, s. 205–206].

Duch/1699: Duchênebillot, F.D. 1699. *Nouvelle méthode très facile pour aprendre un peu de tems à lire, écrire et parler François* [...] *Nowy sposób do nauczenia się łatwo i prętko czytać, pisać, i gadać po Francusku* [...], Collegium OO. Scholarum Piarum, Warszawa.

Dudz/1776: Dudziński, M. 1776. *Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się w ojczystym języku służących*, Drukarnia Akademicka, Wilno.

DwBg/1813: Dworzecki-Bohdanowicz, J.P. 1813. *Gramatyka języka polskiego według prawideł JX. Kopczyńskiego*, J. Zawadzki, Wilno.

Ern/1702: Ernesti, J. 1702. *Vermehrter, Und an vielen Orten verbesserter Polnischer Donat*, G. Baumann, Dziedzice, J. Jancke, Wrocław.

Fook/1768: Fookowitz, F. 1768. *Nouvelle Methode pour apprendre aisément la langue latine* [...] *Nowy sposób uczenia łatwego języka łacińskiego, ofiarowany rycerskiej szkole Ichmciów Panów Kadetów J. K. Mci i Rzeczypltej*, Drukarnia Korpusu Kadetów Mitzlerowska, Warszawa.

Gaert/1927: Gaertner, H.K. 1927. *Nauka o języku polskim. Wskazówki do samokształcenia ze słowniczkiem terminów gramatycznych i pomocniczych*, K.S. Jakubowski, Lwów.

Gddk/1816: *Grammatyka francuzka dla dam i kawalerów uczących się języka francuskiego*, 1816, wyd. VI, Drukarnia Gröblewska, Kraków.

Gott/1762: Gottsched, J.Ch. 1762. *Grammatyka niemiecka dla wygody uczących się z łacińskiego na polski język wyłożona z przydatkiem wokabuł, rozmów, bajek, i listów*, Drukarnia J. K. Mości Akademicka Societatis Iesu, Wilno.

Gott/1762a: **Gottsched, J.Ch. 1762. *Kern der deutschen Sprachkunst*, vierte verbesserte Auflage, Bernh. Christoph Breitkopf und Sohn, Leipzig.**

Gott/1766: Gottsched, J.Ch. 1766. *Grammatyka niemiecka podług reguł J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiej professora i rektora, dla Jch Mciów kawalerów Collegii Nobilium Warszawskiego Scholarum Piarum, zebrana. Przydane są: rozmowy potoczne, i fabuły G. E. Lessinga, tudzież listy C. F. Gellerta,* Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarium Piarum, Warszawa.

Gott/1771: Gottsched, J.Ch. 1771. *Grammatyka niemiecka podług reguł J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiej professora i rektora, dla Jch Mciów kawalerów Collegii Nobilium Warszawskiego Scholarum Piarum, zebrana. Przydane są: rozmowy potoczne, i fabuły G. E. Lessinga, tudzież listy C. F. Gellerta*, Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarium Piarum, Warszawa.

Gott/1774: Gottsched, J.Ch. 1774. *Grammatyka niemiecka podług ustaw J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiej nauczyciela i rządcy dla uczących się w Akademii Cesarsko-Królewskiej Lwowskiej zebrana i poprawiona przez J. M. Księdza Józefa Skoberę nauczyciela języków w tejże Akademii Świętej teologii doktora*, Drukarnia Antoniego Pillera Cesarsko-Królewskiego Guber. Nadw. Typografa, Lwów.

Gott/1787: Gottsched, J.Ch. 1787. *Grammatyka niemiecka podług reguł J. K. Gottscheda sławnego Akademii Lipskiej professora i rektora zebrana. Przydane są: rozmowy potoczne, krótkie historyjki, i bajki G. E. Lessinga, tudzież listy C. F. Gellerta*, Drukarnia J. K. Mci, i Rzeczypospolitej u XX. Scholarium Piarum, Warszawa.

Gott/1794: Gottsched, J.Ch. 1794. *Grammatyka niemiecka podług ustaw J. K. Gottscheda, niegdyś sławnego Akademii Lipskiej nauczyciela i rządcy, zebrana i znowu podług wyrazów, znaczeń, i pisowni Grammatyki Elemetranej w Szkołach Narodowych używanej, przedrukowana. Edycja czwarta dokładnie poprawiona i pomnożona*, Drukiem i Nakładem Michała Grölla, Księgarza Nadwornego J. K. Mci, Warszawa.

Gr/1861: Gruszczyński, S. 1861. *Nauka o zdaniu zawierająca rozbiór zdania pojedyńczego, złożonego i okresu, oraz prawideł szyku ułożona na klasy średnie gimnazjów i szkół realnych, tudzież dla seminarjów nauczycielskich i wyższych szkół żeńskich*, J.K. Żupański, Poznań.

Grub/1891: Grubecki, M. 1891. *Srawnitielnaja grammatika polskago jazyka s russkim, sostawlennaja uczitielem gimnazii Michaiłom Grubieckim*, Ch. Kelter, wyd. VI, Warszawa.

Gut/1668: Gutthäter-Dobracki, M. 1668. *Vorbott Der Polnischen Sprachkunst. Goniec gramatyki polskiej,* Jan Seiffert, Oleśnica.

Gut/1669: Gutthäter-Dobracki, M. 1669. *Polnische Teutsch erklärte Sprachkunst* […] *[Gramatyka polska, niemieckim językiem wyrażona]*, Jan Seiffert, Oleśnica.

Jak/1823: Jakubowicz, M. 1823. *Grammatyka języka polskiego*, t. I–II, Fr. Moritz, Drukarnia przy ulicy Sto-Jańskiej pod N. 431, Wilno.

Jan/1594: Januszowski, J. 1594. *Nowy karakter polski z drukarnie Łazarzowej i Ortografia polska Jana Kochanowskiego, Jego M. P. Łukasza Górnickiego etc. etc., Jana Januszowskiego*, Drukarnia Łazarzowa, Kraków.

Jes/1886: Jeske, A. 1886. *Gramatyka języka polskiego,* M. Arct, wyd. V (przejrz. i uzupeł. W[ładysław] N[owicki]), Warszawa.

Kam/1870: Kamocka, J. 1870. *Praktyczny wykład nauki języka polskiego obejmujący źródłosłów, składnię i pisownię,* Druk. „Gazety Polskiej", Warszawa.

KarłT/1885: Karłowicz, J. 1885. *Projekt terminologii językoznawczej polskiej,* „Prace Filologiczne" I, z. 1, s. 102–120.

Kl/1939: Klemensiewicz, Z. 1939. *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie,* Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa.

Klecz/1767: Kleczewski, S. 1767. *O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego. Zdania,* Drukarnia Bractwa Świętej Trójcy, Lwów.

KochOrt/1592: Kochanowski, J. 1592. *Orthographia polska,* [w:] J. Ursinus, *Methodiace grammaticae libri quatuor,* M. Garwolczyk, Kraków, s. 45–47.

Kon/1748: **Konarski, S. 1748. *Grammatica ad usum juventutis Scholarum Piarum,* Druk. S.R.M. et Reipublicae Scholarum Piarum, Warszawa.**

Kon/1756: **Konarski, S. 1756. *Grammatica ad usum juventutis Scholarum Piarum,* Druk. S.R.M. et Reipublicae Scholarum Piarum, Warszawa.**

Kon/1759: Konarski, S. 1759, *Grammatyka łacińska ad usum Scholarum Piarum,* Drukarnia Scholarum Piarum, Wilno.

Kon/1776: **Konarski, S. 1776. *Grammatyka łacińska dla wygody uczących się w szkołach pobożnych,* Drukarnia J.K.Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum, Warszawa.**

Kon/1804: **Konarski, S. 1804. *Grammatyka łacińska Xięży Piarów,* Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa.**

Kon/1805: **Konarski, S. 1805. *Grammatyka łacińska ad usum Scholarum Piarum,* Drukarnia Scholarum Piarum, Wilno.**

Kon/1813: **Konarski, S. 1813. *Grammatyka łacińska Xięży Piarów. Edycja nowa poprawna,* Drukarnia XX. Misjonarzów, Warszawa.**

Kon/1814: **Konarski, S. 1814. *Gramatyka łacińska ad usum Scholarum Piarum,* Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Wilno.**

Kon/1817: **Konarski, S. 1817. *Gramatyka łacińska pijarska,* Drukarnia XX. Misjonarzów, Warszawa.**

Kon/1818: **Konarski, S. 1818. *Gramatyka łacińska pijarska,* Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Wilno.**

Kon/1819: **Konarski, S. 1819. *Grammatyka łacińska Księży Pijarów,* [s.n.], Kraków.**

Kon/1825: **Konarski, S. 1825. *Grammatyka łacińska pijarska. Wydanie poprawne,* Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Połock.**

Kon/1829: **Konarski, S. 1829. *Grammatyka łacińska pijarska,* Drukarnia XX. Karmelitów Bosych, Berdyczów.**

Kon/1830: **Konarski, S., Presiowski, I. 1830. *Grammatyka łacińska pijarska nowo przerobiona i do użytku młodzieży szkolnej zastosowana,* Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa.**

Kon/1920: Konarski, F. 1920. *Zwięzła gramatyka języka polskiego,* przejrzał i uzup. A. Passendorfer, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

Kon/1921: **Konarski, S. 1921. *Gramatyka łacińska pijarska,* Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Wilno.**

Kop/1778: Kopczyński, O. 1778. *Gramatyka dla szkół narodowych. Gramatyka na klasę pierwszą,* [s.n.], Warszawa.

Kop/1780: Kopczyński, O. 1780. *Grammatyka dla szkół narodowych na klassę II*, [s.n.], Warszawa.

Kop/1780a: **Kopczyński, O. 1780a. *Grammatyka dla szkół narodowych na klassę I*, [s.n.], Warszawa.**

Kop/1782: **Kopczyński, O. 1782. *Grammatyka dla szkół narodowych na klassę trzecią*, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa.**

Kop/1783: Kopczyński, O. 1783. *Grammatyka dla szkół narodowych na klassę trzecią,* Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa.

Kop/1785: Kopczyński, O. 1785. *Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony*, Michał Gröll, Warszawa.

Kop/1817: Kopczyński, O. 1817. *Grammatyka języka polskiego (dzieło pozgonne)*, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa.

Kop/2 poł. XVIII: **Kopczyński, O. *Grammatyka łacińskiego języka przez A. Kopczyńskiego Pijara napisana,* rkps Biblioteka Narodowa, sygn. Rps 6852 II.**

Kr/1897: Kryński, A.A. 1897. *Gramatyka języka polskiego*, J. Jeżyński, Warszawa.

Kr/1900: **Kryński, A.A. 1900. *Gramatyka języka polskiego,* Księgarnia M. Arcta, Warszawa.**

Kr/1908: **Kryński, A.A. 1908. *Gramatyka języka polskiego szkolna*, Księgarnia M. Arcta, Warszawa.**

Kr/1913: **Kryński, A.A., Kryński, M.Z. 1913. *Gramatyka języka polskiego szkolna*, wyd. II, Księgarnia M. Arcta, Warszawa.**

Kr/1917: Kryński, A.A., Kryński, M.Z. 1917. *Gramatyka języka polskiego szkolna*, wyd. III, M. Arct, Warszawa.

Kras/1897: Krasnowolski, A. 1897. *Systematyczna składnia języka polskiego*, Druk. Estetyczna K. Sierpińskiego, Warszawa.

Król/1907: Króliński, J.K. 1907. *Pisownia polska na podstawie gramatyki prof. A. Kryńskiego tudzież Uchwał Komisji Językowej Akademii Umiejętności i Zjazdu Rejowskiego*, Maniszewski i Meinhart, Drukarnia Powszechna, Lwów.

Król/1922: Króliński, J.K. 1922. *Polska terminologia gramatyczna z przykładami i objaśnieniami*, „Odrodzenie", Drukarnia „Słowa Polskiego", Lwów.

Krum/1790: **Krumbholz (Krumbholtz), J.Ch. 1790. *Kurzgefasste und deutliche Deutsch-Polnische Grammatik worinnen nach vorläufiger Abhandlung der Eigenschaften der polnischen Buchstaben und Sylben zum Decliniren, Conjugiren und Construiren in der polnischen Sprache hinlängliche Anweisung gegeben wird,* Wilhelm Gottlieb Korn, Wrocław.**

Kurh/1852: Kurhanowicz, T. 1852. *Składnia i pisownia języka polskiego* [...] *do użycia szkolnego zastosowana i przez najwyższą władzę edukacyjną dla zakładów naukowych Okręgu Naukowego Warszawskiego przeznaczona*, J. Unger, Warszawa.

Kus/1646: Kuschius, M. 1646. *Wegweiser zur Polnischen und Deutschen Sprache*, Georg Baumann, Wrocław.

Lerc/1877: Lercel, W. 1877. *Gramatyka języka polskiego dla użytku szkół elementarnych*, wyd. III, J. M. Himmelblau, A. Koziański, Kraków.

Lor/1907: Lorenz, F.V. 1907. *Praktyczna gramatyka języka portugalskiego*, L. Bielecki, Kurytyba–Parana–Brazylia.

Lub/1778: Lubowicz, M. 1788. *Grammatyka rossyjska*, Drukarnia OO. Bazylianów, Poczajów.

Łaz/1848: **Łada Łazowski, D.E. 1848. *Gramatyka języka polskiego*, K. Piler, Lwów.**

Łaz/1861: Łada Łazowski, D.E. 1861. *Gramatyka języka polskiego oparta na historycznym jego rozwoju*, K. Piler, Lwów.

Łoś/1918: Łoś, J. 1918. *Główne przepisy*, [w:] *Pisownia polska ustalona. Uchwały ostateczne. Przepisy. Słowniczek*, Akademia Umiejętności, Kraków.

Łoś II/1925: Łoś, J. 1925. *Gramatyka polska, cz. II Słowotwórstwo*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów–Warszawa–Kraków.

Łoś III/1927: Łoś, J. 1927. *Gramatyka polska, cz. III Odmiennia (fleksja) historyczna*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów–Warszawa–Kraków.

ŁośFl/1923: Łoś, J. 1923. *Fleksja*, [w:] T. Benni, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, J. Łoś, K. Nitsch, *Gramatyka języka polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 247–286.

ŁośSk/1923: Łoś, J. 1923. *Składnia*, [w:] T. Benni, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, J. Łoś, K. Nitsch, *Gramatyka języka polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 287–408.

Mal/1700: Malicki, B.K. 1700. *Klucz do języka francuskiego to jest grammatyka polsko-francuska* [...] *na pomoc Polakom chciwym umiejętności Języka Francuskiego złożona...*, M.A. Schedel, Kraków.

Malecz/1882: Maleczyńska, J. 1882. *Mała gramatyka polska rozłożona na pytania i odpowiedzi. Kurs pierwszy*, wyd. III, F. Hösick, E. Burzyński, Warszawa.

Malin/1869–1870: Malinowski, F.K. 1869–1870. *Krytyczno-porównawcza gramatyka języka polskiego z dzisiejszego stanowiska lingwistyki porównawczej napisana*, L. Rzepecki, Poznań.

Mał/1863: Małecki, A. 1863. *Gramatyka języka polskiego większa*, E. Winiarz, Lwów.

Mał/1879: Małecki, A. 1879. *Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego*, t. I–II, E. Winiarz, Lwów.

Marc/1833: Marciński, M.F. 1833. *Gramatyka polska dla Litwinów uczących się języka polskiego*, Drukarnia Wojewódzka, Suwałki.

Men/1649: Meniński, F. 1649. *Grammatica seu institutio Polonicae linguae in qua etymologia, syntaxis et reliquae partes omnes exacte tractantur; in usum exterorum edita*, G. Forster, Gdańsk.

Mikl/1856: **Miklosich, F. 1856. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Formenlehre*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mikl/1857: **Miklosich, F. 1857. *Wurzeln des Altslovenischen*, Gerold in Komm., Wien.**

Mikl/1868–1874: **Miklosich, F. 1868–1874. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Syntax*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mikl/1875: **Miklosich, F. 1875. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Stammbildungslehre*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mikl/1876: **Miklosich, F. 1876. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Wortbildungslehre*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mikl/1878: **Miklosich, F. 1878. *Altslovenische Lautlehre*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mikl/1879: **Miklosich, F. 1879. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Lautlehre*, Wilhelm Braumüller, Wien.**

Mon/1780: *Wyrazy niektóre gramatyczne łacińsko-polskie. Z Gramatyki Narodowej, po większej części wybrane*, „Monitor", 1780, nr 20 (8 marca), s. 154–158.

Mora/1592: Moravus, I.I. 1592. *Quaestiones de primis grammatices rudimentis, ex quibusque probatis autoribus in usum secundae classis gymnasi Wilnensis apud orthodoxos collectae*, J. Karcan, Wilno.

Morz/1857: Morzycki, A. 1857. *Rys gramatyki języka polskiego*, S. Orgelbrand, Warszawa.

Mroz/1822: Mroziński, J. 1822. *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*, N. Glücksberg, Warszawa.

Mucz/1825: Muczkowski, J. 1825. *Gramatyka języka polskiego*, W. Decker i Spółka, Poznań.

Mucz/1836 **Muczkowski, J. 1836. Gramatyka języka polskiego, Czcionkami Stanisława Gieszkowskiego, Kraków.**

Mül/1717: **Müllenheim, J.E. 1717. *Neu=erörterte polnische Grammatica. Aus bewährten polnischen Auctoribus, wie auch eigner Übung und Erfahrung, Gott zu Ehren und der Schul=Jugend zum gründlichen und der Schul=Jugend zum gründlichen Unterricht mit Fleiß verfasset*, G. Tramp, Brzeg.**

Murz/1551: Murzynowski, S. 1551. *Ortografija polska. To jest nauka pisania i czytania języka polskiego, ile Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana*, [w:] *Ewangelija święta Pana Jesusa Chrystusa wedle Mateusza świętego…*, [A. Augezdecki], wyd. I, Królewiec 1551, k. B2r–B3v.

Nał/1774: Nałęcz-Moszczeński, S. 1774. *Snadna, gruntowna, obszerna, Grammatyka francuska z P. Restaut i innych uczonych francuskich pisarzów zebrana, dla polskiej obojej płci uczących i uczących się…*, J.H. Flörke, Gdańsk.

Nał-franc/1774: **Nałęcz-Moszczeński, S. 1774. *Facile, étendue et fondamentale Grammaire françoise, recueillie de M. Restaut et d'autres savants grammairiens…*, J.H. Flörke, Danzig.**

Nitsch/1923: Nitsch, K. 1923. *Dialekty języka polskiego*, [w:] T. Benni, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, J. Łoś, K. Nitsch, *Gramatyka języka polskiego,* Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 408–518.

Oż/1883: Ożyński, B.L. 1883. *Skarbiec odkryty bogactwa, piękności i wszystkich prawideł zasadniczych mowy i pisowni polskiej*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Park/1440: Parkosz, J. ok. 1440. *Traktat o ortografii polskiej*, [w:] *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*, oprac. M. Kucała, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 55–79.

Piotr/1634: **Piotrowski, Ł. 1634. *Grammaticarum Institutionum libri IV*, [s.n.], Kraków.**

PolTerm/1921: *Polska terminologia gramatyczna uchwalona na Zjeździe gramatyków polskich 17 i 18. II.1921*, „Język Polski" VI, z. 3, s. 89–92.

Prz/1816: Przybylski, J.I. 1816. *Język polski*, [w:] tenże, *Klucz staroświatniczy do sześciudziesiąt dwu śpiewów Homera i Kwinta w rubrykach całego abecadła. Wyjaśnienia…*, cz. 2, Drukarnia Akademicka, Kraków.

Res/1730: **Restaut, P. 1730. *Principes généraux et raisonnés de la grammaire françoise…*, Jean Desaint, Paryż.**

Res/1756: **Restaut, P. 1756. *Principes généraux et raisonnés de la grammaire françoise* […], nouvelle édition, J. Léonard, Bruxelles.**

Rew/1845: Rewoliński, K.L. 1845. *Głoskownia czyli grammatyka polska co do składni szyku, zgody i rządu, o zdaniu, przecinkowaniu i przenośniach*, nakł. aut. [s.n.], Radom.

Rot/1616: Roter, J. 1616. *Schlüssel zur Polnischen und Teutschen Sprache* […] *Klucz do polskiego i niemieckiego języka…*, J. Baumann, Wrocław.

Rozp/1830: Deputacja Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1830. *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*, J. Węcki, Warszawa.

Rozw/1923: Rozwadowski, J.M. 1923. *Historyczna fonetyka czyli głosownia*, [w:] T. Benni, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, J. Łoś, K. Nitsch, *Gramatyka języka polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 57–206.

Ryk/1850: Rykaczewski, E. 1850. *Gramatyka języka angielskiego zebrana z dzieł D. Lowth, Murray, M'Culloch, Cobbett, Crombie, D'Orsey i innych, dla użytku polskiej młodzieży*, nakł. Księgarni B. Behra, Berlin.

Sch/1663: **Schottelius, J.G. 1663. *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HaubtSprache*, Christoph Friedrich Zillingern, Braunschweig.**

Schl/1734: **Schlag, J. 1734. *Neue gründliche und vollständige Pohlnische Sprach--Lehre: nicht aus andern ausgeschrieben, Noch gantz nach den Grammatiken anderer Sprachen eingerichtet; Sondern durch vieles Nachsinnen allein auf die eigentliche Beschaffenheit Der Pohlnischen Sprache gegründet, und auf Deutsche in diese Form zusammen gebracht*, J.J. Korn, Wrocław.**

Sekl/1547: Seklucjan, J. 1547. *Nauka czytania*, [w:] *Catechismus, to jest nauka krześciańska od Apostołow dla prostych ludzi we trzech cząstkach zamknionа*, J. Weinreich, Królewiec.

Sekl/1549: Seklucjan, J. 1549. *Krotka a prosta nauka czytania i pisania języka polskiego*, [w:] *Catechismus, to jest krotka a prosta (starej wiary chrześcijańskiej) nauka*, J. Weinreich, Królewiec.

Sier/1838: Sierociński, T. 1838. *Pierwsze zasady gramatyki polskiej*, Maksymilian Chmielewski, Warszawa.

SkorM/1816: Skorochód Majewski, W. 1816. *O Słowianach i ich pobratymcach. Część 1sza.* […] *Rozprawy o języku samskrytskim*, W. Dąbrowski, Warszawa.

SkorM/1828: Skorochód Majewski, W. 1828. *Grammatyka mowy starożytnych Skuthow czyli skalnych gorali, Indo-Skythow, Indykow, Budhynow Herodota samskrytem czyli dokładną mową zwanej*, Drukarnia Łątkiewicza i Litografii Instytutu Szkolnego, Warszawa.

Stat/1568: Statorius-Stojeński, P. 1568. *Polonicae grammatices institutio. In eorum gratiam, qui eius linguae elegantiam cito et facile addiscere cupiunt*, M. Wirzbięta, Kraków.

Sty/1675: Styla, A. 1675. *Grammatica Polono-Italica abo sposob łacny nauczenia się włoskiego języka krotko, gruntownie, choćby też i bez dyrekcyjej nauczyciela ku pożytkowi Narodu Polskiego z rożnych przedniejszych grammatykow z pilnością wygotowany*, W. Górecki, Kraków.

StZ/1907: **Stein, I., Zawiliński, R. 1907. *Gramatyka języka polskiego dla szkół średnich,* G. Gebethner i Sp., M. Arct, Kraków–Warszawa.**

Such/1848: **Suchecki, H.I. 1848. *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi,* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.**

Such/1849: Suchecki, H.I. 1849. *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi,* wyd. II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

Szob/1914–1916: **Szober, S. 1914–1916. *Gramatyka języka polskiego,* cz. 1–3, Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, Skład Główny w Księgarni R. Wende i Ska, Warszawa.**

Szob/1923: Szober, S. 1923. *Gramatyka języka polskiego,* Książnica Polska. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, wyd. II zm. i uzup., Lwów–Warszawa.

Szob/1924: **Szober, S. 1924. *Zarys językoznawstwa ogólnego,* z. 1, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.**

Szt/1854: Sztochel, A. 1854. *Gramatyka historyczno-krytyczna języka polskiego,* S. Orgelbrand, Warszawa.

Szum/1809: Szumski, T. 1809. *Dokładna nauka języka i stylu polskiego w dwóch częściach. Część pierwsza,* Dekker i Kompania, Poznań.

SzyGram/1767: Szylarski, W. 1767. *Grammatyka powszechne wszystkim językom i własne polskiemu prawidła w sobie zamykająca, dla doskonalszego w ojczystej mowie polotu, a tym prędszego i łatwiejszego od obojej płci młodzieży obcych języków pojęcia. Z dyspozycyi prześwietnego Towarzystwa Literatów,* rkps [sygn. Bibl. Ossol. 1866].

SzyPocz/1770: Szylarski, W. 1770. *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków, jako łacińskiego, francuskiego, włoskiego i innych ułatwiająca,* Drukarnia Bractwa Świętej Trójcy, Lwów.

Trz/1861: **Trzaskowski, B. 1861. *Gramatyka języka polskiego na podstawie fizjologicznej, porównawczej i historycznej. Cz. I. Głoskownia,* nakł. autora, Sambor.**

Trz/1865: Trzaskowski, B. 1865. *Nauka o pierwiastkach i źródłosłowach języka polskiego ze stanowiska porównawczej gramatyki,* Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Uchw.AU/1891: *Uchwały Akademii z dnia 31 października 1891 w sprawie pisowni polskiej,* 1891, Akademia Umiejętności, Kraków.

Ułasz/1923: Ułaszyn, H. 1923. *Słowotwórstwo,* [w:] T. Benni, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, J. Łoś, K. Nitsch, *Gramatyka języka polskiego, Polska Akademia Umiejętności,* Kraków, s. 207–245.

UrsMeth/1592 : Ursinus, J. 1592. *Methodiace grammaticae libri quatuor,* M. Garwolczyk, Kraków [za: H. Wiśniewska, *Język polski w łacińskich pracach Jana Ursinusa*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998].

Vol/1612: Volckmar, M. 1612. *Compendium linguae Polonicae in gratiam iuventutis Dantiscanae collectum a Nicolao Volkmaro,* wyd. II, J. Rhode, Gdańsk.

Woy/1690: Woyna, J.K. 1690. *Compendiosa linguae Polonicae institutio in gratiam exterorum, qui recte ac facile linguam Polonicam addiscere cupiunt,* D.F. Rhete, Gdańsk.

Zab/1514–1515: Zaborowski, S. 1514–1515. *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus,* [za: *Die altpolnischen*

Orthographien des 16. Jahrhunderts, Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski, Köln–Wien 1983, s. 51–74], F. Ungler, Kraków.

ZwO/1924: *Mała gramatyka języka portugalskiego wraz z rozmówkami dla szkół i samouków*, 1924, Związek Towarzystw Polskich „Oświata", Kurytyba.

Żoch/1838: Żochowski, F. 1838. *Części mowy odmieniające się przez przypadki*, Biuro Informacyjne, J. Węcki, Warszawa.

Słowniki / Dictionaries

ArtNom/1591: Artomiusz, P. 1591. *Nomenclator, selectissimas rerum appellationes tribus linguis, latina, germanica, polonica, explicatas indicans. In usum Scholarum Borussicarum et Polonicarum*, A. Koteniusz, Toruń.

Bart/1544: Bartłomiej z Bydgoszczy. 1544. *Słownik* [za: *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-łacińska*, cz. 1–5, oprac. E. Kędelska, I. Kwilecka, A. Łuczak, cz. 6, oprac. L.A. Jankowiak, E. Kędelska, A. Łuczak, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1999–2019].

Dict.AF: ***Dictionnaire de l'Académie française en ligne*** [https://www.dictionnaire-academie.fr].

Dor/1958–1969: Doroszewski, W. (red.). 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, t. I–IV, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna", t. V–XI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

EJO: Polański, K. (red.). 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. II popr. i uzup., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.

ESXVII: **Gruszczyński, W. (red.). 2004–. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, Instytut Języka Polskiego PAN** [https://sxvii.pl/].

Kn/1621: Knapiusz, G. 1621. *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece*, F. Cezary, Kraków.

Kn/1643: Knapiusz, G. 1643. *Thesaurus Polono Latino Graecus, seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae*, wyd. II, F. Cezary, Kraków 1643 (wyd. I, 1621).

Kn/1644: Knapiusz, G. 1644. *Thesauri Polonolatinograeci Gregorii Cnapii e Societate Iesu, Tomus secundus Latinopolonicus*, F. Cezary, Kraków.

L/1807–1814: Linde, S.B. 1807–1814. *Słownik języka polskiego*, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa.

Mącz/1564 (war. B): Mączyński, J. 1564. *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnantum…*, J. Daubmann, Królewiec (war. B).

Murm/1533: Murmelius, I. 1533. *Dictionarius* […] *variarum rerum* […] *cum Germanica atquae Polonica interpretatione, adiecto etiam vocabulorum et capitulorum indice…*, H. Wietor, Kraków.

Mym/1541: Mymer, F. 1541. *Dictionatrius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice, potiora vocabula continen*s, H. Wietor, Kraków.

SHTG: Decyk-Zięba, W., Stąpor, I. (red.). 2016–2024. *Słownik historyczny terminologii gramatycznej* [https://shtg.uw.edu.pl].

SPXVI: **Mayenowa, M.R. et al. (red.). 1966–2020. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXVIII, Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich,**

Instytut Badań Literackich PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków [https://spxvi.edu.pl].

Sstp: **Urbańczyk, S. (red.). 1953–2002. *Słownik staropolski*, t. I–XI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Instytut Języka Polskiego PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.**

STFP: **Kielski, B. 1959. *Słownik terminologii gramatycznej francuskiej i polskiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź–Wrocław.**

SW/1900–1927: Karłowicz, J., Kryński, A.A., Niedźwiedzki, W. (red.). 1900–1927. *Słownik języka polskiego*, t. I–II, E. Lubowski i S-ka, Warszawa, t. III–V, Druk. „Gazety Handlowej", Warszawa, t. VI–VIII, Warszawa.

SWil/1861: Zdanowicz A. i in. 1861. *Słownik języka polskiego*, cz. 1–2, M. Orgelbrand, Wilno.

Tr/1764: Trotz, M.A. 1764. *Nowy dykcjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski* [...] *Nouveau dictionnaire polonois, allemand et françois...*, t. III, J.F. Gledycz, Lipsk.

USJP: **Dubisz, S. (red.). 2004. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, płyta CD.**

WSJP: **Żmigrodzki, P. (red.). 2004–. *Wielki słownik języka polskiego*, Instytut Języka Polskiego PAN** [https://wsjp.pl/].

Literatura przedmiotu / Secondary sources

Archaimbault, S. 1998. *Традиция Доната и грамматики славянских языков*, „Revue des études slaves" 70/1, s. 17–25.

Bajerowa, I. 1987. *Językoznawstwo polonistyczne*, [w:] *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. IV, cz. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 802–819.

Bentkowski, F. 1814. *Historya literatury polskiey: wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. II, cz. 2, Nakł. Zawadzkiego, Warszawa–Wilno.

Bielski, S. 1812. *Vita et scripta quorumdam e congregatione Cler. Reg. Scholarum Piarum in provincia Polona professorum, qui operibus editis patriae et ecclesiae proficuis nomen suum memorabile fecerunt*, Typis Patrum Scholarum Piarum, Warszawa.

Bieńkowski, B. 1901. *Gramatyka polska*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, red. R. Plenkiewicz, t. V, Gebethner i Wolff, Warszawa, s. 133–174.

Biniewicz, J. 2002. *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.

Blanco, X., Bogacki, K. 2014. *Introduction à l'histoire de la langue française*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, Barcelona.

B[oczyliński], I. 1863. *Gramatyka języka polskiego większa przez Dra Ant. Małeckiego...*, „Biblioteka Warszawska" IV, s. 524–533.

Brückner, A. 1913. *Kilka słów o „Małeckim"*, „Kronika Powszechna" IV, nr 42, s. 693–694.

Burke, P. 2009. *Języki i społeczności w Europie wczesnonowożytnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Cieśla, M. 1958. *Nauczanie języków obcych nowożytnych w Szkole Rycerskiej w Warszawie (1766–1794)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty" I, s. 41–73.

Cieśla, M. 1974. *Dzieje nauki języków obcych w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Cytowska, M. 1968. *Od Aleksandra do Alwara (gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław.

Czajkowski, J.A. 1865. *Przegląd Gramatyki języka polskiego Dra Antoniego Małeckiego*, „Biblioteka Warszawska" I, s. 283–305.

Czelakowska, A. 2006. *Nauka o dźwiękach mowy w gramatykach Onufrego Kopczyńskiego*, „LingVaria" I, nr 1, s. 183–191.

Czelakowska, A. 2009. *Definicje wyrazu a opisy gramatyczne w podręcznikach języka polskiego XIX wieku*, [w:] *Język z różnych stron widziany. Materiały ogólnopolskiej doktorancko-studenckiej konferencji naukowej „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych", Kraków, 10–11 marca 2008 r.*, red. M. Skarżyński, A. Czelakowska, Biblioteka „LingVariów", t. III, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 69–77.

Czelakowska, A. 2010. *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Biblioteka „LingVariów", t. VI, Kraków.

Czelakowska, A. 2018. *Kształtowanie się terminologii fleksyjnej w polskim piśmiennictwie gramatycznym lat 1817–1939*, „LingVaria" XIII, nr 13 (26), s. 287–299.

Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne, 2014–2018, red. W. Decyk-Zięba et al., seria A [https://gramatyki.uw.edu.pl/a], seria B [https://gramatyki.uw.edu.pl/b].

Decyk-Zięba, W. 2019. *Gramatyka Walentego Szylarskiego oświeceniową wersją gramatyki Franciszka Mesgniena-Menińskiego*, „Poradnik Językowy", z. 10, s. 104–113.

Decyk-Zięba, W. 2020a. *Dwie wersje gramatyki polskiej Walentego Szylarskiego*, [w:] *„Ojczysta święta mowo!* [...] *Wiąże nas twoje słowo!" – polszczyzna w perspektywie diachronicznej*, red. A.B. Strawińska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 147–167.

Decyk-Zięba, W. 2020b. *O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej*, „Poradnik Językowy", z. 5, s. 60–75.

Decyk-Zięba, W., Just, A. 2022. *Deutsche und polnische Terminologie in Grammatiklehrwerken von Matthias Gutthäter-Dobracki „Vorbott Der Polniſchen Sprachkunſt" (1668) und „Polniſche Teutſch erklärte Sprachkunſt" (1669)*, [w:] *Historische Fach- und Wissenschaftstexte kontrastiv*, De Gruyter, Berlin, s. 129–151.

Decyk-Zięba, W. 2023a. *Dawne polskie nomenklatory gramatyczne jako źródło wiedzy o gramatyce*, „Poradnik Językowy", z. 10, s. 94–114.

Decyk-Zięba, W. 2023b. *O zapomnianej dwujęzycznej łacińsko-polskiej edycji Donata z 1595 roku*, „Poradnik Językowy", z. 7, s. 87–96.

Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S. 2001. *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. III, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Eggers, H. 1986. *Deutsche Sprachgeschichte. Band 2. Das Frühneuhochdeutsche und das Neuhochdeutsche*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.

Estreicher, K. 1899. *Bibliografia Polska: stulecie XV–XVIII w układzie abecadłowym*, t. XVII, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Finkel, L. 1894. *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*, Nakł. Senatu akademickiego C. K. Uniwersytetu Lwowskiego, Lwów.

Florczak, Z. 1978. *Europejskie źródła teorii językowych w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku. Studia z dziejów teorii języka i gramatyki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Foremniak, K. 2014. *O sztuce przestankowania w Polsce i we Włoszech Rozwój normy interpunkcyjnej od XVI wieku do współczesności*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Gajda, S. 1990. *Wprowadzenie do teorii terminu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, Opole.

Gniadek, S. 1957. *Wpływy francuskie na Gramatykę Kopczyńskiego*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk" XXI, s. 198–203.

Gubrynowicz, B. 1920. *Antoni Małecki (1821–1913)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

Heinz, A. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Heinz, A. 1979. *Historia językoznawstwa*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Ising, E. 1970. *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa. Studien über d. Einfluss d. latein. Elementargrammatik d. Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*, Akademie-Verlag, Berlin.

Jakubczyk, M. 2018a. *F.D. Duchênebillot, „Nouvelle méthode très facile…"*, [w:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, seria B, red. W. Decyk-Zięba et al., Warszawa [https://gramatyki.uw.edu.pl/book/525].

Jakubczyk, M. 2018b. *Bartłomiej Kazimierz Malicki, „Klucz do języka francuskiego…"*, [w:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, seria B, red. W. Decyk-Zięba et al., Warszawa [https://gramatyki.uw.edu.pl/book/526].

Jakubėnas, R. 2021. *Reklama podręczników szkolnych i akademickich na łamach prasy litewskiej II połowy XVIII wieku*, [w:] *W kręgu prasy dawnej i współczesnej. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 27–57.

Jefimow, R. 1970. *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie w XVII wieku*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.

Klemensiewicz, Z. 1974. *Historia języka polskiego*, wyd. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Konopczyński, W. 2016. *Stanisław Konarski*, „Biblioteka Klasyki Historiografii", t. IV, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków–Warszawa.

Kopko, P. 1909. *Krytyczny rozbiór gramatyki narodowej O. Kopczyńskiego (Przyczynek do historyi polskiej gramatyki)*, Akademia Umiejętności, Kraków.

Koronczewski, A. 1955. *Walka o polską terminologię gramatyczną w XVIII wieku*, „Poradnik Językowy", z. 7, s. 259–265.

Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Krček, F. 1908. *Stein I. i Zawiliński, R.: „Gramatyka języka polskiego dla szkół średnich"*, „Muzeum" XXIV, t. II, z. 1, s. 109–140.

Kresa, M. 2018. *Onufry Kopczyński. „Grammatyka dla szkół narodowych"*, [w:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, seria A, red. W. Decyk-Zięba et al., Warszawa [https://gramatyki.uw.edu.pl/book/162].

Kryński, A.A. 1880a. *„Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego". Przez dr. Antoniego Małeckiego. Lwów, 1879 r.…*, „Biblioteka Warszawska" III, s. 311–327, 483–499.

Kryński, A.A. 1880b. *„Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego". Przez dr. Antoniego Małeckiego. Lwów, 1879 r.…*, „Biblioteka Warszawska" IV, s. 111–128.

Kryński, A.A. 1912. *Szkic językoznawstwa polskiego od początku wieku XIX,* [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza*, t. I, Uniwersytet Lwowski, Lwów, s. 1–16.

Kudasiewicz, A. 1864. *Ocena Gramatyki polskiej Małeckiego*, „Biblioteka Warszawska" I, s. 294–324.

Lehr-Spławiński, T. 1933. *Adam Antoni Kryński,* „Język Polski" XVIII, z. 1, s. 1–4.

Lehr-Spławiński, T. 1951. *Rzut oka na rozwój badań nad językiem polskim,* [w:] T. Lehr-Spławiński, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, wyd. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 481–499.

Lesiakowski, A.P. 2014. *Gramatyka języka polskiego większa Antoniego Małeckiego na tle dziewiętnastowiecznych podręczników gramatycznych i ówczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.

Łoś, J. 1913. *Gramatyka w dawnej Polsce,* „Język Polski" I, z. 7, s. 216–221.

Łoś, J. 1915. *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*, Akademia Umiejętności, Kraków.

Łoś, J. 1919. *Podział na części mowy (Z powodu „Gramatyki języka polskiego" St. Szobera)*, „Język Polski" IV, z. 1, s. 7–15.

Łuczak, A. 2021. *Próby tworzenia polskich terminów gramatycznych. Na przykładzie rękopisów Bartłomieja z Bydgoszczy*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" LVI, s. 1–17.

Majchrzak, J.P. 1997. *Protestanckie Gimnazjum „Schönaichianum-Carolatheum" w Bytomiu Odrzańskim – jego ponadregionalny i ponadkonfesyjny program (1609–1629)*, „Rocznik Lubuski" XXIII, cz. 1, s. 91–96.

Mańczak, W. 1956. *Ile jest rodzajów w języku polskim?*, „Język Polski" XXXVI, z. 2, s. 116–121.

Mayenowa, M.R. (red.). 1958. *Ludzie oświecenia o języku i stylu*, t. II, oprac. Z. Florczak, L. Pszczołowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Milewski, T. 1969. *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i historycznego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Moszyńska, D. 1975. *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Nehring, W. 1881. *Eine unbekannte Ausgabe des Donatus mit polnischer Übersetzung*, „Archiv für slavische Philologie" V, s. 466–468.

Nikliborc, A. 1961. *Les manuels du français publiés en Pologne au XVIIIe siècle,* „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" III, s. 151–178.

Nitsch, K. 1923. *Recenzja „Gramatyki języka polskiego" S. Szobera,* „Język Polski" VIII, z. 2, s. 57–62.

Nitsch, K. 1960. *Ze wspomnień językoznawcy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Obara, J. 1989. *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Ożóg, J. 1997. *Jezuicka gramatyka łacińska XVI–XVIII wieku,* [w:] *Studia nad kulturą antyczną*, red. J. Rostropowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 141–160.

Paveau, M.A., Sarfati, G.E. 2009. *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*, tłum. I. Piechnik, Wydawnictwo Avalon, Wydawnictwo Flair, Kraków.

Pawlicki, K. 2022. *Łacińsko-polskie wydania Donata a początki polskiej terminologii gramatycznej,* „Poradnik Językowy", z. 4, s. 109–122.

Piotrowska, A. 2018. *Stanisław Szober. „Gramatyka języka polskiego”,* [w:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne,* seria A, red. W. Decyk-Zięba et al., Warszawa [https://gramatyki.uw.edu.pl/book/258].

Plebański, J. 1862. *Grammatyka i Grammatycy,* [w:] *Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda,* t. X, Warszawa, s. 437–560.

Podracki, J. 1982. *Koncepcje składniowe w gramatykach języka polskiego (od O. Kopczyńskiego do Z. Klemensiewicza),* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Podracki, J. 2007. *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny),* Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Puzynina, J. 1961. *„Thesaurus” Grzegorza Knapiusza siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim,* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Rodek, E. 2012. *Polska terminologia gramatyczna w polskiej wersji słownika Pierre’a Daneta,* „LingVaria” VII, nr 1 (13), s. 99–112.

Rombowski, A. 1960. *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI – połowa wieku XVIII),* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Rudnicki, M. 1921. *Z dziejów polskiej myśli językoznawczej i wychowawczej,* Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań–Warszawa.

Rybicka-Nowacka, H. 1990. *Dziewiętnastowieczni pionierzy językoznawstwa polskiego,* [w:] *Slawistyka na przełomie XIX i XX wieku,* red. M. Basaj, S. Urbańczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Skarżyński, M. 1994. *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938),* Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

Skarżyński, M. 2001. *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku,* Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków.

Skubalanka, T. 1957. *Stanowisko O. Kopczyńskiego wobec nowotworów językowych,* „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” XXI, s. 238–245.

Slawistyka na przełomie XIX i XX wieku, red. M. Basaj, S. Urbańczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990.

Sochacka, S. 1972. *Gramatyki i słowniki polskie na Śląsku w XVII i XVIII w. (Stań badań i postulaty badawcze),* „Studia Śląskie. Seria Nowa” XXI, s. 245–265.

Solms, H.J. 1998. *Historische Wortbildung,* [w:] *Sprachgeschichte: ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung,* red. W. Besch et al., t. I, De Gruyter, Berlin–New York, s. 596–610.

Stachowski, M. 2018. *Terminy „sufiks” i „końcówka” w polskiej terminologii gramatycznej,* „LingVaria” XIII, nr 2 (26), s. 277–286.

Starzec, A. 1984. *Rozwój polskiej terminologii motoryzacyjnej (od początku do 1945 roku),* Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, Opole.

Starzec, A. 1986. *Hybrydy w polskiej terminologii motoryzacyjnej,* [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich,* red. S. Warchoł, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 251–258.

Stasiewicz-Jasiukowa, I. 1983. *Narodziny gramatyki: o kontekstach powstawania i warsztacie dzieła Onufrego Kopczyńskiego,* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” XXVIII, nr 2, s. 269–296.

Stasiewicz-Jasiukowa, I. 1985. *Potępienie i aplauz (walka o gramatykę O. Kopczyńskiego w dobie Oświecenia),* „Rozprawy z Dziejów Oświaty” XXVIII, s. 75–102.

Stąpor, I. 2018. *Adam Antoni Kryński. „Gramatyka języka polskiego”,* [w:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne,* seria A, red. W. Decyk-Zięba et al., Warszawa [https://gramatyki.uw.edu.pl/book/498].

Szczaus, A. 2013. *Leksyka specjalistyczna w „Informacyi matematycznej” Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku na tle polszczyzny XVIII wieku,* Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.

Szlifersztejnowa, S. 1969. *Kategoria strony (Z historii myśli lingwistycznej),* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Szyszkowski, W. 1962. *Walka o język polski w szkołach Komisji Edukacji Narodowej,* „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 12, s. 3–40.

Taff, J.H. 2015. *Ks. Józef Herman Osiński – w gronie pijarów,* „Zeszyty Naukowe Wydziału Elektroniki i Automatyki Politechniki Gdańskiej”, nr 44, s. 35–38.

Tutak, K. 2017. *Funkcje dwukropka w polskich opracowaniach normatywnych dotyczących interpunkcji (1770–1935),* „LingVaria” XII, nr 2 (24), s. 135–149.

Urbańczyk, S. 1993. *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950*), Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Kraków.

Wikarjak, J. 1992. *Gramatyka opisowa języka łacińskiego,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Wiśniewska, H. 1998. *Język polski w łacińskich pracach Jana Ursinusa,* Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Wiśniewska, H. 2009. *Polszczyzna przez wieki,* Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.

Zagórski, Z. 1981. *Studia nad rozwojem językoznawstwa polskiego od końca XVIII wieku do roku 1981 (ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski),* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo PTPN, Warszawa–Poznań.

Zaremba, J. (red.). 1979. *Bibliografia piśmiennictwa polskiego na Śląsku XVII i XVIII w. Śląski Korbut,* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Żurek-Huszcz, A. 2022. *Metoda historyczno-krytyczna w gramatyce Andrzeja Sztochla,* „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 81–92.

Indeks nazwisk / Index of Names

A
Alberti Leon Battista 99, 334
Albertus Laurentius 101, 336
Álvarez Manuel 81, 131, 133, 315, 369, 371
Antonowicz Julian 25, 43, 45, 48, 108, 113, 114, 141, 200, 253, 273, 276, 280, 343, 348, 349, 380, 450
Artomiusz Piotr 24, 252
Arystoteles (Aristotle) 75, 153, 309, 394

B
Bacon Francis 153, 394
Bajerowa Irena 168, 412
Bandtkie Jerzy Samuel 25, 253
Bartłomiej z Bydgoszczy 13, 14, 24, 27, 29–34, 36–38, 44, 45, 47–55, 87, 96, 116, 117, 119, 121, 125, 130, 135–142, 145, 146, 199, 200, 211, 212, 241, 242, 252, 256, 258–264, 266, 267, 269, 275, 276, 278, 280–287, 321, 322, 332, 352, 354, 356, 357, 362, 368, 374, 375, 377–379, 381, 385, 386, 448, 450, 461, 462
Baudouin de Courtenay Jan 168, 192, 413, 440
Beauzée Nicolas 127, 364
Bentkowski Feliks 69, 101, 302, 336
Bielski Szymon 80, 103, 314, 338
Bieńkowski Bronisław 168, 412
Biniewicz Jerzy 12, 148, 149, 240, 389, 390
Blanco Xavier 62, 78, 295, 311
Boczyliński Ignacy 168, 412
Bogacki Krzysztof 62, 78, 295, 311
Bopp Franz 166, 168, 410, 413
Borodzicz Stanisław Jan 25, 45, 49, 50, 110, 184, 254, 275, 281, 346, 430
Bóthlingk Otto 168–169, 413
Bronikowski Ksawery 25, 254
Brückner Aleksander 168, 412
Budny Szymon 129, 366
Burke Peter 99, 106, 334, 341

C
Cassius Johann Ludwig 45, 276
Cellarius Christoph 46, 49, 79, 82, 129, 136, 146, 152, 153, 161–163, 179, 195, 277, 280, 313, 316, 366, 374, 386, 387, 393, 394, 404–407, 425, 426, 443
Cieśla Michał 100–103, 335–338
Clajus Johannes 101, 336
Condillac Étienne de 153, 394
Corssen Wilhelm Paul 169, 413
Culmann Leonhard 13, 14, 24, 27, 31, 36, 37, 45, 52, 114, 136, 146, 215, 241, 242, 252, 256, 260, 261, 266, 267, 276, 283, 350, 374, 375, 387
Cytowska Maria 11, 239
Czelakowska Anna 136, 153, 175, 192, 196–198, 202, 209, 374, 394, 421, 441, 444, 446, 447, 452, 460
Czepieliński Florian 26, 30, 31, 46, 54, 188, 189, 193, 255, 259, 260, 278, 286, 436, 437, 441

D
Danet Pierre 64, 73, 297, 306
Dąbrowski Stanisław 24, 27, 32, 44–49, 51, 54, 55, 63, 79, 80, 96, 108, 111, 116, 129, 130, 135, 136, 144–146, 152, 178, 253, 256, 262, 275–278, 280, 283, 286, 287, 296, 313, 314, 331, 343, 347, 352, 367, 368, 374, 384–386, 393, 424
Decyk-Zięba Wanda 24, 37, 38, 62, 65, 70, 79, 83, 103, 123, 126, 127, 140, 252, 267, 269, 295, 298, 303, 313, 317, 338, 360, 363, 364, 379
Deszkiewicz Jan Nepomucen 25, 49, 50, 110, 183, 197, 254, 280, 281, 346, 430, 446
Długosz-Kurczabowa Krystyna 17, 245
Donat Eliusz (Donatus Aelius) 8, 9, 11–24, 27–38, 44–57, 79, 80, 83, 87, 88, 92, 94–96, 114, 115, 117–119, 122, 125, 136–142, 144–147, 149, 153, 156, 159, 162, 163, 212–214, 216, 236, 237, 239–252, 256–267, 269, 275–287, 289, 313, 314, 317, 321–323, 327, 329–332, 350, 351, 353, 354, 356, 358, 359, 361, 374–376, 378, 379, 381–388, 390, 394, 397, 402, 406, 462–464, 466, 467, 470, 471
Doroszewski Witold 22, 27, 29, 34, 141, 187, 189, 250, 256, 258, 264, 380, 434
Dubisz Stanisław 17, 245
Duchênbillot F.D. 8, 24, 27, 32, 44–49, 54, 60–68, 70–74, 77, 78, 80, 87, 96, 122, 128–130, 136, 142–145, 212, 219, 236, 253, 256, 261, 275–278, 280, 286, 293–299, 301, 303–308, 311, 312, 314, 321, 331, 358, 365, 367, 368, 374, 375, 381, 383–385, 462, 466, 470
Dudziński Michał 24, 44, 45, 108, 126, 135, 179, 253, 275, 276, 343, 363, 373, 425, 426
Dworzecki-Bohdanowicz Jan Piotr 25, 49, 50, 199, 253, 280, 281, 448

E
Eggers Hans 101, 104, 336, 339
Ernesti Jan 24, 45, 48, 49, 51, 253, 276, 280, 281, 283
Estreicher Karol 80, 81, 103, 314, 315, 338

F
Finkel Ludwik 103, 338
Florczak Zofia 62, 153, 295, 394
Fookowitz Franciszek 179, 425, 426
Foremniak Katarzyna 68, 69, 131, 135, 302, 369, 370, 373

G
Gaertner Henryk Karol 27, 29, 30, 45, 200, 256, 258, 259, 276, 450
Gajda Stanisław 8, 17, 236, 245
Gellert Christian Fürchtegott 104, 224, 339
Glaber z Kobylina Andrzej 11, 13–23, 29–33, 44, 87, 96, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 152, 197, 200, 239, 241–252, 258–263, 275, 321, 322, 332, 374, 375, 377, 378, 381, 393, 446, 449, 450
Gniadek Stanisław 153, 394
Gottsched Johann Christoph 8, 24, 25, 27–28, 32, 33, 41–47, 49–52, 54, 55, 62, 65, 75, 78–80, 99, 101–125, 127–130, 135–137, 140, 141, 143–146, 150, 153, 154, 161–163, 212, 213, 223, 224, 236, 253, 256, 261, 263, 272–278, 280–284, 286, 287, 296, 298, 309, 311, 313, 314, 334, 336–362, 364–366, 368, 373–376, 379, 380, 383–386, 391, 394, 395, 404, 406, 407, 462, 463, 466, 470, 471
Górski Jakub 131, 369
Grimm Johann 166, 410
Gröll Michał 103, 338
Grubecki Michał 26, 32, 255, 262
Gruszczyński Stanisław 26, 184, 185, 187, 208, 254, 431, 432, 434, 435, 458
Gutthäter-Dobracki Maciej 8, 14, 24, 27, 30, 32, 33, 36, 38–48, 50–59, 96, 106, 107, 114, 119, 122, 124, 140, 143, 145, 146, 149, 152, 153, 156, 159, 161–163, 206, 212, 213, 217, 218, 236, 242, 252, 256, 259, 262, 263, 266, 269–279, 282–292, 331, 341, 343, 350, 356, 358, 361, 379, 383, 386, 387, 390, 393, 394, 397, 402, 404, 406, 457, 462, 463, 466, 470

H
Heinz Adam 75, 166, 309, 410
Herbest Benedykt 131, 369

Humboldt Wilhelm von 166, 410
Hus Jan 99, 334

I
Ickelsamer Valentin 101, 336

J
Jagić Vatroslav 168, 412
Jakubczyk Marcin 60–63, 131, 293–296, 370
Jakubowicz Maksymilian 25, 31, 47, 63, 184, 185, 187, 204, 207, 254, 261, 278, 431, 432, 434, 453, 457
Januszowski Jan 129, 130, 132, 163, 179, 180, 366–368, 370, 407, 425
Jefimow Regina 73–76, 143, 144, 307–310, 382, 384, 385
Jeske August 26, 33, 35, 184, 185, 187–189, 193, 197, 204, 255, 263, 265, 431, 432, 434–437, 442, 446, 454

K
Kamocka Józefa 26, 254
Karłowicz Jan 26, 180, 181, 186–189, 195, 201, 202, 213, 255, 427, 428, 433, 434, 436, 437, 443, 451, 452, 463, 467, 471
Kartezjusz (René Descartes) 153, 394
Kleczewski Stanisław 24, 52, 82, 107, 126, 130, 146, 152, 253, 284, 316, 343, 363, 368, 386, 393
Klemensiewicz Zenon 27, 29, 34, 168, 198, 256, 258, 264, 412, 447
Knapiusz Grzegorz (Knapski, Knapius) 15, 19, 22–24, 30, 41, 42, 45–49, 54, 87, 94, 107, 111, 130, 132, 136, 138, 139, 153, 161–163, 171, 183–185, 202, 243, 247, 250–252, 259, 272, 273, 276–278, 280, 281, 286, 322, 330, 343, 347, 368, 370, 374, 377, 378, 394, 405, 406, 415, 430–432, 452
Kochanowski Jan 130, 132, 368, 370
Kola Dymitr Franciszek 64, 73, 297, 306
Konarski Franciszek 26, 187, 204, 255, 434, 454
Konarski Stanisław 8, 24, 42, 44, 45, 79–97, 103, 108, 110, 115, 127, 129, 130, 132, 133, 136, 140, 146, 152, 179, 222, 236, 253, 273, 275, 276, 313–333, 338, 343, 346, 351, 364, 366–368, 371, 373, 374, 379, 386, 393, 426
Kopczyński Onufry 8, 25, 28, 30, 35, 39, 41, 43–46, 48–50, 68, 79–81, 88–97, 107–109, 111–120, 122–124, 128, 141, 144, 150–165, 168, 170, 171, 176, 177, 183–185, 189, 193–203, 206, 213, 214, 227, 228, 236, 253, 254, 257, 259, 260, 265, 266, 270, 272, 273, 275–277, 280–282, 302, 313–315, 323–333, 343, 344, 347–353, 355–361, 366, 380, 384, 391–409, 412, 414, 415, 422, 423, 429–432, 437, 442–452, 457, 463, 464, 467, 471
Kopko Piotr 152–154, 393–395
Koronczewski Andrzej 8, 11, 28, 60–63, 75, 102, 119, 125, 146, 149, 174, 191, 192, 194, 195, 198, 203, 208, 236, 239, 257, 293–296, 309, 337, 355, 362, 386, 390, 420, 439, 440, 442–444, 447, 453, 458
Krasnowolski Antoni 26, 54, 184, 185, 187, 201, 204–208, 255, 286, 431, 432, 434, 435, 450, 454, 455, 457, 458
Kresa Monika 153, 394
Króliński Jan Kazimierz 26, 187, 206, 208, 255, 434, 456, 458
Krumbholz Johann Christian 40, 106, 271, 341
Kruszewski Mikołaj 192, 440
Kryński Adam Antoni 8, 26, 31, 35, 168, 169, 181, 187–189, 191–203, 207–209, 213, 231, 236, 255, 260, 265, 412, 413, 428, 434–437, 439–453, 457, 459, 460, 464, 467, 471
Kryński Mirosław Zbigniew 26, 31, 187, 192, 194, 195, 202, 203, 207, 255, 260, 434, 440, 442, 444, 451, 453, 457
Kurhanowicz Tomasz 25, 139, 208, 254, 377, 458
Kuschius Michael 87, 321

L
La Borde Jean-Baptiste de 119, 355
Lehr-Spławiński Tadeusz 191, 439
Lercel Władysław 26, 181, 185, 187, 196, 255, 428, 432, 434, 435, 445
Lesiakowski Andrzej Piotr 167–169, 173, 175, 411–413, 419, 421
Leskien August 167, 411

Lessing Gotthold Ephraim 104, 339
Linde Samuel Bogumił 22, 25, 28, 31, 41, 44–46, 50, 52, 55, 56, 82, 110, 135, 137, 152, 163, 183, 197, 250, 253, 257, 261, 272, 275–277, 282, 284, 288, 316, 346, 373, 375, 393, 407, 430, 446
Locke John 153, 394
Lorenz Francisco Valdomiro 26, 31, 255, 261
Lubowicz Mikołaj 24, 28, 31, 32, 35, 36, 43, 45, 46, 49, 50, 52, 54, 57, 113, 114, 116, 117, 119–121, 139, 154, 163, 253, 260–262, 265, 266, 274, 276, 278, 281, 283, 286, 287, 289, 349, 352, 353, 355–357, 377, 395, 407

Ł

Łada Łazowski Dobromysł Eugeniusz 26, 45, 50, 184, 185, 187–189, 194, 197, 204, 208, 254, 276, 282, 431, 432, 435–437, 442, 446, 454, 457, 458
Łoś Jan 11, 15, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 49, 87, 179, 180, 186, 187, 191, 198–200, 239, 243, 255, 256, 258, 260, 261, 264, 281, 321, 425–427, 434, 435, 439, 447, 449
Łuczak Arleta 37, 211, 267, 461

M

Majchrzak Jerzy Piotr 100, 335
Maleczyńska Józefa 26, 46, 198, 255, 277, 447
Malicki Bartłomiej Kazimierz 8, 24, 27, 28, 31–33, 36, 42, 44–54, 60–75, 77, 78, 80, 82, 87, 96, 108, 111, 116, 117, 122, 124, 129, 130, 132, 135–137, 139, 140, 142–146, 150, 153, 156, 159, 161–163, 178, 184, 197, 212, 213, 220, 236, 253, 256, 257, 260–263, 266, 273, 275–278, 280–283, 285–287, 293–309, 311, 312, 314, 316, 321, 322, 331, 343, 347, 352, 353, 358, 361, 366, 368, 370, 373–375, 378, 379, 381, 383–386, 391, 394, 397, 402, 405–407, 424, 430, 446, 462, 463, 466, 470
Malinowski Franciszek Ksawery 26, 167, 183, 186–189, 193, 194, 196, 254, 411, 430, 433, 434, 436, 437, 441, 442, 445
Malinowski Lucjan 168, 413
Małecki Antoni 8, 26, 31, 48, 49, 54, 166–190, 194–196, 199, 201, 204, 205, 207, 213, 229, 230, 236, 254, 255, 261, 280, 281, 286, 410–438, 442, 444, 445, 448, 450, 451, 453, 455, 458, 463, 467, 471
Marciński Maciej Franciszek 25, 254
Mauconduit M. 61, 294
Mayenowa Maria Renata 127, 364
Mączyński Jan 14, 24, 29, 34, 38, 42–51, 82, 87, 107, 108, 111, 120, 122, 129, 130, 132, 138–140, 142, 146, 193, 200, 242, 252, 258, 264, 269, 273–278, 280, 282, 283, 316, 321, 342–344, 347, 357, 358, 366, 367, 370, 377–379, 381, 386, 442, 450
Meniński Franciszek (Mesgnien-Meniński Franciszek) 60, 79, 127, 138, 141–144, 153, 293, 313, 364, 377, 381, 382, 385, 394
Miklosich Franz (Franciszek) von 166–169, 175, 176, 181, 182, 410–413, 420, 422, 428, 429
Moneta Jan 80, 127, 314, 364
Moravus Ioannes Ionas (Jan) 24, 42–44, 52, 82, 87, 129, 139, 142, 146, 252, 273, 275, 283, 316, 321, 322, 366, 378, 381, 387
Morzycki Antoni 26, 44, 45, 49, 50, 184, 187, 188, 193, 204, 254, 275, 276, 281, 282, 431, 434, 436, 441, 453
Moszyńska Danuta 13, 241
Mroziński Józef 25, 50, 189, 195, 254, 282, 443
Muczkowski Jan 25, 28, 30, 46, 48–51, 183–185, 203–205, 207, 208, 254, 257, 259, 278, 280, 281, 283, 421, 430–432, 453–455, 457, 458
Murmelius Ioannes 30, 87, 136, 199, 259, 322, 375, 448
Murzynowski Stanisław 38, 129, 130, 132, 163, 193, 269, 366–368, 370, 406, 442
Mymer Franciszek 87, 212, 322, 462, 466, 470

N

Nałęcz-Moszczeński Stanisław 8, 24, 27, 28, 32, 43, 45, 48, 49, 51–54, 57, 60–63, 65–76, 78, 107, 109, 114, 131, 137, 142, 152, 161, 163, 188, 193, 197, 206, 212, 221, 236, 253, 256, 257, 262, 274, 276, 280, 283–286, 290, 293–296, 298–306, 308, 309, 311, 312, 342, 344, 350, 370, 375, 381, 382, 393, 405, 407, 436, 442, 446, 457, 462, 466, 470

Nebrija Antonio de 99, 334
Nehring Władysław 11, 15, 239, 243
Niedźwiedzki Władysław 26, 255
Nikliborc Anna 60–62, 293–295
Nitsch Kazimierz 26, 29, 168, 179, 180, 191, 255, 258, 412, 425, 427, 439

O
Ölinger Albert 101, 336
Ożyński Bożydar L. 26, 181, 188, 195, 255, 428, 436, 444

P
Parkosz Jakub 38, 99, 130, 136, 155, 171, 199, 269, 334, 368, 374, 375, 397, 415, 448
Pawlicki Kamil 11, 27, 34, 239, 256, 264
Pilchowski Dawid Zygmunt 41, 272
Piller Antoni 103, 338
Piotrowski Łukasz 129, 366
Platon (Plato) 153, 394
Podracki Jerzy 68, 75, 176, 177, 204, 302, 309, 422, 453, 454
Popławski Antoni 83, 317
Presiowski Idzi 81, 315
Przybylski Jacek Idzi 25, 45, 49, 50, 194, 253, 276, 281, 442
Puzynina Jadwiga 132, 373

R
Restaut Pierre 62, 69, 75, 76, 78, 127, 128, 131, 141, 142, 212, 295, 302, 308, 309, 311, 364, 365, 370, 380–382, 463, 466, 470
Rewoliński Konstanty Leon 25, 184, 185, 187, 204, 254, 431, 432, 434, 453, 457
Rodek Ewa 64, 73, 297, 306
Rombowski Aleksander 38, 39, 149, 269, 270, 390
Roter Jeremiasz 42, 43, 87, 129, 138, 139, 179, 183, 196, 273, 274, 321, 366, 377, 378, 426, 430, 445
Rozwadowski Jan Michał 27, 31, 32, 45, 48, 49, 168, 179, 180, 188, 191, 255, 261, 276, 280, 281, 412, 425–427, 436, 439
Rudnicki Mikołaj 168, 412
Rybicka-Nowacka Halina 166, 167, 176, 410, 411, 422
Rykaczewski Erazm 25, 46, 47, 200, 254, 277, 278, 449

S
Schlag Jerzy 40, 271
Schleicher August 166, 168, 410, 413
Schottel (Schottelius) Justus Georg 39–42, 44, 48, 101, 270–273, 275, 279, 336
Seklucjan Jan 38, 43, 82, 171, 269, 274, 316, 415
Sierociński Teodozy 175, 184, 421, 430
Skarżyński Mirosław 166–168, 175, 176, 197, 410–412, 421, 446
Skobera Józef, ks. 103, 338
Skorochód Majewski Walenty 25, 49, 50, 175, 179, 183, 195, 198, 201, 203, 254, 280, 281, 421, 426, 430, 443, 447, 451, 452
Skubalanka Teresa 152–155, 160, 164, 165, 393–396, 403, 408, 409
Sochacka Stanisława 38, 39, 269, 270
Stachowski Marek 202, 452
Starzec Anna 8, 12, 236, 240
Stasiewicz-Jasiukowa Irena 151, 153, 392, 394
Statorius-Stojeński Piotr 142, 153, 382, 394
Stein Ignacy 195, 203, 444, 453
Styla Adam 24, 27, 29–34, 36, 41–54, 62, 64, 66, 67, 70, 72, 74, 77, 78, 80, 87, 96, 114, 116–119, 122, 124, 129, 130, 136, 138, 139, 142–145, 149, 150, 161–163, 179, 197, 212, 213, 253, 256, 259–264, 266, 272–278, 280–283, 285–287, 295, 297, 299, 300, 304–306, 308, 311, 314, 321, 331, 350, 353, 354, 356, 358, 361, 367, 368, 374, 375, 377, 378, 381, 383–385, 390, 391, 404, 406, 407, 426, 446, 462, 463, 466, 467, 470, 471
Suchecki Henryk Ignacy 25, 45, 167, 175, 183–185, 188, 195, 202, 203, 205, 207, 254, 275, 411, 421, 430–432, 436, 444, 452–454, 458
Szczaus Agnieszka 149, 390
Szlifersztejnowa Salomea 168, 175, 412, 421
Szober Stanisław 8, 27, 184, 187, 191–209, 213, 214, 232, 236, 255, 431, 434, 435, 439–460, 464, 467, 471, 472

Sztochel Andrzej 25, 44, 193, 200, 254, 275, 441, 449
Szumski Tomasz 25, 42, 45, 110, 179, 183, 194, 199, 203, 253, 273, 276, 346, 425, 429, 442, 448, 452
Szylarski Walenty 8, 24, 28, 31–33, 35, 38, 39, 42, 44–46, 49–54, 75, 79, 80, 83, 108, 110, 111, 113–117, 119–122, 124, 126–150, 152–154, 161–163, 168, 179, 213, 214, 225, 226, 236, 253, 256, 261–263, 265, 269, 270, 273, 275–278, 281–283, 285, 286, 309, 313–314, 317, 343, 346, 347, 349–353, 355–358, 361, 363–391, 393–395, 404–407, 412, 425, 463, 464, 466, 470, 471
Szyszkowski Władysław 81–83, 315, 316, 318

T
Thun Leopold von 167, 411
Trotz Michał Abraham 24, 31, 36, 41, 43–49, 51, 52, 54, 64, 82, 107, 110, 117, 136, 139, 140, 143, 145, 146, 152, 153, 155, 161–163, 203, 253, 260, 266, 272, 274–278, 280–284, 286, 297, 316, 343, 347, 353, 374, 377, 379, 383, 386, 393, 394, 397, 405, 406, 453
Trzaskowski Bronisław 26, 49, 167, 179, 181, 186, 187, 189, 195, 196, 202, 254, 280, 411, 426, 428, 434, 436, 443–445, 452
Tutak Kinga 131, 369

U
Ułaszyn Henryk 27, 179, 180, 189, 255, 426, 427, 436
Urbańczyk Stanisław 166–169, 175, 191, 410–413, 421, 439
Ursinus Jan 43, 87, 131, 133, 149, 274, 322, 369, 371, 390

V
Volckmar Mikołaj 79, 144, 199, 313, 384, 448

W
Wikarjak Jan 86, 321
Wiśniewska Halina 149, 390
Wostokow (Vostokov) Aleksandr (Alexander) 168, 413
Woyna Jan Karol 79, 127, 138, 144, 153, 313, 364, 377, 384, 394
Wujek Jakub 129, 366

Z
Zaborowski Stanisław 29, 34, 171, 258, 264, 415
Zagórski Zygmunt 136, 171, 172, 175, 374, 416, 417, 421
Zawiliński Roman 195, 203, 444, 453
Zdanowicz Aleksander 26, 254

Ż
Żochowski Feliks 25, 184, 195, 254, 431, 444

Indeks rzeczowy / Index of Terms

A
a producta → littera producta
a przedłużone → litera przedłużona
ablativus
— przy comparatiwie 182, 428
— przy słowach arcendi 182, 428, 429
ablatyw 86, 87, 94, 321, 329
abrewiacja 105, 155, 158, 340, 396, 400
— głoskowa 158, 400
— liczbowa 158, 400
accent
— aigu 68, 301
— circonflexe 68, 301
— grave 68, 301
accentus 91, 133, 371
— acutus 90, 91, 131, 133, 134, 324–326, 369, 371, 372
— circumflexus 84, 90, 91, 133, 134, 318, 325, 326, 371, 372
— gravis 90, 91, 131, 133, 134, 325, 326, 369, 371, 372
— tres 134, 372
accidens 16, 31, 47, 87, 137, 146, 244, 260, 278, 322, 376, 387
adiektyw / adiektywum 86, 87, 93, 94, 105, 113, 149, 178, 321, 328, 329, 340, 349, 390, 424
— liczajne 135, 148, 374, 388
admiratio 133, 372
adverbium 16–18, 30, 44, 70, 86, 91, 93, 105, 112, 113, 136, 149, 152, 244–246, 259, 275, 303, 321, 326, 328, 340, 341, 347, 348, 375, 390, 393
— affirmandi 33, 137, 263, 376
— dubitandi 31, 261
— hortandi 32, 147, 262, 388
— interrogandi 31, 260
— iurandi 18, 246
— locale 21, 249
— loci 32, 261
— personale 21, 249
— qualitatis 31, 261
— quantitatis 137, 376
— respondendi 18, 246
— separandi 18, 246
— similitudinis 32, 262
— temporis 18, 33, 246, 263
adwerbium 86, 92, 93, 320, 321, 327, 328
affirmatio 15, 243
affixum 186, 433
afformativum 186, 433
akcent 67, 90, 129-133, 154, 163, 301, 325, 368, 395, 407
— ciężki 68, 77, 129–131, 301, 310, 311, 367, 368
— dachowaty 68, 301
— lewy 68, 301
— obojętny 68, 301
— ostry 68, 129–131, 301, 367, 368
— prawy 68, 301
— syrkonfleks 68, 301
akcentowanie 160, 404

akuzatyw 49, 72, 86, 87, 94, 178, 280, 305, 321, 329, 424
alfabet 129, 155, 367, 396
ambitus 133, 372
analogia 63, 77, 296, 310
Anführungszeichen 183, 429
Anlaut 188, 436
aoristus / aorystus 170, 178, 179, 181, 414, 424, 425, 427
aoryst 201, 450
apostrof 67, 300
apostrophus 90, 91, 133, 134, 325, 326, 371, 372
appellativus 19, 139, 247, 377
appositio 15, 243
art de parler 128, 365
article défini 71, 304
articulus 70, 303
artykuł 70, 105, 112, 113, 128, 137, 162, 303, 340, 347, 348, 365, 375, 406
— określony 71, 304
aspekt 200, 449
aspiracja 155, 158, 396, 400
aspiratio 130, 158, 367–369, 400
attrybut 181, 427
augment 187, 188, 434, 435
Augment 188, 435
augmentum 188, 435
Ausrufungszeichen 183, 429

B

bezokolicznik 201, 450
Biegungssuffix 186, 433
biernik 49, 138, 160, 162, 177, 187, 199, 280, 377, 403, 406, 423, 434, 448
Bindelaut 169, 184, 186, 187, 414, 430, 433, 434
Bindevocal 169, 183, 186, 414, 430, 433
błąd 87, 155, 156, 322, 396, 397
brzmienie 29, 155, 156, 367, 396, 397
budowa fleksyjna 196, 445

C

casus 14, 15, 17, 29, 33, 47, 86, 95, 105, 138, 139, 242, 243, 245, 258, 263, 278, 321, 330, 340, 341, 377, 378
— ablativus 30, 31, 49, 86, 88, 95, 117, 138, 160, 180, 260, 261, 281, 321, 323, 329, 330, 353, 377, 402, 403, 427
— accusativus 30, 49, 71, 72, 85, 86, 94, 95, 117, 138, 160, 177, 179, 181, 199, 259, 280, 319, 321, 323, 329, 330, 353, 377, 402, 403, 424, 425, 427, 448
— dativus 19, 30, 49, 95, 117, 138, 160, 177, 179, 182, 199, 247, 259, 280, 320, 330, 353, 377, 402, 403, 423–425, 429, 448
— genetivus 30, 48, 95, 117, 138, 160, 177–179, 182, 199, 259, 280, 330, 353, 377, 402, 403, 424, 425, 429, 448
— instrumentalis 48, 49, 177, 179, 199, 279, 281, 424, 426, 448
— localis 48, 49, 179, 279, 281, 426
— locativus 49, 178–180, 199, 281, 424, 426, 427, 448
— nominativus 30, 48, 95, 117, 138, 160, 177, 179–182, 199, 259, 280, 330, 353, 377, 402, 403, 423, 424, 426, 427, 429, 448
— quartus 94, 330
— quintus 94, 330
— secundus 94, 330
— septimus 94, 330
— sextus 94, 330
— tertius 94, 330
— ultimus 138, 377
— vocativus 30, 49, 55, 95, 117, 138, 160, 178, 179, 199, 259, 280, 288, 330, 353, 377, 402, 403, 424, 426, 448
cecha trybowa 186, 189, 433, 436
cédille 67, 301
cedka 67, 301
celownik 49, 138, 160, 162, 177, 199, 280, 377, 403, 406, 423, 448
cezura 124, 129, 361, 367
cienko 130, 368
circuitus 133, 372
colon 133, 371
coma 90, 91, 131, 133, 157, 302, 310, 325, 346, 360–362, 369, 371, 399, 400
comparatio 14–16, 31, 47, 86, 140, 242–244, 261, 278, 321, 379
complément 75, 309
compositio 15, 243

compositum 16, 244
conditionnel
— passé 141, 142, 380, 382
— présent 141, 142, 380, 381
coniugare 17, 86, 245, 321
coniugatio 15–17, 32, 33, 47, 243–245, 262, 263, 278
— inconsequens 19, 23, 247, 251
coniunctio 16, 31, 44, 70, 92, 93, 112, 113, 136, 137, 244, 260, 261, 275, 304, 327, 328, 347, 348, 375
— causale 21, 249
— communis 146, 387
— copulativa 32, 262
— disiunctiva 23, 252
— expletiva 19, 23, 33, 247, 252, 263
— indifferens 146, 387
— ordinis communis 21, 249
— ordinis postpositivi 21, 250
— ordinis praepositivi 21, 249
— postpositiva 146, 387
— praepositiva 19, 23, 146, 248, 252, 387
— subiunctiva 146, 387
consonans 43, 86, 109, 274, 321, 345
— liquida 66, 299
— muta 66, 299
constructio 82, 89, 107, 129, 316, 324, 343, 366
— concordantiae 146, 386
— regiminis 146, 386
cólon 133, 371
cudzoziemczyzna 155, 396, 397
cudzymów 161, 404
cudzysłów 90, 91, 160, 161, 183, 325, 326, 403, 404, 429
custos 91, 134, 162, 326, 372, 405
czas 14, 29, 34, 47, 57, 71, 87, 128, 138, 141, 154–156, 200, 242, 258, 264, 278, 279, 290, 305, 322, 359, 365, 376, 381, 396, 397, 449
— bezwzględny 175, 187, 188, 421, 435
— cale przeszły 53, 57, 58, 284, 285, 290, 291
— dawno przeszły 20, 31, 122, 248, 261, 358, 359
— kondycjonalny 142, 381
— kondycjonalny przeszły I 141, 142, 380–382
— kondycjonalny przeszły II 141, 142, 380–382
— kondycjonalny teraźniejszy I 141, 142, 380, 381
— kondycjonalny teraźniejszy II 141, 142, 380, 381
— konieczny 23, 251
— niemal przeszły 52, 53, 57, 58, 284, 285, 290, 291
— niniejszy 31, 261
— początkowy 144, 384
— prosty 141, 380
— przeszły 23, 29, 34, 52, 53, 57, 58, 141, 142, 148, 154, 200, 251, 258, 264, 284, 285, 290, 291, 381, 382, 388, 396, 450
— przeszły chwilowy 201, 450
— przeszły dokonany 122, 124, 358–360
— przeszły doskonały 20, 30, 35, 122, 141, 142, 248, 260, 265, 358, 359, 380–382
— przeszły doskonały prosty 72, 305
— przeszły doskonały składany 72, 306
— przeszły doskonały złożony 72, 306
— przeszły niedokonany 122, 124, 358, 359, 360
— przeszły niedoskonały 20, 30, 35, 36, 72, 122, 141, 142, 248, 259, 265, 266, 306, 358, 359, 380–382
— przeszły nieokreślony 72, 306
— przeszły nieoznaczony 72, 306
— przeszły nieskończony 142, 381
— przeszły niespełny 20, 248
— przeszły niezłożony 72, 305
— przeszły niezupełny 20, 248
— przeszły określony 72, 305
— przeszły oznaczony 72, 305
— przeszły spełny 20, 248
— przeszły trwały 201, 450
— przeszły warunkowy 142, 382
— przeszły warunkowy drugi 142, 382
— przeszły więcej jak doskonały 141, 380
— przeszły więcej niż doskonały 22, 30, 35, 73, 122, 142, 250, 260, 265, 306, 359, 381
— przeszły zupełny 20, 248
— przyszły 22, 29, 34, 53, 57, 122, 141, 142, 154, 179, 200, 250, 258, 264, 285, 290, 358, 359, 380–382, 396, 425, 450

— przyszły dokonany 200, 449, 450
— przyszły niedokonany 200, 449, 450
— przyszły nieskładany 141, 142, 380, 381
— przyszły niezłożony 141, 200, 380, 449, 450
— przyszły składany 141, 142, 380, 381
— przyszły złożony 141, 200, 380, 449, 450
— przytomny 52, 53, 57, 58, 284, 285, 290, 291
— teraźniejszy 23, 29, 34, 52, 122, 141, 142, 154, 200, 251, 258, 264, 284, 358, 359, 380–382, 388, 396, 450
— teraźniejszy warunkowy 142, 381
— uprzedni 200, 201, 450
— współczesny 200, 201, 449, 450
— względny 175, 184, 421, 431
— zaprzeszły 122, 161, 201, 359, 404, 450
czasować 158, 401
czasowanie 123, 124, 359, 360
czasownik 169, 175, 197, 209, 414, 421, 446, 460
— nijaki 176, 421
— zwrotny 176, 421
cząstka fleksyjna 196, 445
cząstka (głosu) 66, 170, 300, 414
cząstka morfologiczna 196, 445
cząstka ‘partykuła’ 64, 297
cząstka (zdania) 75, 308
cząstki mowy pisanej 68, 301
cząstki składowe wyrazów 185, 433
czcionka 129, 366
część dyskursu 44, 112, 137, 275, 347, 375
część gramatyki 172, 417
część mowy 18, 21, 22, 29, 34, 44, 87, 112, 135, 154, 197, 246, 249, 250, 258, 264, 275, 322, 347, 374, 395
— główna 44, 56, 274, 275, 288
— nieodmienna 173, 197, 418, 446
— niestaczająca się 21, 36, 249, 266
— odmienna 197, 446
— staczająca się 21, 249
część rządząca 74, 308
część rządzona 74, 308
część zdania 161, 405
czynienie 75, 308
czynosłowo 70, 303
czytanie 106, 342

D

daszek 68, 77, 90, 91, 155, 301, 310, 311, 325, 326, 396
Dativ 177, 423
dativum 94, 329
datyw / datywus 49, 86, 95, 280, 320, 330
dawanek 49, 280
dążność języka 171, 415
dech 67, 300
declinare 17, 31, 32, 245, 261
declinatio 15–17, 31, 32, 47, 86, 95, 243–245, 260, 262, 278, 321, 330
declinatio substantivialna 181, 427
deklinacja 71, 86, 87, 95, 105, 123, 128, 139, 146, 149, 155, 156, 175, 190, 197, 304, 321, 330, 340, 359, 365, 376, 378, 387, 390, 396, 397, 421, 438, 446
— męska 176, 197, 421, 446
— mieszana 197, 446
— nijaka 176, 197, 421, 446
— przymiotnikowa 176, 421
— rzeczowna 176, 421
— rzeczownikowa 181, 427
— zaimkowa 176, 421
— złożona 176, 421
— żeńska 176, 197, 421, 446
Deklination
—, nominale 176, 422
—, pronominale 176, 422
—, zusammengesetzte 176, 422
deklinować się 139, 155, 158, 378, 396, 401
deklinowanie 71, 304
delikatnie 130, 368
derivatio 15, 243
derywacja 74, 307
deux points 131, 370
Dichtkunst 41, 272
Diphthong
—, konsonantischer 188, 436
—, unechter 189, 437
diphthongus 13, 29, 43, 109, 241, 258, 274, 345
disiunctio 133, 372
distinctio 133, 372
długość zgłosek kompensacyjna 188, 436
dobre pisanie 107, 342

dodatnia 162, 405
dopełniacz 48, 138, 160, 162, 176, 199, 280, 377, 403, 406, 422, 448
dopełnienie
— bliższe cząstkowe 205, 455
— bliższe ujemne 205, 455
dopowiedzenie 176, 204, 422, 453
Doppellaut 188, 436
dosprawian 45, 276
dual 181, 427
duch języka (spirit of language) 167, 411
duo puncta 91, 133, 147, 161, 326, 371, 388, 405
dwa punkta / punkty 67, 69, 77, 111, 125, 161, 301–303, 311, 346, 347, 361, 405
dwie kropki 67, 69, 77, 131–133, 147, 161, 301–303, 310, 311, 369–371, 388, 405
dwogłośnik 43, 274
dwojaki ton 43, 274
dwugłosek 43, 274
dwugłoska 108, 109, 154, 157, 188, 344, 345, 395, 399, 436
dwugłoska jotowa 187, 188, 435
dwukropek 69, 91, 111, 124, 161, 302, 326, 346, 347, 360, 405
dyftong 13, 29, 34, 86, 109, 129, 130, 155, 157, 178, 241, 258, 264, 320, 344, 345, 367–369, 396, 399, 424
— spółgłoskowy 188, 436
diftongowy 178, 424
dykcjonarz 155, 396
dyskurs 65, 112, 298, 347
dywizja 91, 326
działy mowy 44, 275
działy nauki języka 172, 417
dźwięk 155, 193, 396, 442

E

e długie → głoska długa
e krótkie → głoska krótka
e otwarte → samogłoska otwarta
Einschiebsel 186, 433
einzelweis 51, 282
élision 67, 300
elizja 67, 77, 300, 310, 311
Endung 184, 186, 430, 433
—, plural 176, 422
epenthesis 186, 433
epitet 74, 77, 308, 310
epithesis 186, 433
Ersatzdehnung 188, 436
etymologia 42, 65, 82, 89, 105, 107, 129, 155, 158, 172, 183, 186, 196, 202, 209, 273, 298, 316, 324, 340, 342, 343, 366, 396, 401, 417, 418, 430, 433, 445, 451, 460
etymon 186, 189, 433, 437
exclamatio 91, 133, 326, 372

F

figura 30, 47, 52, 73, 155, 260, 278, 284 306, 307, 396
— composita 32, 52, 115, 261, 284, 351
— decomposita 21, 250
— dwa razy składana 73, 307
— gramatyczna 130, 368
— prosta 73, 307
— simplex 52, 284
— składana 73, 307
— skrócenia 130, 368
filologia porównawcza 171, 415
fleksja 172, 173, 175, 196, 417, 418, 421, 445
— nominalna 172, 417
— werbalna 172, 417
fonetyka 172, 188, 193, 417, 436, 441
fonetyzm 172, 173, 188, 417, 418, 436
fonologia 193, 441
Form, zusammengesetzte 176, 422
forma 30, 155, 260, 396
— bezokolicznikowa 176, 421
— czynna 158, 401
— deklinacyjna 199, 448
— frequentativa 19, 22, 247, 250
— nieosobowa 176, 421
— pluralna 176, 421
— werbalna 176, 421
— wyrazu 175, 421
— złożona 176, 421
formacje drugiej linii 171, 416
formacje trzeciej linii 171, 416
Fragepartikel 183, 429
Fragesatz, abhängiger 187, 435
Fragezeichen 183, 430

fraza 75, 308
frazes ‘idiom’ 77, 310
frazes ‘zdanie’ 65, 68, 74, 77, 298, 302, 307, 310

G

Gattung 116, 352
—, mittlere 116, 352
gatunek (słowa ‘czasownika’) 115, 120, 121, 138, 144, 145, 148, 150, 351, 357, 376, 384, 385, 388, 389, 391
— ani działający, ani cierpiący 145, 385
— bierny 121, 125, 357, 362
— cierpiący 54, 121, 124, 145, 287, 357, 361, 385
— czyniący 54, 287
— czynny 54, 121, 125, 287, 357, 362
— działający 121, 124, 145, 357, 361, 385
— nijaki 115, 121, 125, 351, 357, 362
— trzeci 115, 121, 124, 145, 351, 357, 361, 385
Gedankenstrich 183, 430
Genitiv 177, 423
genitivum 94, 329
genityw / genetiv 48, 86, 95, 178, 181, 320, 330, 424, 427
genus ‘rodzaj’ 14, 18, 29, 31, 47, 97, 117, 169, 242, 258, 260, 278, 332, 353, 414
— commune 32, 52, 97, 262, 283, 332
— dubium 33, 52, 96, 97, 263, 283, 332
— epicoenum 23, 52, 97, 251, 283, 332
— femininum 22, 30, 51, 97, 169, 250, 259, 283, 332, 414
— masculinum 29, 51, 97, 169, 258, 283, 332, 414
— neutrum 23, 52, 94, 97, 140, 169, 251, 283, 329, 332, 379, 414
— omne 33, 52, 97, 263, 283, 332
— promiscuum 97, 332
genus verbi 18, 31, 47, 145, 247, 278, 385
— activum 18, 55, 144, 244, 247, 287, 384
— neutro-passivum 18, 19, 247
— neutrum 18, 19, 31, 144, 247, 260, 384, 385
— passivum 18, 19, 22, 32, 55, 144, 247, 251, 262, 287, 384
gerundium 22, 46, 47, 251, 277, 278
Geschlecht, vermengtes 51, 284
Gestalt
—, doppelte 52, 284
—, zweifache 52, 284
głos ‘dźwięk’ 155, 397
— artykularny 67, 300
— łamany 66, 299
— łamie się 66, 67, 299, 300
— zwijany 66, 299
głos ‘słowo’ 36, 267
głoska ‘głoska i/lub litera’ 108, 109, 124, 154, 193, 344, 345, 360, 395, 397, 441, 442
głoska ‘samogłoska’ 66, 77, 300, 311
— długa 67, 77, 300, 311
— krótka 67, 77, 300, 311
głoska spółbrzmiąca 43, 109, 274, 345
głosownia 172, 173, 188, 193, 417, 418, 436, 441
— funkcjonalna 193, 209, 441, 459, 460
— historyczna 193, 209, 441, 459, 460
— opisowa 193, 209, 441, 459, 460
głośnik 43, 274
głośno 130, 367
gradus 14, 29, 140, 141, 242, 258, 379, 380
— comparationis 18, 140, 246, 379
— comparativus 19, 32, 33, 86, 105, 120, 141, 179, 247, 262, 263, 321, 340, 341, 356, 380, 425
— positivus 18, 33, 105, 120, 140, 179, 246, 263, 340, 341, 356, 379, 426
— superlativus 32, 86, 105, 120, 141, 179, 262, 321, 340, 341, 356, 380, 426
grafika 173, 418
gramatyka 40, 65, 128, 129, 149, 155, 191, 192, 271, 298, 365, 366, 390, 397, 439, 440
— historyczno-porównawcza 171, 415
— jednego tylko języka 170, 415
— porównawcza 170, 185, 186, 415, 433
— powszechna 170, 415
grammaire 128, 365
grammatica 40, 129, 271, 366
grubo 130, 368

H

Hauptsatz 185, 432
Hauptstücke der Rede 44, 275

historia
— języka 170, 415
— językowa 170, 415
historyzm 170, 415

I
i samoistne 189, 437
ilkość 130, 149, 161, 367, 390, 404
iloczas 89, 90, 161, 324, 404
imieniak 48, 280
imiesłów 28, 45, 80, 93, 112, 113, 152, 161–163, 257, 276, 314, 328, 348, 349, 393, 404, 406, 407
— bierny czasu przeszłego 182, 428
— perfecti 182, 428
imię 14, 29, 34, 44, 47, 51, 56, 64, 70, 87, 92, 112, 113, 135, 137, 139, 146, 149, 154–156, 159, 242, 258, 264, 275, 278, 283, 288, 297, 303, 322, 327, 347–349, 374, 375, 378, 386, 390, 395, 397, 402
— adiectivum 135, 148, 374, 388
— bez porównania 20, 249
— cudzoziemskie 156, 398
— istne 114, 115, 124, 145, 350, 361, 386
— istotne 30, 36, 45, 46, 56, 58, 113, 114, 135, 259, 266, 276, 277, 288, 291, 349, 374
— liczajne 135, 147, 148, 374, 389
— liczalne 93, 328
— liczalne porządkowe 87, 322
— liczalne zawiesiste 87, 322
— liczbowe 93, 159, 328, 402
— liczebne 45, 46, 55, 57, 58, 156, 157, 159, 276, 277, 287, 289, 291, 398, 402
— liczebne pospolite 154, 395
— nazywające 114, 349–350
— niewieście 149, 389
— niezłożone 114, 115, 124, 350, 351, 360
— obce 155, 156, 396, 398
— pierwotne 114, 350
— pochodne 114, 124, 350, 360
— pochodzące 114, 350
— początkowe 114, 124, 145, 350, 361, 386
— pospolite 29, 34, 45, 46, 56, 114, 155, 156, 258, 264, 276, 277, 288, 349, 350, 396, 398
— przydane 45, 46, 56, 58, 276, 277, 288, 291
— przydatne 30, 36, 113, 124, 135, 162, 260, 266, 349, 361, 374, 406
— przydatne przyrównywające się 20, 248
— przymiotne 93, 113, 162, 328, 349, 406
— przyrzutne 162, 406
— rachunkowe 93, 156, 328, 398
— rzeczowne 92, 113, 114, 327, 349
— składane 114–115, 124, 145, 146, 150, 350, 361, 386, 391
— substantivum 135, 148, 374, 388
— substantyw własne 149, 390
— swojskie 156, 398
— szczególne 159, 402
— własne 29, 34, 45, 46, 56, 114, 125, 155, 159, 258, 264, 276, 277, 288, 349, 350, 361, 362, 396, 402
— właściwe 114, 349, 350
— zaimkowe 44, 275
— zbiorne 62, 295
— złożone 114, 115, 124, 145, 146, 155, 350, 351, 360, 396
imiosłów 161, 404
imparfait 72, 306
incisum 133, 371
inclinatio 15, 243
indyferentyzm rodzajowy 176, 421
Infinitivform 176, 422
Instrumental 180, 427
interiectio 14–16, 32, 33, 44, 70, 91–93, 112, 113, 136, 242–244, 262, 263, 275, 304, 326–328, 347, 348, 375
interiekcja 45, 70, 93, 112, 124, 136, 137, 276, 304, 328, 348, 361, 375, 376
— do grożenia 147, 388
— radości 137, 376
— uskarżania się 137, 376
interpunctio 132, 370
interpunkcja 173, 418
interrogacja 74, 307
interrogatio 91, 134, 326, 372

J
jakość ‘orzecznik’ 75, 308
jakość ‘własność, accidens’ 31, 261
jer 175, 420
jestota 75, 308

język 155, 396
— cudzoziemski 39, 100, 270, 335
— ojczysty 106, 155, 363, 396
językoznawstwo porównawcze 171, 415
jor 175, 420

K

kadencja 129, 367
kazus 86, 87, 95, 117, 138, 139, 148, 321, 330, 353, 377, 388
Klammer 187, 435
klamra 187, 188, 435
Klassenvocal 184, 430
koma 69, 77, 111, 125, 302, 303, 310, 346, 347, 361
komparacja 86, 87, 138, 140, 141, 321, 376, 379, 380
komparatyw 73, 77, 86, 87, 306, 310, 321
komparować się 73, 306
koniugacja 33, 35, 71, 123, 125, 128, 138, 139, 143, 144, 146, 148, 169, 175, 190, 197, 304, 359, 362, 365, 376, 378, 383, 384, 387, 388, 413, 421, 438, 446
koniugować (się) 86, 87, 123, 144, 158, 321, 359, 384, 401
koniugowanie 123, 359
koniunkcja 45, 70, 77, 93, 136, 137, 276, 304, 310, 328, 375
Konsekutivsatz 187, 434
konsona 66, 86, 87, 109, 129, 130, 299, 321, 344, 345, 367, 368
konsonant 109, 344, 345
— nazalny 181, 427
konsonantyzm 172, 417
konsonantyzować się 175, 420
konstrukcja (słów) 42, 65, 77, 82, 89, 105, 107, 108, 124, 129, 146, 147, 273, 298, 310, 316, 324, 340, 343, 361, 366, 386, 387
— ad sensum 182, 428
— esse z datiwem 182, 428
— rządzenia 146, 386
— zgadzania 146, 386
kontrakcja 175, 420
końcówka 175, 181, 184, 186, 198, 209, 421, 427, 428, 430, 433, 447, 459
— analogiczna 176, 421–422
— nominalna 176, 421–422
— pluralna 176, 421–422
— przeniesiona 176, 421–422
— zredukowana 176, 421–422
korzeń 189, 437
kómma 133, 371
kreska 69, 131–134, 302, 369–372
— dwunasta 135, 373
— dziesiąta 135, 373
— z kropką 131–133, 369–371
kreski podwójne 131, 132, 134, 147, 369, 370, 372, 388
kreskowanie 160, 404
kropka 69, 91, 129, 131, 132, 133, 154, 163, 302, 303, 326, 367, 369, 370, 372, 395, 406, 407
kropka z komą 68, 69, 302, 303
kształt ‘postać, figura’ 155, 396
kształt (słowa) ‘gatunek czasownika’ 115, 120, 121, 125, 351, 357, 362
— cierpiący 54, 121, 125, 287, 357, 362
— działający 121, 125, 357, 362
— obojętny 121, 125, 357, 362

L

l przekryślone 129, 367
Lautlehre 175, 188, 420, 436
Lautschwächung 188, 436
Lautsteigerung 189, 436
liczba 14, 29, 34, 47, 48, 56, 71, 128, 138, 156, 175, 198, 199, 200, 242, 258, 264, 278, 279, 289, 331, 355, 365, 376, 397, 448, 449
— jedna 140, 379
— mała 30, 35, 50, 51, 56, 96, 119, 140, 148, 259, 265, 282, 283, 289, 331, 355, 356, 379, 389
— mnoga 96, 119, 158, 199, 331, 355, 401, 448
— podwójna 199, 448
— pojedyncza 88, 96, 119, 140, 144, 148, 154, 159, 199, 323, 331, 355, 379, 384, 389, 395–396, 402, 448
— w wielu 21, 249
— wielka 18, 30, 35, 50, 51, 56, 96, 119, 140, 246, 259, 265, 266, 282, 283, 289, 331, 355, 379
— większa 119, 125, 355, 356, 362
liczebnik 28, 135, 197, 257, 374, 446
— ilościowy 198, 447

likwidy 66, 299
lingwistyka porównawcza 171, 415
litera ‘głoska i/lub litera’ 13, 29, 34, 43, 64–66, 108, 109, 129, 241, 258, 264, 274, 297–299, 344, 345, 367
— brzmiąca 43, 274
— cienka 130, 368
— dwójbrzmiąca 43, 56, 58, 274, 288, 291
— dwugłośna 108, 109, 130, 344, 345, 369
— głośna 43, 82, 130, 274, 316, 368
— hruba 130, 368
— kończona 19, 248
— mała 129, 130, 367, 368
— mniejsza 130, 368
— niema 43, 82, 274, 316
— pół samobrzmiąca 109, 345
— przedłużona 13, 17, 36, 241, 245, 266
— samobrzmiąca 43, 55, 58, 108, 109, 274, 288, 291, 344, 345
— społubrzmiąca 43, 274
— spółbrzmiąca 43, 56, 58, 108, 109, 274, 288, 291, 344, 345
— terminalis 19, 248
— ukrócona 13, 36, 241, 266
— wielka 129, 130, 367, 368
— większa 130, 368
— współbrzmiąca 130, 368
litery co bywszy złączone z inszą literą brzmienie wydają 66, 299
litery co wespół z drugą literą brzmią 66, 299
litery (same) przez się brzmiące 66, 299
littera 13, 29, 129, 241, 258, 367
— muta 43, 274
— producta 17, 245
locutio 86, 321
lokucja 86, 87, 321

Ł
łamać się 67, 300
łamanie głosu 66, 67, 299, 300
łamanie tchnięte 67, 300
łączenie 112, 113, 124, 136, 137, 348, 349, 361, 375
łączka 45, 137, 276, 375
łącznik 91, 137, 162, 183, 204, 326, 375, 405, 430, 454

M
media distinctio 133, 371
medianota 111, 346, 347
membrum 133, 371
mianownik 48, 138, 160, 162, 177, 199, 280, 377, 403, 406, 423, 448
mianujący spadek czynosłowa ‘podmiot’ 75, 308
miejscownik 48, 50, 138, 160, 162, 199, 279, 281, 377, 403, 406, 448
mienionek 48, 280
międzymiot 45, 276
międzyrzut 45, 276
moc 36, 266
mocja 73, 74, 77, 306, 307, 310
modus 14, 29, 32, 85, 139, 143, 242, 259, 262, 320, 378, 383
— coniunctivus 53, 54, 143, 178, 179, 285, 286, 382, 383, 424, 425
— imperativus 19, 30, 32, 53, 54, 121, 142, 143, 179, 180, 247, 259, 261, 262, 285, 286, 358, 382, 383, 425
— impersonalis 20, 249
— indicativus 19, 32, 53, 54, 142, 143, 179, 247, 262, 285, 286, 382, 383, 426
— infinitivus 19, 31, 53, 54, 142, 143, 179, 248, 260, 285, 286, 382, 383, 426
— infinitivus imperfectus 143, 382
— infinitivus perfectus 143, 382
— optativus 53, 54, 121, 142, 143, 178, 179, 201, 285, 286, 358, 382, 424, 426, 451
— potentialis 53, 54, 142, 143, 285, 286, 382
— promissivus 19, 247
— subiunctivus 32, 142, 262, 382
Moduscharakter 186, 187, 433, 436
morfologia 172, 173, 175, 196, 417, 418, 421, 444, 445
motio 47, 278
mots 128, 365
— étrangers 155, 397
mowa 65, 75, 87, 112, 128, 149, 155, 156, 171, 298, 308, 322, 347, 366, 390, 396, 397, 416
— cudzoziemska 155, 396
— nietwierdząca 76, 309

mownictwo porównawcze 171, 415
mówienia nauka 40–42, 55, 58, 271–273, 288, 291
mówienie 41, 75, 271, 272, 308
— proste 75, 308
— przeplatane 75, 308
— złożone 75, 308
muty 66, 299
myślnik 183, 430

N
na przodku chodzące 45, 276
Nachsatz 185, 432
Nachsylbe 186, 433
nachylać 139, 378
naginać (się) 139, 148, 378, 389
naginanie 139, 148, 378, 388, 389
nagłos 186, 188, 433, 436
nakłonienie 123, 359
należącość 75, 309
— nieprosta 75, 309
— prosta 75, 309
namiastek 16, 44, 92, 245, 275, 327
— podłączający 23, 251
namiestek 17, 245
namiestnictwo 44, 70, 275, 303, 304
namiestnik 16, 44, 56, 245, 275, 288
narzędnik 49, 138, 160, 162, 199, 281, 377, 403, 406, 448
nasuwka 186, 433
natężanie słów 41, 42, 55, 272, 273, 288
natężenie brzmienia samogłoski 175, 420
nauka
— dobrego pisania 41, 106–108, 272, 342, 343, 345
— dobrze pisania 107, 108, 342, 344
— o budowie wyrazów 196, 209, 445, 459
— o częściach mowy nieodmiennych 173, 418
— o formach 172, 417, 418
— o głoskach 193, 441
— o odmianie / odmianach wyrazów 196, 209, 445, 459, 460
— o partykułach 172, 173, 417, 418
— o zdaniu 173, 418
— o zgadzaniu słów 43, 107, 273, 343
— o znaczeniu wyrazów 192, 196, 209, 440, 445, 459
— przeciągania w mowie słów 42, 273
— skracania w mowie słów 42, 273
— słoworodna 189, 437
— szykowania słów 43, 273
nawias 91, 161, 183, 187, 326, 405, 430, 435
nawiązka 187, 188, 434, 435
nazalizacja 175, 420
nazalizować się 175, 420
nazwisko ‘nomen, imię’ 92, 327
— rzeczy ‘substantivum’ 92, 327
— własności ‘adiectivum’ 93, 328
nazwisko ‘zaimek’ 16, 36, 245, 267
nazywający ‘imię pospolite’ 19, 139, 247, 377
Nebensatz 185, 432
—, kausaler 185, 432
—, konditionaler 185, 432
—, konzessiver 187, 434
—, umschreibender 187, 435
—, vergleichender 185, 432
negatio 15, 16, 32, 243, 244, 261
Neubildung 170, 189, 414, 436
nicht-Silbe-bildend 183, 429
niezależnik 48, 280
nomen 14, 29, 44, 70, 87, 91, 92, 95, 130, 135, 149, 242, 258, 275, 303, 322, 326, 327, 331, 368, 374, 390
— adiectivum 30, 86, 91, 93, 94, 105, 135, 149, 162, 179, 181, 260, 321, 326, 328, 329, 340, 341, 374, 390, 406, 425
— adiectivum comparabile 20, 248
— appellativum 29, 114, 139, 258, 349, 377
— collectivum 95, 331
— derivativum 52, 284
— diminutivum 145, 149, 386, 389
— femininum 181, 427
— incomparabile 20, 249
— masculinum 180, 181, 427
— neutrum 181, 427
— numerale 93, 147, 328, 388
— peregrinum 156, 398
— primitivum 52, 284
— proprium 29, 85, 114, 258, 319, 349
— substantivum 30, 91, 92, 259, 326, 327
nominatif du verbe 75, 308

Nominativ 177, 423
nominativum 94, 329, 424
nominatyw / nominatywus 48, 86, 95, 178, 180, 280, 320, 330, 424, 427
nota 90, 133, 325, 371
— admirationis 133, 372
— exclamationis 91, 133, 326, 372
— interrogationis 91, 134, 326, 372
— media 91, 133, 135, 326, 371, 373
— nota orthographica 82, 87, 90, 91, 133, 316, 322, 324, 325, 371
— parenthesis 134, 372
nowotwór 189, 436
numerale
— cardinale 87, 322
— ordinale 87, 322
numerus 14, 29, 47, 96, 242, 258, 278, 331
— dualis 50, 282
— pluralis 18, 21, 30, 96, 246, 249, 259, 331
— singularis 30, 85, 86, 88, 94, 95, 96, 259, 319, 320, 323, 329, 331

O

obiecadło 129, 366
obiecujący ‘promissivus modus’ 19, 247
obiekt 187, 204, 434, 453
— bliższy 187, 188, 434, 435, 453
objaśniające dodatki
— należące do przymiotnika 176, 422
— odnośne do słowa 176, 422
— przynależne rzeczownikowi 176, 422
Objekt, näheres 187, 434
objestota 75, 309
obyczaj 14, 32, 35, 242, 262, 265
— krom osób 20, 36, 249, 267
— nieograniczony 19, 248
— niezagraniczony 19, 248
— rozkazujący 32, 262
— ukazujący 19, 54, 247, 286
— złączający 54, 286
odcinek 91, 326
oddalonek 49, 281
odmiana 155, 175, 396, 421
— męskoosobowa 199, 449
— rzeczowa 199, 449
odmieniać się 71, 139, 304, 378
odmienianie 139, 378
odmieńnia 42, 273
odsyłacz 91, 162, 326, 405
odwątlenie 189, 437
ogonek 67, 77, 301, 310, 311
okoliczniak 45, 276
okolicznik 203, 204, 206, 208, 209, 453, 456, 459
— celu 206, 456
— czasu 206, 456
— miejsca 206, 456
— porównawczy 206, 456
— przyczyny 206, 456
— sposobu 206, 456
— stopnia i miary 206, 456
okoliczności 74, 307
okres 154, 157, 161, 396, 399, 405
okrzyknienie 45, 276
omyłka 87, 322
oratio 87, 322
ordo 146, 387
— coniunctionum 146, 206, 387, 457
— constructionis 146, 387
orthographe 107, 342
orthographia 41, 89, 107, 272, 324, 342
orthographía 129, 366
ortografia 41, 65, 89, 106, 108, 129, 155, 156, 158, 172, 173, 272, 298, 324, 342, 344, 366, 396, 397, 400, 417, 418
orzeczenie 203, 453
— czasownikowe 204, 454
— imienne 204, 209, 454, 460
— nierozwinięte 204, 205, 209, 454, 459, 460
— rozwinięte 204, 205, 209, 454, 459, 460
— zasadnicze 204, 205, 209, 454, 455, 459, 460
orzecznik 205, 454
osłabienie (się) samogłoski 188, 189, 436, 437
osnowa 183, 184, 186, 198, 430, 431, 433, 447
osoba 14, 29, 34, 47, 48, 71, 154–156, 200, 242, 258, 264, 278, 279, 305, 376, 396, 397, 449
— druga 143, 144, 148, 200, 383, 384, 389, 449
— pierwsza 29, 143, 200, 258, 383, 449
— trzecia 29, 34, 200, 258, 264, 449

— wtóra 32, 35, 143, 144, 148, 261, 265, 383, 384, 389
osobowanie 177, 423

P
paragoge 186, 433
parenteza ‘nawias’ 69, 74, 77, 161, 303, 308, 311, 405
parenteza ‘zdanie wtrącone’ 74, 77, 308, 311
parenthensis ‘nawias’ 161, 405
Parenthese 183, 430
parler 128, 365
pars orationis 18, 21, 22, 29, 44, 87, 135, 246, 249, 250, 258, 274, 275, 322, 374
— declinabilis 21, 249
— indeclinabilis 21, 249
participe passé 64, 297
participium 31, 33, 44, 70, 91, 93, 105, 136, 137, 152, 161, 179, 260, 263, 275, 303, 326, 328, 340, 374, 375, 393, 404, 426
— bierne czasu przeszłego 182, 428
— cierpiącego znaczenia 148, 388
— czasu przeszłego 148, 388
— czasu teraźniejszego 136, 148, 374, 388
— czyniącego znaczenia 148, 388
— perfecti passivi 182, 428
parties d’oraison 128, 365
parties du discours 128, 365
partycyp / partycypium 45, 86, 105, 112, 113, 178, 276, 320, 340, 347, 348, 424, 425
partykuła 64, 136, 197, 297, 375, 446
passé composé 72, 306
passé simple 72, 305
period ‘kropka’ 69, 74, 131–133, 154, 302, 369, 370, 372, 395,
period ‘okres zdaniowy’ 75, 146, 157, 161, 308, 309, 387, 399, 405
période 69, 302
perìodos 133, 372
periodus ‘kropka’ 91, 132, 133, 326, 372, 373
persona 14, 15, 29, 32, 85–87, 139, 242, 258, 261, 278, 320, 321, 378
— pierwsza 17, 246
— prima 17, 29, 246, 258
— secunda 17, 32, 144, 246, 261, 384
— tertia 17, 29, 246, 258
— trzecia 17, 246
— wtóra 17, 246
phrase 69, 302
pień 183, 184, 186, 202, 430, 431, 433, 452
pierwiastek 181, 183, 184, 186, 202, 428, 430, 431, 433, 452
— czasownika 186, 434
— czasowny 186, 434
— oryginalny 189, 436, 437
— pierwotny 189, 436
— prototypowy 189, 436, 437
— przerobny 189, 437
— słowny 186, 188, 434, 435
— werbalny 186, 188, 434, 435
— wtórny 189, 437
— wzmocniony 189, 437
— zaimka 187, 434
— zaimkowy 187, 188, 434, 435
— zarodowy 189, 436, 437
pierwotka
— nakrawędna 188, 436
— poczynająca 188, 436
pieszczenie 149, 389
pisania nauka 41, 272
pisanie 41, 106, 272, 342
pisiemna nauka 41, 43, 55, 58, 272, 274, 288, 291
pisownia 41, 89, 90, 106, 158, 173, 272, 324, 342, 400, 418
— etymologiczna 173, 418
— fonetyczna 173, 418
— historyczna 173, 418
plural 181, 427
Pluralform 176, 422
pluraliter 51, 282
plus-que-parfait 72, 73, 306
pochodnik 183, 184, 430, 431
pochodzenie 15, 74, 243, 307
pochodzić 146, 386
pochylenie samogłoski 175, 420
początek ‘species’ 47, 52, 56, 58, 278, 284, 289, 291
— gruntowny 52, 57, 58, 284, 289, 291
początek formacji 22, 250
podjestota 75, 308
podmiot 184, 203, 209, 431, 453, 459

— gramatyczny 204, 454
— logiczno-gramatyczny 204, 453, 454
— logiczny 204, 454
— nierozwinięty 204, 209, 453, 454, 460
— rozwinięty 204, 209, 453, 454, 460
— zasadniczy 204, 209, 454, 460
podrzucenie 45, 276
pogłos 186, 188, 433, 436
point 131, 370
— admiratif 131, 370
— avec virgule 69, 131, 302, 370
— interrogatif 131, 370
point-virgule 69, 302
pokraczanie samogłoski 189, 436, 437
pokrok 175, 186, 189, 421, 434, 436, 437
— postępowy 189, 436, 437
— wsteczny 188, 189, 436, 437
położenie słów 42, 105, 107, 108, 273, 340, 343, 344
pomocnian 44, 275
pomocnik 44, 275
porównanie 119, 120, 124, 140, 356, 361, 379
porównywanie 140, 379
porządek koniunkcji 146, 387
porządek konstrukcji 146, 387
porządek złączań 146, 387
positif 73, 306
positura 133, 371
postać 'species' 73, 74, 306, 307
postać słowa 200, 449
— niedokonana 200, 449
— dokonana 200, 449
postąpienie (samogłoski) 175, 189, 420, 436
pozytyw 'stopień równy' 73, 77, 306, 311
półgłoska 109, 345
półmiesiączki 70, 303
półznak 111, 125, 346, 347, 362
praefixum 186, 433
praepositio 16, 30, 31, 44, 70, 91, 92, 93, 105, 136, 152, 244, 245, 260, 275, 303, 326, 327, 328, 340, 341, 374, 393
praesens tematu 181, 427
prawidło 57, 155, 157, 289, 396, 398
— fonetyczne 174, 420
prawo
— fonetyczne 174, 420
— głosowe 186, 433
— głosowniowe 174, 420
— języka 174, 420
— językowe 174, 420
prążek 111, 125, 346, 347, 362
predykat 74, 77, 308, 311
predykatywnie 181, 427
prepozycja 45, 70, 85, 92, 93, 112, 113, 136, 137, 145, 146, 148, 276, 303, 304, 319, 327, 328, 347, 348, 374, 375, 386, 388
prétérit défini 72, 305
prétérit indéfini 72, 306
prétérit parfait composé 72, 306
prétérit parfait simple 72, 305
prétérit simple 72, 305
principium formationis 22, 250
proces
— fonetyczny 174, 420
— fonetyzmu 174, 420
prolatio 15, 243
pronomen 16, 17, 44, 70, 91, 92, 93, 105, 112, 113, 136, 149, 245, 275, 303, 326, 327, 328, 340, 347, 348, 374, 390
— relativum 85, 319
— subiunctivum 23, 251
Pronominalwurzel 187, 434
pronuncjacja 66, 129, 130, 299, 367, 368
pronuntiare 129, 366
propozycja 75, 308
prosodia 41, 89, 130, 272, 324, 367
prosōdía 129, 366
prothesis 186, 433
prozodia 42, 65, 77, 89, 129, 155, 156, 273, 298, 311, 324, 366, 396, 397
przeciąg 130, 147, 154, 155, 368, 388, 395, 396
przeciągać (się) 67, 130, 300, 368
przeciągnąć (się) 67, 155, 300, 396
przecinek 69, 91, 111, 112, 124, 157, 302, 325, 346, 347, 360, 399, 400
przecinkowanie 173, 418
przeczenie 77, 311
przedimek 45, 112, 113, 162, 276, 348, 406
przedjestota 75, 309
przedłużenie sylaby 67, 77, 300, 310
przedmiot 165, 187, 204, 409, 434, 453
— bliższy 205, 455

— bliższy cząstkowy 205, 455, 456
— dalszy 205, 455
— ujemny 205, 455, 456
przedrostek 187, 202, 434, 452
przedsłowie 45, 276
przedział 132, 370
przejście 174, 420
przekładanie 16, 30, 35, 45, 70, 92, 93, 112, 113, 136, 137, 145, 146, 148, 244, 245, 260, 265, 266, 276, 303, 327, 328, 348, 349, 374, 375, 386, 388
przekładka 62, 70, 295, 303
przełożenie 16, 31, 35, 44, 45, 56, 70, 244, 245, 260, 266, 275, 276, 288, 303
przemiana 174, 420
— fonetyczna 174, 175, 420
przepołożenie 45, 276
przerzucenie 45, 276
przestawka 175, 190, 420, 438
przężenie 16, 17, 244, 245
przybranka 187, 188, 434, 435
przycisk 163, 406
przyczyna
— fonetyczna 174, 420
— głosowniowa 174, 420
przydanie 15, 243
przydawka 176, 190, 204, 422, 438, 453
— dopełniaczowa 176, 205, 422, 455
— okolicznikowa 205, 455
— przyimkowa 176, 205, 422, 455
— przymiotna 176, 205, 422, 455
— rzeczowna 205, 455
przydech 158, 400
— mocniejszy 158, 400
— słabszy 158, 400
przygłoska 163, 407
przyimek 28, 45, 80, 93, 112, 113, 136, 152, 197, 257, 276, 314, 328, 348, 349, 374, 393, 446
przyłączanie 45, 70, 137, 276, 304, 375
przyłączenie 45, 70, 137, 276, 304, 375
przymiot ‘orzecznik’ 75, 77, 308, 311
przymiot ‘własność, accidens’ 16, 31, 35, 73, 87, 161, 244, 260, 265, 306, 322, 405
przymiotnik 28, 80, 93, 113, 124, 135, 162, 179, 197, 257, 314, 328, 349, 360, 374, 406, 425, 446
przymknięcie (mownych narzędzi) 174, 419
przynależność 206, 207, 456, 457
przynucenie sylab
— długie 130, 367
— prędkie 130, 367
przypadek ‘casus’ 17, 33, 95, 117, 118, 138, 154, 159, 175, 198, 199, 245, 263, 330, 353, 354, 377, 395, 402, 421, 448
przypadek ‘własność, accidens’ 16, 35, 244, 265
— czwarty 95, 118, 330, 354
— dawający 118, 354
— drugi 49, 95, 118, 154, 159, 280, 330, 354, 396, 402
— łączący 49, 280
— mianujący 118, 354
— narzędziowy i przyczynny 49, 281
— obejmujący 50, 281
— odbierający 118, 354
— oskarżający 118, 354
— piąty 95, 118, 330, 354
— piąty miejscowiący 50, 281
— pierwszy 48, 95, 118, 154, 159, 160, 280, 330, 354, 396, 402, 403
— pomagalny 49, 281
— posiadający 49, 280
— przymieszczalny 50, 281
— rodzący 118, 354
— siódmy 49, 179, 281, 426
— siódmy wołający 49, 281
— szósty 49, 95, 118, 281, 330, 354
— trzeci 49, 95, 118, 280, 330, 354
— wzywający 118, 354
— zawierający 50, 281
przypadkować się 158, 401
przypadkowanie 95, 123, 177, 330, 359, 423
przyrostek 175, 176, 184, 186, 197, 198, 202, 421, 422, 430, 433, 446, 452
— fleksyjny 198, 202, 209, 447, 452, 459
— słowotwórczy 202, 209, 452, 459, 460
przyrównanie 14–16, 31, 242–244, 261
przyrównywanie 14, 16, 36, 47, 56, 242, 244, 266, 278, 289
przysłowie 16–18, 30, 35, 44, 45, 56, 70, 92, 93, 112, 113, 136, 137, 244–246, 259, 266, 275, 276, 288, 303, 327, 328, 348, 349, 375

— czasu 18, 33, 246, 263
— ilkości 137, 376
— jakości 31, 35, 261, 265
— liczby 36, 266
— miejsca 32, 261
— miejsce znamionujące 21, 249
— napominania 32, 262
— odłączania 18, 246
— odpowiedzenia 18, 246
— osobę znaczące 21, 249
— osobę znamionujące 21, 249
— podobieństwa 32, 35, 262, 265
— potwierdzenia 33, 35, 137, 263, 265, 376
— przysięgania 18, 246
— przyświadczenia 137, 376
— pytania 31, 35, 260, 265
— służące do ilkości 137, 376
— służące do potwierdzenia 137, 376
— wątpienia 31, 35, 261, 265
— wielości 137, 376
— wielość znaczące 137, 376
— wzywania 36, 266
— zapierania 124, 361
przysłówek 28, 45, 70, 71, 77, 93, 112, 113, 136, 152, 154, 197, 257, 276, 303, 304, 311, 328, 348, 349, 375, 393, 395, 446
psychofonetyka 192, 193, 209, 440, 441, 459
punctum 91, 132, 133, 326, 370, 372, 373
punkt 110, 111, 346
punkt w piśmie 132, 370
pytajnik 69, 302
pytanie 74, 307, 308
— zależne 187, 435
— zawisłe 187, 435

Q

qualitas 31, 261
quantitas 149, 161, 390, 404

R

radix 181, 186, 427, 433
ratio interpungendi 133, 371
rdzeń 175, 183, 184, 186, 202, 421, 430, 431, 433, 452
reguła 157, 398
Reimkunst 41, 272
Relativsatz 185, 432
rodzaj (gramatyczny) 14, 29, 34, 47, 56, 71, 97, 117, 125, 128, 138, 145, 148, 155, 156, 159, 169, 175, 198–200, 242, 258, 260, 264, 278, 279, 289, 305, 332, 353, 362, 365, 376, 385, 388, 397, 402, 407, 421, 448, 449
— ani męski, ani niewieści 140, 379
— białogłowski 118, 354
— dwupłcisły 97, 332
— męski 29, 34, 51, 56, 97, 118, 125, 140, 154, 169, 258, 264, 283, 289, 332, 354, 362, 378, 396, 414
— męskoosobowy 199, 209, 449, 459
— mieszany 36, 51, 52, 57, 266, 283, 284, 289
— naturalny 199, 200, 449
— niewieści 22, 30, 35, 51, 56, 97, 118, 140, 155, 159, 163, 164, 250, 259, 266, 283, 289, 332, 354, 378, 396, 402, 406, 407
— niewieśny 163, 407
— nieżywotny 176, 422
— nijaki 35, 97, 118, 119, 121, 169, 266, 332, 354, 355, 357, 414
— obojętny 118, 119, 121, 124, 125, 354, 355, 357, 361, 362
— oddzielny 18, 23, 31, 35, 51, 52, 57, 125, 140, 251, 260, 265, 283, 289, 362, 378
— podwójny 97, 332
— pomieszany 52, 283, 284
— pospolity 32, 52, 57, 262, 283, 289
— powszechny 118, 119, 354, 355
— ptaszy 23, 36, 251, 267
— rzeczowy 199, 449
— trzeci 118, 119, 124, 140, 150, 354, 355, 361, 379, 391
— wątpliwy 33, 35, 263, 265
— wszelki 33, 35, 52, 57, 263, 265, 283, 289
— wyłączony 118, 125, 354, 355, 362
— zamieszany 52, 283, 284
— żaden 36, 266, 267
— żeński 35, 97, 118, 159, 163, 164, 169, 266, 332, 354, 402, 406, 407, 414
— żywotny 176, 422
rodzaj czynności 200, 449
— dokonany 200, 449
— niedokonany 200, 449

rodzaj (słowa ‘czasownika’) 18, 31, 35, 47, 54, 120, 121, 145, 265, 278, 287, 357, 384, 385
— bierny 121, 357
— cierpiący 19, 22, 32, 35, 54, 55, 58, 121, 247, 251, 262, 265, 287, 290, 357
— czyniący 54, 287
— czynny 121, 357
— działający 54, 121, 125, 287, 357, 362
— oddzielno-cierpiący 19, 247
— oddzielny 19, 58, 247, 290
— sprawujący 54, 55, 58, 287, 290
rodzina
— językowa 171, 416
— wyrazów 171, 190, 416, 438
rozdziały mowy 44, 275
rozdzielnik 91, 326
rozkaźnik 201, 451
rozziew 175, 420
rozznaczenie mowy 68, 301
różnica
— fonetyczna 174, 420
— iloczasowa 174, 420
ruszanie 47, 56, 278, 288
rymopisarstwo 41, 42, 55, 272, 273, 288
rząd ‘dopełnienie’ 75, 76, 77, 309, 311
— istny 75, 309
— nieprosty 75, 309
— odnośny 75, 309
— prosty 75, 309
— udzielny 75, 309
rząd ‘własność spójnika’ 146, 205, 387, 457
rząd ‘związek rządu’ 36, 77, 154, 266, 206, 387, 396, 456, 457
rządzenie 146, 386
rządzić (się) 74, 77, 155, 308, 311, 396
rzecz ‘podmiot’ 75–77, 308, 309, 311
rzeczownik 28, 80, 92, 113, 114, 124, 135, 161, 197, 257, 314, 327, 349, 360, 374, 405, 446

S

samogłoska 108, 109, 193, 344, 345, 442
— ciemniejsza 194, 442
— czysta 194, 442
— jasna 194, 209, 442, 460
— jaśniejsza 194, 442
— nosowa 181, 194, 209, 427, 428, 442, 460
— otwarta 194, 209, 442, 460
— pochylona 194, 442
— ścieśniona / ściśniona 154, 194, 396, 442
— ustna 194, 442
— ustno-nosowa 194, 209, 442, 460
Satz 184, 431
—, abhängiger 185, 432
—, einfacher 184, 431
—, eingeschalteter 184, 431
—, entwickelter 185, 432
—, koordinierter 184, 431
—, nackter 184, 431
—, regierter 185, 432
—, subordinierter 185, 432
—, zusammengesetzter 184, 431
—, zusammengezogener 184, 431
Satzverhältnis
—, adversatives 187, 434
—, kausales 187, 434
—, kopulatives 184, 431
semantyka 192, 196, 440, 445
semi vocalis 109, 345
semipunctum 133, 371
sens 74, 75, 146, 155, 308, 387, 396
— przeczący 76, 309
— pytający 74, 308
— twierdzący 76, 309
sentencja 13, 17, 31, 241, 245, 261
sententia 13, 17, 31, 241, 245, 261
sermo vulgaris 99, 334
significatio 14, 15, 31, 242, 244, 260
— passiva 33, 263
signum divisionis 91, 132, 134, 326, 372, 373
Silbe-bildend 189, 437
singular 181, 427
singulariter 51, 282
składanie ‘compositum’ 15, 16, 36, 243, 244, 266
składanie słów 43, 273
składnia 43, 89, 90, 105, 107, 108, 124, 172, 173, 177, 273, 324, 340, 343, 360, 417, 418, 423
— rządu 173, 418
— szyku 185, 432
— zgody 173, 180, 418, 427
składność (mowy) 41, 42, 129, 272, 273, 367

skłaniać się 17, 31, 245, 261
skłonienie 15, 17, 31, 35, 123, 139, 243, 245, 260, 266, 359, 378
skłonnik
— czwarty 49, 280
— piąty 49, 281
— siódmy 50, 281
— szósty 49, 281
— trzeci 49, 280
skończenie 139, 378
skoropis 158, 400
skrócenie 65, 67, 130, 158, 296, 300, 367, 368, 400
słowa natężająca nauka 41, 42, 272, 273
słowa wykładająca nauka 42, 55, 58, 107, 272, 273, 288, 291, 343
słowa złączająca nauka 42, 55, 58, 273, 288, 291
słownik 155, 396
słowo ‘czasownik’ 14, 29, 34, 44, 47, 56, 70, 92, 93, 105, 112, 115, 125, 136, 137, 149, 154, 156, 161, 197, 209, 242, 258, 264, 275, 278, 288, 303, 327, 328, 340, 347, 348, 351, 362, 374, 375, 386, 390, 395, 397, 405, 446, 460
— auxiliarne 115, 351
— bierne 115, 116, 124, 154, 351, 352, 360, 396
— cierpiące 31, 35, 115, 116, 125, 145, 260, 265, 266, 351, 352, 362, 385
— czasowe 45, 275
— czasowne 45, 275
— częstotliwe 179, 425
— czyniące 124, 145, 361, 385
— czynne 15, 116, 124, 154, 351, 352, 360, 396
— doskonałe 36, 266
— działające 115, 116, 124, 145, 351, 352, 361, 385
— foremne 116, 117, 352, 353
— istne 124, 361
— istne nieskładne 115, 116, 351, 352
— istotne 31, 261
— konieczne / koniecznie 23, 46, 47, 58, 251, 277, 278, 290
— nieforemne 115–117, 351–353
— nieosobiste 30, 46, 47, 57, 58, 115, 116, 150, 259, 277, 278, 290, 291, 351, 353, 391
— nieporządkowe 116, 117, 352, 353
— niezłożone 115, 116, 351, 352
— nijakie 115, 116, 124, 351, 352, 360
— nijakiego gatunku 115, 351
— noszące 22, 46, 47, 58, 251, 277, 278, 290
— obfitujące 32, 262
— oddzielne 32, 145, 262, 385
— oryginalne 73, 307
— osobiste 30, 46, 55, 57, 58, 115, 117, 124, 148, 259, 277, 278, 287, 290, 291, 352, 353, 361, 389
— passivum 54, 287
— personalne 46, 55, 57, 58, 277, 278, 287, 290, 291
— poczynające 30, 260
— pokładające 22, 251
— porządkowe 116, 117, 352, 353
— porządnie koniugujące się 116, 352
— posiłkowe 115, 116, 124, 154, 351, 352, 360, 396
— posiłkujące 115, 116, 125, 145, 351, 352, 361, 385
— przyczynę dające 21, 249
— składane 115, 116, 125, 351, 352, 361
— ściągające się 116, 117, 124, 145, 150, 352, 353, 361, 385, 386, 391
— średnie 33, 35, 263, 265
— trzeciego gatunku 115, 116, 145, 351, 352, 385
— trzeciego kształtu 115, 116, 125, 351, 352, 362
— trzeciosobne 115, 117, 124, 148, 150, 351, 353, 361, 389, 391
— trzeciosobne cierpiące 150, 391
— trzeciosobne działające 150, 391
— z prepozycyj złożone 115, 351
— zaimkowe 116, 117, 352, 353
— zdrożne 115, 116, 125, 351, 353, 362
— złożone 115, 116, 351, 352
słowo ‘wyraz’ 29, 34, 65, 87, 258, 264, 298, 322
— istne 145, 146, 386
— pochodzące 73, 307
— początkowe 52, 57, 58, 284, 289, 291
— pojedyncze 145, 146, 386
— proste 62, 296

— składające się 145, 386
— składane 145, 146, 386
— złożone 62, 145, 295, 386
słowo liczebne ‘nomen numerale’ 45, 46, 55, 57, 58, 277, 287, 289, 291
słoworód 172, 173, 183, 186, 189, 196, 209, 417, 418, 430, 433, 437, 445, 460
słowotwórstwo 172, 173, 175, 183, 186, 189, 196, 209, 417, 418, 421, 430, 433, 437, 445, 460
słów-tok 75, 308
słówko 145, 386
— złożone 146, 386
son articulé 66, 299
spadek 14, 15, 17, 29, 34, 47, 48, 56, 71, 95, 117, 118, 125, 128, 138, 139, 148, 149, 159, 160, 242, 243, 245, 258, 264, 278, 279, 289, 305, 330, 353, 362, 365, 376, 377, 388, 390, 402, 403
— bierzący 49, 281
— czwarty 49, 118, 280, 354
— czyniący 49, 281
— dający 49, 280
— dawający 19, 30, 35, 48, 49, 57, 95, 117, 118, 125, 162, 247, 259, 262, 279, 280, 289, 330, 353, 354, 362, 406
— dawaniu służący 49, 280
— drugi 48, 118, 280, 354
— instrumentalny 49, 281
— mianujący 30, 35, 48, 57, 95, 117, 118, 125, 139, 147, 162, 259, 265, 279, 280, 289, 330, 353, 354, 362, 378, 387, 406
— miejscowiący 50, 281
— miejscowy 48, 49, 57, 58, 162, 279, 281, 290, 291, 406
— mieniący 36, 48, 266, 280
— naczynny 49, 281
— nazywający 49, 139, 281, 377
— objawiający 50, 281
— obwiniający 49, 280
— obwinianiu służący 49, 280
— odbierający 30, 35, 48, 49, 57, 95, 117, 118, 125, 260, 265, 281, 290, 330, 353, 354, 262
— odbieraniu służący 49, 281
— oddalający 31, 35, 49, 261, 265, 281
— oddawający 49, 280
— oddzielający 49, 281
— odejmujący 49, 281
— opowiadający 49, 281
— oskarżający 30, 35, 48, 49, 57, 71, 95, 117, 118, 125, 162, 259, 265, 279, 280, 289, 305, 330, 353, 354, 362, 406
— oskarżaniu służący 49, 280
— piąty 49, 118, 281, 354
— pierwszy 48, 118, 280, 354
— pokładający 162, 406
— pozdrawialny 49, 281
— przekładalny 50, 281
— pytający 48, 280
— pytaniu służący 48, 280
— rodowi służący 48, 280
— rodzący 30, 35, 48, 57, 95, 117, 118, 125, 162, 259, 265, 279, 280, 289, 330, 353, 354, 362, 406
— rodzony 48, 280
— rozłączający 49, 281
— siódmy 50, 281
— skarżący 49, 280
— spadający 48, 56, 58, 279, 289, 291
— statkowy 48, 49, 57, 58, 279, 281, 290, 291
— stojący 48, 56, 58, 279, 289, 291
— szósty 49, 118, 281, 354
— trzeci 118, 354
— wołający 49, 280
— wzowiący 49, 280
— wzywający 30, 35, 48, 49, 55, 57, 95, 117, 118, 125, 147, 162, 259, 262, 279, 280, 288, 289, 330, 353, 354, 362, 387, 406
— złączający 49, 162, 281, 406
spadkowanie 71, 304
spajanie słówek 43, 273
species 47, 52, 73, 307, 278, 284
spiranta 175, 420
sposobienie 71, 304
sposób 29, 34, 47, 53, 57, 58, 71, 121, 124, 128, 138, 143, 149, 259, 264, 278, 279, 285, 286, 290, 291, 305, 357, 361, 365, 376, 383, 390
— dopuszczający 36, 266
— kończący 53–55, 57, 58, 285–287, 290, 291
— mianujący 53, 54, 57, 58, 285, 286, 290, 291
— mogący 36, 266

— nieograniczony 19, 31, 35, 36, 143, 248, 260, 265, 266, 383
— nieokreszony 53–55, 57, 58, 285–287, 290, 291
— nieskończony 121, 122, 143, 358, 383
— pokazujący 53, 54, 285, 286
— rozkazujący 30, 53, 54, 57, 71, 121, 122, 143, 259, 285, 286, 290, 305, 358, 383
— samowładny 53, 54, 57, 58, 285, 286, 290, 291
— skazujący 72, 77, 121, 122, 143, 305, 310, 358, 383
— ukazujący 32, 35, 53, 54, 57, 58, 72, 262, 265, 285, 286, 290, 291, 305
— złączający 32, 35, 53, 54, 57, 58, 121, 122, 124, 143, 262, 265, 285, 286, 290, 291, 358, 361, 383
— żądający 32, 35, 121, 261, 265, 358
— życzący 53, 54, 57, 58, 285, 286, 290, 291
spójka 169, 183, 184, 186, 187, 414, 430, 433, 434
spójnik 28, 45, 80, 93, 112, 136, 152, 197, 257, 276, 314, 328, 348, 375, 393, 446
spółgłoska 66, 77, 108, 109, 154, 193, 300, 311, 344, 345, 395, 442
— bezdźwięczna 195, 443
— chwilowa 194, 443, 444
— cicha 195, 443
— czysta 194, 195, 443
— dwuwargowa 194, 195, 209, 443, 444, 459
— dziąsłowa 195, 444
— dźwięczna 195, 443
— eksplozyjna 174, 419–420
— gardłowa 173, 195, 419, 444
— głośna 195, 443
— miękka 195, 443
— mocna 195, 443
— niema 173, 419
— nosowa 195, 443
— otworzysta 174, 420
— pierwotna 173, 419
— pieszczona 174, 420
— pieszczotliwa 174, 420
— płynna 173, 419
— pochodna 173, 419
— podniebienna 173, 195, 419, 443
— półotwarta 194, 209, 443, 444, 459
— przedniojęzykowa 194, 195, 443, 444
— przesmykowa 174, 420
— przewiewna 174, 186, 420, 433
— przytknięta 174, 420
— słaba 195, 443
— szczelinowa 194, 195, 209, 443, 444, 459
— średniojęzykowa 194, 195, 443
— średniojęzykowo-podniebienna 194, 195, 443
— trwała 194, 443, 444
— twarda 195, 443
— tylnio-językowa 194, 195, 443, 444
— tylnojęzykowa 195, 444
— tylnojęzykowo-miękkopodniebienna 194, 195, 443, 444
— uśredniojęzykowiona 194, 195, 443
— wargowa 173, 195, 419, 444
— wargowo-zębowa 195, 444
— zetknięta 174, 420
— zębowa 173, 195, 419, 444
— zwarta 174, 194, 419–420, 443, 444
— zwarto-szczelinowa 194, 209, 443, 444, 459
Sprachform, innere 166, 410
Sprachkunst 41, 272
sprawa 75, 308
sprzęgać (się) 17, 36, 245, 266
sprzężenie 15–17, 32, 35, 47, 48, 58, 243–245, 262, 265, 278, 279, 290
— niejednostajne 19, 36, 247, 267
— pierwsze 36, 266
— roztargnione 23, 251
— wtóre 36, 266
staczać się 17, 32, 35, 139, 144, 245, 261, 265, 378, 384
staczanie 16, 32, 35, 47, 56, 139, 144, 148, 244, 262, 265, 278, 289, 378, 384, 388
Stamm 169, 183, 186, 413, 414, 430, 433
Stammbildungslehre 189, 437
Stammbildungssuffix 184, 186, 430, 433
Steigerung 184, 431
—, absolute 184, 431
—, vergleichende 184, 431
stępień 14, 242
— przyrównający 19, 247
stężenie 189, 436

stopień 14, 29, 34, 56, 73, 125, 140, 242, 258, 264, 288, 306, 362, 379
— ani podwyższający, ani poniżający 140, 379
— drugi 120, 124, 141, 356, 361, 380
— drugi trochę podwyższający albo poniżający 120, 125, 141, 356, 362, 380
— drugi wyższy 120, 356
— kładący 73, 306
— nad wszystkie przenoszący albo poniżający 141, 380
— nad wszystko podwyższający lub poniżający 141, 380
— najwyższy 73, 77, 120, 124, 154, 179, 306, 311, 356, 360, 396, 426
— pierwszy 50, 56, 120, 124, 140, 282, 288, 356, 357, 361, 379
— pierwszy ani podwyższający ani poniżający 120, 125, 140, 356, 362, 379
— pierwszy równy 120, 356
— podwyższający albo poniżający 141, 380
— położony 33, 263
— porównania 124, 128, 361, 365
— prosty 50, 56, 58, 282, 288, 291
— przedni 18, 246
— przenoszący 73, 77, 306, 311
— przewyższający 32, 35, 50, 56, 262, 265, 282, 288
— przyrównający 19, 32, 73, 247, 262, 306
— przyrównania 18, 246
— przyrównywający 33, 35, 50, 56, 263, 265, 282, 288
— przyrównywania 18, 246
— równający 73, 306
— równania 73, 306
— równy 120, 179, 356, 426
— trochę podwyższający, trochę poniżający 141, 380
— trzeci 120, 124, 141, 356, 361, 380
— trzeci nadto podwyższający albo nadto poniżający 141, 380
— trzeci nadto podwyższający albo poniżający 120, 125, 356, 362
— trzeci najwyższy 120, 356
— wyższy 120, 124, 154, 356, 360, 396
— przystosowania 73, 306
— stosowania 73, 306
stopniowanie 119, 120, 124, 184, 197, 356, 360, 431, 447
— bezwzględne 184, 198, 431, 447
— omowne 197, 446
— opisowe 197, 446, 447
— proste 197, 198, 447
— stosunkowe porównawcze 184, 431
— względne 198, 447
stosownik 45, 276
stosunnik 45, 276
strona 175, 200, 201, 421, 449, 451
— bierna 201, 451
— czynna 201, 451
— wzajemna 201, 451
— zwrotna 201, 202, 451
Stücke 47, 278
subdistinctio 133, 371
subiekt 165, 184, 185, 409, 431, 432
subiektum 74, 185, 308, 432
Subjekt 184, 431
substantyw / substantivum 92, 94, 105, 113, 135, 149, 327, 329, 340, 349, 374, 390
— pospolite 149, 390
— własne 149, 390
substytucja 175, 190, 420, 438
substytut 175, 420
suffixum 186, 433
sufiks 175, 202, 421, 452
superlatyw 73, 77, 86, 87, 306, 311, 321
supinum (verbum supinum) 23, 46, 47, 86, 179, 251, 277, 278, 321, 426
sylaba 13, 29, 34, 65, 109, 129, 130, 131, 147, 158, 163, 241, 258, 264, 298, 345, 367, 368, 369, 388, 400, 406
— długa 130, 367, 368
— końcowa 18, 20, 246, 248
— kończąca 18, 20, 246, 248
— kończona 18, 20, 246, 248
— kończysta 18, 20, 246, 248
— krótka 130, 367, 368
— ostateczna 17, 246
— pośrednia 183, 430
— spólna 130, 367, 368
sylabizować 109, 345
sylabizowanie 109, 158, 345, 400

syllaba 13, 29, 131, 187, 188, 241, 258, 345, 369, 435
— novissima 17, 246
syncope 130, 368
syntaksa 69, 82, 316
syntaxis 42, 65, 82, 89, 129, 146, 273, 298, 316, 324, 366, 386, 387
sýntaxis 129, 366
szmer 193, 442
sztuka rymowania 41
szyk
— normalny 188, 189, 436, 437
— prosty 188, 436
— przestawny 177, 422
— wyrazów 185, 432

Ś

ściągnięcie 181, 427, 428
średnik 69, 91, 111, 302, 326
śródznacze 135, 373

T

tchnienie 130, 367–369
temat 169, 175, 181, 183, 184, 186, 198, 414, 421, 427, 430, 431, 433, 447
tematoród 189, 437
tempus 14, 29, 47, 85, 86, 87, 139, 141, 242, 258, 278, 320, 322, 378, 381
— futurum 22, 29, 53, 122, 142, 179, 250, 258, 285, 359, 381, 425
— futurum circumscriptum 142, 381
— futurum imperfectum 141, 142, 380, 381
— futurum perfectum 142, 380, 381
— futurum primum 142, 381
— futurum secundum 141, 142, 380, 381
— futurum simplex 141, 142, 380, 381
— imperfectum 53, 142, 179, 201, 285, 426, 450
— perfectum 53, 170, 179, 284, 285, 414, 426
— plusquamperfectum 53, 73, 161, 285, 306, 404
— praesens 29, 31, 53, 142, 258, 261, 285, 381
— praeteritum 29, 53, 141, 170, 179, 189, 258, 285, 381, 414, 426, 436
— praeteritum imperfectum 20, 30, 72, 142, 248, 259, 306, 381
— praeteritum perfectum 20, 30, 141, 248, 260, 381
— praeteritum perfectum compositum 72, 306
— praeteritum perfectum simplex 72, 305
— praeteritum plusquamperfectum 20, 22, 30, 31, 142, 248, 250, 260, 261, 381
tendencja językowa 171, 415
teoria języka 171, 415
termin ‘wyraz’ 65, 298
termin gramatycki 65, 77, 298, 310
termin gramatyczny 105, 128, 341, 365
terminacja 139, 146, 378, 387
terminatio 18, 20, 246, 248
terminologia gramatyczna 192, 440
thema 139, 144, 169, 181, 186, 378, 384, 413, 414, 427, 433
ton 193, 442
Trennungszeichen 183, 430
tryb 121, 200, 357, 449
— bezokoliczny 121, 122, 124, 201, 358, 360, 450
— idealny 179, 425
— łączący 154, 396
— nieskończony 121, 358
— orzekający 201, 450
— oznajmujący 121, 122, 124, 179, 201, 358, 360, 426
— przypuszczający 201, 451
— rozkazujący 121, 122, 124, 154, 201, 358, 360, 396, 451
— warunkowy 201, 451
— złączający 121, 358
— życzący 121, 122, 154, 201, 358, 396, 451
twierdzenie 15, 243

U

ucinek 69, 302
uczesnik 33, 35, 92, 263, 266, 327
uczestnictwo 45, 70, 112, 113, 136, 137, 139, 149, 162, 163, 276, 303, 348, 349, 374, 375, 378, 390, 406, 407
— cierpiące 64, 297
— czasu przeszłego 148, 389
— czasu teraźniejszego 148, 389
— znaczenia cierpiącego 148, 389

— znaczenia czyniącego 148, 389
uczestnik 31, 35, 44, 45, 56, 162, 163, 260, 266, 275, 276, 288, 406, 407
układ 75, 308
ultima distinctio 133, 372
ułożenie wyrazów 43, 273
Umlaut 189, 437
upodobnienie dźwiękowe 174, 420
ustrój
— fonetyczny 172, 417
— werbalny 172, 417
uwiązka (uwiąska) 45, 276

V
Verb, reflexives 176, 422
Verbalform 176, 422
Verbalwurzel 186, 434
verbum ‘czasownik’ 14, 29, 44, 70, 81, 85, 86, 91, 93, 115, 116, 136, 137, 242, 258, 275, 295, 303, 315, 320, 321, 326, 328, 347, 351, 352, 374, 375
— absolutum 144, 385
— abundans 32, 262
— activum 115, 44, 145, 351, 384, 385
— anomalum 115, 116, 351, 352
— auxiliare 145, 385
— causativum 21, 179, 249, 425
— compositum 115, 139, 351, 378
— deponens 22, 179, 251, 425
— deverbativum 179, 425
— derivatum 139, 378
— frequentativum 144, 179, 385, 425
— impersonale 30, 47, 115, 150, 259, 278, 351, 391
— impersonale activum 150, 391
— impersonale passivum 150, 391
— inchoativum 30, 144, 260, 385
— irregulare 115, 352
— meditativum 144, 385
— medium 33, 263
— neutrum 144, 145, 384, 385
— nieosobiste 148, 388
— osobiste 148, 388
— passivum 31, 115, 144, 145, 260, 351, 384, 385
— personale 30, 46, 259, 278
— poczynające 136, 374
— primitivum 144, 385
— reciprocum 116, 144, 145, 352, 385
— regulare 116, 352
— substantivum 31, 181, 261, 427
— uczęszczające 136, 374
verbum ‘wyraz’ 29, 258
vielweis 51, 282
virgule 131, 370
vitium 84, 87, 318, 322
vocabulum technicum 85, 319
vocalis 82, 86, 109, 316, 321, 345
Vokal
—, präjerierter 187, 435
—, thematischer 184, 186, 430, 433
Volksgeist 166, 410
Vordersatz 185, 432
Vorschlag 186, 433
Vorsilbe 186, 187, 433, 434
vox 87, 322

W
w małej liczbie 51, 56, 58, 282, 283, 289, 291
w wielkiej liczbie 51, 56, 282, 283, 289
warianta 174, 420
wartości wymawianiowo-słuchowe 192, 441
wartość funkcjonalna 192, 441
wciskanie 45, 112, 113, 125, 276, 348, 349, 362
wdanie 14, 16, 32, 35, 44, 45, 56, 92, 242, 244, 262, 265, 275, 276, 288, 327
werbum / verbum 44, 86, 87, 92, 93, 112, 130, 275, 321, 327, 328, 348, 368
— neutrum 86, 320
wjestota 75, 308
wkładanie ‘interiectio’ 45, 112, 113, 125, 243, 276, 348, 349, 362
własność ‘accidens’ 73, 87, 137, 306, 322, 376
wokal / vocal 109, 344, 345
wokala / vocala 66, 86–88, 129, 130, 299, 321, 322, 367, 368
wokalizacja 175, 420
wokalizm 172, 417
wokalizować się 175, 420
wokatyw 95, 178, 330, 424
wołacz 49, 138, 160, 162, 199, 280, 377, 403, 406, 448

wołanek 49, 281
wołanie 15, 33, 35, 70, 243, 263, 265, 266, 304
Wortableitung 183, 430
Wortbildungslehre 183, 430
Wortbildungssuffix 186, 433
Worte, ausländische 155, 397
Wörter, abgeleitete 183, 430
Wortfolge 185, 432
—, gemeine 188, 436
Wortforschung 107, 342
Wortfügung 42, 107, 273, 343
wrostek 202, 451, 452
wrzeszcz 45, 276
wrzucenie 45, 136, 137, 276, 375
wrzutek 45, 276
wstawka 170, 186, 187–189, 414, 433, 434–436
wsuwka 186, 433
wśrzódrzucenie 93, 328
wtrącanie 70, 304
wtrącenie 70, 304
wtykanie 15, 243
Wurzel 186, 189, 433, 437
—, primäre 189, 436
—, secundäre 189, 437
Wurzelvokal 170, 189, 414, 437
Wurzelwort 183, 430
wygłos 188, 436
wykład (słowa / słów) 42, 107, 273, 343
wykładanie 42, 107, 108, 125, 273, 342–344, 362
wykrzyknik 28, 45, 69, 80, 93, 111, 112, 113, 136, 152, 183, 197, 257, 276, 302, 314, 328, 348, 375, 393, 429, 446
wymawianie 15, 129, 154, 243, 367, 395
— długie sylab 106, 342
— krótkie sylab 106, 342
wyobrażenie 30, 35, 47, 52, 56, 192, 260, 266, 278, 284, 289, 441
— częstoczyniące 19, 22, 247, 250
— dwojakie 52, 57, 58, 284, 289, 291
— proste 52, 57, 284, 289
— więcej niż złożone 21, 250
— złożone 32, 52, 57, 261, 284, 289
wyraz 175, 421
— cudzoziemski 159, 401
— nierozwinięty 202, 203, 209, 452, 459, 460
— niesamodzielny 198, 209, 447, 459
— niezłożony 154, 395
— nowy 159, 401
— obcy 178, 425
— pierwotny 171, 183, 416, 430
— pochodny 171, 183, 184, 416, 430, 431
— pojedynczy 203, 452
— pospolity 156, 398
— prosty 203, 452
— przyswojony 178, 425
— rdzenny 203, 209, 452, 459
— rozwinięty 202, 203, 209, 452, 453, 459, 460
— samodzielny 198, 209, 447, 459
— szczególny 156, 398
— złożony 154, 203, 395, 452
wyrazek 197, 446
wytchnienie w czytaniu 68, 301
wywrotek 64, 297
wzdłużenie
— nagrodne 188, 436
— zastępcze 188, 436

Z

Zahlwörter 46, 277
zaimek 28, 44, 70, 71, 77, 93, 112, 125, 136, 137, 139, 154, 177, 197, 257, 275, 303, 304, 311, 328, 348, 361, 374, 375, 378, 395, 423, 446
— domyślany 71, 304
— nieokreślony 71, 77, 304, 311
— oczywisty 71, 304
— oryginalny 74, 307
— osobisty 154, 395
— pochodzący 74, 307
— przysłowny 198, 447
— ukazujący 154, 395
— względny 154, 395
zaimię 44, 93, 275, 328
zakończenie 129, 139, 184, 186, 198, 209, 367, 378, 430, 433, 447, 459
założenie 75, 308
zamianek 44, 275
zamilczać się 129, 367
zapieranie się 15, 243
zaprzeczenie 16, 32, 244, 261

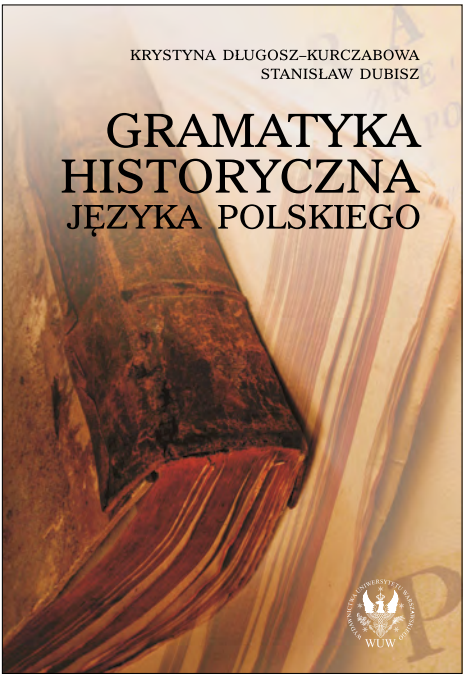
zasada
— fonetyczna 174, 420
— głosowni 174, 420
— głosowniowa 174, 420
zasada orzeczenia 204, 205, 209, 454, 455, 460
zasada podmiotu 204, 209, 454, 460
zasuwka 186, 433
zawiązek 189, 437
zawołanie 70, 304
zdanie 75, 155, 184, 308, 396, 431
— bezspójnikowe 207, 458
— główne 185, 208, 432, 458
— gołe 184, 185, 431, 432
— łączne 184, 431
— nadrzędne 208, 458
— następne 185, 432
— nawiasowe 184, 431
— niepołączone 207, 458
— nierozwinięte 207, 457
— okolicznikowe celu 208, 459
— okolicznikowe czasu 208, 459
— okolicznikowe miejsca 208, 459
— okolicznikowe przyczyny 208, 459
— okolicznikowe przyzwolenia 208, 459
— okolicznikowe skutku 208, 459
— okolicznikowe sposobu 208, 459
— okolicznikowe stopnia 208, 459
— okolicznikowe warunku 208, 459
— opisowe 187, 188, 435
— poboczne 185, 208, 432, 458
— podmiotowe pytające 208, 458
— podrzędne 185, 207, 208, 432, 457, 458
— pojedyncze 184, 185, 207, 431, 432, 457
— pojedyncze nierozwinięte 207, 457
— pojedyncze rozwinięte 207, 457
— poprzednie 185, 432
— porównawcze 185, 432
— przyczynowe 185, 432
— przyzwalające 208, 459
— przyzwolone 187, 434, 435
— rozwinięte 185, 207, 432, 457
— rządzone 185, 432
— skutkowe 187, 434, 435
— ściągnięte 184, 431
— ustępcze 187, 434
— warunkowe 185, 208, 432, 459
— współrzędne 184, 207, 431, 457
— współrzędne przeciwstawne 187, 434, 435
— współrzędne wynikowe 187, 434, 435
— współrzędne zwyczajne 184, 431
— wtrącone 184, 431
— względne 185, 432
— zależne 185, 432
— złożone 184, 207, 431, 457
— złożone łączności bezpośredniej 207, 457
— złożone podrzędnie 207, 209, 457, 460
— złożone podrzędnie okolicznikowe 208, 209, 458
— złożone podrzędnie określające 208, 458
— złożone podrzędnie określeniowe 208, 458
— złożone podrzędnie orzecznikowe 208, 458
— złożone podrzędnie podmiotowe 208, 458
— złożone podrzędnie przedmiotowe 208, 458
— złożone podrzędnie przydawkowe 208, 209, 458
— złożone podrzędnie przymiotne 208, 458
— złożone podrzędnie pytające 208, 458
— złożone podrzędnie rzeczowne 208, 458
— złożone podrzędnie względne 208, 458
— złożone spójnikowe 207, 457
— złożone współrzędnie 207, 209, 457, 460
— złożone współrzędnie łączne 207, 458
— złożone współrzędnie przeciwstawne 207, 458
— złożone współrzędnie wynikowe 207, 458
Zeit
—, fast vergangene 52, 284
—, ganz vergangene 53, 285
—, gegenwärtige 53, 284
—, vergangene 53, 284
Zeitform
—, absolute 187, 431
—, relative 184, 431
Zeitwort 183, 429
zejście samogłosek 175, 188, 189, 420–421, 436, 437
zestawienie 203, 209, 452, 453, 459

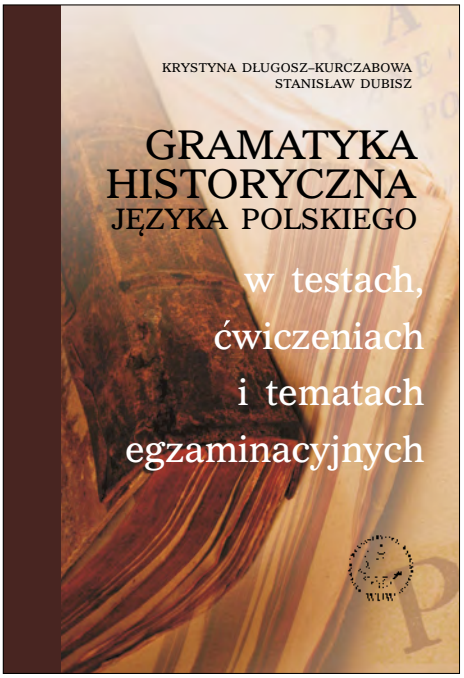
zetknięcie 174, 419
zgadzać się 74, 155, 308, 396
zgadzanie 42, 65, 74, 105, 107, 108, 146, 148, 273, 298, 308, 340, 343, 386, 389
zgadzanie się 125, 361
zginanie 139, 144, 148, 378, 384, 389
— osobliwie 139, 146, 378, 387
zgłoska 109, 158, 163, 345, 400, 406
zgłoskowanie 109, 158, 345, 400
zgoda 206, 456, 457
zjawisko fonetyczne 174, 420
zjawisko głosowe 174, 420
złączanie ‘coniunctio’ 31, 35, 45, 70, 136, 137, 261, 265, 276, 304, 375
złączanie słów / słówek 42, 273
złączenie ‘coniunctio’ 16, 31, 35, 44, 45, 56, 92, 93, 136, 137, 244, 260, 265, 266, 275, 276, 288, 327, 328, 375
— porządku pierwej położonego 21, 249
— porządku pospolitego 21, 249
— porządku potym położonego 21, 250
— pospolite 146, 387
— przekładane 19, 23, 146, 248, 252, 387
— przyczynę dające 21, 249
— przydane 146, 387
— rozdzielające 23, 36, 252, 266
— wypełniające 19, 23, 33, 247, 252, 263
— złączające 32, 262
złączenie ‘koniugacja’ 33, 35, 263, 265
złączenie słów 42, 273
złączka 45, 62, 70, 77, 137, 276, 295, 304, 311, 375
złożenie 203, 453
— właściwe 203, 453
znaczek 64, 69, 297, 303
— lewy 68, 301
— podziwienia 69, 302, 303
— pytania 69, 302, 303
znaczenie 15, 33, 35, 155, 244, 263, 265, 396
znaczyć 155, 396
znak ‘diakryt’ 163, 407
znaki ‘znak interpunkcyjny’ 90, 325
— ortograficzny 87, 90, 91, 110, 133, 322, 325, 345, 346, 371
— ortograficzny generalny 110, 345, 346
— ortograficzny osobliwy 110, 345, 346
— ortograficzny powszechny 110, 345, 346
— pisarski 110, 346
— pisowniczy 110, 125, 345, 346, 362
— pisowniczy osobliwy 110, 345, 346
— pisowniczy powszechny 110, 345, 346
— pisowny 110, 346
— podziwienia 111, 131–133, 135, 346, 347, 369, 370, 372, 373
— przeniesienia 91, 326
— przerwania 131, 132, 134, 369, 370, 372
— pytania 91, 110, 111, 131, 134, 135, 154, 326, 346, 347, 369, 372, 373, 395
— rozdzielenia 131, 132, 134, 369, 370, 372
— wykrzyknienia 91, 111, 124, 183, 326, 346, 347, 360, 429
— zapytania 132, 183, 370, 430
— zboczenia 135, 373
— złączenia 131, 132, 134, 369, 370, 372
znamię 90, 163, 325, 407
— lewe 90, 91, 325, 326
— ortograficzne 91, 110, 325, 345, 346
— ortograficzne generalne 110, 345, 346
— ortograficzne osobliwe 110, 345, 346
— ortograficzne powszechne 110, 346
— ortografijne 110, 346
— pisarskie 90, 91, 325
— prawe 90, 91, 325, 326
znamionowanie 14, 15, 31, 35, 160, 242, 244, 260, 266, 404
znamka 112, 125, 348, 362
zowanek 49, 281
zrost 203, 209, 452, 453, 459
zstawienie słów wespołek 42, 273
Zufälle 47, 278
zwątlenie natężenia samogłoski 175, 420
zwątlenie samogłoski 188, 189, 436, 437
związanie 123, 125, 359, 362
związek
— podrzędny 206, 209, 456, 460
— przynależności 206, 207, 209, 456, 457, 460
— rządu 206, 456, 457
— współrzędny 206, 209, 456, 460
— zgody 206, 209, 456, 457, 460
zwinienie głosu 66, 299
Zwischensilbe 183, 186, 430, 433
zwyczaj 129, 367

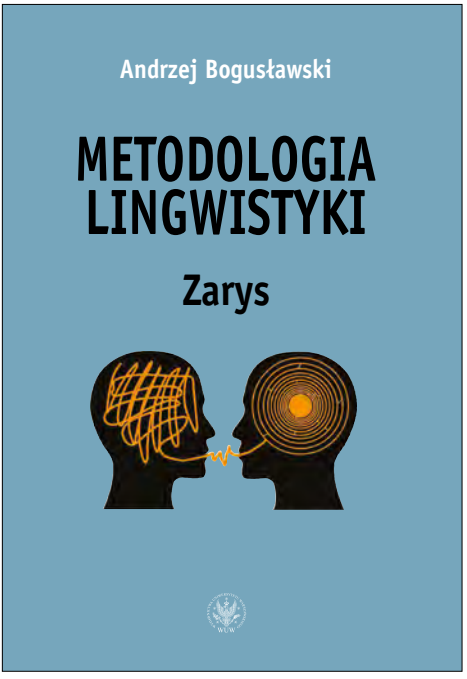
Ź
źródłosłów 42, 89, 90, 107, 129, 158, 169, 183, 184, 186, 273, 324, 343, 401, 413, 414, 430, 431, 433
źrzódło 144, 384

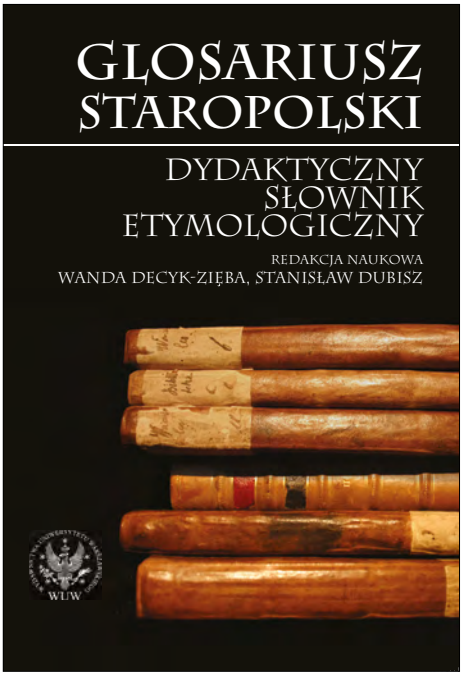
Ż
żywioł
— koniugacyjny 172, 417
— samogłoskowy 172, 417
— słoworodny 172, 417
— spółgłoskowy 172, 417

δίφθογγος 13, 241
ἔτυμον 82, 316
συλλαβή 13, 241
именительный падеж 139, 377
сказательный падеж 139, 377

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Smyczkowa 5/7, 02-678 Warszawa
tel. 22 55 31 333
www.wuw.pl

Publikacja przynosi wiele nieznanych dotychczas informacji na temat gramatyk, ortografii i opracowań, stanowi inspirujący wkład do dziejów historii języka polskiego, co warte podkreślenia – w kontekście lingwistyki zachodnioeuropejskiej, o czym przekonują nie tylko przywoływana bogata bibliografia i zachodnioeuropejskie konteksty badawcze, ale również udział w przedsięwzięciu, oprócz językoznawców polonistów, także indoeuropeistów, romanistów i germanistów.

z recenzji prof. dr hab. Urszuli Sokólskiej

Takiej pracy – zarazem syntetyzującej i drobiazgowo udokumentowanej – w polskiej lingwistyce brakowało; zainteresowanie terminologią z zakresu językoznawstwa zaowocowało dotychczas przede wszystkim analizami o charakterze metodologicznym bądź synchronicznym, a jeśli idzie o terminologię dawną – opracowaniami cząstkowymi, poświęconymi poszczególnym dziełom i/lub autorom, bądź też skoncentrowanymi na terminologii z określonego obszaru językoznawstwa. Jedyna jak dotąd rozprawa zaprojektowana całościowo – praca Andrzeja Koronczewskiego „Polska terminologia gramatyczna" – powstała w połowie ubiegłego wieku i wiele z obecnych w niej ustaleń wymagało uzupełnienia czy rewizji.

z recenzji dr hab. Anny Kozłowskiej, prof. UKSW

www.wuw.pl